37.0.
T-83.

G.T. TULEMETOVA
O'.M.HASANBAYEV

Dinshunoslik

37.0.
T-83.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VAZIRLAR MAHKAMASI HUZURIDAGI
O'ZBEKISTONDAGI ISLOM SIVILIZATSIYASI MARKAZI

G.T. TULEMETOVA, O'.M. HASANBAYEV

DINSHUNOSLIK

5120600 – Dinshunoslik ta'lim yo'nalishi
talabalari uchun darslik

-8033-1

Toshkent
«Zilol buloq» nashriyoti
2021

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

UO'K 37.016:2(075.3)
BBK 86.38я7
T 83
KBK 86.38я7

T 83 G.T. Tulemetova, O'.M. Hasanbayev. Dinshunoslik: Darslik / **Mas'ul muharrir Sh.Sh. Minovarov.** To'g'rilangan va to'ldirilgan ikkinchi nashr. T.: «Zilol buloq» nashriyoti, 2021. 324 b.

Mas'ul muharrir
Sh.Sh. Minovarov

Taqrizchilar
Tarix fanlari doktori **B.M. Babadjanov**
Tarix fanlari doktori **I.I. Bekmirzayev**
Tarix fanlari doktori, prof. **M.M. Is'hoqov**

Dinshunoslik darsligi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan 2020-yilda 5120600 – Dinshunoslik ta'lim yo'nalishi talabalari uchun tavsiya etilgan. Mazkur darslik O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mitaning ijobiy ekspert xulosasi bilan ma'qullangan va Intellektual mulk agentligi guvohnomasiga ega.

Darslik 4 moduldan iborat. Birinchisi – dinshunoslikka kirish, qolgan uchta modul milliy va jahon dinlariga oid asosiy ma'lumot, jamiyat ma'naviy hayotida dinning tutgan o'rni, uning turli shakllari, ta'limoti, yo'nalishi va oqimlari, vijdon erkinligi, diniy bag'rikenglik tamoyillari, diniy dunyoqarash, O'zbekistonda din va diniy tashkilotlar faoliyati, din niqobidagi radikal diniy oqimlar, shaxs tarbiyasida milliy hamda diniy qadriyatlar uyg'unligi masalalarini qamrab olgan.

Mazkur darslik dinshunoslik fanini o'rganuvchi talabalar, diniy-ma'rifiy va ma'naviy soha targ'ibotchilari hamda dinning falsafiy, ijtimoiy va psixologik jihatlariga qiziquvchilar ommasiga mo'ljallangan.

© Tulemetova G.T., Hasanbayev O'.M., 2021
© O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi, 2021

ISBN 978-9943-7073-6-8

SO'ZBOSHI

O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida xalqaro tajribalardan kelib chiqib, oliy ta'limning ilg'or standartlarini joriy etish, oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini bosqichma-bosqich kredit-modul tizimiga o'tkazish zaruriyati "Dinshunoslik" darsligining ikkinchi nashri yaratilishiga sabab bo'ldi. Kredit – ta'lim olish natijalariga ko'ra, talaba tomonidan muayyan fan bo'yicha o'zlashtirilgan o'quv yuklamasining o'lchov birligidir. Har bir modul mustaqil kredit hisobiga ega. O'quv yili uchun ta'lim dasturi tuzilmasi bir yoki bir nechta modullardan iborat ta'lim elementlaridan tashkil topadi. Dinshunoslik darsligi to'rtta moduldan iborat.

Dinshunoslik fanini o'rganishning dolzarbligi dinlar xususiyatlarini bilish, u bilan bog'liq ma'naviy madaniyat va ijtimoiy hayot to'g'risida yaxlit tasavvur olish imkonini berishi bilan belgilanadi. O'zbekiston rahbari tomonidan 2017-yilning boshida "Dinshunoslik" fani bo'yicha barcha ta'lim bosqichlari uchun yangi formatdagi o'quv dasturlari va darsliklarni yaratishga, yoshlarning mafkuraviy immunitetini mustahkamlash ishlariga muhim e'tibor qaratildi. "Xalqaro terrorizm va ekstremizmning ildizini boshqa omillar bilan birga jaholat va murosasizlik tashkil etadi", – deb ta'kidladi davlatimiz rahbari BMTning 72-sessiyasidagi nutqida hamda yoshlar huquqlari to'g'risidagi xalqaro konvensiyani ishlab chiqish, shuningdek, maxsus rezolyutsiyani qabul qilish tashabbusi bilan chiqdi. 2018-yil 12-dekabrda BMT Bosh Assambleyasida "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" rezolyutsiyasi qabul qilindi. Yoshlarning tafakkurini ma'rifat asosida shakllantirish va tarbiyalash eng muhim vazifa qilib belgilandi: "ko'p asrlik milliy va diniy qadriyatlarimizni asrab-avaylash, dunyo ilm-fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan ajdodlarimizning bebaho merosini o'rganish, uning asosida yoshlar-

ni komil inson etib tarbiyalash jamiyatda barqaror ijtimoiy-ma'naviy muhitni ta'minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi"[1].

Yoshlarning mafkuraviy immunitetini mustahkamlash masalasi ularda mustaqil fikrlash ko'nikmasini shakllantirish vazifasi hamda internetning tahdidlaridan himoyalash bilan bog'liq. 1990-yillardan boshlab din kibermakonni o'zlashtirish jarayonida faol ishtirok etmoqda. Radikal diniy tashkilotlarning saytlari ko'pincha dinlararo ziddiyatlarni kuchaytiruvchi virtual munozaralar platformasiga aylanib bormoqda. Dunyo dinlari haqidagi bilimlarga ega salohiyatli dinshunoslarni tayyorlash yoshlar ongini ekstremistik g'oyalar bilan zaharlanishining oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi. Dunyo dinlari masalalari borasida ta'lim berish jamiyatda bag'rikenglik muhitini yaratishning muayyan vositasi bo'lib xizmat qiladi. Ushbu vazifalar O'zbekistonning Harakatlar strategiyasida o'z aksini topgan[2].

O'rta asrlar Sharqi islom dinini o'rganish sohasida boy ilm to'plagan, diniy manbalarni qiyosiy tadqiq etish tajribasini orttirgan. Bu salohiyatli dinshunoslar va ijtimoiy-gumanitar sohadagi mutaxassislar tayyorlash uchun muhim ahamiyatga ega. Islomofobiya ortib borayotgan bir vaqtda ular oldida islomning haqiqiy mohiyatini, uning insonparvarlik asoslarini dunyo hamjamiyatiga yetkazish vazifasi qo'yilgan. Ma'rifatli din to'g'risidagi bilimlarni tarqatish zo'ravon ekstremizm va diniy fanatizmga qarshi kurash vositasi bo'lishi mumkin. Davlatimiz rahbari 2019-yil 15-iyunda Dushanbeda bo'lib o'tgan Osiyoda hamkorlik va ishonch choralari bo'yicha Kengashning sammitida dinlararo hamjihatlikni saqlash, ma'rifat va madaniyatlarni o'zaro boyitishda O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi va Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi buning uchun samarali platforma vazifasini bajarishini ta'kidlagan edi[3]. Dindorlar uchun din – ma'naviy ehtiyojlari va vijdon erkinligi huquqlarining qondirilishi omilidir. Biror dinga betaraf kishilar uchun din – ma'naviy madaniyat va diniy san'at bilan tanishish imkoniyatini yaratadi. Diniy-madaniy an'analar, birgalikdagi xayrli ishlar xalqimizning birdamligini his qilishga imkon beradi.

Bir darslikda din sohasining hamma jihatlarini to'liq qamrab olishning iloji yo'qligi ma'lum, shunday bo'lsa-da, dinshunoslik fanini imkon qadar to'la va sodda usulda yoritishga harakat qilindi. Ushbu darslik mualliflari o'z materiallari va tavsiyalari bilan uni mukammallashtirishga yordam bergan barcha insonlarga minnatdorlik izhor etadilar.

Talabalar o'zlashtirishini baholash tizimlarini qiyosiy taqqoslash jadvali

Taklif etilayotgan O'zbekiston tizimi	Rossiya tizimi (MDU)	Yevropa kredit transfer tizimi (ECTS)	Amerika tizimi (A-F)	Britaniya tizimi (%)	Yaponiya tizimi (%)	Koreya tizimi (%)
"5"	"5"	"A"	"A+"	70-100	80-100	90-100
			"A"			
			"A-"	65-69		
"4"	"4"	"B"	"B+"	60-64	70-79	80-89
		"C"	"B"	50-59		
			"B-"			
"3"	"3"	"D"	"C+"	45-49	60-69	70-79
		"E"	"C"	40-44		
			"C-"			
			"D+"			60-69
			"D"			
			"D-"			
"2"	"2"	"FX"	"F"	0-39	0-59	0-59
		"F"				

O'zbekiston talabalariga qo'llaniladigan baholash tartibi va mezonlari

5 baholi shkala	100 balli shkala	5 baholi shkala	100 balli shkala	5 baholi shkala	100 balli shkala
5,00-4,96	100	4,30-4,26	86	3,60-3,56	72
4,95-4,91	99	4,25-4,21	85	3,55-3,51	71
4,90-4,86	98	4,20-4,16	84	3,50-3,46	70
4,85-4,81	97	4,15-4,11	83	3,45-3,41	69
4,80-4,76	96	4,10-4,06	82	3,40-3,36	68
4,75-4,71	95	4,05-4,01	81	3,35-3,31	67
4,70-4,66	94	4,00-3,96	80	3,30-3,26	66
4,65-4,61	93	3,95-3,91	79	3,25-3,21	65
4,60-4,56	92	3,90-3,86	78	3,20-3,16	64
4,50-4,46	91	3,85-3,81	77	3,15-3,11	63
4,50-4,46	90	3,80-3,76	76	3,10-3,06	62
4,45-4,41	89	3,75-3,71	75	3,05-3,01	61
4,40-4,36	88	3,70-3,66	74	3,00	60
4,35-4,31	87	3,65-3,61	73	3,0 dan kam	60 dan kam

Xalqaro Vestminster universitetida bilimlarni baholash mezonlari

Ko'rsatkichlar	Sinaldi – a'lo (91–100)	Sinaldi – yaxshi (81–90) (71–80)	Sinaldi – qoniqarli (61–70) (51–60)	Sinovdan o'tmadi qoniqarsiz (31–50)	Qayta topshiradi qoniqarsiz (0–30)
Tushuncha va kategoriyalarni o'zlashtirganligi	Tushunchalar va kategoriyalar to'g'ri o'zlashtirilgan	Tushunchalar o'zlashtirilgan, biroq ba'zan noaniq	Tushuncha va kategoriyalar aniq o'zlashtirilmagan	Asosiy tushunchalar va kategoriyalar o'zlashtirilmagan	Eng oddiy tushunchalar va kategoriyalar o'zlashtirilmagan
Ilmiy va faktik materialni bilishi	Ilmiy va faktik materialdan erkin foydalanadi	Materialni bayon etishda noaniqliklar bor	Mavzuda noaniqlik, zarur faktlar tushirilgan	Asosiy faktik materialni bilmaydi	Eng odiy faktik materialni bilmaydi
Tahlil, umumlashtirish qobiliyati	O'quv materiali mustaqil ilmiy tahlil qilingan	Material mustaqil ilmiy tahlil qilingan, ammo noaniqlik, noizchillik bor	O'quv materiali qisman tahlil qilinib, aytib berilgan	O'quv materiali tahlilsiz aytib berilgan	O'quv materiali tahlilsiz, xato aytib berilgan
Kursning o'quv va qo'shimcha adabiyotini bilishi	Darslikni o'zlashtirgan, asosiy va qo'shimcha adabiyotlarni biladi	Darslikni o'zlashtirgan, asosiy adabiyotlarni biladi	Darslikni va asosiy adabiyotlarni biladi	Darslikni va asosiy adabiyotlarni bilmaydi	Darslikni, asosiy va qo'shimcha adabiyotlarni bilmaydi
Fan materiallarining to'liq yoritilishi	Fan materiali erkin yoritilgan, barcha savollarga javoblar asoslangan	Fan materiali erkin yoritilgan, javoblarni asoslashda kamchiliklar bor	Fan materiali yoritilishida va javoblarni asoslashda kamchiliklar bor	Fan materiali sust yoritilgan, javoblar asoslanmagan	Fan materiali yoriilmagan, javoblar asoslanmagan
Test vazifalarining baholanishi	Javoblarning 80% dan ko'prog'i to'g'ri	Javoblarning 80% gachasi to'g'ri	Javoblarning 60% gachasi to'g'ri	Javoblarning 50% gachasi to'g'ri	Javoblarning 50% dan kamrog'i to'g'ri

I MODUL. DINSHUNOSLIKKA KIRISH

1.1. Dinshunoslik faniga kirish

Mazmun. *Dinshunoslik fanining predmeti. Dinshunoslikning ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan aloqadorligi. Dinshunoslik fanining maqsadi va vazifalari. Dinshunoslik fanini o'rganishning jamiyat barqarorligini mustahkamlash, diniy bag'rikenglikni va vijdon erkinligini ta'minlashdagi ahamiyati. Dinshunoslikda shakllangan ilmiy maktablar, yondashuvlar (mifologik, sotsiologik, antropologik) va boshqa maktablar.*

Dinshunoslik fanining predmeti

Har qanday fan kabi dinshunoslikning ham predmeti bor, u ham bo'lsa din va diniy e'tiqod, insonning Xudo va boshqa ilohiy kuchlariga ishonishidir. Inson hayotining noyob hodisasi bo'lmish din benihoya ko'p qirrali va murakkab hodisa bo'lib, turmushning hamma sohalariga, avvalo, ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalariga singib ketadi. Shu sababli dinni insoniy munosabatlarning murakkab tizimidan ajratib bo'lmaydi, uni alohida, mustaqil hodisa, deb hisoblash to'g'ri emas. Mana shu jihatlarning hammasi uni tadqiq qilish jarayonini murakkablashtirishi tabiiy. Din insoniyat tarixiy taraqqiyoti jarayoniga katta ta'sir o'tkazib keldi va o'tkazmoqda. U ko'p qirrali va sermazmun hodisadir.

Dinshunoslik haqidagi ma'lumotlar moddiy va ma'naviy manbalardan olinadi: diniy-madaniy yodgorliklar (masalan, ibodatxonalar), muqaddas matnlar, diniy ta'limot va ko'rsatmalar, an'analar, individual-psixologik va ijtimoiy guruhlarga oid diniy tafakkur, axloq, tajriba, diniy tashkilotlar va muassasalar. Ta'lim yo'nalishi bo'lmish dinshunoslik dinni o'qitish metodologiyasini o'rganadi.

Din va san'at. Dinshunoslik ilmi fanlararo xarakterga ega. Din san'atning barcha shakllari bilan uzviy bog'langan: adabiyot,

me'morchilik, musiqa va h.k. San'at inson ma'naviy hayotini boyitadi, ezgu tuyg'u, niyatlarni uyg'otadi, bag'rikenglikni ta'minlaydi. Diniy mifologiya syujetlari buyuk shoirlar, dramaturglar ijodiga va yana ko'plab ijodkorlar asarlariga singib ketgan. Masalan, A. Navoiyning "Lison ut-tayr" dostoniga (XV asr), Endryu Lloydning "Iisus Xristos – super yulduz" rok-operasiga (XX asr), Esxilning "Kishanlangan Prometey", Sofoklning "Shoh Edip", Evripdning "Medeya" (miloddan avv. V–IV) tragediyalariga. Afsonaviy asarlarda aks ettirilgan baxt va adolat izlash, muhabbat va xiyoat, gunoh va qurbon kabi abadiy mavzularda ko'pgina san'at asarlari yaratildi, filmlar suratga olindi, teatr tomoshalari qo'yildi. Haykaltaroshlar va me'morlar ayniqsa, jozibador san'at asarlari yaratishdi. Qadimiy yunon haykaltaroshi va me'mori, qadimgi klassik davrning ulug' san'atkorlaridan Fidiyning miloddan avv. V asrda yaratgan Olimpdagi Zevs haykali (Afina Parfenos. Oltin va fil suyagi), Markaziy Osiyo hududida Kushonlar podsholigi davrida yaratilgan buddizm me'morchiligi, Sharq Renessans davrida islom obidalari diqqatga sazovordir. Afsuski, jahon mo'jizalari qatoridagi ko'pgina yodorliklar hozirgi kungacha saqlanib qolmagan. Saqlanib qolgan maqbaralar, mabaralar ziyoratgohga aylanib, xalq ma'naviy madaniyatining naqadar yuqori bo'lganligidan dalolat beradi. Samarqand, Buxoro, Xivadagi mahobatli yodgorliklar UNESCO tomonidan jahon madaniyatining mulki, deb e'lon qilingan.

Yevropadagi ibodatxonalarga Uyg'onish davrining atoqli rassomlari Leonardo da Vinchi (Madonna, 1483), Mikelanjelo (Odamning yaratilishi, Sikstin kapellasi, Vatikan, Rim, 1508–1512) bezak berishgan. XX asr va hozirgi zamondagi atoqli haykaltaroshlar va rassomlar ijodida ham ilohiyotga oid mavzular uchraydi. Masalan, 1951-yilda Salvador Dali tomonidan chizilgan mashhur "Muqaddas Xuan de la Krus Xristosi" rasmida buyuk ispaniyalik rassomning g'oyasiga ko'ra, Xristos obrazini tasvirlashida azobdan ko'ra, ko'proq go'zallik va halovatga urg'u beriladi. Katoliklarning badiiy an'analari esa imkon

boricha uning azob-uqubatlarini tasvirlaydi (masalan, 1512–1515-y. M. Grunewaldning Isenxaym qurbongohi rasmining bir qismida).

Islom estetikasi xattotlik, Sharq miniatyurasi, kitobat san'atida, ayniqsa, Qur'onni bezashda, me'moriy epigrafika, naqqoshlik san'ati, darveshlar raqsida (samo) o'z aksini topdi. 12 jildlik "O'zbekiston me'moriy epigrafikasi" (2011–2016) tuzuvchilari Shohi Zinda, Amir Temur jome' masjidi, Registon ansambli kabi dunyoga mashhur yodgorliklardagi, Xiva, Buxoro, Qo'qon va boshqa shaharlarning arxitektura komplekslaridagi yozuvlarga katta e'tibor qaratdilar. Epigraflar tadqiq etilayotgan davrdagi kishilarning dunyoqarashi, ularning hayotiy qadriyatlari, hukmdorlarning maqsadi va xarakteri to'g'risidagi tasavvurlari haqida fikr yuritishga imkon beradi. Masalan, Oqsaroy devorlariga Amir Temurning "Adolat hukmdorlarning shioridir", degan fikri aks etgan. O'zbekistondagi islom sivilizatsiyasi markazi tashabbusi bilan 2019-yil 18-may – "Xalqaro muzeylar kuni"ga bag'ishlab O'zbekiston tarixida birinchi marotaba "O'zbekiston islom madaniyati me'morchiligi – rassomlar ijodida" nomli ko'rgazma o'tkazildi. Respublikadagi taniqli rassomlar 100 dan ziyod asarlarida qadimiy va zamonaviy obidalardagi islom madaniyati me'morchiligini tasviriy san'atning turli janrlari asosida yoritib berishgan. Mamlakatimizda milliy madaniyatni yanada rivojlantirishda islom dini qadriyatlari mavqeyini tiklash va uni asrab-avaylash muhim ahamiyatga ega. Shuningdek o'zga an'ana va din vakillariga bag'rikenglik bilan munosabatda bo'lish insonning diniy sabr-toqati va madaniyati saviyasini, jamiyatning yuksak ma'naviyatini ko'rsatuvchi belgidir. Bag'rikenglik g'oyasi jamiyatda totuvlik va inoqlik vaziyatini yaratishga ko'maklashadi, ateistlar yoki bir zaminda yashab turgan har xil din namoyandalari bo'lmish turli-tuman kishilarning ezgu maqsadlar sari olg'a siljishini jadallashtiradi.

O'zbekiston dinshunosligining o'ziga xos xususiyati – respublikamizda ham diniy, ham dunyoviy ta'lim sohalarini uyg'unlikda rivojlantirishda amalga oshirilayotgan ishlar, ijtimoiy hayo-

timizda diniy bag'rikenglik, millatlararo totuvlik tamoyillarini qaror toptirishda qilinayotgan islohotlardan iborat. 2014-yilda "Dinshunoslik" bakalavriat ta'lim yo'nalishining Davlat ta'lim standartida milliy va diniy qadriyatlar uyg'unligiga erishish, dinshunoslik va dinlar tarixiga oid manbalarni mustaqil o'rganish va ularga diniylik va dunyoviylik uyg'unligida baho berish zarurati o'z aksini topgan[4]. 2009-yilda A.Boynazarova "Islom falsafasida diniy va dunyoviy ilmlar uyg'unligi masalasi" nomli nomzodlik dissertatsiyasida yuqoridagi belgilangan maslaklarga asoslanib "ilm" tushunchasini aniqlagan va unga o'z mualliflik ta'rifini bergan.

G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerika dinshunoslarining fikriga ko'ra, din va fan tomonidan izohlanadigan u yoki bu hodisani baholashdagi tafovutlar avvalo, shundan iboratki, din va fan turlicha vazifalarni hal etishi tufayli dunyoga va insonga har xil nuqtayi nazardan qaraydi. Din bilan fanning asosiy farqi shundaki, din ishonchga, fan esa dalilga tayanadi. Din va fan qarama-qarshilikdan iborat bo'lishiga qaramay, ayni vaqtda ular yaxlit birlikni tashkil qiladi. Fanning ham, dinning ham obyekti bo'lgan inson ana shu yaxlitlikni birlashtiruvchi negizdir. Dinshunoslik o'zining teologiya va ateizmdan farq qiluvchi kategorial apparati shakllangunga qadar, uning dinga dunyoviy baho beruvchi yondashuvi ishlab chiqilguncha uzoq va qiyin yo'lni bosib o'tdi. Uyg'onish davrida bu yo'nalishda birinchi qadam qo'yildi. Ammo fanning dinni tadqiq qilishga oid huquqi Ma'rifatchilik davri yutuqlari bilan bog'liq. Nemis dinshunosi G. Frik "Dinshunoslik – ma'rifatchilikning farzandi" deb ta'kidlagan[5].

Dinshunoslikning ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan aloqadorligi

Dinshunoslikning ilmiy fan sifatida kompleks shakllanishi ildizlari qadimdan boshlangan bo'lib, u qator olimlar – tarixchilar, faylasuflar, psixologlar, jamiyatshunoslar, tilshunoslarning hamkorlikdagi sa'y-harakatlari mahsulidir. Zamonaviy dinshunoslikning qaror topishida ijti-

moiy-gumanitar soha olimlarining fanlararo tadqiqotlari muhim rol o'ynadi. Odatda diniy muomala jamiyatdagi xalqaro, etnik, konfessiyalararo aloqalar bilan bog'liq. Din sotsiopsixologiyasi uchun afsonalar, san'at, tarixiy yilnomalar boy material beradi. Ularda davlat va din hamda konfessiyalararo munosabatlar, diniy e'tiqod, hissiyot va amaliyot o'z aksini topgan.

Din vujudga kelgan vaqt to'g'risida ko'plab qarama-qarshi fikrlar mavjud. Evolyutsion nazariya vakillari fikriga ko'ra, din fikrlovchi inson bilan birgalikda ibtidoiy jamoada paydo bo'lgan, so'ng dinning arxaik shakllari: animizm, sehrgarlik, totemizm, fetishizm murakkablashib, bosqichma-bosqich fanga aylangan. Falsafada dastavval, mifologik ong negizida diniy va falsafiy fikrlash usuli paydo bo'lgan, so'ng xudolar haqidagi tasavvurlar hamda ibodat shakllari, ruhoniylar va diniy tashkilotlar vujudga kelgan, degan fikr ustunlik qiladi. Xuddi shunday fikrlar ko'pincha dinshunoslikning paydo bo'lishi vaqtiga nisbatan ham qo'llaniladi. Ko'pchilik olimlar uni XIX asrning ikkinchi yarmi bilan bog'laydilar. Boshqalar esa insoniyat jamiyatida diniy tasavvurlar, ibodatga munosabat, har xil dinlarni qiyoslash, eski va yangi xudolarni bir-biriga solishtirish jarayoni hamma vaqt bo'lgan, deb ta'kidlaydilar.

O'rta Osiyoning buyuk mutafakkirlari Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Imom al-Buxoriy, Shahristoniy kabi olimlar dinshunoslik tarixiga juda katta hissa qo'shdilar. Ularning asarlari qiyosiy dinshunoslikning rivojlanishiga sharoit yaratdi, din tarixi va dinshunoslik metodologiyasini boyitdi. Xususan, Beruniy X asrdayoq Veda matnlarini fanlararo yondashuv uslubida tadqiq etdi. Bunda u hozirgi kunda dolzarb bo'lib turgan bag'rikenglik tamoyilini qiyosiy tahlilda ishlatdi. U o'zining "Hindiston" asarida hindlarning diniy aqidalari to'g'ri yoki xatoligini qayd etishni emas, o'sha davrdagi Hindiston dinlari va ibodatlarini tasvirlashni maqsad qilib qo'ydi. Hindlarning e'tiqodlari to'g'risidagi xronologik tanlab olingan va tasniflangan faktlarga sinchkovlik bilan aniqliklar kiritildi, qayta-qayta tekshirildi, bu esa dinlarning qiyosiy-tarixiy tahlil etilishiga imkon berdi. Movarounnahr olimlari tomonidan to'plangan boy tarixiy, arxeologik, filologik materiallar va ularning metodologik bazasi dinshunoslikning alohida mustaqil fan sohasi sifatida vujudga kelishiga asos bo'ldi. Dunyo olimlarining dinlarni o'rganish sohasidagi tadqiqotlari tufayli XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib turli xalqlar va sivilizatsiyalarning e'tiqodlari bilan bog'liq ko'pgina masalalarga oydinlik kiritildi. Ularning asarlari ilm-fan oldiga jahondagi dinlarni kompleks darajada o'rganish, insoniyatning tarixiy rivojlanishida, ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy-psixologik sohalarda ularning ahamiyati va o'rnini har tomonlama chuqur baholash muammosini ko'ndalang qilib qo'ydi. Dinlar sohasidagi ana shu barcha ilmiy bilimlar dinshunoslik bilimlarini ixtisoslashtirishga va bir qator bilimlarning shakllanishiga olib keldi. Shularning natijasida dinshunoslikning quyidagi yangi tarmoqlari vujudga keldi:

- ✓ diniy tajriba, his-tuyg'u, kechinmalar, dindorlarning diniy ongi, ularning hissiyot va irodalari yo'nalishini o'rganuvchi *din psixologiyasi;*
- ✓ inson va madaniyatning rivojlanishi kontekstida dinni o'rganuvchi *din antropologiyasi.* Shuningdek, diniy ramzlarni o'rganuvchi *ramziy antropologiya*;
- ✓ diniy institutsiyalar, jamoalar, guruhlar va shaxslararo o'zaro munosabatlarni tahlil qiluvchi *din sotsiologiyasi* va *ijtimoiy antropologiya;*
- ✓ diniy ong, diniy tajriba hodisalarini bayon etish, tartibga solish va tahlil etish maqsadiga xizmat qiluvchi *din fenomenologiyasi*;
- ✓dinlarning mohiyati va ahamiyatini izohlashga, din rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini aniqlashga intiluvchi *din falsafasi* shakllandi.

Bundan tashqari ba'zi gumanitar fanlar ham dinning ayrim jihatlarini o'rganmoqda. Masalan, *strukturaviy lingvistika* diniy matnlarning ichki bog'lanishini o'rganadi. *Narratologiya* esa diniy matnlarning janr xususiyatlarini tadqiq qiladi. *Kognitivistika* diniy tafakkur va bilish masalalarini o'rganadi. *Germe-*

nevtika qadimiyligi va to'liq saqlanmaganligi bois ilk ma'nosi mavhum bo'lgan diniy matnlarni talqin etish, shuningdek, talqin etishning tamoyillarini o'rganish bilan bog'liq, *paleografiya* qadimiy matnlarning yozilgan vaqtini aniqlash, ularning ma'nosini o'rganish bilan shug'ullanadi. Me'moriy epigrafika namunalari va boshqa yodgorliklardagi yozuvlarning asosiy g'oyalarini tushunishga imkon beradi. *Epigrafika* tadqiq etilayotgan davrdagi kishilarning dunyoqarashi, ularning hayotiy qadriyatlari, hokimiyatning maqsadi va xarakteri to'g'risidagi tasavvurlari haqida fikr yuritishga imkon beradi. *Doksografiya* – qadimgi mutafakkirlarni fikrlari va tasavvurlarinining keyingi mualliflar tomonidan bayon etilishi. O'tmishdagi olimlarning ko'plab asarlari yo'qolib ketgani sababli ularning doksografiyasi bu olimlar uchun dunyoqarash haqidagi bilim manbayi sanaladi.

Yuqorida qayd etilganidek, Abu Rayhon Beruniy X asrdayoq hinduiylik diniy matnlarini qiyoslash amaliyotini bajargan edi. Qiyosiy dinshunoslikning nazariy asoslari esa ma'rifatchilik davrida shakllandi. O'sha paytda Yevropa ilm-fani Sharq dinlarini tadqiq qilishda dastlabki qadamlarni qo'ydi. Ko'plab Yevropa olimlari dunyodagi turli xalqlarning, jumladan, taraqqiyotning ilk pog'onasidagi sivilizatsiyalarning diniy e'tiqodlariga bag'ishlangan ishlarida sayohatchi va missionerlar ma'lumotlaridan foydalanganlar.

Ana shu davrda dinlarning paydo bo'lishi, faoliyati va rivojlanishini tadqiq etishda tarixiy yondashuv vujudga kela boshladi. Bu yondashuvning qaror topishida Kantdan Gegelgacha bo'lgan nemis klassik falsafasi juda katta rol o'ynadi. Ayni mazkur falsafa namoyandalari tomonidan dinni jamiyatning tarixiy rivojlanishidan ajratgan holda tahlil etib bo'lmasligi to'g'risidagi fikr zo'r berib ilgari surildi. Chunki din tarixi insoniyat tarixining jonli hayoti bilan chambarchas bog'liq va undan ajralmasdir.

XIX asr antropologlari va etnograflarining din sohasidagi tadqiqotlari Yevropa dinshunoslik tafakkurini rivojlantirish uchun alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Ingliz etnografi, ibtidoiy jamiyat madaniyatining tadqiqotchisi Eduard B. Teylorning (1832–

1917) ishlari bu sohada muhim rol o'ynadi. Uning ishlari va din haqidagi fan tamoyillariga asosiy tamal toshi qo'yganlardan biri, golland ilohiyotshunosi, din tarixi va falsafasi doktori Kornelius Tilening (1830–1902) dinshunoslik tamoyillariga bag'ishlangan ishi bu sohada muhim rol o'ynadi[6].

XVIII asrda va XIX asrning birinchi yarmida ijtimoiy fanlarning yutuq va muvaffaqiyatlari gumanitar bilimning yangi tarmog'i bo'lmish dinshunoslikning qaror topishi uchun mustahkam negiz yaratdi. XIX asrning ikkinchi yarmi Yevropa xristian teologiyasining keskin qarshiligiga qaramay, dinshunoslikning rasmiy tan olinishi davri bo'ldi. Bu e'tirofda mashhur ingliz tilshunosi Maks Myuller katta rol o'ynadi. Yevropada uni "dinshunoslikning otasi" deb atashadi. "U, – deb yozgan edi fransuz dinshunosi L. Shantepi de la Sosse, – ushbu fanning ahamiyatliligiga aksariyat mutaxassislarni birinchi bo'lib ishontirdi". M. Myullerning dinshunoslik to'g'risidagi ishlari fan ahlining dinni tadqiq qilish imkoniyatiga ega bo'lish, uni cherkovdan farqliroq talqin etish huquqi uchun ko'p asrlik kurashini yakunlab bergandek bo'ldi[7].

G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerika olimlari dinshunoslikni rivojlantirishga, dinshunoslikning ilmiy bilim tizimidagi o'rnini asoslashga, uning tamoyillari va usullarini, tuzilishi va mazmunini, maqsad va vazifalarini qaror toptirishga muayyan hissa qo'shdilar. Ular orasida tarixchi va faylasuflardan E. Renan, K. Tile, L. Feyerbax, E. Fromm; sotsiologlardan M. Veber, E. Dyurkgeym, psixologlardan U. Jeyms, K. Yung; etnograf va antropologlardan E. Teylor kabi ilm-fanning namoyandalari bor edi[8].

Dinshunoslik bilan din falsafasi o'rtasida aloqadorlik borligi o'z-o'zidan ravshan va muqarrar, chunki fanda, shu jumladan, dinshunoslikda umumlashmalar qilish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash fanni falsafiy, nazariy darajaga ko'taradi. Keyingi vaqtlarda din futurologiyasi alohida ajralib chiqa boshladi. Bu fan dinning rivojlanish istiqbollarini, din geografiyasini o'rganib, turli dinlarning hududiy tashkil etilishi va ularning tarixiy rivojlanishi to'g'risidagi bilimlarni to'plab, bir tizimga solish bilan shug'ullanadi. Uning fan sifatida ajralib chiqishi nechog'lik

dolzarb hodisa, degan savol tug'iladi. Chunki dinlarning rivojlanish istiqbollarini din falsafasi va sotsiologiyasi fanlari juda samarali aniqlab bermoqda, din tarixi esa odatda, turli dinlarning hududiy tashkil etilishi va uning tarixiy rivojlanishi to'g'risidagi bilimlarni jamlab, bir tizimga solish ishlarini bemalol davom ettirishi mumkin.

Dinshunoslik fanining maqsadi va vazifalari

Dinshunoslik fanining maqsadi – dunyo dinlari bo'yicha chuqur nazariy va amaliy bilimlar berish.

O'qitishdan maqsad – talabalarda din, uning ma'naviy hayotimizdagi o'rni haqida xolis, to'g'ri dunyoqarashni shakllantirish hamda yuksak ma'naviyatli kadrlarni tarbiyalashdan iborat. Dinshunos mutaxassislarni pedagogik, ilmiy-tadqiqot, ma'naviy-ma'rifiy, tashkiliy-boshqaruv qobiliyatlarini rivojlantirish dinshunoslikning kasbiy faoliyatiga oid birlamchi vazifasidir. Uning yana bir vazifasi turli dinlarning kelib chiqishi, tarixi, taraqqiyoti, ta'limoti, asosiy manbalari, zamonaviy holati, ma'lum xalq hayotida tutgan o'rni haqida umumiy nazariy tushunchalar berish, talabalarda buzg'unchi g'oyalarga qarshi immunitetni shakllantirish, ajdodlar merosini o'rganish asosida yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdan iborat. Dunyo xalqlari madaniyati va urf-odatlariga diniy ta'limotlarning ta'siri, turli dinlar, konfessiyalar doirasida shakllangan falsafiy qarashlar, Markaziy Osiyo xalqlari e'tiqod qilib kelgan dinlar va ularning xususiyatlarini aniqlash; dinshunoslik sohasiga oid adabiyotlarning bibliografik hamda tarixiy tahlilini amalga oshirishni o'rgatish; jahonda yuz berayotgan zamonaviy ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda diniy omilning o'rnini aniqlash va to'g'ri xulosa chiqara olish qobiliyatini rivojlantirish; internet tarmog'idagi axborotlarni maqsad- mohiyat jihatidan ajrata olish, qayta ishlashning asosiy usullari va vositalarini o'rganish; dinning jamiyatdagi o'rni va ahamiyatini, uning mazmun-mohiyatini tushuntirish, yoshlarning mafkuraviy immunitetini yuksaltirish hamda dinning aso-

siy yo'nalishlari, ilmiy-tadqiqot tamoyillari, islom dini tarixi, falsafasi, ularning jamiyat hayotidagi o'rni bilan bog'liq masalalarni o'zlashtirish dinshunoslikning maqsad va vazifalari hisoblanadi[9].

Dinshunoslik fanini o'rganishning ahamiyati

Dinshunoslikni o'rganish diniy tasavvurlar, diniy ibodat va marosimlar, jahon dinlari va asosiy milliy dinlarning mazmuni va shakllarini tushunib olishga yordam beradi; ijtimoiy fanlar va boshqa yo'nalishdagi talabalarning kasbiy tayyorgarligiga ko'maklashadi. Dinshunoslik fani talabalarning dinni tahlil etish sohasidagi gumanitar bilimlarini oydinlashtiradi; ularning jahon dinlari to'g'risidagi axborotni tushunish, bayon etish, xolisona tahlil etishlariga, dinshunoslik bilimidan va fanlararo tadqiqot usullaridan amalda foydalanishlariga yordam beradi. Dinshunoslikni o'rganish jarayoni dunyoqarash va diniy e'tiqodga oid muloqot, munozara va bahslashuv o'tkazish, ommaviy nutq so'zlash ko'nikmalarini rivojlantiradi, mantiq va dalillash mahoratini o'rgatadi; din xususida boshqacha fikrlovchi kishilarning fikrlarini anglashga ko'maklashadi. Bularning hammasi diniy bag'rikenglikni shakllantirish, mustahkamlash, jamiyatda hamjihatlik vaziyatini ta'minlash, turli diniy va dunyoviy guruh vakillarining o'zaro munosabatlarini yaxshilash omillaridir. Dinshunoslik mutaassiblik, ekstremizm ko'rinishlarining salbiy oqibatlarini anglab olishga yordam beradi; hozirgi zamon dinlaridagi o'zgarish mayllarini payqab olishga; davlat va dinning o'zaro aloqadorliklarini, shaxs shakllanishidagi diniy-axloqiy konsepsiyalarni tushunishga imkon beradi.

Hozirgi paytda dinshunoslikni ham jamiyatdagi dunyoviylik va din masalalari, ular o'rtasidagi uyg'unlik, konfessiyalararo muloqot, diniy bag'rikenglik, ta'lim va tarbiya, gender masalalari qiziqtiradi. Din tarixchilari dinga oid munozaralar, muammolar tahlili asosida muayyan bir zamonda diniy madaniyat va ijtimoiy muhitni ta'riflaydilar.

-1033-

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Dinshunoslikda shakllangan ilmiy maktablar, yondashuvlar

Dinshunoslik fani mustaqil soha sifatida ajralib chiqishi bilanoq tarix, antropologiya, sotsiologiya, psixologiya, etnografiya, mifologiya usullarini o'zlashtirdi, o'zi ham gumanitar fenomenologiya, filologiya, falsafa va boshqa fanlar bilan birlashib, ularni yangi bilimlar bilan boyitdi. Natijada tarixiy, falsafiy, sotsiologik, mifologik, antropologik va boshqa maktablar, yo'nalishlar va o'ziga xos metodologiya paydo bo'ldi[10].

Hozirgi zamon dinshunoslik metodologiyasida fanlararo yondashuvdan hamda nazariy, amaliy, tavsifiy, formal-ilmiy usullardan keng foydalaniladi. Dinni o'rganishning asosiy nazariy yo'nalishi uni falsafiy tadqiq qilish hisoblanadi. Falsafa tabiat, insoniyat jamiyati va tafakkur taraqqiyotining eng umumiy qonunlari haqidagi fan bo'lganligi tufayli bu ta'kid umuman shubhasizdir. Dinni falsafiy jihatdan o'rganish an'anasi antik davrdan boshlanadi. U keyinchalik, o'rta asrlarda islom falsafasida davom ettirildi. Empirik tadqiqotlarning nazariy tadqiqotlar bilan o'xshash va farqli jihatlari mavjud. Empirik usul ideallashtirilgan obyekt ustida kuzatish, o'z-o'zini kuzatish, tajriba o'tkazish, eng avvalo, qiyoslash, o'xshatish, tavsiflash, o'lchash kabi aqliy amaliyotlarni qamrab oladi.

Filologik yondashuvda dinni o'rganish uchun tarkibiy lingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika, adabiyotshunoslik, tarjima nazariyasi, mantiq kabi fanlarning boy xazinasidan foydalanadilar. Formal metodologiya esa din rivojlanishining tarixiy-mantiqiy jarayonlarini, tillarni mantiqiy tahlil qilishga yo'naltirilgan (O. Kont, L. Vitgenshteyn). Manbashunoslik, paleografiya, narratologiya kabi filologiya fanlarida ham din o'rganiladi: ya'ni, diniy atamalar, matnlar, janrlar, ularning vujudga kelishi, ularning o'zgarishi va hokazolar. Paleografiya (yunon. "palaiós" – qadimiy; "gráphō" – yozaman) qadimiy yozuvlarni o'qish, ular yozilgan vaqt va joyni aniqlash maqsadida o'rganuvchi filologiyaga oid fan. *Narratologiya* (lotincha "narrare" – hikoya qilmoq) hikoya nazariyasini, hikoya va

tarix orasidagi munosabatni, matn (diskurs)ni lingvistik tadqiqot obyekti sifatida o'rganuvchi filologiyaga oid fan.

Shunday qilib, dinga oid maxsus fanlar muayyan dinning tarixiy manbalarini o'rganish, muqaddas manbalar tarjimasi, yo'qolib ketgan tillardagi matnlarni o'qish, muayyan mintaqaga oid dinlarni tavsiflash, konfessional atlas tuzish bilan bog'liq vazifalarni amalga oshiradilar.

Qiyosiy-tarixiy va tavsifiy usullar din tarixining asosiy usullari sanaladi. Dinlarni tarixiy tahlil qilishni retrospektiv asosda, ya'ni diniy e'tiqodlar vujudga kelishi va taraqqiyotining tarixiy xususiyatlarini muayyan tarixiy davr bilan bog'liq ravishda amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bundan tashqari tarixiy tahlilni diniy qadriyatlar, diniy ong, diniy xatti-harakat, diniy tashkilotlarning tuzilishi, funksiyalari va tizimini nazariy tadqiq etish bilan to'ldirish, ya'ni masalaga tizimli yondashish zarur. Diniy muhitni o'rganish konkret-tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, siyosiy hodisalar bilan yaqin aloqada amalga oshiriladi. Masalan, sharqshunos A. Xasanovning asarlarida Arabiston yarim orolida islom vujudga kelishidan oldingi diniy muhitni o'rganish ushbu mintaqadagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni, bu yerdagi aholining e'tiqodlarini bayon qilishni o'z ichiga oladi. Muhammad payg'ambarning targ'ibotchilik faoliyatidan keyin bu yerda yuz bergan o'zgarishlar, tadqiq etilayotgan tarixiy davr ijtimoiy va madaniy hayotiga islom vujudga kelishining ta'sirini ko'rsatadi.

Falsafiy yondashuv dinning vujudga kelishini insonning tabiiy va ijtimoiy hodisalarni bilishga ehtiyoji bilan tushuntiradi. Nemis faylasufi Gegel (1770–1831) dinga insonning Absolyut ruhga munosabati sifatida qaragan. Uning fikriga ko'ra, din ham, falsafa ham Absolyutga erishishga intiladi, ammo turlicha tarzda, din – obrazlar yordamida, falsafa esa – mantiqiy tushunchalar yordamida. Gegel dinni anglashda aql-idrokning hal qiluvchi ahamiyatini ta'kidlab: "Tafakkur dinga ziyon yetkazadi, din tafakkur bilan qancha kamroq bog'lansa, shunchalik mustahkam bo'la-

di, degan fikr o'taketgan yanglishishidir. Bu anglashilmovchilik oliy ma'naviy munosabatlarni mutlaqo tushunmaslikdan kelib chiqadi", deb yozgan. Gegel ratsionalist bo'lib, dinda uni avvalo ratsional soha qiziqtirar edi, shu sababli u dinning asosi aql, deb hisoblardi. Faqat aql din mohiyatining tub ildizlarini idrok etadi. Gegel nazaridagi Xudo – bu tafakkur va tushuncha orqali anglangan Mutlaq G'oya, Absolyutdir[11]. Fikr va tushuncha bilan idrok etilishi sababli dinning hissiy jihati keyingi o'ringa, ya'ni diniy tajribaning kechinmalari qatoriga o'tib qoladi. Shunday qilib, dinning ratsional jihatini mutlaqlashtirish tufayli din faqat falsafa o'rganadigan predmetga aylanib qoladi. Bu yondashuv boshqa gumanitar va ijtimoiy fanlarning dinni o'rganish borasidagi imkoniyatlarini ko'p jihatdan cheklab qo'yadi.

Nemis klassik falsafasining vakili I. Kant dinda eng avvalo, aql tayanchini ko'rdi, uning aqliy ibtidoga egaligini ta'kidladi. Kantdan farqli ravishda, nemis teologi va faylasufi F.D.E. Shleyermaxer diniy e'tiqodning emotsional tomoni bilan, uning psixologik aspekti bilan qiziqdi.

Din falsafasini o'rganishda uch asosiy yo'nalish farqlanadi: 1) dunyoning umumiy falsafiy xaritasi kontekstida dinning mohiyatini ajratish va o'rganish; 2) dinning u yoki bu pozitsiyasini falsafiy jihatdan tanqid qilish yoki, aksincha, asoslash; 3) diniy tilni mantiqiy tahlil qilish.

Din falsafasi taqqoslash, sintez va analiz, abstraktlashtirish, umumlashtirish singari aqliy amaliyotlarning boy xazinasidan unumli foydalanadi. Bilishning bunday operatsiyalaridan o'xshatish usulida, kauzallik usulida, ya'ni sabab-oqibat munosabatlarini aniqlashga yo'naltirilgan usulda, shuningdek, dinni o'rganishning struktur-funksional usulida foydalaniladi. Dinni bilish falsafiy usulining kuchli tomoni uning beg'arazligi va mantiqiyligidadir. Bu uni ilmiy usulga yaqinlashtiradi. Ammo turli falsafiy maktablar dinga turlicha, hatto butunlay qarama-qarshi munosabatda bo'ladilar. Gegel uchun "Falsafa haqiqiy teologiyadir".

Materialistik falsafaga ko'ra, "din xalqning afyunidir". 1950-yillarda AQShda saentologiya diniy-falsafiy ta'limotiga asos solgan R. Xabbard nazarida din falsafasi, biologiya, psixologiya va din elementlarini birlashtiruvchi "ruhiy salomatlik" fanidir. Shunday qilib, faqatgina falsafiy usul yordamida din haqida obyektiv bilimga ega bo'lish mumkin emas.

Sotsiologik yondashuv guruhlarda dindorlikning aks etishi, siyosat va dinning, hokimiyat va dinning o'zaro ta'sirini o'rganadi. Nemis sotsiologi Maks Veberning izlanishlarida diniy yo'l-yo'riq, hayot tarzi va xo'jalik faoliyatining o'zaro aloqasi o'rganilgan[12]. M. Veber (1864–1920) Yevropadagi yangi turdagi shaxsning ratsionalizmi va professional axloqini protestantlikdagi tejamkorlik va dunyoviy boylikning ko'paytirilishi "muqaddaslashtirilgani" bilan bog'ladi.

Dinni o'rganishdagi *funksional yondashuv* an'analari O. Kont (1798–1875) va G. Spenser (1820–1903) ishlariga borib taqaladi. Ular jamiyatdagi turli institutlarni o'zining muhim ishini bajarayotgan jonli organizmga qiyoslashadi. Kont fikricha, antik davrdan o'rta asrlar oxirigacha inson o'z taraqqiyotining ilk bosqichida teologik tafakkurdan foydalandi. Bu davrni u uch davrga ajratadi: 1) fetishizm, inson bu davrda oliy kuchlar ham xuddi insondagiga o'xshash hayotga ega, deb ishonadi; 2) politeizm, bu davrda ko'zga ko'rinmas, nomoddiy jonzotlarga sig'inadi; 3) monoteizm, teologik tafakkur bu davrda tanazzulga uchrashni boshladi. Bunda inson aqli keyingi, metafizik rivojlanish bosqichiga o'tadi, ya'ni u narsa va hodisalarning sababini g'ayritabiiylik bilan emas, mohiyat va sabablar bilan tushuntiradi. Bu davrdagi tanqidiy tahlil jamiyat haqidagi fanlar, ya'ni sotsiologiyani vujudga keltiradi.

A. Radkliff-Braun (1881–1955) fikricha, jamiyat ijtimoiy tarkibining barcha qismlari tirik organizmning yashash uchun o'zini saqlagani kabi o'zaro uyg'unlikda amal qilishi kerak. Bunday sharoitda din ijtimoiy birdamlikni ta'minlaydi. Din sotsiologiyasida tarkibiy-funksional usuldan foydalanish din-

ning tuzilishini va unga tegishli tashkilotlarning faoliyatini hamda shu kabilarni tushunib olishga yordam beradi.

Ijtimoiy-siyosiy yondashuv dinni o'ziga xos "ijtimoiy buyurtma" sifatida tushunadi. Dinga ijtimoiy-siyosiy yondashuv XIX asr nemis sotsiologlari va ular izdoshlarining ilmiy-tadqoqot asarlarida namoyon bo'lgan. Din ularni, eng avvalo, siyosiy kurash bilan bog'liq ravishda qiziqtirgan. Ular dinga tanqidiy jihatdan, ijtimoiy buyurtma sifatida, shuningdek, jamiyatni boshqaruvchi elitaning mafkurasi sifatida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar kontekstida qiziqishgan: "inson dinni yaratadi, din esa insonni yaratmaydi". Marksistlar dinga jamiyatni boshqaruvchi yuqori qatlamning mafkurasi sifatida qarashgan va diniy hodisalarni ijtimoiy-iqtisodiy nuqtayi nazardan tushuntirishgan. Xristianlik evolyutsiyasi misolida ular dinni ijtimoiy befarqlikni vujudga keltiruvchi omil, ijtimoiy taraqqiyotning tormozi, deb ta'riflashgan (Inkvizitsiya taniqli olimlarni tazyiq ostiga olgan). Ular dastlabki xristianlik, birinchi navbatda, Rim jamiyatining quyi qatlamlarini himoya qilgani va ko'p asrlardan so'ng, xususan, XIX va XX asr o'rtalarida u yuqori qatlamlarning manfaatlari uchun xizmat qila boshlaganini, ya'ni "altar va taxt ittifoqi"ga aylanganini ta'kidladilar. Ular dinga o'z imkoniyatlarini namoyon etuvchi inson g'oyasini qarshi qo'yishdi. Jahonda ijtimoiylashgan iqtisodiyot tamoyillari, huquqiy davlat, tenglikka oid konstitutsiyaviy tamoyillar, diniy bag'rikenglik g'oyalari qaror topishi jarayonida markscha g'oyalar o'z ommaviyligini yo'qota boshladi. Bunday yondashuvda dinning rivojlanishi davlat tarixi kontekstida ko'rib chiqiladi, uning evolyutsiyasi moddiy ishlab chiqarish, ijtimoiy munosabatlar tizimiga bog'liq bo'ladi. Ba'zan diniy va davlat hokimiyati jamiyatda barqarorlikni saqlab turish uchun bir-birini qo'llab-quvvatlab turishi faktini inkor qilib bo'lmaydi. Biroq ijtimoiy-siyosiy yondashuvni mutlaqlashtirish dinning ma'naviy mohiyatini buzadi, uning axloqiy sofligini, beg'arazligini va boshqa qadriyatlarini shubha ostiga qo'yadi. Dinning roli haqidagi markscha qarash tanqidga uchradi. M. Veber dinning

jamiyatda ijobiy rol o'ynashini himoya qilgan. Konservativligini, uning ijtimoiy taraqqiyotga to'sqinlik qilishini tan olgan holda, u dinning ijtimoiy taraqqiyotga ko'maklashishga qodirligini ham ko'rsatdi. Veber o'z fikrini barcha ijtimoiy institutlar, hokimiyat haqidagi tasavvurlar, xatti-harakat modellari va ularga odamlar bag'ishlayotgan ma'no-mazmun bilan boshqarilishini ko'rsatish orqali tasdiqlab berdi.

Din sotsiologiyasini dinning jamiyatda amal qilishi, turli diniy guruhlarning konfessiyalararo munosabatlari, jamiyat va din bilan bog'liq keng ko'lamli masalalar qiziqtiradi. Ko'plab amaliy masalalar ham din bilan bog'liq. Masalan, dunyodagi diniy an'analarda turli jinslarning huquqlari turlichaligi, shuningdek, diniy kiyim-kechaklar, abort qilish huquqi, oilaviy ajrimlar va boshqa ko'plab masalalar gender masalalari bilan bog'liq. Fransuz sotsiologi va faylasufi E. Dyurkgeym dinga jamiyatni individlarga bog'liq bo'lmagan holda, uni o'ziga bo'ysundiruvchi ijtimoiy kuchlarni o'ziga xos aks ettirish shakli sifatida qaraydi. E. Dyurkgeym dinni ijtimoiy kuchlarni aks ettirishning alohida shakli sifatida ko'ra,di, u jamiyatni individga bog'liq bo'lmagan holda shakllantiradi va o'ziga bo'ysundiradi, shuningdek, uni o'z qonunlariga ko'ra, tashkil etadi va kishilarni jipslashtiradi. L. Feyerbax din "berahm qoidalar" hukmronlik qiluvchi jamiyatda ma'naviyatning yetishmasligini to'ldirishini aytib, din kompensatorlik vazifasini bajarishini ta'kidlagan edi. Afsona ijtimoiy borliqni tushuntiruvchi diniy tasavvurlar zaminida paydo bo'lgan janr hisoblanadi. E. Dyurkgeym fikricha, falsafa va boshqa fanlar dindan kelib chiqqan.

Sotsiografik yondashuvda hozirgi zamon jamiyatidagi dinni ta'riflash uchun empirik usullardan foydalaniladi. G. Le Bra (Le Bras), F. Bular (Boulard), Xarvi Koksning "Sekular shahar" (lot. secular – din ta'siridan chiqarilgan) asarining shuhrat qozonishi tufayli bu yo'nalish keng tarqaldi. Zamonaviy diniy sotsiografik tadqiqotlarda kuzatish, hujjatlarni o'rganish, intervyu, suhbatlashish, anketalashtirish kabi usullardan keng foydalaniladi.

Dinni manbashunoslikka oid o'rganish ko'p jihatdan diniy manbalarni tadqiq qilish bilan bog'liq. Masalan, M. Myuller va R. Devids tomonidan bu borada Vedalarga, buddizmga va xristianlikka oid matnlar qiyosiy o'rganildi, qadimgi misrliklarning "O'liklar kitobi", akkadliklarning "Gilgamish haqida doston", "Avesto" (E. Rtveladze) matnlari o'qish va tarjima qilish, shuningdek, qadimgi german, kelt matnlari va qadimgi skandinavlarning xudolar va qahramonlar haqidagi sagalarini o'rganish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borildi. Muqaddas kitoblar ko'plab dinlar uchun shart bo'lgan tarkibiy qism sanaladi, ular dindorlar uchun ishonchni saqlab qolish, individual va ijtimoiy hayotni yaxshilash maqsadida ilohiy donishmandlikka murojaat qilishning asosi hisoblanadi.

Qiyosiy dinshunoslikning paydo bo'lishini 1823–1900-yillarda yashagan ingliz sharqshunos-filologi, umumiy sharqshunoslik, hindshunoslik, mifologiya bo'yicha mutaxassis M. Myullerning ishlari bilan bog'lashadi. U Germaniyada tug'ilgan va Angliyada, London Qirollik institutida ishlagan. Myuller dunyo dinlarini qiyosiy o'rganish bo'yicha o'z ma'ruzalarida din tarixini analogiya bo'yicha til va tafakkur tarixiga monand ko'rib chiqqan. Keng ko'lamli tarixiy materiallarga tayanib, u ularning genetik aloqadorligini aniqlagan. Bunda qiyoslash bir xil tuzilmaviy darajalar doirasida olib borilishi lozim[13].

Ingliz-amerika dinshunosi Ninian Smart (1927–2001) har bir dinda quyidagi 6 ta darajani ajratgan: aqidaga oid, afsonaga oid, axloqqa oid, marosimga oid, ijtimoiy va nihoyat, diniy tajriba darajasiga oid. Uning fikricha, islom, xristianlik va hinduiylikda qurbonlik keltirish marosimlarini diniy tajriba darajalarida qiyoslash maqsadga muvofiq. Bu dinlardagi xudolarni tushunish esa aqidaviy darajada amalga oshirilishi lozim. Smart borliqning muhim jabhasi kishilar nimagadir, uning haqiqat yoki yo'qligidan qat'i nazar ishonishida ekanligini ta'kidlaydi. Shuning uchun ilmiy izlanishda dalillarni, ularning haqiqat yoki yo'qligini ta'kidlamasdan, taqqoslash muhim. Chunki ularni baholash dindorlarning his-tuyg'ularini tahqirlashi va dinlararo ziddiyatlarga olib kelishi mumkin.

Nemis dinshunosi Genrix Frik "Qiyosiy dinshunoslik" asarida taqqoslashda analogiyaga, ya'ni dindagi o'xshash vazifalar fenomenlariga va gomologiyaga, ya'ni shaklan o'xshash, ammo mazmunan turlicha fenomenlarga ajratishni maslahat beradi[14]. U o'z asarida Qur'on matnlarini buddizm, yahudiy va xristianlik matnlari bilan qiyoslash XXI asrda yangi usullar bilan boyitilganini aytadi. Dunyo adabiyoti va tarixidagi ushbu boy xazinaga qiziqish hech qachon kamaygan emas, shuning uchun hozirgi paytga kelib qayta ishlangan, raqamlashtirilgan, butlashtirilgan katta miqdordagi materiallar to'plangan va ular keng kitobxonlar doirasi uchun ochiq. Bu gumanitar fan vakillariga diniy manbalarni o'rganishda fanlararo yondashuvni qo'llashga imkon berdi.

Nemis dinshunosi Oliver Frayberger "Dinshunoslikda madaniyatshunoslik uslublarini qo'llash" nomli darsligida jamiyat diniy va dunyoviy turmushining barcha sohalarida ajabtovur o'xshashliklar borligini ko'rsatib berdi[15]. U quyidagi misollar yordamida diniy marosimlar xalq udumlariga naqadar singib ketganini isbotlamoqchi bo'ladi. Masalan, "o'zingga ravo ko'rmagan narsani birovga ham ravo ko'rma" degan "oltin qoida" I. Kant etikasida ham, din aqidasida ham bayon etilgan. Bundan tashqari gullar qo'yish, guldastalar tortiq qilish, baxt-saodat tilash diniy ibodatda ham, dunyoviy bayramlar – tug'ilgan kun yoki nikoh to'ylarida ham rasm bo'lgan. Jahondagi ko'pgina dinlarning afsonalarida uchraydigan dunyoni suv bosishi mavzusi xalqlarning og'zaki ijodida, tasviriy san'atda ham ifodalanib kelinmoqda. Katolik cherkovining rasmiy bayrami – barcha avliyolar kunini katoliklar qabristonlarga borib qabrlar ustiga gulchambarlar, guldastalar qo'yish, shamlar yoqish, non-tuz bilan oilaviy ziyofatlar uyushtirish bilan o'tkazadilar. G'arbda yoshlar bu bayramni ba'zi holatlarda amerikacha Xellouin an'analariga o'xshatib nishonlay boshladilar. Amerikalik va yevropalik yoshlar orasida 31-oktabrdan 1-noyabrga o'tar kechasi betlariga bo'r surtib,

kafanlarga burkanib, qovoqdan yasalgan yoritqichlarni terib qo'yish odat tusiga kirib bormoqda.

J. Frezerning ishlari qiyosiy-tarixiy usuldan samarali foydalanishga yorqin misol bo'ladi. U Bibliyaning parchalari, afsonalar, etnografik tadqiqotlardan o'zining dinshunoslikka oid farazlarini tasdiqlashda foydalandi. To'g'ri, uning tadqiqotlari, shuningdek, dinshunoslikka oid ko'plab ilk asarlari xristianotsentrizm kasali bilan "og'rigan" edi. Turli dinlarni – protestantlik, konfutsiylik, buddizm va boshqalarni taqqoslash asosida Maks Veber kapitalizm ilk bor faqat G'arbda, bu yerda protestantlik tarqalgani uchun, uning "kapitalizm ruhiga" mos keluvchi "xo'jalik etikasi" tufayli vujudga kelgan, deydi[16].

Psixologik yondashuv. Din psixologiyasi insonning diniy hissiyoti, ishonchi, ongi, tajribasi kabi tomonlarini, shuningdek, diniy jamoalar hayotining psixologik jabhalarini, diniy sig'inish va marosimlar ijro etilishini o'rganadi. XX asr boshida dindorlikni fiziologik darajada o'rganishga, insonda "diniy instinkt"ning tug'maligini ko'rsatishga urinishlar bo'ldi. Ammo ular o'z isbotini topmagani tufayli o'tmishda qoldi. Din psixologiyasi ko'plab ijtimoiy fanlar bilan bog'langan va ayni paytda uni psixologiya va dinshunoslikdan ajratib turuvchi o'ziga xosliklarga ega. Umumiy psixologiya tafakkur, iroda, emotsiya bilan bog'liq inson psixikasida yuz beruvchi jarayonlarni o'rganadi. Bunda psixologiya uchun ularning mazmuni muhim emas, u ulardan mavhumlashadi. Undan farqli ravishda din psixologiyasi inson fikrlarining mazmunini, sezgilarining yo'nalishini, irodasining kuchi kabilarni o'rganadi. Boshqa yana bir farq shundaki, umumiy psixologiya kishilar psixologiyasining umumiy qonuniyatlarini ularning mentalitetidan, yashagan davridan, yashash joyidan, ijtimoiy aloqalar xarakteridan mustaqil ravishda o'rganadi.

Amerikalik psixolog va faylasuf U. Jeyms (1842–1910) Gegelning falsafiy ratsionalizmini tanqid qildi. Ammo bunda uning o'zi subyektning diniy tuyg'ulari, kechinmalari bilan qo'shilib ketgan diniy tajriba va amaliyotni mutlaqlashtirib yubordi. Jeyms

dinning o'zini "ayrim shaxs his-tuyg'ulari, xatti-harakatlari va tajribasining yig'indisi" sifatida tushundi. Individual diniy tajribaning rolini benihoya kengaytirish va mutlaqlashtirish orqali u aslida, dinni diniy tajribadan iborat qilib qo'ydi. Darhaqiqat, jamiyatda diniy mutaassiblik, radikalizm, terrorizmning oldini olishda, konfessiyalararo bag'rikenglik sharoitini yaratishda diniy tajribani va psixologik jihatini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Lekin diniy tuyg'ular va subyektiv tamoyil unsurlarining turlicha qiymatga egaligi haqida gapirish bilan bir qatorda, ulardan birontasini asossiz, haddan tashqari oshirib ko'rsatish yoki yerga urish dinning mohiyati va mazmuni manzarasini buzib talqin etishga olib boradi, shubhali yoki soxta xulosa va baholashlarni tug'diradi, ilmiy tadqiqotning xolisligiga xalal beradi. Alalxusus, din predmetiga sistemali yondashuv va xolislik insoniyat hayotidagi murakkab va ko'p qirrali hodisa bo'lmish dinni dinshunoslik qoidalariga monand tadqiq etishning asosiy talablaridan biridir.

Z. Freyd o'z psixotahlillarida inson ruhining kuchli emotsiyalar yordamida gunohdan poklanish jarayoni – katarsis texnikasidan keng foydalangan va undan hozirgi zamonda psixoterapiya, dramaturgiya va shu boshqa san'at turlarida foydalanilmoqda. Katarsis g'oyalar, istaklar va fikrlarni bostirish yo'li bilan tanglik va xavotirdan qutilishga yordam beradi. Bu texnika diniy mutaassiblik, radikalizm, ekstremizm va terrorchilikning oldini olishga ko'maklashadi.

Din sotsiopsixologiyasi turli dinlar tomonidan yaratilgan insonparvar, samarali psixoterapevtik texnikani tadqiq qiladi. Amalda barcha dinlar ushbu amaliyotdan foydalaniladi. Masalan, islom va xristianlikda hayotning maqsadini, hinduiylik, buddizmda azoblanishning ma'nosini tushunish jarayonida. Bunday texnikadan foydalanish tibbiyotda, amaliy psixologiyada, masalan, insonga tanlagan kasbidan, do'stlari va boshqalardan hafsalasi pir bo'lganda, unga ana shu vaziyatlarning ijobiy tomonlarini tushunishga yordam beradi. Yuz bergan holatning

mazmunini tushunish ana shunday holatga tushgan kishilarga ruhiy tanglikdan tezroq chiqishga va yangi rejalar tuzishga, bemor odamga esa tezroq tuzalishga ko'maklashadi. Din psixologiyasi xuddi fenomenologiya singari o'z nazariyasini ishlab chiqadi, diniy tajribani, afsona va belgilarni o'rganadi hamda ularni tasniflaydi. Masalan, diniy tajriba turli yo'llar bilan amalga oshiriluvchi nafas olish mashqlari tizimi, mantralar vedizm va hinduiylikdagi g'ayritabiiy kuchga ega hisoblanuvchi muqaddas duolar, muqaddas obrazlarga meditatsiya, diniy ustozning gipnoz ta'siridagi harakatlari kabi mistik ekstazni o'z ichiga oladi.

Ilohlarga sig'inish turli-tuman marosimlar, ibodatlar, raqslar, jazava darajasidagi nutq, turli shaxslar va obyektlarga hurmat ko'rsatish, so'zsiz meditatsiya yoki ibodat, muqaddas marosimlar, diniy musiqa va qo'shiqlarni ijro etish kabi sig'inish aktlari ko'rinishida amalga oshiriladi. Shuningdek, u yoki bu ko'rinishdagi ibodat vaziyatlariga o'tish, ritual xatti-harakatlar, ekstatik ibodatlar kabi individual ibodatlar shular jumlasidandir. Ekstatik ibodat paytida dindor o'zini xudo bilan to'liq birlashib ketgandek his qiladi. Masalan, sufiy Al-Junayd "Biz birgamiz. Biz doimo birlikdamiz... Men Sening ulug' va mo'jizakorligingni bilaman, Sen mening eng nozik tomirlarimda oqmoqdasan", deb ibodat qilardi.

J. Segond va boshqa bir qator psixologlar ibodatni "ong ostining yorib o'tishi", "emotsional oqim" sifatida tushunishadi. Dindorlarning fikriga ko'ra, ekstatik ibodat paytida ular "qalbning, ko'ngilning ich-ichidan hayqirig'ini" eshitishadi, "ruhiy iztirob, hayajon"ni his etishadi, "nurli ko'z yoshlari" to'kishadi, "terisida go'yoki chumoli yurgandek bo'lganini", "yurakning go'yoki to'xtab qolganini" va hokazolarni his etishadi[17].

Dinning inson ongiga va ijtimoiy ongga ta'sirining psixologik jihatlarini birinchilardan bo'lib faylasuf va psixolog, Garvard universiteti o'qituvchisi U. Jeyms o'rgana boshlagan. U o'z ishlarida diniy amaliyot shakllarining turli-tumanligini tadqiq etdi, diniy vahiy va ko'rinishlarni g'ayritabiiy muhitning inson ongiga ta'sirining mahsuli sifatida tushuntirishga harakat qildi.

Uning "Diniy amaliyotning xilma-xilligi (The Varieties of Religious Experience)" asari (1902), unda keltirilgan misollar asosan xristianlikning protestantlik yo'nalishiga bo'lib, din psixologiyasiga oid asar bo'lib qodi. U. Jeymsni individual psixologiya hamda turli diniy madaniyat va an'analar timsollarining o'zaro munosabati masalasi qiziqtirgan.

Din psixologiyasida katta muvaffaqiyatga psixoanalitik yo'nalish vakillari Z. Freyd, K. Yung va E. Fromm erishdilar. Avstriya-amirikanlik psixiatr va psixolog Z. Freyd dinning vujudga kelishi masalasiga javob topishga harakat qilgan. U psixotahlil tamoyillarini din sohasiga ham tatbiq qilgan. U "Totem va tabu" (1913) asarida o'z nazariyasining markaziy tushunchalaridan biri bo'lgan "Edip kompleksi"dan foydalangan. Bu yosh o'g'il bolaning onasi bilan birga bo'lish maqsadida otasini yo'qotishga intilgani uchun otasining oldida aybdor ekanligini ongsiz his etishidir. O'g'ilning onasiga intilishi onalik hissiyotlari uchun otasidan rashk va raqobat qilishga qo'shilib ketadi. Freydning fikricha, Edip kompleksi insoniyat tarixi taraqqiyotining ilk bosqichlarida, kishilar unchalik katta bo'lmagan va ota boshchiligida urug'doshlik guruhlari bo'lib yashagan davrlarda vujudga kelgan. Muayyan bir paytda o'g'il otani yo'qotgan, ona beva bo'lib qolgan va ana shu paytlarda insestning taqiqlanishi, ya'ni yaqin qarindoshlar o'rtasida jinsiy munosabatlarning taqiqlanishi vujudga kelgan. Freyd tabu vujudga kelishini ana shunday izohlaydi. Ibtidoiy xalqlarda taqiq u yoki bu xatti-harakatga, so'zga, predmetga nisbatan o'rnatilgan. Tabuni buzish, xurofiy tasavvurlarga ko'ra, g'ayritabiiy kuchlar tomonidan jazolanadi. Freyd diniy e'tiqodni dindorlarning oliy kuchlardan himoya izlashdek sodda intilishi orqali tushuntiradi. Qadimgi odamdagi ruh yoki boshqa bir shaklda abadiy hayotga erishish istagi, o'lim qo'rquvi, atrofdagi dunyoning yovuz kuchlaridan xavotiri uni xudolarning otalarcha yordamini izlashga undardi. Ibtidoiy dindorlar fikricha, ilohiy kuchlar odamlarning yechimsiz muammolarini yengishi, haqiqiy va faraz qilingan xavflardan himoya qilishi mumkin edi.[18]

Freydning g'oyalari haqiqatligini amalda isbotlashga intilish befoyda, chunki tajriba natijasini qat'i bir ma'noda baholash mumkin emas. Nima bo'lganda ham freydizm diniy amaliyot va diniy xatti-harakatga butunlay yangi nuqtayi nazardan qarashga imkon beradi.

Nemis-amerika faylasufi, sotsiologi va psixologi Erix Fromm, Z. Freyd va K. G. Yungning din psixotahlil nazariyasini yanada rivojlantirdi. Din, deganda u "individga mo'ljal olish tizimi va sig'inish obyektini beruvchi u yoki bu guruh kishilarining har qanday qarash va harakatlar tizimi"ni tushungan. Uning fikricha, har qanday idealga: xudolarga, dohiylarga, millatga, boylikka, nafosatga va shu kabilarga nisbatan ana shunday nihoyatda keng yondashuv diniylikka aylanadi. E. Fromm avtoritar va insonparvar dinni bir-biridan farqlaydi. Dinning avtoritarligi tashqi qudratli hokimiyatga bo'ysunish g'oyasidan kelib chiqadi, dinning insonparvarligi esa dinning insonga qaratilganligidan paydo bo'ladi.

Dinni tushunishga falsafiy yondashuv ilmiy usulga eng yaqin sanaladi. U teologik yondashuvni inkor qilmaydi. Shu bilan bir qatorda, falsafa prinsipial jihatdan ateistik pozitsiyada turmaydi. Shuning uchun falsafa kamdan-kam hollarda dinga nisbatan obyektiv betaraf pozitsiyani egallaydi. Ko'pincha u qarama-qarshiliklardan o'zini chetga ololmaydi. Ba'zan u din bilan birlashib ketishini ta'kidlaydi (idealistik falsafa), ba'zan esa dinni noto'g'ri bilim, deb inkor qiladi. Shuning uchun faqat falsafiy tadqiq qilish usuli bilangina din haqidagi obyektiv bilimga erishib bo'lmaydi.

Shveytsariyalik madaniyatshunos, tahliliy psixologiya asoschisi, "Ongsizlik psixologiyasi" kitobining muallifi K.G. Yung din va mifologiyaning ahamiyatini yuqori baholaydi. Yung fikricha, real ruhiy dunyo mavjud, ammo uni aql bilan na tushunib, na aql-idrok asosida tushuntirib bo'ladi. Yung fikriga ko'ra, individual ongsizlik bilan bir qatorda "arxetiplar"ni o'z ichiga oluvchi jamoaviy ongsizlik ham mavjud. K. Yung arxetiplarda umuminsoniy ramziylikni, shu jumladan, afsona va tushlarning manbayini ko'ra,di. Uning fikricha, diniy tajriba ushbu arxetipik

obrazlarni ongsizlik holatidan chiqarib namoyon qiladi, ularni anglashga yordam beradi. Badiiy ijodiyotning oliy namunalari jamoaviy ongsizlikning rassom, shoir va h.k.larning individual ongiga ta'siri tufayli vujudga keladi.

Shunday qilib, "jamoaviy ongsizlik" Yungning ta'limotiga ko'ra, o'ziga xos "zamburug' tanasi", insonlar ma'naviy hayotining umumjahon asosi hisoblanadi. Arxetiplar, ya'ni qadimiy tiplar, azaliy obrazlar, ilk namunalar bo'lib, ular avloddan avlodga o'tadi hamda tushlarning umuminsoniy ramzlarida, afsonalar va shu kabilarda kodlanadi, san'atning oliy namunalarida o'z ifodasini topadi. Masalan, amalda deyarli barcha madaniyatlarda, shu jumladan, barcha dinlarda onaning sof qiyofasi, uning beg'araz muhabbati ana shunday universal kod hisoblanadi.

Ingliz psixologi M. Arjayl o'zining "Diniy xatti-harakat" kitobida turli psixoanalitik nazariyalarning izchil tahlilini bergan. Zamonaviy din psixologiyasida diniy mutaassiblik va dindorlarning radikal xatti-harakatlarining oldini olish, ekstremizm, terrorchilik kabi muammolar dolzarb sanaladi. O'zbekistonda diniy mutaassiblikning tarixiy ildizlariga, uning hozirgi shakllariga va unga qarshi kurashish asoslariga alohida e'tibor qaratiladi.

Dinni o'rganishga *axloqiy yondashuv* "yaxshilik", "yomonlik" va boshqa axloqiy kategoriyalarning mezonlari va normalarini aniqlaydi. Din axloqiy sanksiyalarni amalga oshiradi: gunoh yoki ayblari uchun jazolaydi va qoralaydi yoki, aksincha, yaxshi fazilatlari, himmati uchun taqdirlaydi, jannatdan joy berishga, nirvanaga erishishga va'da qiladi va hokazo. Nemis faylasufi I. Kant fikriga muvofiq, din ilohiy buyruqlarning inson majburiyatlari sifatida anglanishi hisoblanadi. U axloqiy va rasmiy ibodatni bir-biridan farqlaydi. Birinchisida ibodatning samimiy, ichki, hissiy tomoniga e'tibor qaratiladi. İkkinchisida esa – tashqi, rasmiy tomonga urg'u beriladi.

Islom falsafasiga oid manbalar, hadislar, sufiylik adabiyoti o'zining oliy darajadagi axloqiy va ma'naviy yo'nalishga egaligi bilan ajralib turadi. Musulmonlar uchun Muhammad payg'ambar, uning safdoshlari, obro'li diniy mutaxassislar (teolog, ilo-

hiyotshunoslar) va ba'zi sufiy shayxlarning hayoti ibrat olishga misol bo'ladi.

S. Reynak din eng yuqori axloqiy kategoriya bo'lmish vijdonga borib taqaluvchi axloqiy hissiyotlar yig'indisi sifatida paydo bo'lgan, aynan uning o'zi inson xatti-harakatini axloqiy jihatdan boshqaradi, deb hisoblaydi.

Amerika antropologi Klifford Girts din ma'naviy madaniyat ramzlarini o'zida jo qilgan, deb hisoblaydi. M. Veber kabi K. Girts ham insonni o'zi yigirib to'qiydigan ma'nolar to'riga yo'g'rilib ketgan jonivorga qiyos qiladi. Shuningdek, u diniy marosim, afsona va boshqa madaniyat hodisalariga ramzlar tizimi sifatida qaraydi. Tadqiqotchining vazifasi har bir madaniyatda mavjud bo'lgan asosiy ramz so'zlarni topish, tushunish va izohlashdan iborat. Klifford Girts dinga madaniyatning bir qismi sifatida qaraydi va faqat aniq dinni o'rganish mumkin, deb hisoblaydi. U mavhum dinni kashf etishga urinishni xuddi mavhum tillarda gapirishga behuda urinishga o'xshatadi[19].

L. Feyerbaxning falsafasi dinning vujudga kelishi haqidagi *antropologik* va *naturalistik* yondashuvlarning yorqin namunasidir. Unga ko'ra, insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turuvchi belgisi jon emas, balki aql, iroda va yurak (hissiyot) dir. Feyerbax fikricha, Xudoni bilish bu insonning o'z-o'zini bilishidir. G'oyaviy jihatdan uning konsepsiyasi aynan inson yuragini ilohiylikning manbayi deb hisoblovchi sufiylik falsafasiga yaqin. Maxsus diniy amaliyot yo'li bilan o'zini anglash orqali sufiy haqiqatni (haqni) anglaydi.

Din fenomenologiyasi maktabining asoschilaridan biri nemis faylasufi Edmund Gusserl (1859–1938) ta'limotiga ko'ra, fenomen so'zi (yunonchadan phainómenon – namoyon bo'lish) insonga tajriba orqali, hissiy tajriba orqali o'rganiladigan hodisani anglatadi. Fenomenga zid ravishda Kant falsafasidagi "narsa o'zida" tushunchasiga muvofiq mutlaq fikr – noumenni bilib bo'lmaydi. Shunday qilib, falsafiy jihatdan fenomen biz tasavvurlarimiz va bilimimiz orqali anglab oladigan hodi-

sa yoki predmetlar belgilarining yig'indisidir. Fenomenologiya fenomenlarni o'rganuvchi fan bo'lib, u XX asrning asosiy falsafiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Fenomenologiya diniy tajriba ning mohiyatiga oid tiplarni aniqlash maqsadida uning empirik mazmunidan mavhumlashishni, chetlashishni maslahat beradi. Bunda psixologiya va fenomenologiya o'rtasidagi farq shundaki, din psixologiyasi faktlarni fazo va vaqtda ko'rib chiqsa, fenomenologiya ularni vaqtga oid bo'lmagan tarzda ko'ra,di.

Nemis teologi, fenomenolog Rudolf Otto (1869–1937) E. Gusserl va D. Shleyermaxer g'oyalarining davomchisi edi. U o'zining "Ilohiylik" (1917) kitobida XX asrda Germaniyadagi gumanitar fanlarda mustahkamlanib olgan materializmdan farq qiluvchi dinning o'z shaxsiy dunyoqarashiga ega bo'lish huquqini himoya qiladi. Protestant bo'lgan Otto konfessional xristianlikni tanqid qiladi, ammo u o'zining ko'p sonli sayohatlari paytida tanishgan ko'plab dinlarni, xususan, dzen-buddizm va hinduiylikni yuqori baholaydi.

XX asrning boshqa bir obro'li din fenomenologi Gerard van der Leu (1890–1950) edi. Leu o'zining "Din fenomenologiyasi" (1933) asarida dinni tasniflashtirish tamoyillarini, sirli hodisalarning turlarini, avliyolik tiplarini, diniy tajriba kategoriyalari va shu kabilarni tavsiflab beradi. Diniy fenomenlarning ichki tuzilishini o'rganishni maqsad qilgan Van der Leu tarixiy jihatni nazardan chetda qoldiradi, shuning uchun uning ishlari ko'pincha tanqid qilingan edi. Din fenomenologiyasi faktlarga baho bermay, ularni obyektiv bayon qilishga intiladi.

Jamiyatning diniy madaniyati sohasidagi tadqiqotlar din antropologiyasi paydo bo'lishiga olib keldi. U insonning diniy ishonchini, ijtimoiy-diniy munosabatlarni, ma'naviy madaniyat sohasi bo'lgan dinning paydo bo'lishi va taraqqiyoti kontekstida insonning diniy amaliyoti masalalarini o'rganadi. Din antropologiyasi sohasida ko'zga ko'ringan tadqiqotchilardan biri ingliz etnologi E. Teylor sanaladi.

Dinshunoslikni o'qitish va tadqiq etish metodikasi ushbu fanga tegishli ilmiy va pedagogik vazifalarni bajarishga qaratilgan.

Dinshunoslikni o'qitish metodikasi o'quvchilarda pedagogik, tarbiyaviy, ilmiy-tadqiqotga oid ilk ko'nikmalarni tarkib toptirishdek amaliy vazifalarni bajaradi. Shu bilan bir qatorda u dinlardagi axloqiy pand-nasihatlarni anglashga, diniy mutaassiblikka qarshi kurashda asqotuvchi tarbiyaviy vazifalarni bajarishga xizmat qiladi.

Din sotsiopsixologiyasida kuzatuv usuli muhim ahamiyatga ega. Dinning sotsiologik, psixologik, antropologik, fenomenologik jabhalarini tadqiq etish uning ichki tomonlarini: diniy-madaniy an'analar, hissiyotlar, kechinmalar, diniy tajriba, ma'naviy qadriyatlar, fenomenlar va h.k.larni chuqur o'rganishni talab qiladi. Bunday tadqiqotlar din sotsiopsixologiyasi, din antropologiyasi va din fenomenologiyasida olib borilishi shart. Biroq dinga bunday chuqur "kirish", uni bunday chuqur o'rganish tadqiqotchini subyektivlikka olib kelishi mumkin.

Din sotsiologiyasidagi kuzatish amalda sotsiologiyaning barcha usullarini: ijtimoiy eksperiment, so'rovnoma, anketa to'ldirishni o'z ichiga oladi. Sotsiologik kuzatishning muhim xususiyati shundaki, unda odamlar kuzatish obyekti bo'ladi, ularning ijtimoiy faolligi turlicha, ularning individual ongi, psixikasi, maqsadlari, qadriyat mo'ljallari, xarakteri, emotsiyalari, shu jumladan, ularning xatti-harakatiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan tomonlari: kuzatilib turishni xohlamasligi, yaxshi ko'rinishga intilish va h.k.larning barchasi olinadigan informatsiyaning obyektivligini bir qadar pasaytiradi.

Bu, ayniqsa, sotsiolog va kuzatiluvchi shaxslarning maqsadlari turlicha bo'lganda yaqqol ko'zga tashlanadi, bunda kuzatish yoki kurashga aylanadi, yoki tadqiqotchining o'z harakatlarini yashiruvchi hiylasi(manipulyatsiyasi)ga aylanib qoladi. Kuzatish usulining boshqa xususiyati shundan iboratki, tadqiqotchi ham insoniy sifatlarga ega: u kuzatiluvchi shaxs qayg'ulariga hamdard bo'ladi, kuzatiluvchilarga yordamlashish uchun turli hissiyot va kechinmalarni boshdan kechiradi, ba'zan esa kuzatish natijalariga tuzatishlar kiritadi. Sotsiologik tadqiqotning xolisligi undan shaxsga oid munosabatlarni olib tashlashda emas,

balki ilmiy tadqiqot mezonlarini ular bilan almashtirib qo'ymaslikda.

Sotsiologik kuzatish usulining afzalliklari: bevosita qabul qilinish, konkret vaziyatlarni, faktlarni, ahvolni qayd qilish mumkinligi. Shuningdek, bunda real odamlar guruhining konkret xatti-harakatini hisobga olish mumkin. Kuzatish usulining kamchiliklari eng avvalo, ijtimoiy obyekt va subyektning faolligi mavjudligida, bu esa natijaning obyektiv emasligiga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari kuzatish ko'p vaqtni, shuningdek, insoniy (sotsiologning yuqori kvalifikatsiyasi) va moliyaviy resurslarni talab qiladi: kuzatishga tayyorgarlikka oid, instruktaj berishga oid va boshqalar. Masalan, 100 soatlik kuzatish uchun yozishga 200 soat va kuzatish yakunlari hisobotini tayyorlash uchun 300 soat vaqt ketadi.

Kuzatish uslubi aksariyat hollarda din antropologiyasi sohasida yuqori natija beradi. Antropologlar dindorlarning hayot tarzi, urf-odatlari, xulqi va an'analarini, davlat, jamiyat, huquqiy masalalar, boshqa konfessiyalar vakillari bilan o'zaro munosabatlarini o'rganadilar. Ilmiy sotsiologik kuzatuv o'zining rejali asosda, tizimli ravishda o'tkazilishi, shuningdek kuzatish natijalarining majburiy tekshirilishi, turli shakllarga egaligi bilan ajralib turadi.

Sotsiologik tadqiqotlarning muayyan turlari turli maqsadlarga xizmat qiladi. Masalan, nazorat qilinmaydigan kuzatuvlar aksariyat hollarda real hayotiy vaziyatlarni tasvirlashga qaratilgan bo'ladi. Kuzatuvning bu shakli qat'i rejasiz amalga oshirilib, tadqiqotchilik xususiyatiga ega. U faqat muammoni aniqlash va keyinchalik nazorat ostida olib borilayotgan kuzatuvlarni amalga oshirish imkonini beradi. Bunday hollarda kuzatuvchilarning soni ortadi, jarayon mufassal rejalashtiriladi va h.k.

"Ichidan kuzatish", ya'ni jamoaga qo'shilish orqali kuzatish uslubi. Bunda kuzatuvchi kerakli jamoaga qo'shilib oladi. Bu uslub tadqiqotchidan yuqori malaka va hatto qurbonlik talab etadi. Zero, u o'rganilayotgan guruhning turmush tarzi va qadriyatlari asosida hayot kechirishiga to'g'ri keladi. Ba'zi vaziyatlar-

da tadqiqotchi obyektivlikni yo'qotib, o'zi va jamoa o'rtasidagi chegarani yoddan chiqarishi mumkin.

Amerikalik sotsiolog J. Andersen daydilarning hayot tarzini o'rganish maqsadida olib borgan davomli kuzatishlari natijasida noyob ma'lumotlarni qayd etishga muvaffaq bo'lgan, ularga nisbatan xayrixohlik hissi sabab, hatto ularning hayotidagi standart holatlarni yoqlashga uringan.

E. Franke va V. Maske rasmiy ro'yxatdan o'tgan "Germaniya musulmon yoshlari" jamiyati orasida "ichidan kuzatish" uslubini qo'llash orqali kerakli ma'lumotlarni olishga erishganlar[20]. Zero, mazkur uslub jamiyat a'zolari orasida bo'lib, ularning fikr-mulohazalari, noverbal reaksiyalari, ijtimoiy rollari, ramzlari, kiyinish odati, va an'analarini anglash imkonini bergan. "Sodda", maishiy kuzatishdan farqli o'laroq ilmiy kuzatishda asosiy e'tibor tizimlilik, ish-harakatlarning aniq qayd etilishi, kuzatilayotganlarning shaxsiy va ijtimoiy xulqiga qaratiladi. Ma'lumotlarni bu tarzda to'plash "Germaniya musulmon yoshlari"ning kundalik turmush tarzini anglab yetish, ularning jamiyatdagi tutgan o'rni, qadriyatlari va qiziqishlarining mazmun-mohiyatini tushunish imkonini beradi.

Jamoalarga qo'shilish orqali olib boriladigan "ichidan kuzatish" uslubi o'tkazilayotgan tadqiqotlarning turi yoki standart vaziyatlarning darajasiga ko'ra, o'zaro farqlanuvchi tizimli va tizimsiz shaklda bo'lishi mumkin. Tizimli kuzatuv muayyan farazlar asosida avvaldan belgilangan mezonlar monitoringi bo'yicha amalga oshiriladi. Tizimli bo'lmagan kuzatuvlar esa kuzatuvchining to'satdan yuzaga kelgan qiziqishi tufayli sodir bo'ladi. Bunday vaziyatlarning ustunligi shundaki, jarayonni boshqarish yengil kechadi, yangi g'oyalarni amalga oshirish imkoniyati mavjud bo'ladi.

Kuzatish natijalarini qayd etishda rasman quyidagi savollarga javob berish talab etiladi: Kuzatuv natijalari qachon va qanday holatda saqlanishi lozim? Ulardagi asosiy masala nimada? Ba'zi hollarda diktofonning xotirasi yetmasligi mumkin. Shu

bois, tadqiqot yakunlanib, uyga qaytish bilan natijalarni imkon qadar tezroq yozib qo'yish tavsiya etiladi. Yoki eslab qolingan ma'lumotlar asosida bayonnoma tuzish lozim. Biroq shuni ta'kidlash joizki, sizga yordam berishga xayrixoh bo'lgan diniy jamoa a'zolarini e'tiborga olmaganda, bunday vaziyatlarda kuzatuv vaqtida yozuvlarni qayd etish tavsiya etilmaydi. Bu kuzatuvchilar orasida shubha uyg'otadi.

Din sotsiologiyasi va din psixologiyasida o'z-o'zini kuzatish uslubi keng qo'llaniladi. Introspeksiya deb atalgan ushbu metodda ongning turli holatlaridagi kechinmalar shu holatni boshidan kechirayotgan subyekt tomonidan kuzatiladi. Bunday o'z-o'zini kuzatish orqali o'zingizdagi psixik jarayonlar haqida ma'lum bilimlarni olish mumkin. Biroq olingan natija va xulosalar subyektiv xarakterga ega bo'lishi mumkinligi sababli bu uslub bilan birga obyektiv tashqi kuzatishdan foydalanishga ko'proq e'tibor beriladi.

Dala tadqiqotlari real hayotiy vaziyatlarni kuzatishga qaratilgan bo'lsa, laboratoriyadagi kuzatuvlar maxsus yaratilgan vaziyatlar bo'yicha tegishli xulosalar olish imkonini beradi. Birinchi uslub sotsiologik razvedkalarda tabiiy sharoitlarda qo'llanilsa, ikkinchisi real hayotda natija olish imkonini bermaydigan, faqat eksperimental tadqiqotlarda muayyan xulosalarga erishish mumkin bo'lgan holatlarda qo'llaniladi.

Ochiq kuzatish uslubida o'rganilayotgan shaxs kuzatuvda ekanligini biladi. Bu esa natijalarning subyektiv xarakter kasb etishiga olib kelishi mumkin. Shu bois, ishonchli natijalarga ershish, boshqa xolis nazoratchilarning takror kuzatuvi va kuzatilayotganlarning nazoratchiga moslashishi uchun ketadigan vaqtni ham e'tiborga olish talab etiladi. Mazkur kuzatuv asosan tadqiqotlarning razvedka bosqichida qo'llaniladi.

Yashirin kuzatuv (inkognito) uslubining jamoalarga qo'shilish orqali olib boriladigan "ichidan kuzatish" uslubidan farqi shundaki, tadqiqotchi-sotsiolog kuzatuv olib borilayotgan guruhda bo'lishiga qaramay, hodisalarga ta'sir ko'rsatmaydi, u o'z

qiyofasini oshkor etmagan holda, faqat chetdan kuzatish bilan kifoyalanadi. Xorijlik sotsiologlar kuzatuvchining ushbu uslubini "qiyofasini fonus ustuni ortiga yashirish" deb ataydilar. Shu bois, agar bir kishi biron-bir masalaga beparvolik bilan munosabat bildirsa, unday insonga nisbatan "(unga baribir) fonusgacha; chiroqqacha" iborasini qo'llaydilar (o'zbekchasiga aytganda "Dunyoni suv bossa, to'pig'iga chiqmaydi"). Aksariyat hollarda insonlar kuzatuvchilarni tasodifiy yo'lovchi, amaliyotchi, safardagi kishi, qahvaxona xizmatchisi va boshqa shu kabi ijtimoiy rollarida uchratganlari sababli kuzatish natijalari nisbatan tabiiy xarakter kasb etadi.

*Din sotsiologiyasi*da eksperiment (lotincha "experimentum" – tajriba, sinash) uslubidan ham keng foydalaniladi. Ilmiy asosda qo'yilgan bunday tajribada tadqiq etilayotgan hodisa ma'lum shart-sharoitda takror va maxsus kuzatiladi. Eksperiment o'tkazuvchi shaxs kuzatuvchidan farqli o'laroq, o'rganilayotgan guruh yoki oilaga faol ta'sir ko'rsatadi. Ushbu uslub yangi davr tabiatshunosligida vujudga kelgan bo'lib, uni F. Bekon o'z asarlarida ilk marta tasniflab, falsafiy jihatdan yoritib berdi.

XX asrning 20-yillarida ijtimoiy eksperimentlarni o'tkazish rivojlandi. Bu tajribalar ijtimoiy tashkilotlarning yangi shakllarini hayotga tatbiq etish va boshqaruvni optimallashtirishga turtki bo'ldi. Shu bois, ijtimoiy eksperimentlar ma'rifiy ahamiyat kasb etishi bilan bir qatorda, jamiyat boshqaruvini muvofiqlashtirishga ham xizmat qiladi. Eksperiment obyekti sifatida ko'riladigan bir guruh kishilar tajriba jarayonlari ishtirokchisiga aylanadilar va sinov jarayonida ularning qiziqishlarini inobatga olish talab etiladi. Tadqiqotchi esa o'zi o'rganayotgan vaziyatni kuzatib, unga ta'sir ko'rsata oladi. Ijtimoiy eksperimentlarning mazmuni va bajariladigan ishlar tartibini belgilashda jamiyatda qabul qilingan huquqiy-axloqiy qoidalarga amal qilish talab etiladi.

Hozirgi zamon ijtimoiy-gumanitar fanlari sohalarida xayoliy eksperiment keng qo'llaniladi. Bunda ideallashtirilgan obyektlarda kishining fikrlash qobiliyati, xayoliy tajribalar tizimi tek-

shirib ko'riladi. Masalan, qiyoslash, bu bir obyektning rivojlanish bosqichlari yoki turli obyektlarning o'xshash va farqli jihatlarini bilishga qaratilgan amaliyot bo'lishi bilan birga, tafakkur va hayot mazmunini anglashga, uni tasniflash, tartibga solish va baholashga xizmat qiluvchi fikrlash jarayonidir. Qiyosiy uslubda obyektlardagi o'zaro munosabatlarni ochib berish uchun ularni juft holda taqqoslashga e'tibor qaratiladi. Bu holda tajriba uchun muayyan shart-sharoit yoki qiyoslash uchun asos talab etiladi. Shu bilan birga qiyosiy tajriba "bir turdagi" predmetlar sinfi ustidan o'tkazilsa, muayyan mazmun kasb etadi. Qiyoslash orqali aniqlanadigan jihatlarning eng oddiy ko'rinishi, bu ustunlik, tenglik va farqli tomonlaridir.

Bayon usuli bilishning amaliy ko'rinishi bo'lib, muayyan bir fan sohasida erishilgan kuzatuv natijalarini tegishli belgilar yordamida tasvirlashga e'tibor qaratiladi. Nazariy bilish usullaridan formallashtirishda, ya'ni fikrlash, isbotlash, tasniflash mazmuni formallashgan belgi-ramzlar shaklida aks ettiriladi. Ushbu formallashgan til, belgi va ramzlar ta'rif, tushunchaning aniq mazmun kasb etishiga ko'maklashib, uning boshqa ma'nolari ishlatilishiga yo'l qo'ymaydi.

Aksiomatik metod aksiomalarga, ya'ni o'z-o'zidan ravshanligi, ayonligi sababli isbotsiz qabul qilinadigan fikrlarga asoslanib ilmiy nazariya qurish usulidir. Asos qilib olingan aksiomalar tizimi muayyan nazariy tizimda isbotsiz haqiqiy deb qabul qilinadi. Boshqa nazariy bilimlar, xulosalar to'la ravishda aksiomalar tizimidan deduktiv yo'l bilan chiqariladi. Mazkur usul ilohiyotda keng qo'llanilib, bunda ilohiy ta'limotlar, aqidalar asos qilib olinadi. Lui de Broylning fikriga ko'ra, aksiomatik uslub fanlarni tasniflash va o'qitishda yaxshi natija beradi. Ammo yangi bilimlarni kashf etishda qo'llab bo'lmaydi.

Deduksiya umumiy qoidalardan xususiyga borish usuli bo'lib, umumiylikdan xususiylikka borish bo'yicha mantiqiy xulosa chiqarish ma'nosini bildiradi. Deduksiya taxminlarning deduktiv aloqadorligiga asoslanadi. Uning asosida taxminiy xulosa

chiqariladi. Bunda gipoteza (taxmin) eksperiment natijasida yoki tasdiqlanadi, yoki inkor etiladi.

Induksiya esa ayrim fikrlardan umumiy xulosalar chiqarishda va mantiqiy tadqiqotlarda qo'llaniladigan muhokama usulidir. Xususiylik (masalan, hissiy diniy tajriba, konkret fakt) o'rganilib, umumiylik (abstrakt umumlashgan xulosalar) bilib olinadi. Umumiylik predmet va hodisalar bilan uzviy aloqada bo'ladi. Umumiylikning eng muhim tomonlaridan biri induktiv xulosa chiqarishdir. Induksiya bilimlarning tashkil topishida, qonuniyatlarni ochishda, tushunchalarni namoyish etish jarayonida, gipotezani olg'a surishda fan uchun muhim ahamiyatga ega (masalan, diniy hissiyotlar tajribasi, aniq dalillar va b.).

Umumilmiy metodologik tamoyillar ichida tizimli yondashuv alohida o'rin tutadi. Mazkur yondashuv asosida o'rganilayotgan obyektlar yaxlit bir tizim sifatida olinadi. Bunda quyidagi shartlar amalga oshiriladi:

– har bir tarkibiy qismning tizimdagi o'rni va funksiyasiga qarab bog'liqlik darajasi aniqlanadi. Bunda yaxlit tizim xususiyati uning tarkibidagi elementlarning jamiga teng bo'lmaydi;

– tizim va uning tarkibiy qismlarining o'zaro aloqasi, tarkibiy xususiyatlari aniqlanadi;

– tizimning iyerarxik xarakteri ochib beriladi;

– tizim tadrijiy rivojlanayotgan yaxlit jarayon sifatida ko'rib chiqiladi.

Har qanday ijtimoiy tizim kabi diniy jamoa uchun o'z-o'zini tashkil etish xususiyati xos. Bunda tizimdagi elementlarning o'zaro munosabati turli mexanizmlardagi kabi keskin xarakter kasb etmay, aksincha, tirik organizm, jamoalarga xos bo'lgan serharakat, jo'shqin, dinamik xarakterga ega. Tabiiy, ijtimoiy, ilmiy qonun-qoidalarni izlashga qaratilgan o'z-o'zini tashkil etish umumilmiy nazariyasi sinergetika deyiladi. Tarkibiy-funksional uslub tizimli yondashuvning o'ziga xos ko'rinishi bo'lib, unda yaxlit tizimning tarkibiy qismlari va ularning o'zaro munosabatlarini, vazifalarini aniqlashga e'tibor beriladi.

Ehtimoliy-statistik uslublar tez-tez takrorlanib turuvchi ko'p-

lab tasodifiy omillarning ta'sirini hisobga olishga asoslangan. Ular ehtimollik nazariyasi bilan bog'liq bo'lib, din sotsiologiyasi va psixologiyasida diniy nizolarning rivojlanishi yoki kuchayishini prognoz qilish, terrorchilik aktlari sodir etilishi yoki ekstremistlar faoliyati kuchayishi, kamayishi ehtimoli kabilarni aniqlashda qo'l keladi. Muayyan sharoitlarda bu kabi hodisalar yuz berishining ehtimolliy darajasi o'rganiladi. Miqdoriy jihatdan ular noldan (yuz bermaydi) birgacha (yuz beradi) bo'ladi.

Statistik qonunlarga asoslanib prognozlashtirish ehtimoliy xarakterga ega, ular ko'plab omillarning ta'siri bilan belgilangan bo'ladi. Maxsus metod, vosita va operatsiyalarga – alohida hodisa va tarixiy faktlarning individual xususiyatlarini ideografik tasvirlash usuli; hujjatlarni tahlil qilishda matnlar va boshqa informatsiya tashuvchilar mazmunini sifat va miqdoriy kontent-tahlil qilish; intervyuning sotsiometrik tahlili, shuningdek, kompyuterda qayta ishlanuvchi kontent-tahlil; alohida avlodlarning jamoa biografiyasi xususiyatlarini va shaxslar hayotiy yo'lini ifodalashda ularning shaxsiy hujjatlaridan (yozishmalar, kundaliklar, avtobiografiya va h.k.) foydalanishga asoslangan biografik usul; og'zaki intervyu, yozma anketa o'tkazish, loyihalash usuli kabi so'rovnomalar din psixologiyasida keng qo'llaniladi. Bu insonning shaxsiy xususiyatlarini uning faoliyati natijalari orqali bevosita o'rganish usuli; test o'tkazish esa shaxsiy xususiyatlarni, tafakkuri darajasini (IQ), professional ko'nikmalarini o'rganadi. Test bilan ishlashda axloqiy normalar va tamoyillarga rioya etilishi kerak, chunki testga yaxshi bilmasdan ishlov berish yoki oshkor etilmaydigan natijani ochish salbiy oqibatlarga olib keladi; o'yin testlarini o'ynash usuli qaror qabul qilishda (axloqiy tanlov, boshqarishga oid qaror) samaralidir. Psixodramada o'yin ishtirokchisi individual vaziyatni "amalga oshiradi", sotsiodramada esa – muayyan guruhiy vaziyat o'ynaladi; "Case study" esa konkret vaziyatni ko'rsatuvchi o'quv mashqi. Konkret masalalarni tahlil qilish – kimlarningdir tajribasi asosida nimanidir o'rganishning eng yaxshi yo'li hisoblanadi. O'quv vaziyat

– "Case study" usulida o'quvchi unga taklif etilgan aniq vaziyatni (diniy jamoada, dunyoqarashga oid bahsda, tanlash vaziyatida va h.k.) tahlil qilishga o'rganadi hamda ushbu vaziyatlarni yechishga oid variantlarni taklif qiladi. "Case study" muammoni ko'rsatuvchi bir yoki bir necha tipik hodisalarni chuqur o'rganishga yordam beradi.

Bugungi zamonaviy dinshunoslik metodologiyasida quyidagi tendensiyalar aniqlandi: fanlararo yondashuvlarning kuchayishi; globallashuv sharoitida kechayotgan integratsiyalashuv jarayonlarni e'tiborga olgan holda, dunyo dinlarini o'rganish zaruratining anglab yetilishi; dinshunoslikda sinergetika uslublaridan foydalanilishi; dinshunoslikka oid atama va iboralarga aniqlik kiritish va ularni standartga keltirishga qaratilgan e'tiborning ortishi; dinlardagi vaqt o'lchovi bilan bog'liq qarashlarning nisbiyligi masalasiga oid fikrlarning rivojlanishi (hinduiylik va buddizmdagi davriy vaqt o'lchovi; hayot davomiyligi (qiyomat-qoim, oxirat va b.); tabiiy va ijtimoiy fanlarga xos uslublarning yaqinlashtirilishi (sotsiometrik metodlar, matematik vositalardan diniy dalillarni yoritishda foydalanish), din sotsiologiyasi va psixologiyasida kichik diniy jamoalarni o'rganishda, jamoa a'zolarining o'zaro munosabatlarini tahlil qilishda turli uslublardan foydalanish holatlari; dinshunoslik sohasida, xususan, din fenomenologiyasida tadqiqot olib borishning noan'anaviy uslub va vositalarga tayanish holatlarining ortishi; diniy manbalar, muqaddas kitoblar, din peshvolari va payg'ambarlar hayot faoliyatining narratologik tadqiq etilishi.

Dinni o'rganish bo'yicha yuqorida keltirilgan umumilmiy yondashuvlardan tashqari qadimdan mavjud bo'gan teologik va ateistik yondashuvlar ham mavjud.

Teologik yondashuv, bu asosan dinni notanqidiy, apologetik tadqiq qilish yo'lidir. Uning asosida isbot qilishni talab qilmaydigan diniy ishonch yotadi. Majoziy qilib aytganda, teologiya ishonch aksiomalari bilan, dinshunoslik esa tafakkur teoremalari bilan shug'ullanadi. Diniy yondashuvning asosiy maq-

sadi dindagi asosiy aqidalarning haqiqatligini ko'rsatishga intilish sanaladi. Bu bilan teologiyaning maxsus bo'limi bo'lgan apologetika shug'ullanadi. Din falsafasi, diniy ta'limotlar, matnlar, timsollar va shu kabilar dinni teologik jihatdan o'rganishga ta'sir ko'rsatgan. Teologiya dinni subyektiv jihatdan o'rganadi, u dinni nafaqat tahlil qiladi, balki diniy e'tiqodni ateistlar va boshqa diniy konfessiyalardan hamda ichki guruh va oqimlardan himoya qiladi.

Ateistik yondashuv bu ko'pincha dinni tanqidiy tahlil qilish sanaladi, unda xudo tomonidan dunyoning yaratilganligi, yaratuvchining mavjudligi tanqid qilinadi, bilim ishonchga qarshi qo'yiladi, abadiy hayot kechirish va samoviy jannat, qayta tug'ilish g'oyasi, nirvana va shu kabilar inkor qilinadi. Shunday qilib, dinshunoslik va teologiya umumiy obyektni o'rganadi, ya'ni dinni, ammo ular uni tushuntirishda va metodologiyada prinsipial qarama-qarshi yondashadilar. Shu munosabat bilan jamiyatdagi dunyoviylik va diniylik chegaralarini hurmat qilish masalasi hamon dolzarb hisoblanadi[21]. Bunday holda dinni o'rganish va o'rgatishda uslubiy betaraflik, xolislik tamoyilidan foydalanish samarali hisoblanadi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng ma'naviy, diniy va madaniy qadriyatlarni tiklash siyosati dinlarni, eng avvalo, islomning turli jihatlarini tadqiq etishga turtki berdi. Hozirgi O'zbekistonda milliy dinshunoslik maktabining shakllanishida uch asosiy bosqich va 2017-yilning boshidan shiddat bilan rivojlanayotgan to'rtinchi bosqich kuzatilmoqda. Ushbu bosqich O'zbekiston tarixida Uchinchi Renessans deb nomlangan davrga to'g'ri keladi. Yuqoridagi bosqichlarning har biri muhim tarixiy voqealar bilan bog'liq[22].

I. 1992–1998-y. Mamlakatimizning davlat mustaqilligiga erishishi (1991) va shu bilan bog'liq holda ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha sohalarida yuz bergan tashkiliy o'zgarishlar kabi tarixiy voqealar. Masalan, 1992-yili Din ishlari bo'yicha qo'mitaning tashkil etilishi, diniy mazmundagi materiallar-

ning dinshunoslik ekspertizasi tashkil etilishi, O'zbekistondagi oliy o'quv yurtlarida "Dinshunoslik" fanidan dars berishning boshlanishi, "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi qonunning qabul qilinishi va uning 1998-yildagi yangi tahriri. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan "Dinshunoslik" mutaxassisligi bo'yicha ta'lim standarti ishlab chiqish faoliyatining muvofiqlashtirilishi.

Dinshunoslik vujudga kelishining birinchi bosqichida dinni tadqiq etish ishining katta qismi faylasuflar tomonidan amalga oshirildi, ya'ni o'sha davrda himoya qilingan tadqiqot ishlarining 48 foizini qamrab oldi. Xususan, o'zbek tili va adabiyoti, rus tili va adabiyoti, Osiyo va Afrika xalqlari adabiyoti mutaxassislarining ishi 24 foiz, tarixchilarning ishlari – 20 foiz, huquqshunoslar ishi esa 8 foizni tashkil etdi (qarang, I-ilova).

Mamlakatimizdagi yirik oliy o'quv yurtlarida dinshunoslik kafedralari ochildi. Ammo yuqori malakali kadrlarning kamligi va akademik doiralardagi ushbu fanning predmeti, maqsad va vazifalari xususidagi kelishmovchiliklar dinshunoslikni o'rganish va dars berish sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Shunday bo'lsa-da, din va hurfikrlik falsafasi, din sotsiologiyasi, islom tarixi borasida qiziqarli tadqiqotlar paydo bo'ldi: A. Abdusamedov, B. Babadjanov, H. Karomatov, A. Xasanov, A. Muminov va boshqa olimlarning ilmiy ishlari shular qatoriga kiradi.

Birinchi bosqichda islom qadriyatlarini o'rganishning metodologik asoslari tamal toshini qo'yish, ayniqsa, muhim edi. P. Abdullaxonov falsafa bo'yicha nomzodlik ishida birinchi bo'lib O'rta Osiyo xalqlari madaniyati tizimida islomni o'rganishning metodologik aspektiga murojaat qildi (1992). Bu davrda amalga oshirilgan fanlararo tadqiqotlar ichida quyidagi ikki ish o'zining sermazmunligi bilan ajralib turadi: H. Karomatovning o'zbek adabiyotida Qur'on mavzularining adabiy-tarixiy tahliliga bag'ishlangan filologiya bo'yicha doktorlik ishi ikki mutaxassislik chegarasida himoya qilingan: 10.01.03 – O'zbek adabiyoti va 10.01.06 – Osiyo va Afrika xalqlari adabiyoti (1993). 90-yil-

larda islom qadriyatlarining tiklanishi, Ma'naviyat va ma'rifat markazining faoliyati islomning milliy o'zlikni anglash, ma'naviyat, tarbiya va mamlakatimiz fuqarolik huquqi hamda Oila kodeksi bilan o'zaro aloqalariga qiziqishni jonlantirdi. S.Tursunovaning tadqiqoti (1997) fuqarolik qonunlari va shar'iy oila huquqining ijtimoiy mohiyatiga bag'ishlangan. 90-yillarning o'rtalaridan boshlab islom huquqi, islom iqtisodiyoti, shariat masalalariga qiziqish ko'zga tashlanadi, shuningdek, sharqshunoslarning huquqshunoslik masalalarini o'rganishi kuchaydi. Bu davrda din tarixi bo'yicha sharqshunos olimlarning tadqiqotlari o'zining salmoqliligi, ilmiy asoslanganligi bilan ajralib turadi. A. Xasanov doktorlik dissertatsiyasida qadimgi Arabiston yoxud "Johiliya" tarixi va uni o'rganish muammolarini, ilk islom vujudga kelishi jarayonini, arab qabilalarining turli dinlarga, xususan, yahudiylikka e'tiqod qiluvchi xalqlar bilan munosabatlari masalasini, umuman, o'sha davrni o'rganish muammolarini tadqiq etdi. Din sotsiologiyasi, qiyosiy dinshunoslik, tarixnavislik, dinshunoslik metodologiyasi oldida turgan bir qator savollarga javoblar ushbu mavzuni yanada kengroq o'rganishga imkon berdi. Masalan, Z. Shokirova tarix bo'yicha dissertatsiyasini ilk islomdagi sulhparvarlik tamoyillarining tarixiy-qiyosiy tahlili masalalari bilan bog'lagan. B. Babadjanov Naqshbandiya sufiy shayxlari siyosiy faoliyatiga bag'ishlangan nomzodlik dissertatsiyasida XVI asr birinchi yarmida Movarounnahrda hokimiyat va dinning o'zaro munosabatlarini yoritgan. Ushbu mavzu tadqiqotchining ko'plab shogirdlariga turtki berdi. Misol uchun, H. Yo'ldoshxo'jayevning ilmiy izlanishi Musoxon Dahbidiyning Naqshbandiya-Mujaddiya tariqati rivojida tutgan o'rniga bag'ishlangan (2008) O'zbekiston mustaqilligining ilk davrida dinshunoslar o'z oldiga yangi vazifalarni qo'ydilar. Dinshunoslik yo'nalishlari, ilmiy-tadqiqot tamoyillari, islom dini tarixi, falsafasi, ularning jamiyat hayoti va rivojidagi o'rni bilan bog'liq masalalarni hamda zamonaviy fanlarni chuqur o'zlashtirgan, davlat va jamoat tashkilotlari, diniy muassasalar oldidagi nazariy va

amaliy vazifalarni hal etishga qodir yuqori malakali mutaxassis – bakalavr va magistr kadrlar tayyorlash maqsadida 1999-yil 7-aprelda davlatimiz birinchi Prezidentining farmoniga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qoshida Toshkent islom universiteti tashkil etildi[23].

II. 1999–2006-y. Toshkent islom universiteti tashkil etilishi dinshunoslikning rivojiga kuchli turtki berdi. Uzluksiz ta'lim tizimi va keng jamoatchilik uchun dinshunoslik, xususan, islom ta'limoti va falsafasi bo'yicha ilmiy-ommabop asarlar, darsliklar, o'quv dasturi va qo'llanmalar yaratilishi boshlandi, xorijiy mamlakatlarning yetakchi ta'lim va ilmiy markazlari bilan hamkorlikni amalga oshirish tadbirlari olib borildi. Yuqoridagi vazifalar qisman 2000-yilda tuzilgan "Dinshunoslik va jahon dinlarini qiyosiy o'rganish bo'yicha UNESCO" kafedrasi tomonidan hal etilgan. Ushbu kafedraning birinchi mudiri prof. A. Xasanov rahbarligi ostida dinshunoslikka oid fanlarning o'quv dasturlari va ta'lim standartlari tuzildi va yangilandi, dinshunoslikka oid fanlar doirasi kengaydi, xalqaro forumlar tashkil etildi. Kafedraning keyingi mudiri D. Rahimjonovning faoliyati davomida TIU Islomshunoslik ilmiy-tadqiqot markazi, islomshunoslik kafedrasi, Islom instituti bilan samarali hamkorlik yo'lga qo'yildi. Islom tarixi va manbashunosligi, islom falsafasi, islom huquqi, hadisshunoslik, diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashishning ma'naviy-ma'rifiy asoslari kabi fanlarning o'quv dasturlari va qo'llanmalari tuzildi.

Bu bosqichda jahon dinlarini turli ijtimoiy-siyosiy va gumanitar fanlar sohalarida fanlararo o'rganish tendensiyasi kuchaydi. Din sotsiologiyasi va psixologiyasi, dinshunoslik asoslari; dinshunoslikni o'qitish metodikasi, din antropologiyasi, arxitektura epigrafikasi, paleografiya bo'yicha tadqiqotlar olib borildi va o'quv adabiyotlari yaratildi. UNESCO kafedrasi har yili an'anaviy tarzda ikki marta Respublika ilmiy-amaliy konferensiyalarini o'tkazadi. Ular 16 noyabr Xalqaro bag'rikenglik kuniga hamda aprel oyida dinshunoslikning dolzarb muammolariga bag'ishlangan.

O'zbekiston sharqshunoslarining ko'pchiligini bu davrda islom manbashunosligi va tarixi, hadisshunoslik, islom huquqi mutaxassisligi, hanafiylik mazhabi va tasavvuf ilmiga oid manbalar va tadqiqotlar qiziqtirgan. Islom manbalarini tadqiq qilishdagi umumiy yo'ndashuv, metodik usul va tamoyillarning o'xshashligi 2000-yillarda "Islom tarixi va manbashunosligi" hamda "Islom huquqi" ilmiy maktablarining shakllanidan dalolat beradi.

III. 2007–2016-y. Bu davr mamlakatimiz hayotining barcha sohalarini modernizatsiyalashga qaratilgan tadbirlar bilan bog'liq. Jamiyat hayotining barcha sohalarini zamonaviylashtirish va erkinlashtirish jarayoni dinshunoslik sohasining rivojlanishida ham qisman o'z aksini topdi. 2016-yilning oxirida bu sohada ixtisoslashgan kadrlar va dinshunoslik bo'yicha o'quv materiallarining yetishmovchiligi bilan bog'liq muammoni yechishga qaratilgan tadbirlar boshlandi. Bu davrda dinshunoslik sohasidagi tadqiqotlar miqdori unchalik ko'paymagan bo'lsa-da, dunyo dinlarini, shu jumladan, islomni o'rganish sifati sezilarli kuchaygani kuzatildi. Birinchidan, "Dinshunoslik va jahon dinlarini qiyosiy o'rganish bo'yicha UNESCO" kafedrasining "ko'p konfessionallik sharoitida tolerantlikning nazariy masalalari va amaliy vazifalari"ga oid tadqiqotlar davom ettirildi. Bu mavzu UNESCO kafedrasining birinchi mudiri A. Xasanov tashabbusi bilan boshlangan edi va Z. Husniddinov ("O'zbekistonda diniy bag'rikenglikni mustahkamlash omillari va muammolari"), E. Ibragimov ("O'zbekistonda xristian konfessiyalari faoliyati va ularning diniy bag'rikenglik an'analari shakllanishida tutgan o'rni"), M. Xoshimov ("UNESCO faoliyatida diniy bag'rikenglik tamoyillari" (O'zbekiston Respublikasi misolida); M. Vohidovaning ("Tolerantlik – yoshlarni ijtimoiy-axloqiy yuksaltirish omili") dissertatsiyalarida davom ettirildi. Dinning falsafiy muammolari va sotsiopsixologik aspektlari bo'yicha yirik tadqiqotlar amalga oshirildi. 2011-yili K. Komilov o'z dissertatsiyasida O'zbekistonda 20 yilda diniy soha rivojining natijalarini, uning o'ziga xosliklarini ko'rsatdi. 2012-yilda A. Karimov o'z nomzodlik dissertatsiyasida diniy fanatizmning tarixiy ildizlariga, uning

hozirgi shakllariga va unga qarshi kurashish asoslariga e'tibor qaratdi. Bu tadqiqotlarning barchasini dinning o'rni va rolini tushuntirishga yagona yondashuv, uni kompleks va obyektiv o'rganish birlashtirib turadi. 2015–2016-yillarda "Dinshunoslik" fani bo'yicha barcha ta'lim bosqichlari uchun yangi formatdagi o'quv adabiyotlari yaratilgan: "Dinshunoslik asoslari"[24], "Jahon dinlari manbalari"[25], "Dinshunoslik o'qitish metodikasi"[26] chop etildi. Ushbu ilmiy yutuqlar O'zbekistonda dinshunoslik maktabi yuzaga kelganidan dalolat beradi.

IV. 2017-yildan boshlangan bosqichda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning farmoyishiga ko'ra, dinshunoslik sohasini takomillashtirishga qaratilgan keng ko'lamdagi chora-tadbirlar amalga oshirildi. Ta'limning barcha bosqichlari uchun "Dinshunoslik" fani bo'yicha yangi formatdagi darsliklar va o'quv dasturlari yaratish; ta'lim muassasalarini "Dinshunoslik" o'qituvchilari bilan ta'minlash; dinshunoslik o'qituvchilarining malakasini oshirish va qayta tayyorlash kurslarini tashkil etish, shuningdek, ular uchun davriy seminarlar o'tkazish; yoshlarda mafkuraviy immunitetni qaror toptirish tadbirlari boshlandi. O'zbekistonda xalqaro standartlarni hisobga olgan holda, oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limga qo'yiladigan takomillashtirilgan davlat talablari, falsafa doktori (PhD) va fan doktori ilmiy darajalarini olish uchun dissertatsiya ishlari mazmuni va sifatiga qo'yiladigan talablar ishlab chiqishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish ishlari boshlandi; xorijiy davlatlarda berilgan ilmiy darajalar haqidagi hujjatlarni tan olish va nostrifikatsiya qilish(ekvivalentligini qayd etish)ning amaldagi tartibi takomillashtirildi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Fan va texnologiyalar agentligi tashkil etildi[27]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining davlat stipendiyalari sohiblari bo'lgan talabalar davlat oliy ta'lim muassasasini bitirgach, ikki yil davomida magistraturaga grant asosida (bakalavr-stipendiatlar) va tayanch doktoranturaga (magistr-stipendiatlar) kirish imtihonlari natijalariga ko'ra, qabul qilinadi. Bakalavr-stipendiatlar o'qishni tamomlagandan so'ng ikki yil

mobaynida magistraturada o'qishni davom ettirish maqsadida xorijga yuborilish huquqini saqlab qoladilar[28].

2017–yilda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazining tashkil etilishi, Markaz tarkibida Markaziy Osiyodagi eng katta kutubxona va arxiv, qadimiy qo'lyozma va toshbosma kitoblar, tarixiy dalil va hujjatlar, qo'lyozmalar fondlarining shakllantirilishi islomshunoslik va qiyosiy matnshunoslik sohasidagi ilmiy tadqiqotlarning ko'payishida muhim omil bo'ldi. Dinshunoslik sohasini takomillashtirishga qaratilgan ushbu chora-tadbirlarning amalga oshirilishi dinshunoslik sohasida ilmiy tadqiqotlarning ko'payishiga sabab bo'ldi. Xususan, 2017–2018-yillar mobaynida dinshunoslik va islomshunoslik ixtisosligi bo'yicha 28 ta dissertatsiya himoya qilindi. Bu bosqichda jahon dinlarini turli ijtimoiy – siyosiy va gumanitar fanlar sohalarida, ayniqsa, filologlar, pedagoglar, faylasuflar tomonidan fanlararo o'zaro bog'lagan holda o'rganish tendensiyasi yanada kuchaydi. Ushbu tadqiqotlarning asosiy maqsadi – din bilan bog'liq noyob merosni, uning insonparvarlik mohiyatini ilmiy asosda o'rganish, xalqimiz va jahon jamoatchiligiga yetkazish, jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish, yosh avlodni diniy bag'rikenglik g'oyalari ruhida tarbiyalashdan iborat. Masalan, dinshunos U.R. Kushayev doktorlik dissertatsiyasida jahon dinlarida bag'rikenglik g'oyalarining uyg'unligini tahlil qilgan (2017). Pedagog G.V. Izbullayeva ilmiy ishidagi Jaloliddin Rumiyning ma'naviy merosidan o'rin olgan shaxs ma'naviy-axloqiy tarbiyasini shakllantirish va ta'lim jarayonida yuksak ma'naviy-axloqiy tafakkurini rivojlantirishga doir ilmiy tavsiyalarni bergan, "Imon-e'tiqod", "Bag'rikenglik", "Mustahkam iroda", "Vijdon", "Go'zal axloq" tushunchalarini talqin etgan (2018). Psixolog A.G. Ayrapetova "Yoshlarda noto'g'ri diniy tushunchalarni shakllantiruvchi shaxs xususiyatlari" nomli dissertatsiyasida diniy mutaassiblik va ekstremistik g'oyalarga berilgan shaxsning psixologik portretini keltirgan. Uning fikricha, noto'g'ri tushunchalarga ega yoshlarga

quyidagi xislatlar xos: diniy savodxonlikning pastligi, o'ta royishlik, bezovtalik, namoyishkoronalik va boshqalar (2017). 2020 yilda B.B. Mamadiyevning musulmon mamlakatlaridagi fatvo markazlari va ularning xususiyatlariga bag'ishlangan dissertatsiyasi "Ahli sunna e'tiqodi tamoyillariga mos bo'lgan aqoid (ilohiyot) matnlarining o'zaro qiyosiy tahlili va zamonaviy mafkuraviy ahamiyati" va "Globallashuv jarayonida ekstremizm g'oyalari ta'siriga tushib qolgan kishilarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish" mavzusidagi loyihalar doirasida bajarilgan. D.U. Qalandarova axborotlashgan jamiyat ijtimoiy identligi shakllanishida din omili rolini tadqiq etgan. Ma'naviy merosimizni targ'ib qilish siyosati diniy manbalarni xorijiy tillarga tarjima qilish nazariyasi bo'yicha tadqiqotlarning ko'payishiga turtki berdi. Bu borada bir qator ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. O.V. Mahmudovning dissertatsiyasida XII–XIII asrlar Yevropada Markaziy Osiyo olimlari: al-Forobiy, al-Farg'oniy, Ibn Sino va boshqa mutafakkirlarning asarlarini tarjima qilish va o'rganish Toledo maktabida yo'lga qo'yilgan "arab→kastil→lotin", "arab→ivrit→lotin", "arab→lotin", "kastil→lotin" tarjima uslubining metodik xususiyatlarini ochib bergan. Toledo maktabida tarjima qilingan asarlar ahamiyatini yoritish asnosida Yevropada Renessansning yuzaga kelishida olimlari ilmiy ijodining o'rni ochib berilgan.

Keyingi davrda diniy manbashunoslik yo'nalishida ham fanlararo o'zaro bog'langan holda tadqiqotlarni amalga oshirish doirasi ancha kengaydi. Sh.M. Sultonova "Til nazariyasi. Amaliy va kompyuter lingvistikasi" ixtisosligi bo'yicha diniy matnlarda zamon kategoriyasining lingvomadaniy xususiyatlarni tadqiq etgan (2018). G.U. To'ychiyeva doktorlik dissertatsiyasida "Mumtoz sharq adabiyoti va manbashunosligi" ixtisosligi bo'yicha islom davri she'riyatida aruz tizimi va uning evolyutsion taraqqiyotini tadqiq etgan (2018). Tasavvuf ta'limotini o'rganish borasida ham yangi muhim manbalar, bir qancha tasavvuf shayxlarining faoliyati o'rganildi. Masalan, Sh.Yu. Shakirova "Bobojon Sanoiyning adabiy-irfoniy merosi"

nomli dissertatsiyasida Xorazm tasavvuf maktabi namoyandasi bo'lgan Bobojon Sanoiyning adabiy merosi va tasavvufiy qarashlarini tadqiq etgan, uning "Kanz ul-maorif" va "Hadiqai azhor" asarlarining yangi manba sifatidagi o'ziga xosliklarini yoritib bergan. K.R. Rahimov o'z tadqiqotida Mustamliy Buxoriyning "Sharh at-Ta'arruf" asari hamda uning XI–XV asrlar Movarounnahr va Xuroson tasavvuf manbalariga ta'sirini o'rgangan. M.A. Mamatovning "Tasavvuf ta'limotining tarixiy-falsafiy mohiyati" nomli dissertatsiyasida turli tasavvufiy qarashlar kompleks tarzda o'rganilgan, tasavvuf ta'limotining tarixiy-falsafiy mohiyati, uning islom madaniyati va sivilizatsiyasi taraqqiyotida tutgan o'rni, undagi yuksak ma'naviy va diniy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishga qaratilgan g'oyalarning mohiyati ochib berilgan. Islomshunos va pedagoglarning fikricha, tasavvuf ta'limotidagi ijobiy tajribalardan bugungi kunda ham samarali foydalanish mumkin.

Xulosa qilib aytish mumkinki, hozirgi kunda O'zbekistonda shakllangan dinshunoslik, islom manbashunosligi, fiqh ilmi maktablarining dinni o'rganishda o'rni beqiyos. Shunday bo'lsada, ular oldida hukumat qarorlarida belgilangan dinshunoslik sohasini takomillashtirish bo'yicha jiddiy vazifalar tug'ildi. Mamlakatda dinni o'rganishda yangi bosqich boshlandi. Ushbu bosqich maqsad va vazifalarning oldingi ijobiy tajribasini hisobga olib, kamchiliklari tuzatilgan holda tuzilgan. Dinshunoslar va ijtimoiy-gumanitar olimlarning fanlararo tadqiqotlari, nazariy bilimlar va amaliy tavsiyalari O'zbekistonning ilmiy salohiyatini yanada kuchaytirmoqda.

Mamlakatimiz rahbariyati va jamiyatimiz tomonidan dinni chuqur o'rganish va o'rgatishga alohida e'tibor qaratilayotgani muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning tashabbuslari bilan Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi, O'zbekiston xalqaro Islom akademiyasi, Imom Moturidiy ilmiy-tadqiqot markazi (2020 y.) tashkil etildi.

2018-yili aprelidan diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar boshlandi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita tuzilmasida Diniy-ijtimoiy jarayonlarni o'rganish axborot-tahlil markazi tashkil etildi. Ushbu markaz diniy mavzularga oid adabiyotlar, internet va ommaviy axborot vositalari materiallarini chuqur tahlil qilish, diniy-ijtimoiy muhitning barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarni barvaqt aniqlash va bartaraf etish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiquvchi axborot-tahliliy tuzilmasi hisoblanadi.

Din ishlari bo'yicha qo'mita tomonidan jamoat va diniy tashkilotlar xodimlarining Respublikada konfessiyalararo hamkorlik va bag'rikenglik targ'iboti bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlarni ommalashtirish uchun xorijiy safarlari tashkil etiladi. O'zbekistonning diplomatik vakolatxonalariga mamlakatimizda ekstremizm va terrorizmning oldini olish, dinlararo totuvlik va bag'rikenglikni mustahkamlash borasida amalga oshirilayotgan ishlar haqidagi materiallar, jumladan, audiovizual materiallar xorijiy OAVda yoritish uchun taqdim etib boriladi. Xalqaro ekspertlarni jalb qilgan holda "Halol" standarti va boshqa dinlarga taalluqli standartlar bo'yicha mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar xodimlarini o'qitish, tayyorlash uchun o'quv kurslari va amaliy seminarlar tashkil etiladi. Davlat, jamoat va diniy tashkilotlar veb-saytlari, ijtimoiy tarmoqlarda vijdon erkinligini ta'minlash, bag'rikenglik muhitini mustahkamlash borasida qilinayotgan ijobiy ishlar keng targ'ib etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita din ishlari sohasida yagona davlat siyosatining amalga oshirilishini ta'minlashga mas'ul vakolatli davlat boshqaruvi organi hisoblanadi. Uning asosiy vazifalari: O'zbekiston Respublikasining dunyoviy davlat tamoyilini amaliy ro'yobga chiqarish, fuqarolarning vijdon erkinligi kafolatlarini himoya qilish; diniy mutaassiblik va ekstremizm g'oyalarini tarqatish, turli konfessiyalar o'rtasida adovatni yuzaga keltirishga qaratilgan xatti-harakatlarga yo'l qo'ymaslik choralarini ko'rish va boshqalardan iborat.[29]

O'zbekistondagi Islom sivilisatsiyasi markazi faoliyatining asosiy vazifalari: jahon ilm-fani tarixida o'chmas iz qoldirgan Muhammad Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Mahmud Zamahshariy, Mirzo Ulug'bek, Ali Qushchi kabi olim va mutafakkirlar merosining ta rixiy va zamonaviy sivilizatsiya taraqqiyotidagi o'rni va ahamiyatini, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Kamoliddin Behzod, Mahmud Muzahhib singari mumtoz adabiyot va san'at namoyandalari ijodining insonparvarlik mohiyatini chuqur ochib berish; Markazda, mahalliy va chet ellik mutaxassislarni keng jalb etgan holda, ilmiy-tadqiqot ishlarini yo'lga qo'yish va ularning natijalaridan yurtimiz hamda jahon jamoatchiligini xabardor qilib borish; bugungi kunda tobora katta ahamiyat kasb etayotgan dinlararo va sivilizatsiyalararo muloqotni samarali yo'lga qo'yish maqsadida, O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazining jahondagi nufuzli xalqaro ilmiy muassasa va tuzilmalar, jumladan, UNESCO, ICESCO kabi xalqaro tashkilotlar bilan yaqin hamkorlik aloqalarini o'rnatish[30].

O'zbekiston musulmonlari idorasi va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi Din ishlari bo'yicha qo'mita muassisligidagi Qur'on ilmlari, hadis, islom huquqi, aqida, tasavvuf, islom iqtisodiyoti va moliyasi, xalqaro munosabatlar, xorijiy tillar (arab, fors, ingliz, rus, urdu, turk va b.) va boshqa xalqaro miqyosda ehtiyoj mavjud bo'lgan sohalar bo'yicha malakali kadrlarni tayyorlashga, o'rta maxsus, oliy ta'lim, oliy ta'limdan keyingi ta'lim, malaka oshirish bosqichlarida uzluksiz ta'limning yaxlit tizimini tashkil etishga va ilmiy merosni chuqur tadqiq qilish hamda asrab-avaylashga, diniy va dunyoviy bilim berishga ixtisoslashgan yetakchi ta'lim va ilmiy-tadqiqot muassasasi hisoblanadi; Respublikadagi barcha islom ta'lim muassasalari faoliyatini o'quv-me'yoriy va

o‘quv-uslubiy jihatdan ta’minlash hamda muvofiqlashtirishni amalga oshiradi[31].

Asosiy xulosalar

Zamonaviy dinshunoslikning qaror topishida bir qator ijtimoiy – gumanitar olimlarning fanlararo tadqiqotlari va dinshunoslikning quyidagi yangi tarmoqlari muhim rol o‘ynadi: din tarixi va manbashunosligi, din psixologiyasi, din sotsiologiyasi, din antropologiyasi, din fenomenologiyasi, din falsafasi. Dinning ayrim tarkibiy jihatlarini amaliy lingvistika, narratologiya, kognitivistika, germenevtika, paleografiya, epigrafika kabi ba’zi gumanitar fanlar ham o‘rganmoqda.

Dinshunoslik fanining predmeti – din va diniy e’tiqod, insonning Xudoga va boshqa ilohiy qudratlarga ishonishidir. Din – inson hayotining noyob hodisasi, u turmushning ma’naviy-axloqiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalariga singib ketadi.

Dinshunoslik fanining maqsadi: dunyo dinlari bo‘yicha chuqur nazariy va amaliy bilimlar berish, din, uning ma’naviy hayotimizdagi o‘rni haqida xolis, to‘g‘ri dunyoqarashni shakllantirish hamda yuksak ma’naviyatli kadrlarni tarbiyalashdir.

Dinshunoslik fanining vazifalari: dinshunos mutaxassislarning pedagogik, ilmiy-tadqiqot, ma’naviy-ma’rifiy, tashkiliy-boshqaruv qobiliyatlarini rivojlantirish; yoshlarda buzg‘unchi g‘oyalarga qarshi madaniy immunitetni shakllantirish; ajdodlar merosini o‘rganish, yosh avlodni vatanparvarlik, diniy bag‘rikenglik ruhida tarbiyalashdan iborat.

Dinshunoslikda tarixiy, falsafiy, mifologik, psixologik, sotsiologik, antropologik va boshqa bir qancha maktablar shakllangan. O‘zbekiston milliy dinshunoslik maktabining shakllanishi uch asosiy bosqichdan o‘tdi va 2017-yilning boshidan shiddat bilan rivojlanayotgan to‘rtinchi bosqich davom etmoqda.

2000-yillarda O‘zbekistonda Dinshunoslik, Islom manbashunosligi, Islom huquqi ilmiy maktablari shakllangan.

Mamlakatimiz rahbariyati va jamiyatimiz tomonidan dinni chuqur o‘rganish va o‘rgatishga alohida e’tibor qaratilayotgani muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu vazifani O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning tashabbuslari bilan tashkil etilgan Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, O‘zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi, O‘zbekiston xalqaro Islom akademiyasi va Imom Moturidiy ilmiy-tadqiqot markazi, shuningdek Mir Arab Oliy madrasasi va boshqa dunyoviy hamda diniy muassasalar bajarmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo‘yicha qo‘mita din ishlari sohasida yagona davlat siyosatining amalga oshirilishini ta’minlashga mas’ul vakolatli davlat boshqaruvi organi hisoblanadi. Uning asosiy vazifalari: O‘zbekiston Respublikasining dunyoviy davlat tamoyilini amaliy ro‘yobga chiqarish, fuqarolarning vijdon erkinligi kafolatlarini himoya qilish; diniy mutaassiblik va ekstremizm g‘oyalarini tarqatish, turli konfessiyalar o‘rtasida adovatni yuzaga keltirishga qaratilgan xatti-harakatlarga yo‘l qo‘ymaslik choralarini ko‘rish va boshqalardan iborat.

1.2. DINNING MOHIYATI, TUZILISHI VA FUNKSIYALARI

Mazmun. *Dinning mohiyati. Dinga berilgan ta'riflar. Din – ijtimoiy ong shakli, muayyan turmush va tafakkur tarzi, ma'naviy qadriyat sifatida. Dinning jamiyat va shaxs ma'naviyati yuksalishidagi ahamiyati. Dinning tizimi. Dinning ijtimoiy funksiyalari: dunyoqarashni shakllantirish, yosh avlodni tarbiyalash, tartibga solish, birlashtirish, tasalli berish, aloqa o'rnatish va h.k. Dinlar tasnifi.*

Dinning mohiyati va ta'rifi

Dinning ta'riflari juda ko'p. Ular din atamasing mazmun-mohiyatini u yoki bu nuqtayi nazardan ifodalaydilar. Din arabcha so'z bo'lib, mulk, hukm, hisob, jazo, itoat qilish, ibodat, parhez, yo'l tutish, odat qilish, e'tiqod qilish kabi ma'nolarni bildiradi. Qur'onda "din" turli ma'nolarda 100 dan ortiq o'rinda keltirilgan[32]. Din so'zi juda keng ma'noda ishlatiladi. Hozirgi zamon Yevropa dinshunoslari X. Rodriges va J. Xarding[33], K. Xok[34] "Dinshunoslikka kirish" asarida ana shu holatni qayd etadi. U XIX–XX asrlarda amerikalik psixolog Jeyms Genri Leubaning[35] o'tgan asr boshida dinga bergan ellikdan ortiq ta'rifini eslatib, o'zining muqobil ta'rifini bayon etadi. K. Xokning fikricha, dinga yangi ta'riflar berilishi kelajakda ham to'xtamasa kerak. Bu hol dinning ko'p qirraliligi va uni anglashga yondashuvlarning ko'pligi bilan izohlanadi. Ye. Elbakyan ham hozirgi paytda dinning 250 dan ortiq ta'rifi borligini ta'kidlaydi[36].

Dinga uzil-kesil ta'rif berishga intilish bahsli bo'lib, ularning nisbiyligi, cheklanganligi muqarrardir. Hozirgi vaqtda dinshunoslar doirasida ko'pincha quyidagi ta'rifdan foydalaniladi: din Xudoga, ilohiy va boshqa shakldagi kuchlarga ishonishga asoslangan e'tiqodlar, tasavvurlar, an'analar va ularga muvofiq bo'lgan xatti-harakatlar va ibodatlar yig'indisidir. Din odamlarning ishonch-e'tiqodi bilan belgilanuvchi dunyoqarashi, dunyoni anglashi, ruhiyati va hatti-harakatidir.

Din – ijtimoiy shakl, muayyan turmush, tafakkur tarzi va ma'naviy qadriyat sifatida

Din jahon ijtimoiy va ma'naviy hayotida g'oyat muhim ahamiyatga ega. Dinlarning xususiyatlarini bilmay va tushunmay turib, milliy, jahon va hatto kasbiy madaniyat sohasi to'g'risida yaxlit tasavvur hosil qilib bo'lmaydi. Ular din bilan ko'z ilg'amas ħozik iplar orqali bog'langan. Masalan, musulmon diniy huquqi asoslarini bilmay turib, xayriya an'analari va tadbirkorlikni rag'batlantirish shakllarini, "islomiy" bank-kredit tizimining ijtimoiy tamoyillarini to'g'ri tushunish va baholash amri mahol[37]. Xristianlikni o'rganish hozirgi zamon Yevropa tadbirkorlik axloqini tushunishga yordam beradi, chunki diniy axloqshunoslikka aynan protestantlik etikasi asos qilib olingan[38]. Boshqacha qilib aytganda, protestantlik va islomning mohiyatini bilish yevropalik va osiyolik biznes hamkorlarning fe'l-atvorini yaxshiroq tushunish va prognozlash imkonini beradi. Diniy aqida ahkomlarini bilish diniy shiorlar niqobi ostidagi zo'ravonlik va adovat siyosatini targ'ib qilayotgan ekstremizm yo'liga to'siq qo'ya oladi. Davlatning ijtimoiy siyosatini shakllantirishda diniy omilni e'tiborga olish bag'rikenglik va totuvlik muhitini qo'llab-quvvatlashga imkon berishini tajriba ko'rsatib turibdi[39].

Madaniyatning muhim qismlaridan biri bo'lmish din qadimiy va zamonaviy ma'naviy madaniyatni tushunishga yordam beradi. Diniy badiiy tasvirlar, odob-axloq, huquq butun madaniyatni qamrab oladi, inson va jamiyat ma'naviy fazilatlarini oshiradi. Diniy san'at ma'naviy syujetlarda yashirilgan ramzlarni tushunishga yordam beradi, shu bois milliy va jahon madaniyatini anglashga imkon yaratadi.

Mamlakatimizda milliy madaniyatni qayta tiklash jarayoni islom qadriyatlarining tiklanishi bilan chambarchas bog'liq. Shu bilan birga, boshqa urf-odatlar va dinlarning vakillariga hurmat va odobli munosabat diniy bag'rikenglik va yuksak ma'naviy madaniyatning belgisidir. Bag'rikenglik g'oyasi jamiyatda

tinchlik va hamjihatlik muhitini yaratishga yordam beradi, turli e'tiqodda bo'lgan odamlarning birgalikdagi maqsadlarga erishishni tezlashtiradi.

Qadim zamonlardan beri dinlar ko'plab ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni qamrab olgan. Turli xalqlar turmush tarzining o'ziga xosligi muvofiq turli dinlarning xususiyatlarida aks etadi. Shu bilan birga ko'pchilik dinlar bir xil insonparvar g'oya: insonning qadr-qimmati, tinchlik, mehr-muruvvat, halollik kabilarga tayanadi. Shu ma'noda, bir tarafdan, dinning fundamental asoslari o'zgarmas bo'lib, uning asrlar davomida turli xil mafkuraviy tizimlar bilan raqobatda saqlanib qolishiga yordam beradi, insonning axloqiy jihatdan takomillashishiga muhim hissa qo'shadi. Boshqa tarafdan esa, din vaqt davomida muqarrar ravishda o'zgaruvchidir, shuningdek, mintaqaviy o'zgarishlar ham ro'y beradi. Tarqalish jarayonida jahon dinlariga mahalliy diniy an'analar, madaniyatlar va boshqa omillar ta'sir ko'rsatadi, uni o'zgartiradi. Dinning dunyodagi o'zgarishlardan chetda qolishi, ularga moslashmasligi, modernizatsiyalashmasligining iloji yo'q, aks holda u o'z tarafdorlarini yo'qotib, yangilarni jalb qila olmaydi. Keskin, tarkibiy o'zgarishlar dinni isloh qilishga olib keladi. Masalan, O'rta asrlarda Yevropaning islohotchi harakatlari natijasida protestantizm paydo bo'ldi. Diniy ishonch fundamentini jiddiy o'zgarishlardan himoya qilish uchun dinlarda fundamentalizmga moyillik, ya'ni diniy aqida, an'analar, urf-odatlar va shu kabilarni saqlab qolish, yangilikka qarshi intilish mavjud. Shunday qilib, dinlarda modernizatsiya bilan bir qatorda fundamentalizmga moyillik ham bor.

Dinning tizimi. Har qanday din tuzilmasida bir qancha umumiy komponentlar, diniy his-tuyg'ular mavjud bo'lib, ulardan eng muhimlari diniy e'tiqod, muhabbat, qo'rquv; diniy ong, diniy tasavvur; diniy tajriba, diniy faoliyat, ibodat; diniy munosabatlar; diniy tashkilotlardir.

Ramziylik, estetiklik diniy ongga xos xususiyatlardir. Diniy ong diniy san'atda: musavvirlik, arxitektura, raqs, adabiyot kabilarning o'ziga xos ramziy ifodasi hamda bayonida rasmiylashadi va namoyon bo'ladi. Diniy aqidalarning fan mulohazalaridan farqi shuki, diniy e'tiqodni isbotlash va tekshirish talab qilinmaydi. Diniy e'tiqod intuitsiya, ma'naviy tajriba va madaniy an'analar kuchiga tayanadi.

Diniy his-tuyg'ular – dindorlarning muqaddas narsalarga, shaxslarga, maxluqlarga, xatti-harakatga emotsional munosabati, xullas, o'z diniy tasavvurlari va tajribalari bilan bog'liq hamma narsadan ta'sirlanishlaridir. Insonning qo'rquv, muhabbat, zavqlanish, rohatlanish, suyunish, umid kabi turli-tuman his va hayajonlari uning diniy tasavvurlari bilan qo'shilib ketishi hamda tegishli yo'nalish kasb etishi mumkin. Masalan, "taqvodorlik"ni tashkil etuvchi tarkibiy qismlarga o'ziga xos qo'rqinchni kiritishadi. Yovuz ruhlar oldidagi qo'rqinchdan farqli ravishda, golland ilohiyotshunosi, din tarixi va falsafasi doktori Kornelius Tile (1830–1902) xudodan qo'rqish – "cheksiz va behad ulug'vorlik"ka o'ziga xos hurmat sifatida qaraydi, bu qo'rquv insonda o'zining notavonligi va gunohkorligi hissini uyg'otishini va ayni paytda uning kechirilishiga ishonch, umid tuyg'usi bilan bu qo'rquv yumshatilishini ta'kidlaydi. Bunda muhabbat tuyg'usi Xudo bilan ma'naviy birlashishga intilishni anglatadi[40].

Diniy ong – tushunchalar, g'oyalar, tamoyillar, mulohazalar, dalil-isbotlar, konsepsiyalar, diniy aqidalar majmuasidir. Aqida – diniy ta'limot ustuvor tamoyillarining oliy diniy muassasa tomonidan mutlaq haqiqat sifatida tan olinishidir. Aqoid diniy qonun-qoidalar yig'indisidir. Diniy qonun-qoidalar: a) Xudo (xudolar), dunyo, tabiat, jamiyat, inson to'g'risidagi birmuncha tartibga solingan ta'limotni; b) diniy marosimlarni o'z ichiga oladi. Diniy ta'limot dindorlikning konseptual darajasidir. U muqaddas kitoblarga asoslanadi va ayni vaqtda ularni tafsir etish qoidalarini ishlab chiqadi. Diniy tajriba meditatsiya, diniy jazava (ekstaz), bashorat, Xudoni mushohada etish va shu kabilarda ifodalanadi. Diniy madaniyat san'at, axloq va diniy san'at – me'morchilik, musavvirlik, haykaltaroshlik, musiqa kabilar, shuningdek, turli ibodat buyumlarini qamrab oladi.

Diniy ong diniy faoliyatda ifodalanadi. Alohida kishilar, guruhlar, tashkilotlarning diniy va nodiniy faoliyati bir-biridan farqlanadi. Nodiniy faoliyat iqtisodiyot, ishlab chiqarish sohalarida, siyosiy, badiiy, ilmiy va boshqa sohalarda amalga oshiriladi. Ba'zan diniy faoliyat obyektiv mazmuni va natijalariga ko'ra, dunyoviy jihatlarga ham ega bo'ladi. Misol uchun, Qurbon va Ramazon hayitlarining O'zbekistonda nishonlanishi jamiyatning ma'naviy ruhiyatini, qadriyatini ko'taradi, barkamol avlod tarbiyasida yordam beradi.

Diniy ibodat – dinning bosh ruknlaridan bo'lib, diniy rasm-rusumlarda, ruhoniylar va dindorlarning g'ayritabiiy kuchlarga iltijo qilishlarida o'z ifodasini topadi. Uning mazmuni tegishli diniy tasavvurlar, g'oyalar, aqidalar, eng avvalo, muqaddas matnlar bilan belgilanadi. Ibodat paytida mazkur matnlarni o'qish dindorlar uchun "oliy" reallikka murojaat qilish, unga xizmat qilish hisoblanadi. San'atda, masalan, teatrda badiiy matnni ijro etish naqadar aniq va mahoratli bo'lmasin, harakatning shartliligi sezilib turadi. Teatr tomoshabini sahnada o'yin bo'layotganini bilib turadi. Diniy ibodatda esa uning haqiqiyligiga ishonch doimo his etiladi, o'tmishda shu voqealar haqiqatda sodir bo'lganiga, shu voqealar yana takrorlanishi mumkinligiga, afsona personajlari rostdan ham shunday ishlarni qilganligiga, Oliy Zotga iltijolar vojib bo'lishiga, u bilan diydor ko'rishish mumkinligi va hokazolarga astoydil ishonch bo'ladi.

Turli dinlarda real narsalarga yoki mavjudotlarga, Oliy Zotga ibodat qilinadi. Ayrim dinlar rivojlanishining ilk davrlarida ibodat xillari turlicha bo'lgan: jonivorlar, ov ashyolari tasviri atrofida raqs tushilgan, ruhlarga iltijo qilingan. Keyinchalik xudoga ibodat qilish, va'z aytish, sig'inish rivojlangan, diniy bayram va marosimlar paydo bo'lgan, ziyoratchilik boshlangan.

Diniy guruh yoki alohida shaxs ibodat subyekti bo'lishi mumkin. Bu faoliyatda qatnashishga diniy omillar – Oliy Zotga sig'inish va u bilan bog'liq bo'lish ishtiyoqi undaydi. Ayrim kishilarning go'zal ibodatxonani ziyorat qilishi, ma'naviy boy kishilar bilan muloqotga kirishishi va shu kabi diniy bo'lmagan

sabablar bilan ibodatda qatnashish hollari ham uchraydi. Diniy guruh ibodatni bevosita amalga oshiruvchi ruhoniylar (imom, diyakon, rohib, brahman, shomon va shu kabilar) va ibodat qatnashchilaridan iborat. Ibodatga alohida tayyorlangan va bilimdon dindorlar boshchilik qiladi.

Ibodat vositalari – ibodatxona, diniy san'at, shuningdek, turli ibodat buyumlari. Ibodatxona odatda, shahar markazida joylashgan baland imorat bo'lib, inson nazarini go'yo ko'kka qaratib turadi. Azon aytish, qo'ng'iroq chalish kabilar dindorlarni ibodatga chorlaydi. Ibodatxona devorlari va asbob-anjomlari, odatda, oliy malakali ustalar tomonidan bezatiladi, binoda yangragan musiqa sadolari yoki ijro etiladigan raqslar zavq-shavqli bo'lib, dindorlarning diniy his-tuyg'ularini oshiradi.

Ibodat natijasida dindor diniy ehtiyojlarni qondirish, diniy tuyg'uni jonlantirish, burchni bajarganlik uchun mamnuniyat; diniy obrazlar, ramzlar, rivoyatlar yordamida diniy-ma'naviy ehtiyojini qanoatlantirish imkoniyatiga ega bo'ladi, shuningdek, dindorlar bir-biri bilan jonli muloqot qiladilar va diniy guruhga jipslashadilar; ibodatxona go'zalligi va undagi san'at namunalaridan estetik zavq, ma'naviy ozuqa oladilar.

Diniy tashkilotlar turli diniy jamoalarning faoliyatini tartibga soladi, bir dindagi kishilarni birlashtiradi. Diniy tashkilotning tuzilmasi an'ana va urf-odatga, nizomga, muqaddas matnlar va shu kabilarga mos bo'ladi. Diniy tashkilotning birlamchi tarkibiy qismi diniy jamoadir.

Dinning ijtimoiy funksiyalari

Din jamiyatda bir qancha funksiyalarni bajaradi va muayyan rol o'ynaydi. "funksiya" va "rol" so'zlari o'zaro bog'langan, ammo turlicha ma'noni bildiradi. Funksiya – dinning jamiyatdagi harakat usuli, rol esa u bajargan vazifaning jami natijasi va oqibatidir. Dinning asosiy funksiyalari *dunyoqarashni* shakllantirish, *aloqa o'rnatish* (kommunikativ), regulyativ (diniy axloq me'yorlari, qoidalari orqali muomalani tartibga solish,

tarbiyalash), tasalli berish kompensatorlik, ovutish), madaniyat tarqatish, biriktirish (integrativ), legitimistik (qonunlashtirish), apologetika (himoya qilish) kabilardir.

Dunyoqarashni shakllantirish funksiyasi kishilar ongida inson, jamiyat, tabiatga muayyan tarzda qarashni shakllantirishdan iborat. Dinning mohiyati dunyoni anglash, dunyoni mushohada qilish, dunyoni sezish va idrok qilishni, shuningdek, his-hayajonga oid jihatlar, ya'ni iymonni his etish yoki rad qilish kabilarni ham o'z ichiga oladi. Dunyoqarash eng yuqori mezonlarni, mutlaq haqiqatlarni ko'zlaydiki, ular yordamida olam, jamiyat, inson va uning yashash maqsadlari idrok etiladi. Hayotiga ma'no baxsh etilishi tufayli dindor kundalik turmush tashvishlaridan forig' bo'ladi, masalan, tashvishlaridan kechib, o'zini rohat-farog'atda his etadi (buddizmdagi nirvana); ruhini gunohlardan qutqarishga erishadi (xristianlik); Allohni anglab, uning marhamatiga sazovor bo'ladi (islom). Diniy qadriyatlar hamda dunyo ilm-fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan diniy-ma'naviy meros asosida yoshlarni komil inson etib tarbiyalash va jamiyatda barqaror ijtimoiy-ma'naviy muhitni ta'minlash dinning tarbiyaviy funksiyasi hisoblanadi.

Din insonlararo muloqotni ta'minlab, kommunikativ funksiyani bajaradi. Shu tariqa o'zaro aloqani amalga oshiradi. Muloqot nodiniy sohalarda ham, diniy faoliyatda ham tarkib topadi. U axborot, tajribani baham ko'rish, o'zaro aloqa o'rnatish, insonning fikri-zikrini fahmlash jarayonlarini o'z ichiga oladi. Dinning regulyatorlik funksiyasi shundan iboratki, u muayyan g'oyalar, qadriyatlar, yo'l-yo'riqlar, andozalar, urf-odatlar, an'analar, tartib-qoidalar yordamida shaxslar, guruhlar, jamoalarning faoliyati va munosabatlari, ongi va fe'l-atvorini boshqarib boradi.

Diniy huquq va axloq me'yorlari majmuasi qoidalari orqali din dindorlararo muomalani tartibga soladi, tarbiyalaydi. Dinning bu regulyativ (normativ) funksiyasi alohida ahamiyatga ega. Shuningdek, namunalar, oliy maqsadlar, taqlid qilinadigan misollar; nazorat, rag'batlantirish, jazolash qoidalarining ham

ahamiyati katta. Diniy falsafa insonning o'z xatti-harakatlarida amal qiladigan oliy me'yorlar, tamoyillarni bayon etadi.

Madaniyatning tarkibiy qismi bo'lmish din madaniyat tarqatish funksiyasini ham o'taydi, ya'ni orttirilgan madaniy merosni avloddan avlodga o'tkazishda uning tarkibiy qismi bo'lmish yozuvni, san'atni, diniy madaniyat qadriyatlarini saqlab qolish va rivojlantirishni ta'minlaydi.

Legitimistik funksiyasi biror dinning qonuniy ekanligini e'tirof etadi, tasdiqlaydi, ba'zi dinlar, diniy tashkilot va munosabatlarning ijtimoiy me'yorlarini qonunlashtirishni bildiradi. Masalan, ko'plab dunyoviy davlatlarda Qurbon hayiti umummilliy bayram sifatida nishonlanadi. E. Dyurkgeym fikricha, muayyan din o'ziga e'tiqod qiluvchilarni shu ta'limot doirasida birlashtirishga intiladi, ya'ni integrativ va ijtimoiy barqarorlik funksiyasini bajaradi. Bundan tashqari din diniy e'tiqodni ateistlardan, o'zga dinlar, diniy oqimlardan himoya (apologetika) qiladi.

Dinlar tasnifi

Dinshunoslikda dinlarning ko'pgina tasniflari mavjud, chunki ularga turli mezonlar asos qilib olingan (ayniqsa, oxirgi 200 yil mobaynida). Tarixchilar dinni tavsiflashda evolyutsion yondashuvga tayanishadi. Bunda dinlar paydo bo'lishi va amal qilish vaqtiga ko'ra, guruhlashtiriladi:

- dinning ilk shakllari: animizm, animatizm, sehrgarlik, fetishizm, totemizm va boshqalar;
- urug'chilik vujudga kelishi bilan bog'liq urug'-qabilaga oid diniy e'tiqod: ajdodlarga sig'inish, shomonizm, tangrichilik va boshqalar;
- Misr, Mesopotamiya, Gretsiya va Rim, Hindistondagi (vedizm, brahmanizm) qadimgi slavyanlar kabi qadimiy sivilizatsiyalarning ilk milliy dinlari;
- keyingi davrdagi milliy dinlar: zardushtiylik, manixeychilik, mazdakiylik, yahudiylik, hinduiylik, jaynizm, sintoizm va shu kabilar;

• jahon dinlari: buddizm, xristianlik, islom;

• noan'anaviy dinlar va diniy harakatlar: a) neoxristianlikka oid So'nggi kunlar Muqaddas Iisus cherkovi (mormonlar), Saentologiya cherkovi, "Birlashgan cherkovlar" assotsiatsiyasi va boshqalar; b) oriyentalistik (Sharqqa oid) diniy harakat va ibodatxonalar;

• Krishnani anglash Xalqaro jamiyati, Osho, Shri Chinmoy markazlari, Butun jahon sof dini va shu kabilar;

• sintetik dinlar: Oq birodarlik – Yusmalos, Butunjahon Bahoiylik e'tiqodi va sh.k.;

• bir necha dinlarning tarkibiy qismlarini o'zida birlashtiruvchi sinkretik dinlar: masalan, XX asrning 80-yillarida Nigeriyada (Lagos) vujudga kelgan xrislom. Unda Qur'on va Bibliyaning matnlari muqaddas deb tan olinadi, ibodatxonada namoz o'qiladi va ibodatxonani bir necha bor aylanib, Iso Masihga qaratilgan duolar o'qiladi;

• ma'naviy kuchga ega bo'lish yoki uni kuchaytirishga yo'naltirilgan Sharq meditatsiyasi bilan bog'langan antroposofiya, teosofiya nomli hamda astrologiya, okkultizm, satanizm bilan bog'liq ezoterik birlashmalar;

• yangi ko'pxudolik dinlar: qadimgi ibodat va marosimlar tiklanadi va modernizatsiyalanadi;

• sayentologik harakatlar: dianetika, deb ataluvchi "aqliy salomatlik fani" yordamida insonning ma'naviy va jismoniy sog'ayishiga asoslanuvchi nazariya. 1950-yilda AQShdagi sayentologiyaga asos solgan Xabbard g'oyasiga ko'ra, inson xatti-harakatining jismoniy va psixologik jabhalari hamda Borliqning hayotiy energetikasi o'zaro bog'liq va ular uyg'unlik holatiga keltirilishi mumkin.

Dinlarning ideal tasnifini yaratish sohasidagi ishlar haligacha oxiriga yetmagan. Buning sababi shuki, din madaniyatning ko'p qirrali, murakkab, ko'p funksiyali va g'oyat xilma-xil sohasidir. Har bir din namoyandalari tarixiy, madaniy va ijtimoiy holatga qarab, ruhiy ta'sir vositalari asosida turli qarashlarni ilgari

suradilar. Dinlarni tasniflash tamoyillaridan ba'zilariga to'xtalib o'tamiz[41].

So'nggi bir yarim asr mobaynida dunyo dinlari to'g'risidagi bilimlar oshgani, shuningdek, mohiyatini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar ularni tasniflash uchun ko'pgina asoslar yaratib berdi. Muayyan davr va mintaqa dinlari shakllarining xilma-xilligi, buning ustiga ular tarixiy jarayonda o'zgarib turganligi dinlarni tasniflashda qiyinchilik tug'diradi. Din sotsiologiyasi, psixologiyasi, falsafasi, etika va estetikasi, mifologiyasi va shu kabi sohalararo masalalarni tasniflashga to'g'ri keladi. Qisqa qilib aytganda, ko'p sonli diniy materiallarni tasniflashga yordam beradigan va ayni vaqtda yanglishishga yo'l qo'ymaydigan tamoyillarni topishga qaratilgan murakkab vazifa dinshunoslar tomonidan hali to'liq hal etilmagan. Maks Myuller fikricha, tasniflash har qanday haqiqiy fanning asosidir, mabodo diniy e'tiqodlar tasniflanolmasa, demak, dinlarni ilmiy o'rganishning imkoni yo'q, degan xulosa chiqarishga to'g'ri keladi.

Ilohiyotda dindorlar qabul qilgan *me'yoriy tamoyillardan* foydalaniladi. Shu tasnifga ko'ra, dinlar haqiqiy va qalbaki dinlarga bo'linadi. Ilmiy nuqtayi nazardan bu tasnif diqqatga sazovor bo'lmasa ham, har holda, obro'li dindorlar dinni himoya qilish uchun boshqa konfessiyalarga yoki bir din ichidagi ayrim sektalarga qarshi kurashish uchun shu tasnifdan foydalanadilar. Masalan, protestant islohotchisi Martin Lyuter faqat protestantlikni haqiqiy din, katolik va boshqa dinlarni qalbaki deb aytgan.

Ayrim diniy tasniflarda, masalan, o'zgarib borayotgan jarayonda dinlarni tasvirlashda me'yoriy tasnif tamoyiliga sezilmas darajada dinshunoslikda ham amal qilinadi. Bunda din rivojlanishining birmuncha keyingi davri din antropologiyasida ibtidoiy shakllarga nisbatan sezilarli rivojlangan, deb ta'kidlanadi. Bunday tasnif dinlarni subyektiv baholashga olib kelishi mumkin yoki ayrim dinlarning manbalari ibtidoiy xurofotlar va irimlardan iborat, deb barcha dinlarni tanqid

qilish imkonini beradi. Ana shu sabablarga ko'ra, dinshunoslikda me'yoriy tasniflash odat tusiga kiritilmagan.

Tasniflashning *jug'rofiy tamoyili* diniy jamoalarning hududiy joylashuviga asoslanadi. Bunday tasnif insoniyatning diniy tarixini tasvirlash uchun qulay. Hozirgi globallashib borayotgan dunyoda jug'rofiy-siyosiy, iqtisodiy, migratsiya va boshqa omillar diniy jamoalarning joylashuv manzarasini o'zgartirib yubormoqda. Mana shu aytib o'tilgan tasniflashga ko'ra, dinlarni quyidagicha ko'rsatib o'tish mumkin:

– hozirgi zamon O'rta Sharq dinlari: yahudiylik, xristianlik, islom, turli mahalliy kichik dinlar, shuningdek, Qadimiy Misr va Mesopotamiya dinlari;

– Uzoq Sharq va Xitoy dinlari: konfutsiylik, daosizm, buddizm, sintoizm;

– Hindiston dinlari: ilk buddizm, hinduiylik, jaynizm, sikxizm;

– Afrika dinlari;

– Shimoliy va Janubiy Amerika dinlari;

– Tinch okeani orollari, Avstraliya va Yangi Zelandiya xalqlarining okean dinlari;

– Qadimiy Yunoniston va Qadimiy Rim dinlari hamda ularning ellin variantlari.

Geografik tasniflashning zaif tomoni shuki, unda bir qancha omillar e'tiborga olinmaydi. Masalan, islom o'z tarixining ilk davrlaridanoq Arabiston yarim oroli doirasi bilan cheklangan emas, buddizm va xristianlik esa vaqt o'tishi bilan o'zi vujudga kelgan mintaqalarda emas, uning tashqarisida ko'proq yoyildi. Bundan tashqari, bir mintaqaning o'zida mutlaqo har xil dinlar mavjud bo'lishi mumkin[42].

Tasniflashning etnografik va lingvistik tamoyillari din tili bilan dindorlarning etnik mansubligi o'rtasidagi yaqin aloqani e'tiborga oladi.

Maks Myullerning fikricha, bu aloqa insoniyat madaniyatining ilk bosqichlarida, Yevropa va Osiyoda uchta yirik irq: turon, somiy

va oriy irqlari mavjud bo'lgan davrlarda kuzatilgan. Turon, somiy va oriy til oilalari ularga mos kelar edi. M. Myuller ularning til va din birligini qayta tiklashga urinib ko'rdi[43]. Oriy tillari borasida olim muayyan natijalarga erishdi, xudolarning nomlaridagi o'xshashlikni, mifologiyaning umumiyligini aniqladi. Turon tillari sohasida unchalik natija bo'lmadi. Umuman, uning ishlari qiyosiy tadqiqotlarni, ayniqsa, somiy va oriy til guruhlaridagi qiyoslashlarni avj oldirishga olib keldi.

Hozirgi vaqtda fan yangi faktlar bilan boyidi, shu sababli M. Myullerning tasnifi endi to'liq bo'lmay qoldi. Myuller nazariyasida bir irq yoki til doirasida madaniyati turli saviyada bo'lgan xalqlar bor. Buning ustiga tarix davomida bu aloqa uzilib qolishi mumkin. Masalan, Yevropada oriy irqiga mansub xalqlar somiy irqi xalqlarining dini bo'lgan xristianlikni qabul qilgan. Myullerning dinni tasniflashdagi kamchiligi sifatida Ye. Elbakyan va V. Storchak quyidagilarni ta'kidlashadi: 1) dinni tasniflash bilan tillarni tasniflash o'rtasida qat'i aloqadorlik mavjud; 2) M. Myullerning tillarni tasniflashi eskirganligi va uning hozirgi zamon lingvistlari tomonidan tanqid qilingani sababi – amaldagi til oilalari mavjudligini e'tiborga olmaganligi, haddan ortiq soddalashtirilganligi, umumiyligidadir[44]. Nemis filologi Vard "Dinlarning tasnifi" asarida birmuncha batafsil tasnif berdi va dinlarni o'rganishni osonlashtirish uchun okean, afrikalik; amerikalik, mongoloid turlariga ajratdi. Shuningdek, somiy, hind-oriy va yevropa irqlarini o'z ichiga oluvchi somiyl va oriylarga alohida e'tibor berdi..

Gegelning "Falsafaga oid ma'ruzalar"ida ishlab chiqilgan dinning falsafiy tasnifi keskin tanqid qilindi. Ayni vaqtda G'arbiy Yevropa dinshunosligi zamon ruhiga binoan diniy falsafa va ilohiyot bilan aloqadan hali ham xalos bo'lgani yo'q. Gegel tasnifida "mutlaq ma'naviyat" dini hisoblangan xristianlik oliy pog'onada turibdi. Uning fikricha, keyingi pastroq o'rinlarni ma'naviy-individual dinlar egallagan, ya'ni "balandparvoz din" deb ta'riflangan yahudiylik; qadimiy yunonlarning "go'zallik

dini"; qadimiy rimliklarning – "maqbullik dini". Ulardan keyingi o'rinda Qadimiy misrliklar dini, qadimiy forslar va qadimiy suriyaliklar dinlari turgan. Gegel tasnifida Xitoy va Hindistonning "tabiat dinlari", shu jumladan, buddizm ham oxirgi pog'onada turadi. Biroq ko'p sonli va nufuzli islom dini tilga olinmagan. Shu sababli ham uning tasnifi keskin tanqid ostiga olindi.

Ingliz etnologi E. Teylor – morfologik tasnif asoschisi. Uning "Ibtidoiy madaniyat" asari dinshunoslik sohasidagi eng nufuzli kitoblardan biridir. Teylorning fikricha, diniy e'tiqodni inson tajribasi (o'lim, tush, bashorat, trans, ya'ni diniy jazava vaqtida dindor asabining kuchli qo'zg'alishi yoki hushdan ketishi) yuzaga keltiradi. So'ng ibtidoiy mantiq bu tajribani umumlashtiradi va tanadan farqlanuvchi abadiy ruh mavjudligiga ishonch hosil bo'ladi. Ana shunga asoslanib, Teylor dinlarga oid o'z tasnifini ilgari suradi. Ajdodlarga sig'inish ma'rosimini u marhumlarning ruhi mavjudligiga ishonch bilan izohlaydi. Fetishizm afsonaviy yoki g'ayritabiiy kuchga ega bo'lgan predmetga topinishdir. Butlarga topinish ruh yoki ilohga topinish timsolidir. Totemizm odamlarning ayrim guruhlari bilan muayyan ruhlar o'rtasida bog'lanish borligiga ishonchdir. Teylor politeizmni monoteizmga aylanishi mumkin bo'lgan yanada yuqoriroq bosqich, deb hisoblaydi.

K. Tile din taraqqiyotining bosqichlariga diniy ongning oydinlashuvi, tozalanishi va yuksalishi, nisbatan tuban shakllardan yuqori shakllarga ko'tarilishi sifatida qaraydi. U dinlarni tabiiy va axloqiy dinlarga bo'ladi. Tabiiy dinlarga qabila yoki xalqning tabiiy rivoji natijasida vujudga kelgan dinlarini kiritadi. Tile tabiiy dinlarni jo'n (animistik dinlar) va oliy (spiritizm, fetishizm, antropik va yarimaxloqiy dinlar) turlarga ajratadi. Dinning antropik, deb atalishiga sabab: ularda xudolar (xudo) ideal, aql bovar qilmaydigan sifatlarga ega odamlar, deb tasavvur qilinadi. Xudolarning xatti-harakati XIX asrdagi xristianlikning oliy standartlariga mos kelmaydigan dinlarni K. Tile yarim axloqiy dinlar, deb nomladi. Axloqiy dinlar

o'z navbatida, nominstik (axloqiy qonunlarga asoslanuvchi zardushtiylik, brahmanizm, daosizm va boshqa milliy dinlar) va universalistik (jahon) dinlariga bo'linadi[45].

AQSh va Hindistonda yashagan ruminiyalik din tarixchisi M. Eliade dinlarni an'anaviy, jumladan, Osiyo, Yevropa va Amerika qadimiy tamaddunlarining ibtidoiy kultlari va arxaik dinlariga hamda tarixiy yahudiylik, xristianlik, islom diniga bo'ladi. M. Eliade "Abadiy qaytish afsonasi"da an'anaviy dinlar tarixni ibtidoga abadiy qaytish deb tushunadi, degan fikrni keltirgan. Bir tekis jarayon bo'lmish tarixiy dinlarda esa ibtido va oxirat mavjud.

Fenomenologik tasniflashlar. Yuqorida aytib o'tilgan barcha tasniflash tamoyillari o'xshashlik belgisi bo'yicha birlashadi. Oxirgi o'n yilliklarda dinlarni guruhlab tasniflashga qiziqish kamaydi va din fenomenologiyasiga, diniy tajribani tasniflashga qiziqish ortdi. Edmund Gusserl (1859–1938) fenomenologiyaning asoschisi hisoblanadi. Uning izdoshi – daniyalik olim Gerard van der Leu "Din fenomenologiyasi" asarida diniy tajriba mazmunini tasniflab, quyidagilarni ajratadi: din obyekti – diniy his-tuyg'ular va harakatlar yo'naltirilgan narsa; din subyekti – ruh, ya'ni inson, ruhoniy va diniy jamoada mavjud umumiylik; subyekt va obyektning o'zaro ta'siri; tinchlik, tinchlikka erishish yo'li va maqsadlari; din shakllari. Van der Leu diniy hislarning ifodalanishi turlarini o'rgangan. U aniq tarixiy dinlarni quyidagicha tasniflagan: tanholik va hokimlik dinlari – Qadimgi Xitoy dinlari va XVIII asr deizmi; kurash dini – zardushtiylik; kuch va shakl dini – Qadimgi Yunoniston dinlari; cheksizlik va zohidlik dini – Hindistonning buddizmdan boshqa dinlari; rahm-shafqatlilik dini – buddizm; iroda va bo'ysunuvchanlik dini – yahudiylik; muhabbat dini – xristianlik; ulug'vorlik va itoatkorlik dini – islom. Bundan tashqari Van der Leu aniq tarixiy shaklga ega bo'lmagan, lekin har qanday dinda biron shaklda namoyon bo'ladigan dinlarni ajratgan. Masalan, osoyishtalik dini mistik tajribasi bor har qanday dinda mistik shaklda namoyon bo'ladi. Van der Leuning dinlar tasnifidagi

zaif jihat shuki, undan ibtidoiy dinlar o'rin olmagan. Dinni ilmiy tadqiq etish uning umumiy tavsifini ham, alohida dinlarning o'ziga xos xususiyatlarini ham o'rganishni taqozo etadi. Hozirgi paytda besh mingdan ortiq dinning amal qilishini e'tiborga olsak, turli-tuman dinlarning o'ziga xosligini e'tiborga oluvchi yagona tasnifni ishlab chiqish juda qiyin.

Psixologlar ham fenomenologlar kabi diniy tajribani o'rganib, uni tasniflashga intilishgan. E. Anderxill (1875–1941) mistik tajribani tasniflashga uringan. Uning tasnifi yahudiylik, xristianlik va islomdan olingan misollarga tayanar edi. Shu kabi psixologik izlanishlar oxirgi paytda sharqiy mistiklikni ham qamrab olmoqda.

Amerikalik sotsiolog Robert Bell dinning ibtidoiy, tarixiy, ilk zamonaviy va zamonaviy bosqichlarining umumiy xususiyatlari asosida tasnif yaratdi. Bu – a) ramzlar tizimi; b) diniy harakatlar; v) diniy tashkilotlar; g) ijtimoiy oqibatlar. Bell tasnifi 2 ta qoidaga asoslanadi: 1) quyi bosqichdan yuqori bosqichga qarab rivojlanib borishda ramzlar murakkablashadi; 2) shu bilan bir qatorda shaxsning jamiyatdagi erkinligi darajasi ortadi.

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, dinlarning birorta bekam-u ko'st tasnifi mavjud emas. Ularning hammasi umumiy ahvolni u yoki bu darajada yanglish ko'rsatadi, ammo ularning har biri dinning u yoki bu tomonlarini yoritadi. Bir vaqtning o'zida bir necha tasnifdan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ularning har birida kamchiliklar bor bo'lsa-da, ular birgalikda din haqidagi bilimlarni to'plash va tizimlashtirishga yordam beradi.

Dinlarni tasniflashning asosiy talabi obyektivlik va tarixiylikdir. Tasnif diniy hayotning mohiyati va tipik qirralarini ham, noyob xususiyatlarini ham alohida aks ettirishi lozim. Dinlar vaqtda qotib qolgan emas, rivojlanib borayotgan tizimlar sifatida ko'riladi.

Asosiy xulosalar

Hozirgi paytda dinshunoslikda dinning 250 dan ortiq ta'rifi mavjud, unga yangi ta'riflar berilishi kelajakda ham davom etadi. Dinshunoslar doirasida ko'pincha quyidagi

ta'rifdan foydalaniladi: din – Xudoga (xudolarga), ilohiy va boshqa shakldagi kuchlarga ishonishga asoslangan e'tiqodlar, tasavvurlar, an'analar va ularga muvofiq bo'lgan xatti-harakatlar va ibodatlar yig'indisidir. Din – odamlarning ishonch-e'tiqodi bilan belgilanuvchi dunyoqarashi, dunyoni anglashi, ruhiyati va xatti-harakatidir. Din – ijtimoiy ong shakli, muayyan turmush va tafakkur tarzi, ma'naviy qadriyatdir.

– Din jamiyat va shaxs ma'naviyati yuksalishida va komil insonni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega.

– Dinning muhim tarkibiy qismlari quyidagilar: 1) diniy hissiyot: mo'minlik, qo'rquv, bo'ysunuvchanlik va h.k.; 2) diniy ong: "narigi" dunyo, sirli kuchlar, g'ayritabiiy jonzotlar va shu kabilar mavjudligiga ishonish va diniy madaniyat: san'at, axloq va b.; 3) diniy ibodat; 4) dindorlarning diniy amaliyotini tartibga soluvchi diniy tashkilotlar.

Dinning asosiy funksiyalari – dunyoqarashni shakllantirish, regulyativ (normativ, diniy me'yorlari orqali tartibga solish), kommunikativ (aloqa o'rnatish), kompensatorlik (o'rnini to'ldirish, tasalli berish, ovutish), madaniyat tarqatish, integrativ (birlashtirish), legitimistik (qonunlashtirish), apologetika (himoya qilish) kabilardir.

Dinshunoslikda dinlarning ko'pgina tasniflari mavjud, lekin ideal tasnif haligacha yaratilmagan, chunki zamonaviy sivilizatsiyaning muhim qismi bo'lmish din – g'oyat ko'p qirrali, murakkab sohadir.

Hozirgi zamon dinshunoslik metodologiyasida fanlararo yondashuvdan hamda nazariy, amaliy (empirik), tavsifiy (diskriptiv), formal ilmiy usullardan keng foydalaniladi. Ular dinni o'rganishning tarixiy, falsafiy, sotsiologik, psixologik, lingvistik, fenomenologik, antropologik kabi asosiy yondashuvlarini aniqlab beradi. Bu yondashuvlar din tarixi, din falsafasi, din sotsiologiyasi va psixologiyasi, din fenomenologiyasi, din antropologiyasi kabi dinga oid maxsus fanlarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Dinshunoslik usuli metodologik betaraflik tamoyiliga tayanadi. Bu yondashuv tadqiqotchiga dinni o'rganishda maksimal darajada obyektiv bo'lishga imkon beradi.

Nazorat uchun savollar

1. Dinshunoslik fanining predmeti va vazifalari nima?
2. Dinshunoslikda shakllangan maktablar (mifologik, sotsiologik, psixologik, falsafiy) nima bilan farqlanadi?
3. Mafkuraviy immunitet tushunchalarini qanday tushunasiz?
4. Din va jamiyat ma'naviy madaniyatining asosiy shakllari: mifologiya, san'at, ilm-fan, falsafaning o'zaro ta'siri qanday?
5. Din falsafasi va diniy falsafa nima bilan farqlanadi?
6. Mamlakatimiz rahbari tashabbusi bilan 2018-yilda diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirishga qaratilgan qanday chora-tadbirlar boshlandi?
7. Dinshunoslik fani tuzilmasi tarkibi nimalardan iborat?
8. Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini qanday tushunasiz?
9. Din jamiyatda qanday vazifalarni bajaradi?
10. Islom ta'limotida komil insonning asosiy axloqiy sifatlari nimalardan iborat?
11. Dinni o'rganishda qanday asosiy yondashuvlar mavjud?
12. Dinning qanday fenomenologik ta'limotlarini bilasiz?
13. Diniy psixologiyaning umumiy psixologiyadan farqi nimada?
14. Qadimgi diniy matnlarni o'rganishda qanday lingvistik usullar samarali hisoblanadi?
15. Qiyosiy usulning mohiyati nimada? Dinshunoslikda uni samarali qo'llashning qanday shartlari mavjud?
16. K.P. Tile o'z ta'limotida tabiiy va axloqiy dinlarni qanday ta'riflagan?
17. Dinlarni tasniflashning asosiy talabi qanday?
18. Dinshunoslar doirasida ko'pincha dinning qaysi ta'rifi ishlatiladi?
19. Dinning qanday antropologik nazariyalarini bilasiz?
20. O'zbekiston milliy dinshunoslik maktabi shakllanishining qanday asosiy bosqichlarini bilasiz?

I. Modul bo'yicha adabiyotlar ro'yxati

1. 2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni. 2017 y., 7 fevral.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil 15-iyunda Osiyoda hamkorlik va ishonch choralari bo'yicha kengashning Bishkekda o'tgan beshinchi sammitidagi nutqi. 2019-yil, 15-iyun.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 16-apreldagi "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni. "Xalq so'zi", 2018-yil 17-aprel.

4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 23-noyabrdagi 946-sonli O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqidagi qarori. https://lex.uz/docs/4604155?otherlang=1

5. Abdusamedov A.E. Dinlar tarixi. T.: O'zMU, 2004.

6. D. Bozorov, R. Isakjanov, A. Tashanov, M. Xujayev. Sharq va G'arb ilmiy-falsafiy tafakkurining o'zaro ta'siri tarixiga nazar. T.: "Adabiyot uchquni", 2018.

7. E. Ibragimov va b. Jahon dinlari tarixi: o'quv-uslubiy qo'llanma. T.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2007.

8. Muhamedov N., Alimova M. Dinshunoslik fanini o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. T.: 2017.

9. A. Ochildiyev va boshqalar. Dinshunoslik asoslari o'quv qo'llanma). Toshkent: "Toshkent islom universiteti", 2013.

10. A. Xasanov va boshqalar. Islom tarixi. Darslik. T.: TIU, 2008.

11. Hasanbayev O'. O'zbekistonda davlat va din munosabatlari:

diniy tashkilotlar, oqimlar, mafkuraviy kurashning dolzarb yo'nalishlari. T.: TIU, 2014.

12. O'zbekiston ulamolari. H. Yo'ldoshxo'jayev, I. Qayumova; O'zbekiston musulmonlari idorasi. Toshkent: Movarounnahr, 2015.

13. Ибрагимов Э., Каландарова Д. Источники мировых религий: Учебное пособие. Т.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2015.

14. С.И. Самыгин, В.И. Нечипуренко, И.Н. Полонская. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: "Феникс", 1996.

15. Сторчак В.М., Элбакян Е.С. Социология религии: Учебное пособие. Москва: АТИСО, 2012. 348 с. ISBN 978-5-93441-349-2

16. Элбакян Е.С. История религий. ИДАТ и СО. М., 2014.

17. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding. Routledge&Francis Group, London and New York, 2008.

18. A Handbook of the Sociology of Religion / Ed. by Michele Dillon. Cambridge, England: Cambridge University Press, 2003.

19. Klaus Hock. Einfuehrung in die Religionswissenschaft. ISBN 978-3-534-24664-94. Auflage, Darmstadt, 2011.

20. Stefan Kurth, Karsten Lehmann (Hrsg.). Religionen erforschen. Kulturwissenschaftliche Methoden in der Religionswissenschaft. Lehrbuch. ISBN 978-3-531-17019-0. Heidelberg, 2011.

So'zboshi va I Modul manbalariga havola

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2017-yil 19-sentabrdagi BMT Bosh assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqi. http://www.press-service.uz/uz/lists/view/1063. Shuningdek: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5416-sonli "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. 2018-y.,16-aprel. 2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasining Rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. 2017- y., 7-fevral.

2. 2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasining Rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. 2017-y., 7-fevral.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning "Osiyoda hamkorlik va ishonch choralari" bo'yicha Kengashning Beshinchi sammitidagi nutqi. Dushanbe, 2019-yil 15-iyun.

4. O'zbekiston uzluksiz ta'limining davlat ta'lim standartlari. "Dinshunoslik" bakalavriat ta'lim yo'nalishining Davlat ta'lim standarti. 2014-y.

5. Ибрагимов Э. Некоторые аспекты подхода к предмету религиоведения западноевропейских и североамериканских ученых. // Меж. конф. ТИУ: "Межконфессиональный диалог и религиозная толерантность – гарантия социальной стабильности". 12.11.2014. С. 21–22.

6. Tiele, Cornelis Petrus. Grundzuege der Religionswissenschaft. Tuebingen und Leipzig, Mohr, 1904.

7. Классики мирового религиоведения. М.: Канон, 1996. Shuningdek, М. Мюллер. Введение в науку о религии: Четыре лекции, прочитанные в Лондонском Королевском институте в феврале, марте 1870 г. / Пер. с англ., предисловие и комментарии Е. С. Элбакян. Под общ. ред. А. Н. Красникова. М.:Книжный дом "Университет": Высшая школа, 2002.

8. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding. Routledge&Francis Group, London and New York, 2008. Pp. 2, 19, 40, 55, 56, 164, 171.

9. O'zbekiston uzluksiz ta'limining davlat ta'lim standartlari. "Dinshunoslik" bakalavriat ta'lim yo'nalishining Davlat ta'lim standarti, 2014. B. 9–10.

10. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding.- Routledge&Francis Group, London and New York, 2008. Shuningdek, Pp. 134–137; 19–34; 53–59; 66–73; 77–83; С.И. Самыгин, В.И. Нечипуренко,

И.Н. Полонская. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: "Феникс", 1996. 872 с.
11. Гегель. Философия религии в двух томах. Том 1. М.: Мысль, 1976. С.223. Shuningdek, Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. Hegels Theologische Jugendschriften. Nach den Handschriften der Kgl. Bibliothek in Berlin (Classic Reprint). Verlag: Forgotten Books, 2017. S. 422.
12. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding. Routledge&Francis Group, London and New York, 2008. Pp. 66–173.
13. М. Мюллер. Введение в науку о религии: Четыре лекции, прочитанные в Лондонском Королевском институте в феврале, марте 1870 г. / Пер. с англ., предисловие и комментарии Е. С. Элбакян. Под общ. ред. А.Н. Красникова. М.:Университет. Высшая школа. 2002. С.21.
14. Frick Heinrich. Vergleichende Religionswissenschaft. Walter de Gruyter, 1928.
15. Freiberger Oliver. Der Vergleich als Methode und konstitutiver Ansatz der Religionswissenschaft// Stefan Kurth, Karsten Lehmann (Hrsg.). Religionen erforschen. Kulturwissenschaftliche Methoden in der Religionswissenschaft. Lehrbuch. Heidelberg 2011. S. 199–218.
16. Weber M. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. 1905. Translated: T. Parsons, A. Giddens. https://www.
marxists.org/reference/archive/weber/protestant-ethic/
17. С.И. Самыгин, В.И. Нечипуренко, И.Н. Полонская. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: "Феникс", 1996. С. 395.
18. С.И. Самыгин, В.И. Нечипуренко, И.Н. Полонская. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: "Феникс", 1996. С. 43.
19. Гирц К. Интерпретация культур. Гл.4. Религия как культурная система. М.: РОССПЭН. 2004. Шунингдек: С.И. Самыгин, В.И. Нечипуренко, И.Н. Полонская. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: "Феникс", 1996. С. 29–30.
20. Edith Franke & Verena Maske, Teilnehmende Beobachtung als Verfahren der Religionsforschung. Der Verein "Muslimische Jugend in Deutschland e. V." S.101–131// Kurth St., Lehmann K. (Hrsg.). Religionen erforschen. Kulturwissenschaftliche Methoden in der Religionswissenschaft. Lehrbuch. Heidelberg. 2011. 219 S.
21. Г. Тулеметова, Д. Каландарова, Л. Хукумова. Применение принципов толерантности к сфере светского и религиозного образования в Узбекистане// Междунар. конф. ТИУ "Межконфессиональный диалог и религиозная толерантность гарантия социальной стабильности", 12.11. 2014. С. 168–172.
22 Э. Ибрагимов, Г. Тулеметова, Р. Исокжонов. Динамика развития религиоведения в Узбекистане (на материале анализа диссертационных исследований по религиоведению с 1992 по 2017 гг. и правительственных решений).// "Диншунослик фанининг методологияси, ёндашуви ва услубиятини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари" мавзуидаги IX Республика илмий-амалий конференцияси. Т.: "Тошкент ислом университети" нашриёт матбаа бирлашмаси, 2017 й. С. 10–14.
23. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти Ислом Каримовнинг «Тошкент ислом университетини ташкил этиш тўғрисида»ги фармони. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1999 й., 4-сон, 91-модда.
24. Тулеметова Г., Ибрагимов Э. "Основы религиоведения". Т.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2015. 265 с.
25. Ибрагимов Э., Каландарова Д. "Источники мировых религий". Учебное пособие. Т.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2015. 136 с.
26. Muhamedov N., Alimova M. Dinshunoslik o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. T.: 2017. 360 b.
27. O'zbekiston Respublikasi hukumatining ayrim qarorlariga o'zgartirish va qo'shmchalar kiritish to'g'risida (O'zbekiston Respublirasi Prezidentining "Oliy o'quv yurtidan keying ta'lim tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori.
28. O'zbekiston Respublikasi Fan va texnologiyalar agentligi http://uzscience.uz/uz/committee_00.html
29. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 23-noyabrdagi 946-son O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida qarori. https://lex.uz/docs/4604155?otherlang=1
30. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekıston Respublikası Vazirlar Mahkamasi huzurida O'zbekistondagi islom sivilizatsiyasi markazini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2017-yil 23-iyundagi PQ-3080-son qarori. https://lex.uz/docs/3600059?otherlang=1
31. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 16-apreldagi PF-5416-son Farmoni. https://lex.uz/docs/-3686277
32. Islomshunoslik qomusiy lug'at / Mas'ul muharrir Z.M. Islomov. - T. I.- T.: "Movarounnahr", 2013. B. 132.
33. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding. Routledge&Francis Group, London and New York, 2008. Pp. 2–12.

34. Klaus Hock. Einfuehrung in die Religionswissenschaft. 4 Auflage, Darmstadt, 2011. S. 10.
35. Leuba.The Psychological Origin and the Nature of Religion. London, 1921. Pp. 1–10.
36. Элбакян Е. История религий. ИДАТиСО, М., 2014. С. 5.
37. Tulemetova G., Karabaeva D. Social principle of islamic banking and financial system. // International scientific-practical conference of Tashkent Financial Institute, on the theme: "The role of the banking and financial institutions in accelerating the modernization, technical and technological renovation of the economy". Tashkent, 2014. Pp. 39–42.
38. Протестантская этика и дух капитализма. 1905 (Вебер Макс). – Танланган асарлар: немисчадан тарж. М.: Прогресс, 1990. С. 44–271.
39. Юсупов О. Узбекистан – страна толерантности // "Конфесссияларо мулоқот ва диний бағрикенглик жамият барқарорлиги гарови". ТИУ халқаро конф. мат. тўпл. Т., 12.11.2014. Шунингдек: Тулепов Айдарбек. ИШИД фитнаси. Т.: Movarounnahr, 2015. Б. 16–17.
40. Tiele, Cornelis Petrus. Grundzuege der Religionswissenschaft. Tuebingen und Leipzig, Mohr, 1904. S. 70.
41. С.И. Самыгин, В.И. Нечипуренко, И.Н. Полонская. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: "Феникс", 1996. С. 107–108.
42. Новейший словарь религиоведения/авт.-сост. Садовников О.К., Згурский Г.В.; под ред. С.Н.Смоленского.Ростов н/Д.: "Феникс", 2010. С. 11–13.
43. Мюллер М.Ф. Введение в науку о религии / Пер. с англ. Е.С. Элбакян. Москва, 2002. С. 76.
44. В.М. Сторчак, Е.С. Элбакян. Социология религии (учебное пособие). Академия труда и социальных отношений. Москва, 2012. С. 114.
45. Tiele, Cornelis Petrus. Grundzuege der Religionswissenschaft. Tuebingen und Leipzig, Mohr, 1904. S. 70.

II MODUL. DINNING IBTIDOIY SHAKLLARI VA ETNIK-LOKAL DINLAR

2.1. Dinning ibtidoiy shakllari

Mazmun. *Insoniyatning dastlabki madaniyat o'choqlari va diniy tasavvurlarining xilma-xilligi. Ilk tabu, animizm, shomonizm, sehrgarlik, totemizm, fetishizm.*

Dastlabki diniy tasavvurlar

Insonning dastlabki diniy tasavvur va amaliyoti qadimgi madaniyat o'choqlari – Qadimgi Misr, Bobil, Ossuriya, Hindiston, Xitoy, Markaziy Osiyo, Yunoniston, hindular, maya va atsteklar aholisi orasida paydo bo'lgan va ba'zi zamonaviy Afrika, Avstraliya, Polineziya Shimoliy Amerika tubjoy xalqi diniy tasavvurlari *dastlabki* deb hisoblanadi.

Dinning ibtidoiy (arxaik) shakllariga an'anaviy ravishda tabiatga sig'inish, ajdodlarga sig'inish, animizm, shomonizm, tangrichilik, sehrgarlik, totemizm, fetishizm kiradi. Ular bir-biriga aralashib ketgan bo'lib, sof holda deyarli uchramaydi. E.B. Teylor "Ibtidoiy madaniyat" nomli ilmiy asarining ko'p qismini afsonalarni o'rganish, tavsiflash va tizimlashtirishga hamda afsonaga oid ongga bag'ishlagan edi. U mifologik ong, shuningdek, inson fikrining boshqa shakllari asosida real tajriba yotishini ta'kidlaydi. Ong ularni o'zlashtirib, boshqalarga uzatadi. Shunday qilib, afsonalarni o'rganish tasavvur qilish qonunlarini tadqiq etishga aylanadi. Afsonalar rivojida allegoriya (majoz, qochirim) doimo muhim rol o'ynagan. Dinning arxaik shakllari *mifologik* (yunoncha mithos – naql, rivoyat), ya'ni afsonaviy tasavvur natijasi hisoblanadi.

Dinshunoslik iborasi sifatida bu so'z "ertak, uydirma, cho'pchak" so'zlariga sinonim emas. Mifologik tafakkur voqelikni anglash usulining tavsifi sanaladi. Unga ibtidoiy ishonchni empirik bilim elementlari bilan qo'shish, ularni arxaik san'at-

da aks ettirish xos. Masalan, ov boshlanishi oldidan o'ziga xos marosimlar va sehrli odatlar bajarilgan. Bu haqda ma'lumotlar qoyaga o'yib solingan qadimgi suratlarda saqlanib qolgan. Chunki qadimgi odamning afsonaga oid tafakkuri umumlashtirilgan obrazlar, tiplar bilan emas, konkret narsalarni hissiy qabul qilish bilan bog'liq bo'lgan, shuning uchun u obraz va predmet orasidagi farqni ko'rmagan. Masalan, uning uchun totem g'ayritabiiy kuchlarning barcha xususiyatlari va imkoniyatlariga ega bo'lgan.

Predmetlar va ularning xususiyatlarini mavhumlashtirish qobiliyatining yo'qligi arxaik madaniyat kishilari tilida aks etgan. Ularda jinsga oid tushunchalarni bildiruvchi so'zlar kam bo'lgan. Masalan, "suyuqlik" so'zini olaylik, ayni paytda konkret suyuqlik bo'lgan suvning xususiyat va holatlarini aks ettiruvchi ko'plab so'zlar mavjud (marosimda yuvinish, iste'mol qilish, qurbonlikda ichish uchun zarur bo'lgan suvni ifodalovchi ko'plab so'zlar bo'lgan). Mifologik tafakkur hozirgi madaniyatda ham mavjud, u ayni bitta narsa, tushunchaning turli nomlanishida yoki turli predmet va hodisalarning bitta so'zda ifodalanishida ko'rinadi. "Farishta" so'zi bilan nafaqat g'ayritabiiy mavjudotlarni, balki sevimli insonni, chaqaloqni, ideal insonni, tansoqchini (saqlovchi-farishta) ham atashadi.

Hozirgi zamon dinshunosligi afsonaga xudolarni o'ziga xos ifodalash yoki real insoniy tajribada uchramaydigan noodatiy voqealarda ishtirok etuvchi qahramonlar, fantastik maxluqlarni ilohiylashtirish sifatida qaraydi. Teylor tabiatga oid, shuningdek, turli hodisalarning sababini tushuntiruvchi falsafiy afsonalarni, geologik afsonalarni, odamlarning kelib chiqishi haqidagi etnologik, pakana yoki devqomat va h.k.lar to'g'risidagi mubolag'a-afsonalarni, tarixiy shaxslarga oid, narsalarning nomi kelib chiqishiga oid etimologik, xalqlar va viloyatlar nomi haqidagi eponimik, oxir zamon, dunyo va odamlarning taqdiri to'g'risidagi esxatologik afsonalar va boshqalarni alohida ajratib ko'rsatadi. Teylor kundalik tajriba faktlari afsonaga aylanishining birinchi va asosiy sababi butun tabiatning jonliligida, deb hisoblagan. Shunday qilib, ibtidoiy mifologiyada diniy jamoaning

barcha qadriyatlari o'z aksini topgan. Shu nuqtayi nazardan u sotsiologik va psixologik tadqiqotlar uchun muhim obyekt hisoblanadi. Chunki ibtidoiy odamning tasavvuri va e'tiqodlari majmuasi, ularning real hayotdagi qiyinchiliklari, muammolari va yutuqlari og'zaki ijodda aks etgan. Bu narsa odamlarning ongida qolib, turli afsonalarning yaratilishiga sabab bo'lgan va avloddan avlodga o'tib borgan. Masalan, dunyoning yaratilishi haqidagi afsonalarda xaos va tartib, hokimiyat va anarxiya ijtimoy rivojlanish nuqtayi nazaridan keltiriladi. Ayrimlarida oliy ilohlarning o'zaro tortishuvlari bayon etilsa, boshqalarida "oltin asr" jamiyatining ijtimoiy rivojlanishi keltirilgan. Umuman olganda, ibtidoiy mifologiyani tahlil qilish insoniyat tarixining qadimgi bosqichini qayta tiklash uchun muhim manba hisoblanadi. Xususan, bu tahlil ibtidoiy jamoalar taraqqiyotida diniy tasavvurlar rolini aniqlashga imkon yaratadi.

Afsonalarda diniy jamoaning asosiy qadriyatlari aks ettirilgan. Bu fakt afsonani din sotsiologiyasi va psixologiyasining qiziqarli obyektiga aylantiradi. Dunyoning yaratilishi haqidagi afsonalar betartiblik va tartibot, hokimiyat va anarxiya haqida hikoya qiladi, ularni ijtimoiy taraqqiyot kelajagi nuqtayi nazaridan baholaydi. Masalan, xudolar va pahlavonlar kurashi haqidagi qadimiy afsonalarda hokimiyat uchun kurash va urushlar davrida tartibotning buzilishi, qo'zg'olon ko'targan pahlavonlarni mahv qilgan Zevsni o'z bag'rida ulg'aytirgan Geya – Yerning azob chekishi haqida hikoya qilinadi. Ijtimoiy totuvlik va barqarorlikning amal qilish davri esa barcha afsonalarda "oltin asr" bilan bog'lab aks ettiriladi.

Esxatologik afsonalar dunyo va odamning so'nggi taqdiridan hikoya qiladi. Buddizm afsonalari va yahudiylik, xristianlik va islomning esxatologiyasi o'rtasidagi asosiy farq shundaki, buddizmda dunyoning absolyut nihoyasi mavjud emas. Demak, shunga mos ravishda abadiy jannat yoki do'zax ham yo'q. Buddizm afsonalarida odamlar bir tana qobig'idan boshqasiga o'tish zanjiriga, tug'ilish va o'limning to'xtovsiz almashuvi – sansaraga tortilgan. Buddizmga ko'ra, har qanday yangi tug'ilish,

bu to'g'ri kechirilgan hayot uchun ijtimoiy mavqening ko'tarilishi yoki aksincha, o'simlik yoki hayvonga aylanish mavqeyining pasaytirilishidir; ayni aylanishda bitta hodisa yoki holatlar cheksiz qaytarilishi mumkin.

Buddizm mifologiyasida "Dharma intihosi" (Dharma – individual ong oqimini hosil qiluvchi mayda, bo'linmas ruhiy zarralar) haqidagi ta'limot mavjud. Txeravadining cherkov qoidalariga aylanmagan afsonalarida "Dharma intihosi"ning boshlanishi tasvirlanadi: odamlar cheksiz boshqa narsaga aylanish xususiyatini yo'qotishadi, keyin tan olingan qoidalariga Txeravadining qat'iylashmagan afsonalarida kitoblar yo'qoladi; shundan keyin dunyo buzilishning yangi bosqichiga kiradi. Ammo bu xristianlik va islom esxatologiyasidan farqli ravishda Oxir zamon emas, balki Borliq taraqqiyoti yangi doirasining boshlanishi bo'ladi.

Garchi Teylor va Frezer bu borada boshqacha nuqtayi nazarga ega bo'lsalar ham, tarixchi va dinshunos olimlar ham tabiatga sig'inish diniy ongning dastlabki shakli, deb hisoblaganlar. Antropologlarning tafakkur mantig'iga ko'ra, qadimiy odamlar "tabiat" kabi abstrakt tushunchalarni idrok eta olmasalar-da, ular tabiatning aniq bir asoslangan kuchlariga – quyosh, osmon, olov, jonivorlarga va h.k. sig'inishgan. Ularning jonli yoki sehrli kuchga egaligi haqidagi qarashlar keyinroq paydo bo'ldi. Shu bilan birga kosmogonik syujetlar ibtidoiy mifologiyada katta o'rin egallagan, ya'ni yer va osmon, quyosh va oy, o'simlik va hayvonot, nihoyat, odamning yaratilishi to'g'risidagi rivoyatlar, afsonalarda diniy tasavvurlarning ta'siri yaqqol ifodalangan. Turk hoqonligi davrida esa, VIII asr birinchi yarmining oxirlarigacha Osmon (Tangri)ga yoki Ko'k osmon (Ko'ktangri)ga e'tiqod qilingan.

Ingliz etnologi E.B. Teylorning "Ibtidoiy madaniyat" nomli asari ibtidoiy mifologiyaning vujudga kelishi, diniy ong rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari, namoyon bo'lishi, ibtidoiy mifologiyani tasniflash va tizimlashtirishga bag'ishlagan bo'lib, ibtidoiy diniy tasavvurlarni o'rganishdagi muhim manbalardan biri hisoblanadi. Teylorning fikricha, mifologik ongning zamirida ham real diniy tajriba turadi. Shu

nuqtayi nazardan ibtidoiy mifologiyani tadqiq qilish orqali diniy tasavvurlar yuzaga chiqadi. Afsonalarni o'rganish tasavvur qilish qonunlarining tadqiqoti bo'lib qolmoqda. Ibtidoiy mifologiya rivojida muntazam majoziy ma'no muhim ahamiyat kasb etgan. Teylor ibtidoiy mifologiyaning bolalik davri ongining o'ziga xos jihatlarini qiyosiy o'rganib, ibtidoiy odamni yosh bolaga o'xshatadi. Uning fikricha, xuddi bolalar turli ertaklar orqali o'z atrofidagi dunyoni tushuntirib berishlari kabi ibtidoiy odam tafakkurida ham ibtidoiy mifologiyaga shakllangan. Ontogenezda inson ulg'ayib, fikrlari reallashib borgani kabi insoniyat rivojlanib borishi bilan ibtidoiy mifologiyadan yiroqlashib borgan. Zamonaviy dinshunoslik ibtidoiy mifologiya xudolarni yoki insoniyat tajribasida real uchratib bo'lmaydigan holatlar va voqeliklarga qo'shib, kiritib ilohlarga qiyoslab qo'yilgan qahramonlar, fantastik mavjudotlarni o'ziga xos ravishda tasvirlab berish, deb qaragan.

Shunday qilib, afsona o'zining diniy mohiyatini yo'qotishi yoki aksincha, hozirgi zamon afsonasi diniy mazmun bilan boyishi mumkin. Bu borada Maks Veber ta'kidlagani kabi qadimiy ma'budlar va afsonaviy mavjudotlar zamonaviy afsonalarda qayta tug'iladilar. Ular ma'lum bir kuch yoki tushunchalarni namoyon etuvchi timsollar sifatida aks etishlari mumkin. Masalan, O'zbekiston gerbidagi afsonaviy Xumo qushi baxt timsoli, deb atalishi bunga yaqqol dalil bo'la oladi.

Animizm | Animizm (lotincha anima, animus – jon, ruh) atamasi ilk bor 1708-yilda nemis olimi G. Shtal tomonidan kiritilgan. Jon (ruh)ning shaxssiz hayot kechirishi, u "tananing haykaltaroshi" va barcha hayotiy jarayonlarning asosi ekanligi haqidagi ta'limotni u shunday atagan.

E.B. Teylor (1832–1917) din kelib chiqishining animistik nazariyasini ishlab chiqdi. U animizm vujudga kelishining sabablarini topishga urindi. Olimning fikricha, ibtidoiy odamlar tush ko'rish yoki o'lim hodisalari haqida tez-tez fikr yuritishgan. Bunday hodisalarni kuzatish ularni har bir odamda o'ziga xos

substansiya mavjudligi va u tanani vaqtincha yoki abadiy tark etishi mumkinligi haqidagi xulosaga olib kelgan. Odatda uni "jon", "ruh" deb atashgan.

Bunday fikrlar keyinchalik o'simliklar, hayvonlar, alohida narsalar va hatto, tabiat hodisalarining joni borligi haqidagi tasavvurlarni rivojlantirgan. Oliy iloh, Tangriga ishonchni Teylor "oliy darajadagi" animizm deb hisoblagan, ularni vazifalariga ko'ra, urush xudosi, quyosh xudosi sifatida tavsiflagan. Garchi Teylordan avval ham etnologlar tomonidan tadqiq qilingan bo'lsa-da, animistika nazariyasi aynan uning asarlarida o'zining to'liq ilmiy ifodasini topgan.

Butun olamning jonli ekanligi haqidagi ibtidoiy tasavvurlarni Teylor animizm, deb atagan va uning ikki yo'nalishda rivojlanishini ko'rsatgan.

Birinchisi, jonning inson tanasi bilan tug'ilishi va o'limdan keyin uni abadiy tark etishi to'g'risidagi tasavvurlar. Jon uyqu, gipnoz, jazava yoki hushdan ketish kabi vaziyatlarda insonni vaqtincha tark etadi. Ikkinchi yo'nalish – atrofimizdagi dunyo hodisa va predmetlarining ruhi mavjudligi haqidagi tasavvurlar. Teylorning fikricha, ibtidoiy inson ushbu predmetlarga insonga xos emotsiyalar va iroda ato qiladi, ya'ni uning fikrlashi tush, kasallik, o'limning siri kabilardan ko'ra, kengroq bo'lgan. Bu esa tabiiy kuchlar, hayvonlar, ajdodlarning mustaqil yashovchi joni borligiga ishonch tug'diradi. Animizm, Teylorning fikriga ko'ra, keyinchalik politeizmga va undan so'ng monoteizmga aylangan dinning bazis shakli hisoblangan. Ammo etnograf va antropologlar tadqiqotlarida qadimgi madaniyatlarda azaldan animizm bo'lmasdan monoteizm bo'lganligiga oid misollar keltiriladi. Teylorning asarlarida animistik g'oya o'zining eng to'liq va yakuniy ifodasini topdi.

Animizmning asoslaridan biri, bu – vafot etgan kishilar ruhiga (qarindoshlar yoki afsonaviy shaxslarga), *ajdodlar ruhiga sig'inishdir*. Animizmning asl mazmun-mohiyati – o'limdan keyingi hayotga ishonish, jon, ruh haqidagi tasavvurlar, hayot va o'lim, so'nish va jonlanish, eskilik va yangilik o'rtasidagi munosabatga ishonchdir. Ayniqsa, bunday e'tiqod Afrikada keng tarqalgan. Melaneziyada esa yaqinda vafot etgan ajdodlar ruhiga sig'inadilar. Marhumning bosh suyagi turargohlarning kirish joyi tepasiga joylashtirib qo'yilib, u har bir odamning amallarini shu yerdan "kuzatib turadi" va amallariga qarab mukofotlaydi yoki jazolaydi, deb e'tiqod qilingan[1].

Ajdodlar ruhiga sig'inish hozirgi Shimoliy va G'arbiy Afrikaning o'z yozuviga ega bo'lmagan xalqlari orasida keng tarqalgan. U Yangi davrgacha dunyoning ko'plab mintaqalarida amal qilar edi, ammo yevropacha va amerikacha madaniyatning keng tarqalishi va mustahkamlanishi, globallashuv hamda texnikalashuv jarayonlari uning o'z yozuviga ega bo'lmagan qabila va elatlaridagi amaliyotni sekinlashtirdi, sivilizatsiyalashgan mamlakatlarda esa ajdodlarga sig'inishning maqsadga muvofiqligiga bo'lgan ishonchga putur yetkazdi. Sharqiy Osiyo mamlakatlari (Xitoy, Yaponiya, Koreya) da ajdodlarga sig'inish avlodlar izchilligi (merosga vorislik)ni ta'minlagan hamda "otalar va farzandlar" muammosi keskinligini yumshatgan. Katta yoshdagilarga o'g'illik hurmati an'analarining ildizlari konfutsiylikka borib taqaladi. Uyda marosimlar ajdodlar nomi yozilgan xotira taxtachalari oldida amalga oshirilgan. Qadimgi Yunonistonda ajdodlarga sig'inish qahramonlarga sig'inish, oila boshliqlari va siyosiy rahnamolarni hurmatlash bilan birga qo'shib olib borilgan. Qadimgi Bobilda, hatto ba'zan hukmron elitaning vafot etgan ajdodlari ilohiylashtirilgan. Shimoliy va Sharqiy Yevropa xalqlarida ham ajdodlarga sig'inish ularga qurbonlik keltirishlarda o'z ifodasini topgan edi. Vafot etganlarga hurmat bajo keltirish sabablari turli-tuman bo'lgan, masalan, vafot etganlar ruhi qarindoshlik huquqiga ko'ra, o'z avlodining ba'zi vakillariga yoki umuman o'z urug'iga faol yordam ko'rsatishi mumkinligiga ishonishgan. Milodning birinchi asrlarida Markaziy Osiyo, xususan O'zbekiston hududlarida ajdodlar ruhiga sig'inish e'tiqodi mavjud bo'lgan. Bu ibodatxona, saroy va uylar devorlarini aslzodalarning ajdodlari, ularning jasorati tasvirlari bilan bezatish orqali o'z ifodasini topgan.

Shomonizm | Dinning ilk shakllari orasida shomonizm alohida o'rin egallaydi, ibtidoiy urug'doshlik dinlaridan farqli o'laroq, qabila uyushmalari birlashayotgan davrda shakllanib, ijtimoiy ongning urug'-qabila shakllari bilan bog'lanadi va animizmning bir turi sifatida ko'riladi. Shomon asli tungus-manchjur so'zi bo'lib, u "bilmoq" ma'nosini anglatadi. Evenk tilida "shomon" so'zi – "hayajonlanish, jazavaga tushish" ma'nosini anglatadi. Shimoliy Osiyo, Amerika va Avstraliyaning mahalliy xalqlarida ruhlar bilan aloqa qilish va ularni boshqarish qobiliyatiga ega kishini shomon deb atashgan. Ana shu qobiliyati tufayli u kasallarni tuzatishi, yomg'ir, shamol kabi tabiat hodisalarini chaqira olishi, muvaffaqiyatni ta'minlashi mumkin, deb hisoblashgan. Shomonlik diniy jazava paytida ruhlar bilan muloqotga kirishish mumkinligiga ishonchga asoslangan. Shunday qilib, shomonizm sig'inishning ekstatik (ya'ni zavq-shavqdan qattiq hayajonga tushish) varianti sifatida boshqalardan ajralib turadi.

Shomonizm qadim o'tmishda paydo bo'lib, minglab yillar davomida saqlanib kelgan va tabiiyki, muntazam rivojlanib borgan. Odatda, afsungarlik urf-odatlari bilan maxsus odamlar – shomonlar, afsungarlar shug'ullanganlar. Tarixda Markaziy osiyolik folchilar, Delfadagi Apollon ibodatxonasi karomatchi kohinlarining diniy jazavaga tushishiga oid o'ziga xos texnika aks ettirilgan. Hozirgi zamon ekstrasenslari ham bunday psixotexnikani turli lo'ttibozliklar bilan qo'shib olib borishadi (tananing qaltirashi, ko'zning orqaga tortib ketishi, olov, suv, oyna, pichoq, tasbeh kabilar bilan aldam-qaldam qilish). Bu ularga o'z kuchini ko'rsatish va o'z psixoterapevtik seanslarida "qaytarma qilish", "isitma qilish", "ko'z tegishdan kinna qilish", "nikohga yo'l ochish", "muvaffaqiyat yoki pul chaqirish" kabilarning "kuch"iga mijozlar, tomoshabinlarni ishontirishga "yordam" beradi.

Muayyan psixologik tipga oid kishilar shomon bo'la oladilar. Ularning xatti-harakati balog'at yoshiga o'tishdayoq bilinadi,

ular muloqotga kam kirishadilar, ko'zlariga turli narsalar ko'rinishini aytishadi, juda iztirobli, begonalarning dardiga hamdard bo'lishadi. Jamoa ana shunday kishining shomon bo'lishidan manfaatdordir. Ammo odatda, shomonizm avloddan avlodga o'tadi, chunki bunday oilada o'sgan bola yoshligidanoq shomonizm amaliyotini o'zlashtirib olgan bo'ladi. Ba'zi odamlar o'z hayotidagi muayyan inqiroz sharoitida jiddiy ruhiy ehtiyoj tufayli shomon bo'la oladilar.

"Shomon kasalligi" shomonizmning majburiy elementi bo'lmasa-da, turli xalqlar shomonligida noyob hodisa sanaladi. U bo'lajak shomonning o'z qobiliyatlarini inkor qilishi va bemorlarni eski usullarda davolash amaliyotini rad qilishida namoyon bo'ladi. Bu ruhiy kasallikka olib kelishi mumkin, deb hisoblaniladi, bunda patologik holatlarning ko'plab kompleksi o'zini ko'rsatadi va ular "nomzod"ning o'z iste'dodi vazifasini tan olguncha juda qiyin kechadi. Tantanali tan olish marosimidan keyin bosh og'rig'i, depressiya va shu kabilar yo'qoladi. Shimoliy Amerikaning arktik qirg'oqlarida va Grenlandiyada shomonizmni tan olish marosimini tadqiq qilgan D. Merking shomonizmdagi gipnotik trans amaliyotini inson psixikasining depressiyaga qarshi himoya funksiyasi bilan bog'laydi. Bu tajriba gipnoz psixiatriyada keng qo'llaniladi. Organizmni depressiyadan himoya qilish uchun vasvasa, sarxushlikning ba'zi shakllaridan foydalanilganlik holatlari fanga ma'lum. Ulug'lik vasvasasi ba'zan norasolik kompleksi bilan og'rigan odam kechinmalarining o'rnini bosishi mumkin, sababsiz ko'tarinki kayfiyat esa qattiq hayajonlar bilan ezilgan psixikani himoya qilishi mumkin. Bu faktlar din psixologiyasi sohasining ba'zi tadqiqotchilari shomonning iste'dodiga yuqori baho berishiga, uning gipnotik trans amaliyoti va ba'zi udumlarni ijro etishdagi ko'tarinkiligini "ruhiy xislat", odat hisoblashi hamda shomonizmni depressiyaga qarshi vosita, deb qarashiga olib keldi[2].

Real natijalar olish uchun ilohiy kuchlarga ta'sir etish maqsadida amalga oshiradigan rituallari, ya'ni ruhlar makoni bo'lgan "yuqori samo" dunyosiga va yovuz ruhlar makoni bo'lgan

"yer qa'ri"ga sayohat qilishi shomon amaliyotining universalligi hisoblangan. Ushbu ritual alohida, o'zgacha nafas olish usulini qo'llash yoki ba'zida giyohvand moddalar ta'sirida raqsga tushish orqali yuzaga keladigan jazava vaqtida amalga oshiriladi. Shomonlarning jazavaga tushish holatini odamlar ularning ruhlar bilan muloqotda bo'lishi, deb tushunganlar va jamoaning orzu-niyatlarini ruhlarga yetkazishiga, ularning irodasini talqin qilish qobiliyatiga ega ekanligiga qattiq ishonganlar. Shomonlar odatda, nog'oralar va qo'ng'iroqlar ovozlari ostida ovoz chiqarish, ashula aytish, raqsga tushish, sakrash yo'li bilan jazavaga tushib, o'zini yo'qotish, jazavaning yuqori nuqtasiga yetish bilan afsungarlik qilishgan. Masalan, jazava holatidagi shomonning qo'shiqlar aytishi va nog'oralarni urishi odamlarning nazdida shomonning arvohlar bilan muloqotda kirishishidir.

Shomon yo'l ko'rsatuvchi ruhlarning yo'qotilgan narsani topishda yordam berishiga (bashoratchilik), jonni u dunyoga "kuzatishiga", yovuz ruhlar tomonidan bemordan olib qo'yilgan ruhni qaytarishiga, taqdirni oldindan aytishiga ishonadi. Shomonning jazava holatiga kelish jarayoni (kamlanie) quyidagi vositalar va turli-tuman marosimlar bilan amalga oshiriladi: qo'shiq aytish, childirma chalish, nafas olish mashqlari, meditatsiya va ba'zan jazavaga tushiruvchi gallyutsinatsiya chaqirish. Go'yoki shomonga yo'l ko'rsatuvchi deb atalmish ruhlar rituallarni bajarishda yordam berishadi. Ular turli madaniyatlarda "jinlar", "odamlar" kabi nomlar bilan ataladi.

O'z qobiliyatiga ishonchi sust bo'lgan yoki xudo(xudolar)ning homiyligiga shubha qiluvchi kishilar shomonlarning psixologik himoyasidan umidvor bo'ladilar. Shomonning boshqa funksiyasi jamoada psixologik mo'tadillikni ta'minlash bilan bog'liq bo'lib, u shomonning jamoa a'zolariga qiyinchiliklarni yengishda yordam berishiga, xavf-xatarlarni oldindan aytishiga ishonch beradi.

Shomonizm O'zbekiston hududida Turk hoqonligi davridan VIII asr birinchi yarmining oxirigacha taraqqiy etgan. Mamlakatimizda shomonchilik madaniyati yodgorliklari, jumladan, sahrolarda ko'p asrlar mobaynida "tosh sanamlar" saqlanib qol-

gan. O'tmish qoldiqlari sifatida shu kungacha saqlanib qolgan shomonchilikka oid odatlar ham bor.

R. Marret, J. Frezer, L. Shtenberglarning tanaga bog'liq bo'lmagan ruh haqidagi tasavvurlaridan oldinroq insonning sehrli kuchi to'g'risidagi, uning moddiy, "jismoniy joni" haqidagi tasavvurlar mavjud bo'lgan. Bunday tasavvurlar animatizmning asosidir. Algonkin hindulari butun tabiatga singib ketib uni jonlantiruvchi, tabiiy jarayonlarni boshqaruvchi kuchni "manitu" so'zi bilan ifodalaganlar. Polineziya va Melaneziya aborigenlari esa ayni maqsadda "ma'na" so'zini ishlatishgan. Bu mavhumlashtirishning animizmga nisbatan yuqori darajasidir. Ammo uni monizm yoki Absolyut ruhga ishonch, deb bo'lmaydi. Yevropalik antropologlar ba'zi odamlar, jonivorlar, narsalar yoki ruhlarga xos bo'lgan g'ayritabiiy kuchni ifodalash uchun "ma'na" so'zidan foydalanganlar. Undan-da yuqoriroq mavhumlashtirish darajasidagi shunday tushunchalar boshqa madaniyatlarda ham amal qilgan. Masalan, qadimgi Hindistonning adabiy tili bo'lmish sanskritda "ma'nas" so'zi inson qalbidagi tafakkur manbasini ifodalagan.

Ruhlarni insonlashtira borib, odamlar ularga o'zlarining insoniy fazilatlari, emotsional xususiyatlarini berishdi va ularning rag'batiga erishishga harakat qilishgan. Shu maqsadda ular qurbonliklar va sovg'alar keltirishgan, ular uchun raqsga tushishgan va madhiyalar kuylashgan. Odamlarning tili ularga tushunarli bo'lishi uchun duo va afsunlarning, ibodat bilan bog'liq xatti-harakatlarning so'z bilan ifodalanuvchi o'ziga xos formulalaridan foydalanishgan. O'ziga xos marosimlarda ulardan foydalanish ibtidoiy dinning yana bir shakli – sehrgarlikni vujudga keltirdi.

Sehrgarlik. | Sehrgarlik (lotincha "magia", yunoncha "mageia") tabiatga ta'sir qilishning g'ayritabiiy vositalari mavjudligiga ishonch, ma'lum maqsadga erishishga yo'naltirilgan texnik usullar yig'indisi. Angliya sotsial antropologiyasining vakili B. Malinovskiy (1884–1942) o'zining "Magiya, fan va din" kitobida sehrgarlikning ildizlarini tavsiflab beradi[3]. O'z kuchiga

ishonmasligi, hayotda uzoq davom etgan noaniqlik, ketmaket ko'ngilsizliklar va sehrgarlik insonni mazkur vaziyatni mo'jizaviy ravishda tuzata olishiga asoslanuvchi ishonchi tufayli sehrgarlikka murojaat qilishiga sabab bo'lgan.

J. Frezer o'zining "The Golden Bough" asarida insoniyat sehrgarlikdan boshlangan, u dinning ibtidoiy shaklidir, degan fikrni asoslaydi. Uning fikricha, sehrgarlikning halokati bilan din vujudga keladi, shuningdek, sehrgarlik bosqichida inson uchun har qanday hodisa, hatto u sehrgarlik a'moli bilan chaqirilgan bo'lsa ham, tabiiydir va tabiat qonunlariga mosdir. Din esa g'ayritabiiylikka asoslanadi, qandaydir oliy kuchlarning aralashuvini ko'zda tutadi[4].

Frezer din haqidagi o'z tushunchasidan kelib chiqqan holda totemizmni ham sehrgarlik kabi din shakli sifatida ko'rmagan. Uning fikricha, inson o'z totemini qadrlaydi va unda Ilohni ko'ra,di, lekin bu o'z ota-onasi, aka-uka, opa-singillarini qadrlashdan va ularda xudoni ko'rishdan ortiq narsa emas. Inson totemiga o'z tengidek qaraydi. Sehrgarlik dinga begona kuchdek qarshi turmaydi, u ko'pincha dinning tarkibiy qismi, ehtimol, o'ziga xos texnikasi sanaladi.

Hozirgi paytda dinshunoslar sehrgarlikni foydalanish usullari va ta'sir ko'rsatish maqsadlariga ko'ra, bir-biridan ajratadilar. Uni kontakt (kontagioz) va imitativ turlarga ajratish Frezerning ishlarida uchraydi. Imitativ sehrgarlikni qo'llovchi inson o'xshash obyektlarga, masalan, mumdan yasalgan qo'g'irchoqqa, o'yinchoqqa, suratga ta'sir ko'rsatib, o'z istagiga erishishi mumkinligiga ishonadi. Kontakt sehrgarlik esa "sehrli kuchga ega bo'lgan" predmetning u yo'naltirilgan obyekt bilan aloqada bo'lishi va obyekt uning istaklarini bajarishga majbur qilishiga ishonishga asoslanadi. Initsial sehrgarlik yetishib bo'lmaydigan obyektlarga yo'naltirilgan, partsial – bevosita ifodalanganda esa masalan, kesilgan sochlar, ovqat qoldiqlari, ishlatilgan shaxsiy buyumlardan foydalanib, ularning sohibiga ta'sir ko'rsatish mumkinligiga ishoniladi. Ibtidoiy jamoa bosqichining ilk davrida

sehrli marosimlarni maxsus o'qitilgan sehrgarlar, shomonlar, afsungarlar amalga oshirganlar. Ular jamoada hurmat qilingan. Keyinchalik, dinning rivojlangan shakllari paydo bo'lgach, kohinlar va ruhoniylar sehrgarlikni noqonuniy deb e'lon qilishgan va sehrgarlarni siqib chiqarganlar.

Afsungarlik o'z maqsadiga ko'ra, quyidagilarga bo'linadi: tibbiy afsungarlik, sevgi afsungarligi, himoyalovchi afsungarlik, harbiy afsungarlik, zarar yetkazuvchi, meteorologik afsungarlik va boshqalar. O'zbekiston diniy madaniyatining arxeologik va etnografik yodgorliklari ajdodlarimizning qadimiy e'tiqod va udumlari 100–140 ming yillar ilgari paydo bo'lganligi haqida guvohlik beradi. Afsungarlik rasm-rusumlari, udumlari tasviriy san'at, grafika va musiqa, raqs san'atida o'z aksini topgan. Masalan, Surxondaryo viloyatining Zarautsoy madaniyati yodgorliklari olamshumul noyob boylik hisoblanadi (miloddan 12–5 ming yillar ilgari). Bu 200 ga yaqin ov tasviri tushirilgan rasmlar bo'lib, tosh bitiklar orqali qo'l panjasini sehr-jodu ahamiyatiga ega, deb hisoblaganliklarini tushunish mumkin. Qo'lning tashqi ko'rinish chizgilari avval uning egasini bildirgan bo'lsa, keyinchalik pirovard natijada u himoya belgisi yoki egalik ramziga aylandi. Shialarda besh panja ma'nosi xalifa Ali qo'lining tasviri hisoblanib, besh oliy martabali insonlarining birligi timsolini, ya'ni Muhammad payg'ambar, Ali, Fotima, Hasan va Husaynlarni anglatadi.

Qadimda tasviriy san'at, haykaltaroshlik, musiqa, raqs, teatrlashtirilgan harakatlar sehrli kuchlarning badiiy ifodasi, deb hisoblangan. O'zbekiston xalq amaliy san'atida anor gullari va mevasining ma'nosi juda mashhur bo'lgan. Anor mevasiga sehrli unumdorlik manbayi sifatida qaralgan, lolaga – qayta tug'ilgan tabiat timsoli tavsifi berilgan. O'zbekiston zamonaviy badiiy ijodida ham ushbu qadimiy timsollar mashhur. Paleolit davrining oxirlariga kelib O'zbekiston hududida dinning qadimiy shakllari to'liq to'planib, u bilan bog'liq urf-odatlar ham shakllanib bo'lgan edi.

Sehrli xatti-harakatlar orasida folbinlarning rom ochishi – suvdan, olovdan, oynadan, kuldan, ismdan yoki unga kiruvchi harflardan, suyaklardan, mehrobdan olingan kuldan, eritilgan mumdan, elak yoki g'alvirdan, qurbonlik keltirilgan hayvonlarning ichki a'zolaridan, yulduzlardan, jonivorlar xatti-harakatidan, sonlardan, sehrli kristallardan, Bibliyadan foydalanib fol ochish keng tarqalgan. Animizmni ibtidoiy dinlarning birlamchi asosi, deb hisoblagan Teylordan farqli o'laroq, E. Dyurkgeym totemizmni dinning ilk shakli, deb hisoblagan.

Totemizm | Totemizm atamasi birinchi marta XVIII asr oxirlarida Yevropa adabiyotida ishlatilgan. "Totem" so'zi Shimoliy Amerikada yashaydigan Ojibva qabilasi tilida "uning urug'i" ma'nosini anglatadi va mohiyatan "odamning hayvonot yoki o'simlikning muayyan turlariga qarindoshlik aloqasi bor", deb e'tiqod qilishdir. Ya'ni bu avlod-ajdod guruhi bilan totem – jonivorlar, o'simliklar va hatto tabiiy voqeliklar o'rtasida qalin aloqa mavjudligiga ishonchdir. Totemga e'tiqod unga ta'zim qilish va marosimlar o'tkazish orqali amalga oshirilgan. Bu e'tiqod insonni psixologik jihatdan kuchli qo'llab-quvvatlashga qaratilgan. Masalan, o'lim qo'rquvini yengishda qadimgi odamlar kishi yashashdan to'xtamasligiga, faqat zaif odam qobig'ini tashlab, totemdagi jonivor ichiga joylashib olishiga ishonganlar. Ularning fikricha, totem ichidagi jonivorlar odamga aylangan holda urug'lariga yordamga kelishlari mumkin ekan. Bu voqelik keyinchalik folklorda o'z aksini topgan.

Totemizmda ilk taqiqlar tizimi shakllangan. Masalan, totem jonivorlarini o'ldirish va hatto ular sha'niga nojo'ya so'zlarni aytish taqiqlangan. Ba'zan hayvonning nomini aytish ham taqiqlanardi: masalan, ayiqqa yovvoyi yirtqich hayvon sifatida emas, balki boshqacha, ya'ni asal bor joyni biladigan hayvon sifatida qaralar edi.

Totemizmning umumiy tavsiflariga quyidagilar kiradi:

1. Totem qarindosh, homiy, o'tgan ota-bobolar ko'makdosh sifatida ko'riladi. Uni nafaqat hurmatlash va izzat-ikromga, balki undan qo'rqishga ishontiruvchi g'ayriinsoniy kuch-qudrat va mahoratga ega, deb bilish.
2. Totemga tegishli bo'lgan alohida ismlar va timsollardan foydalanish.
3. Shaxsni yoki urug'ni totemga qisman tenglashtirish yoki ramziy ma'noda o'xshatishlar.
4. Totem jonivoriga yoki o'simliklariga tegish, ularning ba'zi qismlarini istisno qilganda, ritual marosimlaridan tashqari hollarda, ularni o'ldirish va oziq-ovqat sifatida iste'mol qilish taqiqlangan.
5. Totemistik marosimlardan keng foydalanilgan.

Totemizm ba'zi hollarda diniy elementlarni o'z ichiga olishi mumkin, u ba'zida sehr bilan bog'lanadi. Ko'pincha totemizmga boshqa turli e'tiqodlar – ajdodlarga sig'inish, g'ayritabiiy kuchlarga va ruhlarga bo'lgan ishonch aralashib ketganini kuzatish mumkin. Shu sababli totemizmning aniq shakllari haqidagi tushunchalarni ifodalashda qiyinchilik tug'iladi. Etnik jamoaning barcha a'zolari tomonidan u yoki bu jonivor yoki biror tabiat obyektini qadrlab, unga sig'inishlar bu hali totemizm ekanligini ko'rsatmaydi. Totem jonivorlari haqidagi tasavvurlar keyinchalik zardushtiylik va buddizmda ham o'z aksini topgan hamda O'zbekiston hududidagi xalqlarning madaniyati va san'atini turli timsollar sifatida boyitgan.

Fetishizm. | Fetishizm (fransuzcha fétiche [fetiʃ] – sanam, tumor) – alohida narsalarga bo'lgan istakka erishtirishga qodir g'ayritabiiy kuch ato qilinishiga ishonishdir. Ibtidoiy jamiyatda jonning turli narsalarga yoki odamlarga kirib olishiga ishonch bo'lgan. Shunday qilib, alohida predmetlarga sig'inish, ya'ni fetishizm vujudga kelishiga asos yaratilgan. Teylorning fikricha, tegishli sharoitda animizm butparastlikka aylanishi mumkin. Agar sehrgarlik sehrgarga g'ayritabiiy kuch ato qilsa, fetishizm bunday xususiyatni sehrli narsa – fetishga beradi. Fetishlar

tayyorlashni diniy san'at tug'ilishi jarayonining boshlanishi sifatida qabul qilish mumkin.

Hozirgi zamon dinlarida turli muqaddas narsalarni va diniy qadamjolar qadrlanishi (masalan, islomda qora toshni, xristianlarda xoch va ikonalarni, buddizmda hovoncha, o'g'ir va shunga o'xshashlar)ni fetishizmdan farqlash lozim. Fetishizmda narsada omad keltiruvchi, davolovchi, himoyalovchi, g'ayritabiiy xususiyatlar borligiga ishoniladi. Agar fetish ta'sir ko'rsatishdan to'xtasa, uni boshqasiga almashtirishadi. Afrikaning ayrim qabilalari o'zlarining iltijolari yaxshiroq yetib borishi uchun fetishni jazolaganlar, unga mixlar qoqishgan. Muqaddas sanalgan narsa qarshisida ta'zim qilish holatlari biroz boshqacha bo'lgan. Ta'zim ko'rsatilayotgan narsaga ilohiy kuchlarning bir qismi yoki din yo'lida qurbon bo'lgan shahidlar nufuzining bir qismi berilgan, deb hisoblangan.

Dinning rivojlanish jarayonida fetishizmning o'rni borasida bir qator nuqtayi nazarlar mavjud. Masalan, ulardan birida fetishizm dastlabki diniy e'tiqodlar rivojlanishining yakunlovchi bosqichi, deb e'tirof etiladi, chunki fetishni tayyorlash alohida bilim va mahoratni talab etgan. Kohinlar ularni tayyorlashni sir saqlashgan, sababi, bunday mahorat fetish orqali odamlarning hayot tarziga ta'sir ko'rsatish va bundan yaxshigina moddiy manfaat ko'rish imkoniyatini bergan. Bu esa jamiyatning tabaqalarga ajralib, qadimiy munosabatlarning buzilib ketishi tomon qo'yilgan birinchi qadam deyilsa, xato bo'lmaydi.

Boshqa nuqtayi nazarga ko'ra, fetishning paydo bo'lishi – ko'zga ko'rinadigan va qo'l bilan seziladigan ramz kerak bo'lganligida hamda insonning qaysidir darajada mavhum fikr yuritishi yetarli emasligi natijasidir. Bunday mulohaza mantiqan asosli, deb o'ylaymiz, chunki keyingi davrlarda ilohlarning shunga o'xshash moddiy mujassamlanishini uchratamiz: greklar Gerani yog'och sifatida, Apollonni esa ehrom ko'rinishida qadrlashgan va h.k.

Inson mehnat faoliyati davomida yanada takomillashgan

ish qurollarini yasab chiqara boshlagan va o'zining "omadli" ish quroligagina umid bog'lagan. Inson ularni jonlantirgan – animizm unsuri, bundan keyin ham undan yanada kengroq foydalana olish uchun harakat qilgan – sehrgarlik elementi, begonalardan asragan, agar ular ish bermay, uyaltirib qo'ysa, sindirib tashlashgan.

Dastlabki qadimiy e'tiqod shakllari hozirgi zamonaviy hayotda ham uchraydi. Ijtimoiy so'rovlar natijasiga ko'ra, ko'pgina zamondoshlarimiz tilsimlar va tumorlar kuchiga, sehrli marosimlarga, folbinlikka ishonadilar; boz ustiga, og'ir vaziyatlar, tang holatlarda bu ishonch ortib borishi kuzatiladi. Qachonki, inson o'z kuchiga ishonchini yo'qotsa, xudoga bo'lgan ishonchi susayib ketsa, folbin-u sehrgarlardan najot izlay boshlaydi. Ba'zi hollarda "ilmiy" asoslarni dastlabki qadimiy e'tiqodlar soyasiga kiritishga harakat qilinadi. Bu e'tiqod o'zining real qiymatidan tashqari go'yoki, shifobaxsh xususiyatlarga ega bo'luvchi qimmatbaho toshlar, ko'proq mashhur tumorlarda o'z aksini topadi. Masalan, O'zbekistonda xonadonlarning kirish darvozalari tepasiga isiriq osib qo'yilganligini (isiriq ayrim kishilar nazdida "ko'z tegishi"dan asrash uchun tutatiladigan o'simlik) ko'ra,miz, go'yo boylik chaqiruvchi yoki mahsulotning tezroq sotilib ketishiga yordam beruvchi ko'z, tasbeh, ari uyasi shaklidagi narsalar va boshqa tumorlarni uchratish mumkin. Bu holat fetishizmning zamonaviy ko'rinishlariga va fen-shuy sanoati rivojlanishiga sabab bo'lmoqda.

Shunday qilib, dastlabki qadimiy e'tiqodlar insoniyat jamiyati va madaniyatining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi, jamiyat rivojlanishi ta'siri ostida insonlar, o'zlari ham o'zgargan holda, birlashmalarini rivojlantirish va mustahkamlashga ko'maklashdilar. Ular diniy tasavvurga asos soldilar. Dastlabki qadimiy e'tiqodlar tarkibiy qismlaridan ayrimlari zamonaviy jamiyat hayotiga katta ta'sir ko'rsatgan holda hozirgacha ham saqlanib kelmoqda.

2.2. MILLIY DINLAR

Mazmun. *Qadimgi Misr, Bobil va Ossuriya dinlari. Antik davrda ko'p xudolik dinlari. Hinduiylik. Vedalar va Upanishadlar – hinduiylikning muqaddas kitoblari. Brahmanlik ta'limotida kastalar. Konfutsiylik. Daotsizm – falsafiy ta'limot. Yapon milliy dini – sintoizm, uning asosiy aqidalari va marosimlari. Yahudiylik.*

Qadimgi Misr, Bobil va Ossuriya dinlari

Qadimgi Misr, Bobil, Ossuriya, Hindiston, Xitoy, shuningdek, zamonaviy hinduizm, sintoizm, yahudiylik dinlari milliy dinlar deb hisoblanadi. Milliy dinlar – bu ma'lum bir davlat bilan bog'liq bo'lgan yoki biron etnik jamoa vakillari e'tiqodiga xos bo'lib, boshqa xalqlar o'rtasida tarqalmagan dinlardir. Bunday dinlarni ularga e'tiqod qiluvchi xalqlar madaniyati, afsonalari va marosimlaridan ajratib bo'lmaydi. Uning vujudga kelishi tegishli elat va etnos shakllanish jarayonlari bilan bog'liq. Dinshunoslikda bu kabi dinlarni tushuntirish uchun "etnik-lokal dinlar" iborasi ham qo'llaniladi Masalan, Yaponiyaning milliy dini – sintoizm, Hindistonning milliy dini – vediz.

Qadimgi dunyo dinlari iborasi qadimgi Misr, Bobil, Ossuriya va boshqa davlatlarning diniy e'tiqodlari, ibodat va marosimlarini ifodalaydi. Hozirgi paytda qadimgi misrliklarning dinlari saqlanib qolmagan.

Qadimgi Misr dini va mifologiyasi miloddan avv. VI–IV ming yilliklarda Nil vodiysida yashagan qabilalar o'rtasida shakllangan. Misr diniy e'tiqodida fir'avnni ilohiylashtirish markaziy o'rinni egallagan. U quyoshning yerdagi tirik timsoli, deb qaralishi uning hukmronligiga absolyut qonuniylik, muqaddaslik bag'ishlagan va fuqarolar uni qo'rqinch bilan izzat-hurmat qilishiga, so'zsiz bo'ysunishiga sabab bo'lgan. Misrliklar tushunchasida fir'avn tomonidan o'rnatilgan tartib yerdagi va jamiyatdagi tartibning kafolati bo'lgan.

Fir'avnning o'lmasligi g'oyasi hukmdor tanasini mumiyolash san'atini keltirib chiqargan. Buzilmagan tanaga uning barcha mazmun-mohiyati birlashtirilsa, qayta tirilish yuz berishi mumkin, deb bilgan qadimgi misrliklar fir'avn vafotidan so'ng xudolar yoniga qaytishiga ishonishgan. Dunyo halokatga uchraganda esa ular tiriladilar va dunyoni qayta vujudga keltiradilar, deb o'ylaganlar. Mifologiya qadimgi misrliklarning inson ruhi-mohiyati haqidagi tasavvurlaridan xabar beradi. Ular jismoniy tanada osmondagi xudolarga ko'tarilib ketuvchi ruhiy tana (Saxu, Sax) rivojlanishiga ishonishgan. Buning uchun bir qator shartlar: ya'ni kohinlar vafot etgan tana ustida tegishli duolarni o'qishi va barcha udumlarni to'g'ri bajarishlari kerak bo'lgan. Qadimgi misrliklar saxuning o'lmas ruhini uning tanasi shakliga o'xshatishgan. Jismoniy tana (Kxat) parchalanib ketmasligi uchun o'lganidan keyin mumiyolangan.

"Ehrom matnlarida" Ka ruhi faqat fir'avnda mavjud, deyilgan. Bu g'oya Fir'avnning kelib chiqishi va qudratini ilohiylashtirish bilan uzviy bog'langan. Qadimgi podshohlik davrining nihoyasida Ka har qanday odamning o'ziga o'xshash ikkinchi "Men"i bo'lishi mumkin, deb e'tirof etilgan, u odamning taqdiri bo'lib, o'z xo'jasining tashqi ko'rinishi va sifatlariga o'xshash mavhum inson ko'rinishida, boshining tepasida tirsagi egilgan holda aks ettirilgan, uning mavjudligi ilohiy kelib chiqishga bog'langan hamda u qudratli sanalgan. Misrliklar Ka oziqlanishga muhtoj, deb hisoblashgan va odamning ikkinchi o'zligi ovqat izlab chiqib ketmasligi uchun qabrda hadyalar qoldirishgan. Qadimgi misrliklar tasavvuricha, Ba – "yurak ruhi", hayotiy kuch hisoblanadi, Ax esa fir'avnning u dunyodagi huzur-halovatda qayta tug'ilishidir. Bu ruh haqidagi eslatmalar birinchi marta "Ehrom matnlarida" tojdor ibis qushi – laylakka o'xshash ko'rinishda uchraydi. Shuit esa, inson mavjudligi shakllaridan biri, uning soyasidir. Yurak (Ab, Ib) ruh bilan mustahkam bog'langan, u hayot, odamdagi ezgulik va yomonlik manbayi hisoblangan. Uning saqlanishiga alohida e'tibor qilingan, chunki qadimgi Misrdagi tasavvurlarga ko'ra, Osiris sudida tananing

maxsus tekshirishdan o'tadigan yagona qismi yurakdir. Fir'avn ismining saqlanib qolishiga misrliklar juda katta ahamiyat berishgan, chunki ular insonning ismi saqlanib qolmas ekan, u amal qilishdan to'xtashiga ishonishgan.

O'limdan keyingi hayot haqidagi tasavvurlar inson hayotlik davridayoq tayyorlanishi kerak bo'lgan Osirisning so'roq maydoni bilan bog'liq. Kohinlar vafot etgan insonni mumiyolash jarayonida "O'liklar kitobi"dan parchalar o'qishgan. Papirus barglariga yozilgan va chiroyli bezatilgan "O'liklar kitobi" ham murdani himoya qilish va u dunyoda unga hamroh bo'lishi uchun mumiyo bilan birga dafn etilgan. Bu kitobni yozish Yangi podshohlik davridan to qadimgi Misr tarixining oxiriga qadar davom etgan. Ko'pincha "O'liklar kitobi" deganda Qadimgi podshohlik fir'avnlari piramidalarining devorlariga o'yib yozilgan "Ehrom matnlari"ning ilk asarlari va O'rta podshohlik sarkofaglariga o'yib yozilgan "Sarkofaglar matnlari" ham tushuniladi.

Qadimgi misrliklar "O'liklar kitobi"ning matnlari mumiyolangan tanani saqlashiga, o'lgan kishining ruhiga u dunyodagi sayohatida yordam berishiga, Osiris so'roq maydoniga olib borishiga ishonishgan. Ularning tushunchasi bo'yicha, Osiris ayblagan o'liklar darhol yeyuvchiga berilgan, oqlanganlar esa Osiris podshohligida abadiy baxtli hayot kechirganlar. Psixologik nuqtayi nazardan boqiylik g'oyasi bir tomondan, o'limni kutishdagi tanglikni yengillashtirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, hayotning mazmunini qadrsizlantirgan, chunki qadimgi Sharqning ko'plab dinlarida (hinduiylik, buddizm va sh.k.) tasavvur etilganidek, dunyo hayoti yagona imkoniyat emas. Qadimgi Misr dinida insondagi ruhiy tomonning shu qadar diqqat bilan o'rganilishi psixologiyaga qiziqish ildizlari uzoq qadimgi zamonlar bilan bog'liqligidan dalolat beradi.

Qadimgi misrliklarda o'lganlarga sig'inish ancha rivojlangan edi. Ajdodlarga sig'inish amaliyoti bo'lgan Sharqiy Osiyo mamlakatlaridan farqli ravishda qadimgi misrliklar vafot etgan fir'avnlarga hamjihat bo'lib, birgalikda ibodat qilishgan. Bunda

fir'avn urug'ining avlodlari o'ziga xos diniy odatlarni amalga oshirishgan.

O'layotgan va tirilayotgan tabiatni bildiruvchi O'lim xudosi hisoblangan Osirisga eng ko'p ibodat qilingan. Osirisga sig'inish misrliklarga uning taqdiriga o'xshab o'lgandan so'ng qayta tirilishga umid bergan. Misr huquqi ham haqiqat va tartib ma'budi Maatni hurmat qilishga bog'lanib ketgan. Din singib ketgan Misr jamiyati dunyodagi barcha narsa, shuningdek, ijtimoiy tartibot va adolat ham xudolar hukmida va ular tomonidan yaratilgan, deb hisoblagan.

Ancha qadim davrdagi Misr ilohlari totemizm ta'siri ostida zoomorf bo'lganlar hamda lochin, buqa, sigir, mushuk, ilon boshli va boshqa ko'rinishda tasvirlanganlar. Masalan, muhabbat, quvonch va xursandchilik ilohi Bastni misrliklar mushuk boshli shaklda tasavvur qilishgan. Nil manbayining saqlovchisi – Xnum ilohi qo'y yoki qo'y kallali odam shaklida tasvirlangan. O'liklar homiysi, dafn marosimi va mumiyolash bilimdoni – Anubis bo'ri, shoqol yoki shoqol kallali odam ko'rinishida ifodalangan. Oy ilohi Tot qadimiy Misr mifologiyasida fanlar, yozuv, hisob-kitob, muqaddas kitoblar va jodu-afsunlar homiysi, deb hisoblangan. Afsonalarga qaraganda, oxirat so'rog'ida Tot marhumning qilgan ishlari haqidagi yozuvlarni Osirisga taqdim etayotgan ibis kallali (ibis – laylakka o'xshash ko'rinishdagi qush) odam ko'rinishida ifodalangan. Misrliklarning odam jon va tanadan tuzilgan, muayyan sharoitlarda o'lganlar tiriladi, degan ishonchi mumiyolash amaliyotini rivojlantirdi. Miloddan avv. qariyb 1500-yillarga kelib to'liq mumiyolashga nafaqat fir'avnlarning, balki kohinlar va saroydagi fir'avn a'yonlarining ham qurblari yetadigan bo'ldi. Natijada bunday san'at sirlarini saqlovchi kohinlar tutgan o'rni yanada mustahkamlandi. Aynan kohinlar miloddan avv. 2 minginchi yil o'rtalarida fir'avn Amenxotep IV ga dinni isloh qilishga yo'l bermaganlar.

Qadimgi Misr ibodatxonalari nafaqat diniy marosimlarni o'tkazish joyi, balki ilmiy, madaniy va iqtisodiy hayot markazi hisoblangan. Ibodatxonalarda astronomik kuzatuvlar o'tkazilgan,

muqaddas bitiklar saqlangan va ular o'rganilgan, yangi kohinlar o'qitilgan, kundalik urf-odat marosimlari o'tkazilgan.

Misr politeizmi davlatni markazlashtirish va unda yuqori hukmronlikni o'rnatish g'oyasiga mos kelmas edi. Shuning uchun fir'avn Amenxotep IV yagona xudoga sig'inishni tasdiqlashga urinib, diniy islohotlar tashabbuskori bo'lib qoldi. Fir'avn davlat poytaxtini shu iloh nomi bilan Aton deb atadi va o'zi ham Exnaton ismini qabul qildi, bu "ilohga ma'qul" ma'nosini anglatgan. Fir'avn kohinlar bilan ayovsiz kurashlar olib bordi, ularning sig'inish obyektlari va eski ilohlarini bekor qildi. Ibodatxonalarini yopdi, mulklarini musodara qildi. Ammo kohinlarning qarshiliklari Atonga topinishning kuchayishiga yo'l qo'ymadi, Amenxotep IV vorislari esa tez orada Misr ruhoniylari bilan murosaga kelishga majbur bo'ldilar. Natijada kohinlar obro'-e'tibori va eski ilohlarga sig'inish qayta tiklandi.

Qadimiy Misr dinlari tarixida sehr-jodu katta o'rinni egallagan. Bizgacha yetib kelgan yozma va tasviriy manbalar, ashyoviy dalillar xalq hayotining turli sohalarida Misr tarixining barcha bosqichlarida sehrgarlikdan keng foydalanilganligini isbotlaydi. Oqibatda Qadimiy Misr dinining timsoli va afsonaviy siymolari yahudiylikning (kabbala), shuningdek, xristianlikdagi tampliyerlar, rozenkreytserlar kabi ezoterik va mistik yo'nalishlariga o'z ta'sirini o'tkazdi. Massonlar rasm-rusumlarida ham Qadimiy Misr dinining afsonaviy obrazlari va timsollarini uchratish mumkin.

Qadimgi misrliklar dini fan va san'at rivoji uchun turtki bo'ldi, eng avvalo, tibbiyot (mumiyolash), matematika, geometriya (ehromlar qurilishi uchun hisob-kitoblar) fanlari taraqqiy etdi. Nil daryosining g'arbiy qirg'og'i Gizada Misr fir'avnlari sharafiga qurilgan Xeops, Xefren va Mikerin ehromlari dunyoning yetti mo'jizasi qatoriga kiritilgan. Ehromlarga ham o'ziga xos ravishda sig'inilgan. Xefrin ehromini qoya-toshdan yasalgan va fir'avn Xefrin qiyofasini o'zida aks ettirgan sfinks haykali qo'riqlab turadi. Ulkan ehromlarni fir'avnlarning xotinlari va yaqinlari sharafiga qurilgan unchalik katta bo'lmagan maqbaralar, Yuqori va Quyi Nil ibodatxonalari, marosimlar o'tkaziluvchi binolar, kohinlar tomonidan vafot etgan fir'avnlarga sig'inish marosimlari o'tkaziluvchi saroylar qurshab turgan. Ehromlarning barchasi qat'i ravishda dunyoning to'rt tomoniga qaratilgan, burchaklar qiyaligi juda aniq – bu qadimgi misrliklarning injenerlik, astronomik bilimlari yuqori darajada bo'lganligidan darak beradi.

Qadimgi Misr dini savodxonlik, fan, san'at rivojiga ulkan hissa qo'shdi. Qadimgi Misr yozuvi – sivilizatsiyalar tarixidagi eng qadimiy yozuvlardan biridir. U miloddan avv. IV ming yillik oxiridan boshlab amal qilgan. Uning eng qadimgi turi – iyerogliflardir. Yunoncha "iyeroglif" – "muqaddas belgilar" so'zi misrcha "medet necher" ("ilohiy nutq") atamasiga borib taqaladi. Qadimgi Misr mifologiyasi jahon adabiyoti va kino san'atiga katta ta'sir ko'rsatgan. "O'liklar kitobi", "Mumiyoning jonlanishi" sujetlari asosida asarlar yozilgan, filmlar yaratilgan. Yunon mifologiyasida Yegipt (Yegipet, Yegipt), ya'ni Misr personaji mavjud.

Sharqshunoslikning Qadimgi Misr tili va yozuvi, tarixi, madaniyati va arxeologik yodgorliklarini o'rganuvchi sohasi misrshunoslik, deb ataladi. 1822-yilda F. Shampolyon Misr matnlarining ma'nosini aytib bergan. Yana bir fransuz misrshunosi, arxeolog O.F. Mariet Misr muzeyining asoschisi bo'lgan. Hukumatning 1835-yilda chiqargan Qadimgi Misr yodgorliklarini muhofaza qilish haqidagi qarori arxeologik qazishma joylarini talon-toroj qilish jarayoniga chek qo'ydi, ilk kolleksiyalarga oid eksponatlar katalogini tuzish boshlandi. Misr muzeyidagi eksponatlarning umumiy soni 155 mingdan oshadi, ularning ko'p qismi ko'rish uchun ochiq. Afsuski, 2010-yili harbiy harakatlar paytida eksponatlarning bir qismi yo'qolib ketdi.

Qadimgi Bobil va Ossuriya dinlari

Qadimgi Bobil va Ossuriya dinlari barcha shumerlar tomonidan bunyod etilgan. Shumerlar qadimgi

Mesopotamiya hududida yashab sivilizatsiya darajasiga erishgan dastlabki xalqlardan hisoblanadi. Savdo-sotiq sharofati bilan ularning manzilgohlari gullab-yashnagan shahar-davlatlarga aylangan. Miloddan avv. 3500-yillarga kelib ular rivojlangan sanoat, iqtisodiyot, me'morchilik, madaniyat, yozuv va diniy e'tiqodiga ega bo'lgan urbanistik turdagi yetuk sivilizatsiyani barpo etganlar.

Qadimgi Misrda bo'lgani kabi qadimgi Mesopotamiyada ham podshoh oliy xudoning o'g'li sifatida ulug'langan. Shunday qilib, podshoh xudoning noibi hisoblangan, hokimiyatga esa xudolarning sovg'asi hamda ular muqaddas qudratining davom etishi sifatida qaralgan. Podshoh siymosi dindorlar tomonidan qudrat, oqillik va adolat namunasi deb tasavvur qilingan. Ossuriya podshohlari o'zlari haqidagi ana shunday tasavvurlarni o'z unvonlarida qo'llab-quvvatlagan: "Men, Sinaxxerib, buyuk podshoh, qudratli shoh, tirik jon mavjud bo'lgan dunyoning shohi, Assiriya podshohi, olamdagi to'rt mamlakat shohi". Qadimgi Mesopotamiyada Urning III sulolasi davrida (miloddan avv. 2111–2003-yillar) "podshohlik"ning ilohiy kelib chiqishi haqidagi ta'limot yaratilgan edi. Unga ko'ra, podshoh yerda xudolar olamini namoyon etishi tushunilmasa, uning davlat boshqaruvidagi roli yo'qoladi, deyilgan. Vazirlar, harbiy qo'mondonlar, maslahatchilar davlatni boshqarishda amaliy jihatdan katta ishlarni bajarishgan[5]. Ammo so'nggi qaror xudoning noibi, deb hisoblangan podshoh tomonidan qabul qilingan.

Kohinlar ilohlarga sig'inishda vositachilar sifatida hurmat qilingan. Dindorlar ularni muqaddas samoviy kuchlarning uchqunlari, deb qabul qilishgan. O'z navbatida kohinlar go'yoki dindorlar va xudolarning doimiy bog'lanib turishini ta'minlashgan. Buning uchun ular tomonidan xilma-xil bayramlar, marosimlar, odatlar ishlab chiqilgan. Diniy ibodat qadimgi mesopotamiyaliklarga reallikdagi olam shafqatsizliklaridan yuqori ko'tarilishga, shuningdek, o'zini yangilash va o'z atrofini bezashga imkon bergan.

Miloddan avv. II ming yilliklar oxirida shumerlarning diniy qarashlari bobilliklarniki bilan qorishib, bir-biriga singib ketdi. Bobil miloddan avv. VI asrgacha mavjud bo'lgan. Uning nomi qadimgi somiy tilida "Tangri darvozasi" ma'nosini anglatgan. Afsonalarda Yerning barpo etilishi va loydan yasalgan birinchi odamlar haqida hikoya qilinadi. Unga ko'ra, Qadimgi Mesopotamiya xudolari o'zlariga xizmat qilishi uchun odamga jon ato etganlar. Afsonalar dunyoning yaratilishi, ibtidoiy betartiblik timsoli bo'lmish Apsu haqida hikoya qiladi. Ehtimol, u yer osti dunyosining erkak namoyandasi bo'lgan. Tiamat esa ayol bo'lgan, u dastlabki okeanning timsoli hisoblanadi. Shumer mifologiyasida ijtimoiy adolat, jinslar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning psixologik jihatlari, oilaviy munosabatlar va boshqalar haqidagi tushunchalar allaqachon mavjud bo'lgan edi. Masalan, insoniyatning oltin asri, jannat hayoti, dunyoni suv olishi haqidagi afsonalar muhim o'rin egallagan. Keyinchalik ular Old Osiyo xalqlarining diniy qarashlariga kirib keldi, so'ngra Bibliya mazmunlarida o'z aksini topdi.

Bobil diniy mifologiyasi kohinlarning o'z davri uchun murakkab bo'lgan astronomiya, matematika, metrologiya sohalaridagi bilimlariga tayangan. Kohinlar o'z bilimlarini irrigatsiya-ziroatchilik, me'morchilik va nodiniy boshqa sohalar ishlarini tashkillashtirishga safarbar qilganlar. Bobil astrologiyasi faoliyati ma'bud va ma'budalarni osmon jismlariga qiyoslash, tenglash va taqqoslash bilan bog'liq bo'lgan. Masalan, Sinni (Ura ma'budi) Oy bilan, Nabuni (donolik ma'budi) Merkuriy bilan, muhabbat ma'budi Ishtarni – Venera bilan, urush ma'budi Nergalni – Mars bilan, Mardukni – Yupiter bilan, Ninurtani – Saturn bilan bog'lashgan. Nomlar bejiz berilmagan, chunki ma'budlarga insonlar fe'l-atvori, his-tuyg'ulari va ular planetalarni qanday idrok qila olishlari ato etilgan, deb e'tiqod qilingan. Maftunkor Venera muhabbatga, qizil planeta – Mars – urushga, eng katta Yupiter – qudratli Mardukka qiyoslangan. Ushbu ilohlar panteonini tadqiq qilish din sotsiologiyasi va psixologiyasi uchun muhim ahamiyat kasb etib, o'sha davrning

ijtimoiy-siyosiy jabhalarini, insonlar va jamoalararo o'zaro munosabatlarni o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Sayyoralarga ma'budlar nomini berish greklarga, keyinchalik rimliklarga o'tdi. Ma'budlarning lotincha ismlari bizning davrimizgacha shu planetalarning nomlarida saqlanib kelgan.

Qadimgi Mesopotamiya dinida ko'plab ko'p xudolik dinlarida bo'lgani kabi vaqt-zamonning davriyligi, abadiy va uzluksiz almashish to'g'risidagi tasavvurlar bo'lgan. Shumerlar va bobilliklar Nisan oyida bahorgi yomg'irlar davri boshlanishini bayram qilganlar. Bir qator Mesopotamiya shaharlarida Tishri oyida kuzgi yomg'irlar davri boshlanishi bayram qilingan. Bu mavsumlar tabiatning tug'ilishi va o'limi payti sifatidagi sakral davr sanalgan. Bahorgi yomg'ir davrini kishilar hayotidagi yangilanish vaqti, deb bilib, hosildorlik ma'budlari Tammuz va Marduk sharafiga don va mevalar ehson qilishgan. Keyin umumiy ovqatlanish, raqsga tushish, an'anaviy marosim va odatlar boshlangan. Bayramda ishtirok etishga bunday o'ziga xos vaqtni yorib o'tish marosimi sifatida qaralgan. Qadimgi Sharq dinlarida vaqt oqimi va uni bo'lish mumkin emasligi haqidagi ("vaqt daryosi") tasavvurlar bo'lgan. Vaqt uzluksizdir, uni insonlar "o'tmish, hozir, kelajak" deganda, shartli ravishda gapirilgan paytga nisbatan "hozir, qandaydir paytgacha va biron paytdan keyin", deb ajratadilar.

Turli fol ochish tizimlari – afsun, sehr-jodu va mantika bu davrda ulkan muvaffaqiyalarga erishgan edi. Folbinlar (Barular) tushlarni ta'birlar, qurbonlik qilingan jonivorning ichki a'zolariga, ayniqsa, jigariga qarab, suv ustidagi moy dog'lariga qarab, taqdir va kelajak bashoratini qilar edilar. Bobil kohinlari vaqt oralig'idagi sonlarga bo'lgan munosabatlarni va ularning muqaddas ma'no anglatib, fazoviy bo'linishi haqida yozib qoldirganlar. Shu bois, 1, 3, 7, 12, 60 va boshqa sonlarni dunyoning ko'plab madaniyatlarida hozirgi davrlargacha muqaddas deb hisoblash saqlanib qolgan.

Mesopotamiya diniy e'tiqodlarida demonologiyaga muhim o'rin ajratilgan. Quyi ruhlar asosan yovuz hisoblanganlar. Ular

bilan kurashish uchun kohinlar afsun, sehr-jodular tuzishgan, ulardan himoyalanish uchun esa tumorlardan foydalanilgan yoki tumorlarga o'sha yovuz ruh tasvirlari tushirilgan. U shunchalar jirkanch etib tasvirlanar ediki, ularning nazdida iblis tumorni ko'rgan zahoti qo'rqqanidan qochib ketishi shart edi. Ijobiy xususiyatga ega bo'lgan ruhlar ancha kam, deb hisoblaganlar va ular ibodatxonalar, uylar va odamlar tinchligini qo'riqlashiga ishonganlar. Odamlar uchun ko'proq xavfli va shafqatsiz iblislar yettita, deb ularni "ajal ruhi", "skelet", "odamlar ta'qibchisi" deb nomlaganlar. Bobilliklar fikricha, ularni faqat tajribali kohingina murakkab va sirli qaytariq yo'li bilan daf qilishi mumkin bo'lgan. Shu sababli, qadimgi Mesopotamiyada kohinlar obro'-e'tibori juda yuqori bo'lgan. Hozirgi kunda ham turli xildagi ekstrasenslar xizmatiga hamda odamlar orasida muammolarni sehr-jodu, afsun va ruhlarni chaqirish va boshqalar yordamida hal etish mumkinligiga ishonch bor.

Bobil, Ossuriya va Mesopotamiya dinlar mifologiyasi ma'lum ma'noda keyinroq paydo bo'lgan dinlarning diniy mifologiyalariga ta'sir ko'rsatdi, bu ayniqsa, O'rta asr Yevropa madaniyatida o'z aksini topdi.

Antik dinlar | Rim imperiyasi o'rnatilayotgan paytda qadimgi yunon dini rimliklar diniy afsonalarining vujudga kelishida katta rol o'ynagan va jahon madaniyati hamda san'atiga katta ta'sir ko'rsatgan. Qadimiy Rim madaniyati nafaqat yunon ilohlar panteonini, balki boshqa diniy-madaniy urf-odatlarni ham o'z ichiga qamrab oldi. Gesiod (miloddan avv. 700-yillar atrofi) "Teogoniya" poemasida dunyoning xaosdan yaratilganligi haqidagi afsonani keltiradi, unda ilohlar geneologiyasini va uch ilohiy shajaraning ketma-ketligini izohlab berdi.

Xudolar va odamlarning paydo bo'lishi misolida yunon-rim afsonalari ijtimoiy aloqalar haqida, yer, xudolar, odamlarning vujudga kelishi, ularning o'zaro munosabatlari, ziddiyatlari va ularni yengib o'tish yo'llari, bo'ysunish va itoat munosabatlari, xaosdan tartibot va qonuniylik tomon bosib o'tilgan oson bo'lmagan yo'l haqida hikoya qilinadi. Afsonalarda bayon

etilishicha, birlamchi Xaosdan Yer-Geya va yer osti dunyosining ilohi Tartar ajralib chiqqan. Bundan keyin Geya Osmon-Uranni va ularning bolalari – titanlarni dunyoga keltirgan. Qadimgi afsonalarda yer barcha narsani, shu jumladan osmon, xudolar va odamlarni vujudga keltirgan hamda yer usti va yer osti dunyosini oziqlantirib turadi, degan tasavvur bayon qilinadi. Shuning uchun qadimiy mifologiya xtonik (yunoncha "κhthōn" – yer), deb ataladi. Yer ostining ilohlari yoki ular bilan bog'liq bo'lgan Aid, Persefona, Serberlar ham xtonik, deyiladi. Eng tipik xtonik jonzot ilondir. Argosda ilonlarni qirish taqiqlangan edi, Palladadagi Afina ibodatxonasida esa muqaddas ilonga sig'inilgan.

Afsonalarda aytilishicha dunyoni xudo Kronos abadiy boshqargan, u keskin kurashdan keyin Zevsning kichik o'g'li tomonidan ag'darib tashlangan; keyinchalik u Olimpda xotini Gera va ko'p sonli xudolar bilan birgalikda hukmronlik qilgan. Chamasi, yahudiylik va islomning mutlaq shaxssiz xudosidan farqli ravishda yunon mifologiyaga ko'ra, xudolar erkak va ayol shaxslar hisoblangan hamda insonga xos xarakter, xatti-harakat, xursandchilik yoki g'am-g'ussaga oid reaksiyalarga ega bo'lishgan. Ular urushishgan, yarashishgan, turmush qurishgan, yerda ularning ko'p sonli yarim xudo va qahramonlar hisoblangan farzandlari yashashgan, bu farzandlarning bir qismi xudoga aylanishgan, deyishgan (masalan, Gerakl, Zevs va Letoning qizi, Apollonning opasi Artemida). Bokira ma'buda Artemida donishmandlik himoyachisi, nikoh va tug'ilish homiysi sifatida ulug'langan. Unga ovchilik xudosi, er-xotinlik va farzand ko'rishlik, bokira qizlar homiysi sifatida sig'inishgan. U yana oy ma'budasi deb sanalgan va ko'pincha Selenaga qiyoslangan. Rim dinida Artemidaga ma'buda Diana mos keladi. Apollonni yunonlar Quyoshning o'g'li sifatida, merganjangchi, quyosh yorug'ligining namoyandasi va ilhom ilohlari hamrohlik qilib yuruvchi san'at homiysi sifatida ulug'laganlar. Gesiodning "Teogoniya"sida miloddan avv. VII asrlardagi yozuv yodgorliklarida, birinchi marta to'qqizta ilhom ilohlari nomlari haqida eslatib o'tilgan. Antik davr oxirla-

rida ularga san'at va fanning ma'lum sohalari biriktirib berilgan. Ilhom parisi (yunon, Mousá) Evterpa – sheriyat, Klio – tarix, Taliya – komediya, Melpomena – tragediya, Terpsixora – raqslar, Erato – muhabbat nazmi, Poligimniya – madhiyalar, Uraniya – astronomiya, Kalliopa – doston homiylari bo'lgan, deb hisoblangan. Ilhom parilari obrazlari S. Bottichelli, Ya.Tintoretto va boshqalar ijodida o'z aksini topgan, ular turli janrlarning qahramonlari sifatida yuritiladi, ayrimlarining nomlari, masalan, ilhom ilohi Terpsixoraning nomi ko'pincha baletga ko'chiriladi.

Yunonlar dinida Gera Kronos va Reyaning qizi, Zevsning singlisi va xotinidir. Geraga, shuningdek, olimpiya xudolari malikasi, shaharlar va qahramonlar, nikoh va oilaviy hayotning osmoniy homiysi sifatida sig'inishgan. Zevs va Mayyaning o'g'li Germes olimpiya xudolarining irodasini odamlarga yetkazadigan xabarchi, cho'ponlar, sayyohlar va savdogarlar homiysi, vafot etganlar ruhini Aidaning yer osti saltanatiga yetkazuvchi hisoblangan. Femida yunon mifologiyasida adolatli sud ilohi sanalgan. U ko'zi bog'lab qo'yilgan – sovuqqonlik, vazminlik timsoli va qo'lida tarozi – aniqlik belgisi bilan aks ettirilgan. Zamonaviy leksikonda ham antik davr ilohlari nomlari keng qo'llanilmoqda. Masalan, adliyani obrazli ravishda "Femida tarozisi", huquqtarg'ibot organlari vakilini "Femida rahnamosi" deyishadi. Zevs va Femidaning qizi Dika haqida onasidan adolat hissini meros qilib olgan va adolat xudosi, deb aytishgan. "Berahm" Dika qo'lida qilich bilan jinoyatchi ortidan kuzatib yuradi va keyin uning ko'ksini teshadi, deb hisoblangan. Afinada Dika ommaviy va xususiy da'vo bilan murojaat qilish ifodasi sanalgan. Go'yoki Dika Zevsga yerdagi barcha adolatsizliklardan xabar beradi. Uning ismiga ko'pincha Astreya (yulduzli, osmoniy) laqabi qo'shishgan. Ehtimol, qadimgi yunonlar haqiqiy adolatga osmoniy kuchlar yordamidagina erishiladi, deb tasavvur qilishgandir. Ellinizm davrida diniy mavzudagi dramatik madaniyatga Isida, Kibela, Mitra va Demetrlarga bag'ishlangan misteviyalar, ya'ni maxfiy diniy marosimlar ijro etilgan.

Ko'rinib turibdiki, yunonlar o'z ilohlariga sof insoniy

sifatlarni ato etganlar, ularning geneologiyasini, shaxslararo aloqalarini kuzatganlar, xatti-harakatlarini prognoz qilganlar, ular xatti-harakatlarining psixologik va ijtimoiy sabablarini tushuntirganlar, shuningdek, ularning obrazlarini san'atning turli shakllarida yaratganlar. Shunday qilib, Yunon diniy mifologiyasini o'rganish antik davr madaniyati haqida tasavvur hosil qilishga yordam beradi.

Veda dini | Brahmanizm. Hinduiylik Veda dini va brahmanizm dinshunoslikda hinduiylikning ilk bosqichlari sifatida qaraladi. Veda dini miloddan avv. III ming yillikda ko'pxudolik e'tiqodlarga asos bo'lib qolgan hind-oriy qabilalarining juda qadimiy e'tiqodlariga tegishlidir. Bu din miloddan. avv. II va I ming yillik o'rtalarida hozirgi Hindiston hududida gullab-yashnagan va brahmanizmning, keyinchalik hinduiylikning rivojiga asos solgan. Hind dinlarining muqaddas manbalari Vedalar, madhiyalar, Aranyaklar va Upanishadlardir. Vedaga oid bu adabiyot shruti (sanskritchada – eshitilishi mumkin bo'lgan narsa)da unga oid diniy ta'limot asoslari bayon etilgan. Rivoyatlarga ko'ra, Vedalar o'tmishdagi donishmandlar – rishilarga "yaqqol eshitilgan", ular og'zaki ravishda avlodlarga uzatib turilgan, ammo keyinchalik kishilarda ularga qiziqish yo'qolgan. Shunda donishmand Vyasa tomonidan Vedalarni yozib olish tashkil qilingan, u materiallarni samxita (sanskritchada – birgalikda saqlanuvchi) deb ataluvchi 4 qismga ajratgan va ularni o'z shogirdlariga bergan. Shunday qilib Rigveda, Samaveda, Yajurveda va Atxarvaveda paydo bo'lgan. Vedalar asosida ularga izohlar vujudga kelgan: Brahmanlar (vedizm – topinish qoidalarining bayoni), keyinchalik uni o'rmonlarda qo'nim topgan tarkidunyochilar va avliyolarga mo'ljallangan Aranyaki va turli sirli g'ayritabiiy bilimlarni va metafizik bahslarni qamrab olgan falsafiy traktatlar bo'lmish Upanishadlar to'ldirdi. Rigveda qadimiy madhiyalar, asosiy ilohlar haqidagi va ularga yordam so'rab murojaat qilishga oid ma'lumotlar to'plami hisoblanadi. Samaveda – Rigveda madhiyalarini qo'shiq shaklida

qaytarishga qulay bo'lgan to'plam. Sig'inish qo'shiqlari bo'lmish mantralar Vedalarning eng qadimiy qismidir. Yajurveda – sig'inish sehr-jodulari va xudolarga qurbonlik keltirish odatlari ifodalangan to'plam. Atxarvaveda diniy qo'shiqlar va sehrsgarlik jodularini o'z ichiga oladi.

Hinduizm diniy amaliyotida meditatsiya va uning eng yuqori bosqichi – mistik jazava muhim ahamiyatga ega. Mistik jazavaga tushishga turli yo'llar bilan erishiladi: nafas olishning turlicha usullari, mantralar, muqaddas siymolar meditatsiyasi, diniy ustozning shaxsga gipnotik ta'siri. Nafas olish usullari ikki tamoyilga asoslanadi: 1) organizmda kislorod va karbonat angidrid nisbati va uni o'zgartirish. Kislorod konsentratsiyasi ko'paygan holda tanada susayish jarayoni boshlanadi, bu o'z navbatida nafas olishning tezlashishiga va o'pkaning haddan ortiq kislorod olishiga olib keladi. Aksincha, nafas olish to'xtatilgan holda o'pkada kislorod konsentratsiyasi pasayadi va miyaning ba'zi joylarida qo'zg'alishlar boshlanadi; 2) nafas olish jarayonida turli guruhdagi mushaklar, mushaklardan foydalanish ham mistik jazavaga olib kelishi mumkin.

Diniy amaliyotda mistik jazavaga erishish uchun narkotik moddalardan foydalanish diniy axloq va amaliyotning eng nozik masalalaridan sanaladi. Bir tomondan, jamoatchilik axloqi narkotik moddalardan foydalanishni yoqlamaydi, boshqa tomondan, bir qator dinlarda narkotik moddalar diniy amaliyotning muhim tarkibiy qismidir. Masalan, somadan olingan ichimlik hinduiylikda muqaddas sanalgan va qurbonlik keltirish marosimlarida muhim rol o'ynagan. Soma ilohi bu ichimlikning xudosi sanalgan[6].

"Arda Viraz Namag"ning pahlaviy matnlariga ko'ra, somadek ta'sir ko'rsatuvchi manga ichimligidan foydalanish haqida ma'lumotlar bor[7]. Unda kohinlikka o'z nomzodini qo'ygan taqvodor Virazning bu vazifaga munosiblikka oid testdan qanday o'tgani aytilgan. Sinov shartlariga ko'ra, Viraz jamoat oldida manga ichimligini ichadi va transga tushadi, shundan keyin ruhiy dunyoda ko'rganlarini hikoya qiladi. Soma nafaqat

ruhiy dunyoga o'tuvchi ko'prik, balki unga kiruvchi ruxsatnoma bo'lib xizmat qiladi, faqat kohin somani jazosiz ichish mumkin bo'lgan va u o'ziga xos "yolg'onchilik detektori" hisoblangan. Elevsin misteriyalarida ishlatilgan kikeon muqaddas ichimligi, dzen choyi va boshqalar ko'p hollarda foydalanilgan bunga o'xshash ichimliklardan o'ziga xos diniy tajribaga erishish ko'zda tutilgan, masalan, arvohlarni ko'rish, o'lim vasvasasidan qutilish va h.k.[8] Nima bo'lganda ham ko'plab dinlar doirasida afyun vositasidan foydalanmay transga erishish usullari ishlab chiqilgan. Islomda mast qiluvchi vositalardan foydalanish barcha musulmonlar uchun harom sanaladi va taqiqlangan, chunki ular ibodat va diniy farzlarni amalga oshirishda xatoliklarga, ma'naviy buzilishga olib kelishi mumkin, shuningdek, irodani cheklab, ongni xiralashtiradi. Shu sababli terrorchilik tashkilot rahbarlari va ekstremistik guruhlar boshliqlari yoshlarning ongini boshqarish oson bo'lishi uchun narkotiklarga moyilligi bo'lganlarni yollaydilar yoki ularni shunga o'rgatadilar.

Brahmanlar xudolar olamiga yaqin, ularning tabaqasi kshatriylarnikidan ustun bo'lsa-da, vedizm davrida rojalarning mavqeyi puroxita, ya'ni ular shaxsiy ruhoniysi mavqeyidan ancha yuqori bo'lgan. Rig-vedada ruhoniyning dunyoviy hukmdorga ma'naviy xizmatchi sifatida bo'ysunishi tabiiy holat, deb tan olingan[9]. O'z navbatida Dharmaga bo'ysunish va uni himoya qilish rojaning muhim majburiyati bo'lgan. Jamiyatning barcha a'zolari kabi hukmdor o'zining Dharma hokimiyatiga bo'ysunishini tan olgan va uning oldidagi o'z majburiyatlarini bajarishga qasam ichgan.

So'nggi vedizm davrida podshoh hokimiyatini ilohiylashtirish boshlanadi. Manu Qonunlarida u xudolarning timsoli, deb e'lon qilingan. Qadimiy matnlar buni odamlarning Dharma qonunlari bo'yicha baxtli yashagan davriga, bu qonunlar ularning qalbida bo'lganligiga bog'lab tushuntirishadi. Ammo kishilar ilohiy qonunlarni unuta boshladilar va jamiyatda kuchli kuchsizni yeb qo'yishiga asoslangan "baliq qonuni" hukmron bo'lib qoladi. Shunda xudolar inson tanasiga, ya'ni o'ladigan

tanaga o'z mohiyatlarining bir qismini solib, uni hukmdorning odamlariga Dharmani qo'llab-quvvatlash va tiklash uchun tortiq qildilar. Shuning uchun uning tarixiy davrlarda mamlakatda bo'lmasligiga betartiblik va barcha tabaqalar uchun jamiyatning "baliq qonuniga" qaytgani sababli fojea sifatida e'tirof etilgan. So'nggi Veda davrida hukmdor "deva", ya'ni iloh deb atala boshlagan[10].

Purana (sanskritda – qadimiy) ham vedizmning muhim manbayi sanaladi. Qadimiy puranalar miloddan avv. 1-ming yillikning o'rtalariga taalluqli, biroq bizgacha yetib kelgan matnlar asosan 1-ming yillikning 2-yarmida paydo bo'lgan. Markandeya-purana, Vayu-purana, Vishnu-purana, Bxagavata-purana va Matsya-purana ko'proq o'rganilgan. Har bir purana o'zi bag'ishlangan xudoga sig'inishga mos ravishda Vishnu, Shva yoki Braxmaga oid yoki braxmaga oid puranalar, deyiladi, ammo ular, umuman olganda, hinduiylikning asosiy diniy, ijtimoiy va axloqiy tamoyillarini ifodalashgan. Shakli va mazmuniga ko'ra, puranalar qadimgi hind eposlariga yaqin va yaratilgan barcha narsalar haqidagi rivoyatlar, afsonalar, iloh va xudolarning geneologiyasi, donishmandlar va afsonaviy sulolalari haqida hikoya qiladi.

Puranalarning axloqiy va metafizik g'oyalari o'rta asr hind faylasuflarining asarlariga o'z ta'sirini o'tkazgan. Dramaturg va shoirlar ham o'z ijodlarida puranalar diniy mifologiyasiga murojaat qilishgan. Yangi hind tilidagi diniy va adabiy an'analarga xudoni ekstatik, ya'ni uni jazava tutgandek, zavq-shaq bilan sevish – bxakti hamda Krishna, Dharmashastri va boshqalar hayoti haqida hikoya qiluvchi Bxagavata-purana alohida ta'sir ko'rsatgan.

Vedalarning xotima qismi bo'lgan Vedanta va Upanishadlarda hinduiylik, buddizm va jaynizm uchun umumiy bo'lgan asosiy tushunchalar aniqlab berilgan. Hozirgi paytda ham Vedantaning izdoshlari mavjud va u din falsafasi doirasida faol tadqiq etilmoqda. Karma brahmanizm, hinduiylik va buddizmda insonning tirikligida yerdagi ishlari uchun mukofot sanaladi; u

inson hayotida uning keyingi amal qiladigan taqdirini belgilovchi xatti-harakatlari yig'indisi hamdir. Odatda karma deganda taqdir tushuniladi. Hinduiylik va buddizmda sansara – tiriklik olamining o'zgaruvchanligi, bir tana qobig'idan boshqasiga o'tishning yagona zanjiri, tug'ilish va o'lishning davriyligi haqidagi tasavvurdir. Atman – individual ruhiy ibtido. Brahman – amal qiluvchi barcha narsalar asosida turuvchi kosmik ruhiy ibtido, shaxssiz absolyutdir. Keng ma'noga ega bo'lmish bu tushunchaning ko'plab izohlari mavjud. Vedalarda odamda individual va ruhiy ibtidoning birligi g'oyasi ta'kidlanadi. Vedanta diniy falsafasi va uning asosiy tushunchalari sharq dinlari va etikasi professori S. Radxakrishnan tomonidan chuqur tushuntirilgan. U 1936–1939-yillarda Oksford universitetida dars bergan. S. Radxakrishnan, G. Chatterdji va S. Vivekananda – vedantaning yangi davrdagi vakillaridir.

Brahmanlik Hindistonda miloddan avv. I ming yillikda rivojlangan. O'z mohiyatiga ko'ra, brahmanlik – veda dinining davomidir. U o'z nomini muqaddas matnlar to'plami hisoblanmish "Brahmanlar"dan olgan bo'lib, u Vedalarni to'ldirgan, unda odatlar tasvirlangan va izohlangan. "Brahmanizm", "vedizm" va "hinduiylik" terminlari Yevropa sharqshunosligi va dinshunosligida qo'llanila boshlagan, Hindistonda esa hinduiylik Hindu-Dharma, ya'ni Hindlar qonuni, deb ataladi. Brahmanizm veda oriylarining diniy an'analari va mahalliy xalq diniy ishonchining o'zaro aralashuvidan vujudga kelgan. Brahmanizmda animistik va totemistik tasavvurlar, ajdodlarga va muqaddas jonivorlarga sig'inish muhim rol o'ynaydi. Brahmanizm ijtimoiy munosabatlar barqarorligining asosi bo'lmish varna va kastalar amal qilishini muqaddaslashtiradi va mustahkamlaydi. U har bir varna uchun hayot kechirish tarzining mezoni va me'yorini o'rnatadi. Brahmanizm har bir varna uchun o'z mezonini va hayot tarzi chegarasini o'rnatib beradi. Inson qancha ko'p bilimdon bo'lsa, u o'zining ishlari uchun shuncha ko'p mas'uliyatlilik bilan jon kuydiradi.

Kundalik hayotda diniy yo'l-yo'riqlarni va murakkab

odatlarni qat'i saqlash brahmanlikning xarakterli xususiyati hisoblanadi. Brahmanizmda tarki dunyochilik amaliyoti qo'llab-quvvatlanadi, chunki bu karmani yaxshilaydi va oxir-oqibatda sansaraning qayta tug'ilishlar zanjiridan ozod qiladi. Brahmanlik dogmatikasi asosida tabiatning jonli ekanligi va barcha jonli mavjudotlarning boshqacha shaklga kirishi haqidagi tasavvurlar yotadi. Har bir keyingi tug'ilish – reinkarnatsiya o'tgan hayotdagi yaxshi va yomon xatti-harakatlarga berilgan adolatli ajrdir. Ijobiy karma insonga keyingi hayotda osmonda yashovchi bo'lib yoki yuqori mavqedagi oilada tug'ilishga imkon beradi, bu ruhiy rivojlanishda yanada ilgarilash hisoblanadi. Hinduiylik afsonalariga ko'ra, salbiy karma jonivor, o'simlik sifatida yoki past tabaqadagi oilada tug'ilishga olib keladi.

Vedizm va brahmanizmni o'rganishning muhimligi ularning jaynizm va buddizm taraqqiyotiga turtki berganligi va hinduiylik taraqqiyotida muhim bosqich ekanligi bilan belgilanadi. Vedizm va uning maktablari asosida ko'plab yo'nalishlar vujudga kelgan va ularning har biri muqaddas matnlarni o'ziga xos tushuntirishadi. Veda mifologiyasining ba'zi personajlari "Mahobhorat" va "Ramayana" kabi hind eposlarida uchraydi.

Vedizm marosimlari murakkablashgan sari ularni bajaradigan ruhoniylar soni ham ko'paygan. Keyinchalik, hind jamiyatining tabaqalanishi natijasida imtiyozli ruhoniylar – brahmanlar tabaqasi tashkil topdi. Hinduiylikning boshlang'ich bosqichida tuzilgan Rigvedada rojaning ilohiy tabiatga egaligi haqida ma'lumot yo'q. Unga ko'ra, Roja Purukusha Ardxadeva nomli yarim xudo-qahramon sanalsa-da, yerdagi boshqarish ishi bilan shug'ullangan, xudolar esa osmonda hukmronlik qilganlar. Roja hokimiyati ilohiy hokimiyatga qiyoslangan, ammo uning shaxsi ilohiylashtirilmagan[11]. Rigvedada rojaning dunyoviy majburiyatlari bilan uning shaxsiy ruhoniysi – puroxitining diniy majburiyatlari bir-biridan qat'i ajratilgan. Boshqarish muvaffaqiyati dunyoviy va diniy hokimiyatning muvozanatiga bog'liq bo'lgan: roja brahmanlarning imtiyozlariga daxl qilmagan, puroxita esa doimo hukmdorga xizmat qilgan.

Shunday qilib, kshatriyla-hukmdorlar va ruhoniy-brahmanlarning o'zaro nazorat qilishi jamiyatni "muqaddas" yoki "dunyoviy" mustabidlik va zolimona hukmronlikdan himoya qilgan.

Hinduiylik nafaqat dinni balki uning ko'plab shakllari, e'tiqodlari, hayot tarzini ham anglatadi. Hinduiylikning shakllanish jarayoni ko'p ming yillar davom etgan. Hinduiylik so'zi "hind" so'zidan kelib chiqqan va G'arbiy va O'rta Osiyo xalqlari Hind deb atagan daryo nomidan olingan. VIII asrda "hindu" so'zi orqali hindlarni, ya'ni Boburiylar davlatining islomni qabul qilmagan barcha aholisini nomlay boshlaganlar. "Hindus" va "hinduiylik" atamasida bu mazmun hozirgacha saqlanib qolgan. Hindiston konstitutsiyasiga muvofiq sikxizm, jaynizm, buddizmga e'tiqod qiluvchilar "hindus" deyiladi. Ammo baribir, ilmiy adabiyot sikxlar, jaynlar va buddistlarni hindularga qo'shmaydi va ularning ta'limotlarini hinduiylik bilan bog'lamaydi.

Hiduiylikning ilk bosqichi – vedizm va brahmanizm – miloddan avv. III–II ming yilliklarda Hind vodiysida amal qilgan Xarapp sivilizatsiyasidan boshlanadi. Bu hududga hind-yevropa tilida so'zlashuvchi ko'plab xalqlar ko'chib kelgan. Bu sivilizatsiya dini hind xudosi Shiva bilan ko'p umumiylikka ega bo'lgan xudolarga sig'inishga asoslangan. II ming yillik o'rtalarida Hindiston shimoli-g'arbiga keyinchalik veda sanskriti tili deb atalgan tilda so'zlashuvchi oriy qabilalari kirib kela boshlagan. Oriylar Rigvedada dasa deb atalgan mahalliy qabilalar bilan aralashib ketishgan. Bu tilda veda dini asoslari yaratilgan. Qadimgi Hindiston jamiyatining juda turli-tuman tuzilgani varna va kastalarning vujudga kelishiga olib kelgan. Ijtimoiy zinapoya tepasida brahmanlar – Veda bilimdonlari va marosim ijrochilari turishgan.

Miloddan avv. I ming yillikda Hindistonda brahmanizm tarqalgan. Miloddan avv. I ming yillik o'rtalarida brahmanizmning mavqeyi susaygan va u vaqtincha buddizm va jaynizm tomonidan siqib chiqarilgan. Shunday qilib, miloddan avv. I

ming yillik oxiriga kelib, Hindistonda Vedalarga zid bo'lmagan, ammo yangi hayot sharoitlariga mos bo'lgan ko'plab turlicha diniy ta'limotlar amal qilgan. Milodiy I ming yillik boshida brahmanizm hinduiylik shaklida yana qayta paydo bo'lgan.

Hinduiylik diniy amaliyoti Vishnu va Shiva xudolariga sig'inish va qurbonlik keltirish odatlari bilan bog'liq. Veda dinining tobora murakkablashib boruvchi marosim va odatlari ularni amalga oshiruvchi kohinlar sonining ko'payishiga olib kelgan. Jamiyatda ijtimoiy tabaqalanish natijasida imtiyozga ega bo'lgan kohinlar juda ham hurmat qilinuvchi tabaqa – brahmanlar varnasini vujudga keltirganlar. Kshatriylar (sanskritda hukmdorlik, hokimiyat) ham jamiyat elitasiga taalluqli bo'lgan. Ular davlatni boshqaruvchilar, mansabdor shaxslar, yer egalari, professional harbiylar bo'lishgan. Miloddan avv. VI asrda aynan hukmdor oilasida shahzoda Gautama tug'ilgan, keyinchalik u Budda bo'lgan. Yer egalari, savdogarlar, hunarmandlar vayshi varnasiga qaraganlar, xizmatkorlar esa eng past varna – shudralar bo'lishgan.

Jamiyatning kasta-varna tuzilishi amal qilishini muqaddaslashtirgan qonunlar – Manu qonunlari mavjud bo'lgan. Hind mifologiyasida Manu – qadimgi donishmand, brahmanizm asosida turuvchi diniy-huquqiy qonunlar muallifidir. Jamiyatning kastalarga bo'linishi qoldiqlari hozirgi Hindistonda hali ham mavjud bo'lib, ijtimoiy noroziliklarni vujudga keltirmoqda. Ular inson huquqlari, gender tenglik, diniy bag'rikenglik sohasidagi xalqaro aktlarga ziddir.

Hinduiylik ibodatxonalarda, jamoat va oilada, muqaddas joylarda amalga oshiriladi. Ular dindorlar ruhiyatiga kuchli emotsional ta'sir ko'rsatadi, chunki ular o'zida sig'inish, musiqa, xor qo'shiqchiligi, marosim raqslari, meditatsiya amaliyoti kabilarning turli kombinatsiyalarini jamlab olgan. Madhiyalarni kuylash va ibodatxona raqqoslarining chiqishlari vositasida Braxma qudratining sirliligini his qilish kuchayadi. Ularning o'ziga xosligi unumdorlik, hosildorlik g'oya va simvolikasining ustuvorligi, ayol ibtidosi rolining muhimligi, odatlarga oid

amaliyotning haddan ortiq emotsionalligi, ya'ni ekstatlik, qurbonlik marosimlarining muhimligi sanaladi. So'nggi brahmanizm g'oyalari va tantrizm amaliyoti hinduiylik jonkuyar kohinlarining ijtimoiy qatlami va sadxu darveshlari vujudga kelishiga ta'sir ko'rsatgan. Hinduiylikda ibtidoiy ishonch totemizm va fetishizmning muqaddaslashtirilgan ko'plab elementlarida saqlanib qolgan (masalan, sigir va ilonlarga, Gang daryosiga, lotos guliga sig'inish va boshqalar).

Hinduiylik xudolari panteoni ancha ko'p sonli bo'lib, ularni ikki guruhga ajratish mumkin: osmoniy ilohlar – Surlar, masalan, haqiqat va adolatli tartibot xudosi – Varuna, Quyosh xudosi – Surya. Asuralar – pastroq darajadagi ilohlar: yer xudolari, tabiiy kuchlar ilohlari va b. Asuralar orasida Agni – zulmatni quvuvchi Olov xudosi va jazava holatiga keltiradigan soma nomli ichimlik va uning nomidagi Soma xudosi bor. Qurbonlik marosimiga oid odatlarida, shuningdek, diniy trans holatiga kirishda somadan foydalanish zarur sanalgan. Tabiiy kuchlar ilohlari orasida momaqaldiroq, chaqmoq va yomg'ir xudosi, shu bilan bir qatorda, ajoyib jangchi bo'lgan Indra muhim sanalgan. Asuralar buddizmda boshqacha ko'rib chiqilgan.

Hinduiylikda xudolarning Yerda mujassam bo'lishi – avatara (sanskritda –"pastga tushgan"; "namoyon bo'lgan", "timsol") haqidagi tasavvur mavjud. "Mahobhorat" va Ramayana" eposlarida hamda puranalarda Vishnuning ko'plab avatarlari haqida hikoya qilinadi. Masalan, Vishnu ilohining Krishna va Rama qahramonlari obrazlarida, shuningdek, baliq, to'ng'iz, toshbaqa va boshqa jonivorlar ko'rinishida namoyon bo'lishi, ularning yerdagi qahramonliklari to'g'risida aytiladi. Ularning ba'zi muhimlari, masalan, Krishna, alohida sig'inish obyektlariga aylanishgan. Hinduiylikdan aloqasini yo'qotmay, krishnaizm mustaqil diniy ahamiyat kasb etgan. Hinduiylikda Krishna qo'rqmas jangchi va oqil siyosatchi, ammo dushmanlariga nisbatan makkor, o'z ahdini buzuvchi bo'lgan. Brahmanizmda

Shiva ko'pincha "jonivorlar xo'jasi" deb tariflanadi va raqsga tushayotgan holda tasvirlanadi (Shiva-Nataraja). Shu bois, u borliq ritmi va kosmik energiyasi siymosi sifatida talqin qilinadi.

Shuningdek, u o'z dushmanlarini kulga aylantiruvchi peshonasidagi uchinchi ko'zi bilan, ba'zan xayolga cho'mgan donishmand ko'rinishida tasvirlanadi. Shiva obrazida muhabbatga va halokatga oid ikki qarama-qarshi tavsif mavjud. Krishnaga sig'inish kabi Shivaga sig'inish ham shivaizm sifatida mustaqil ahamiyat kasb etgan. Shaktiga (sanskritda – kuch, energiya) sig'inish – ayolning yaratuvchilik energiyasini ilohiylashtirish, Shiva energiyasining timsoli sifatida tushuniluvchi shaktizm hisoblanadi. Odatda Shakti Shivaning yori bo'lmish Deviga nomi bilan e'zozlanadi. Hinduiylikka ko'ra, u turli ko'inishlarda har xil nomlar bilan yerga tushadi.

Masalan, Durga ("Uzoqlashtirilgan") yoki Kali ("Qora") shaklida mujassamlashgan Shakti yovuz kuchlar bilan kurashadi. Shu bois u g'azabdan qoraygan, og'iz va tishlari qonli tasvirlanadi. Uning munchoqi mag'lub bo'lgan dushmanlarning bosh suyaklari va qo'llaridan yasalgan. Tinchliksevar Shakti, bu – Parvati, Uma, Gauridir. Bu yerda ham to'liq garmoniya yo'q, afsonalar kelishmovchiliklar haqida xabar beradi, ularda hamma vaqt ham Shakti g'alaba qozonmagan. Avvalambor g'azablangan Shaktining umr yo'ldoshini o'ldirishiga e'tibor qaratilgan. Bu quyidagicha izohlanadi: tiyiqsiz kuch fojia va yolg'izlik keltiradi. Shak-shubhasiz, mifologik syujetlar va tasviriy san'at o'zida munosabatlar garmoniyasi va yolg'izlik haqidagi chuqur falsafiy masalalarni, jinslar psixologik muammolariga oid fikrlarni, ijtimoiy barqarorlik masalalari va tinchlik uchun kurashni qamrab olishi mumkin.

Yoga (sanskritda – "usul", "yolg'izlashuv", "mustahkamlash") – ma'naviy taraqqiyotga erishish maqsadida tana va ongni tozalash uchun foydalaniluvchi maxsus usullar va mashqlar to'plamidir. Yoga falsafiy maktabi miloddan avv. II – III

asrlardan beri hinduiylik falsafasi nazariyasi va amaliyotini umumlashtirib tushuntirib kelgan. Ulardan eng ommabopi – Yoga-darshana falsafiy maktabi ruhiy ozodlikka erishishning quyidagi 8 bosqichini ishlab chiqdi: 1) besh turdagi taqvosiz xulqdan bosh tortish; 2) beshta majburiy qoidaga amal qilish; 3) meditatsiya uchun to'g'ri holat; 4) to'g'ri nafas olish; 5) sezgi organlari diqqatini ularning obyektidan tortish; 6) diqqatni bir joyga to'plash (meditatsiya); 7) diqqatda tutib turilgan obyektni mushohada qilish; 8) fikrning tiniqlashuvi, oydinlashuvi, ravshanlashuvi. Hozirgi zamonda hinduiylik keng tarqalgan milliy din bo'lsa-da, uning Hindistondagi zamonaviy diniy konfessiyalar orasidagi hissasi asta-sekin kamayib bormoqda. Hinduiylikda jahoniy din bo'lmish buddizm hamda jaynizmning asosiy tushunchalariga asos solingan. Hinduiylikning diniy san'ati dunyo madaniyatini adabiyot, musiqa, haykaltaroshlik, me'morchilik va tasviriy san'atning bebaho yodgorliklari bilan boyitdi desak, mubolag'a bo'lmaydi. Hinduiylikning turlicha maktablari va yogada ishlatiluvchi meditatsiya texnikasi, diqqatni jamlash, psixosomatik usullar va nafas olish amaliyoti tibbiyot, sport va pedagogikada keng qo'llanilmoqda.

Konfutsiylik. Daosizm

Konfutsiylikka Kun-szi tomonidan asos solinib, uning davomchilari tomonidan rivojlantirilgan. Bu Xitoy, Koreya, Yaponiya hamda bir qator mamlakatlar diniy ta'limotiga kirgan diniy-falsafiy ta'limotdir. Shu bilan birga Konfutsiylik – bu siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarning ma'muriy tizimi va oliy boshqaruvchisi, bir so'z bilan aytganda butun xitoy hayot tarzining asosi hisoblanadi. Konfutsiylik ikki ming yildan ortiq vaqt davomida xitoy xalqi ongi va hissiyotini shakllantirib keldi, ularning ishonchi, ruhiyati, xulq-atvori, fikrlashi, maishiy hayot tarziga o'z ta'sirini o'tkazib, chuqur iz qoldirdi.

Konfutsiy (Kun-szi, miloddan avv. 551–479-y.) Chjou Xitoyi kuchli ichki ijtimoiy tanglik holatida bo'lib turgan va katta

ijtimoiy-siyosiy larzalar davrida yashagan. U davrlarda Van hukmronligi allaqachon susaygan edi. Patriarxal-urug'chilik me'yorlari buzilayotgan, o'zaro nizolarda urug'chi zodagonlik o'lib borilayotgan edi. Oilaviy urug'-aymoqchilik hayoti qadimiy ustunlarining halokatga uchrashi, o'zaro nizoli kelishmovchiliklar, amaldorlarning sotqinligi va ochko'zligi, oddiy xalqning musibati va azob-uqubatlari – bularning hammasi mamlakat an'anaviy negizlari tarafdorlarining keskin tanqidiga duch kelgan davr edi. O'z asrini tanqid qilgan va o'tgan asrlar yuksak ma'naviyatini yuqori qo'ygan Konfutsiy shu taqqoslashlar asosida o'zining mukammal inson namunasi "szyun-szi" g'oyasini ilgari surdi.

Konfutsiy fikricha, mukammal inson ikkita eng muhim fazilatlarga ega bo'lishi shart: insonparvarlik va burch hissi. Insonparvarlik (jen) kamtarlik, bosiqlik, afzallik, beg'arazlik, insonga muhabbat va boshqalarni o'z ichiga olishi va amaliy jihatdan namoyon bo'lishini ta'kidlagan. Jen – bu qadimgi odamlar ega bo'lgan mukammaliklar yig'indisi, deyarli yetishish qiyin bo'lgan mukammallik namunasi hisoblangan. Konfutsiy o'z zamondoshlari ichidan nafaqat o'zini, balki sevimli shogirdi Yan Xueni ham insonparvar deb, hisoblar edi. Shuningdek, haqiqiy szyun-szi burch hissiga ham ega bo'lishi kerakligi ta'kidlangan. Burch – bu insonparvar kishi o'zining ezgu ishlari qatorida o'z zimmasiga oladigan axloqiy majburiyatdir.

Konfutsiyning fikricha, burch hissi manfaatdorlik omili bilan emas, balki bilim va oliy tamoyillar bilan belgilangan. Konfutsiy "Olijanob odam burch haqida o'ylaydi, past odam foyda haqida qayg'uradi", deb uqtirgan. U, shuningdek, qator boshqa tushunchalarni ham ishlab chiqdi: sadoqat va samimiylik – chjen; odob saqlash, rasm-rusum va udumlarga rioya qilish – shular jumlasidandir. Ushbu tamoyillarga rioya etish har bir axloq-odobli erkakning majburiyati bo'lishi shart, deb keltirgan. Bu mukammallik unga taqlid qilish uchun majburiy bo'lib borardi, unga yaqinlashish ijtimoiy nufuz va sharafli ish edi, ayniqsa,

oliy tabaqa vakillari: olimlar, amaldorlar, byurokrat-ma'murlar uchun dasturi amal bo'lishi kerak edi.

Konfutsiylikning ilk ko'rinishida axloq masalasi birinchi o'ringa qo'yilgan, diniy e'tiqod esa ikkinchi darajali sanalgan. Konfutsiy yuqori ma'naviyat uchun kurashuvchi mukammal inson obrazini yaratishga harakat qilgan. Lekin uning ta'limoti rasmiy ravishda ta'limotga aylana borishi bilan, oldingi qatorga uning ma'nosi emas, balki o'zining o'tmishiga sodiqlik, keksalarga hurmat, yuzaki kamtarlik, saxovatpeshalikning tashqi shakli birinchi o'ringa chiqdi. O'rta asrlarda Xitoyda har bir odamning ijtimoiy-mansab iyerarxiyasiga qarab, ma'lum odob-axloq me'yorlari va andozalari asta-sekin to'planib, qonunlashtirilib borildi. Hayotning har bir oni, har qanday holati, tug'ilish va o'lim, maktabga o'qishga kirish va xizmatga tayinlanish – doimo va hamma narsada qat'i belgilab qo'yilgan hamda hamma uchun majburiy odob-axloq qoidalari hisoblangan. Li-szi traktatiga bilish va amalda qo'llash lozim bo'lgan qoidalar kiritilib, odam ularga qancha ko'p rioya etsa, uning jamiyatdagi o'rni shuncha yuqori bo'lgan. Konfutsiylik etikasida quyi turuvchilar holati tahqir sifatida ko'rilmagan. Bunday yo'l tutish boshliq va bo'ysunuvchi orasida paydo bo'lishi mumkin bo'lgan ruhiy keskinlikni bartaraf etadi. Bo'ysunuvchining sadoqati rahbarning insonparvarligi bilan taqdirlanadi.

Konfutsiy ijtimoiy tartib asoslarini har bir kishi o'z ishi mas'uliyatini yuqori darajada his qilgan holda bajarishida ko'rgan, ya'ni "ota – otaligini, o'g'il – o'g'illigini, shoh – shohligini, amaldor – amaldorligini qilsin", shundagina hamma narsa o'z joyiga tushadi, hamma o'z huquq va majburiyatlarini biladigan bo'ladi, o'ziga lozim ishni bajaradi. Shu yo'sinda tartibga solingan jamiyat ikki eng asosiy toifadan – "yuqorilar" va "quyilar" – o'ylovchi va boshqaruvchilardan hamda mehnat qiluvchi va bo'ysunuvchilardan iborat bo'lishi shart. Jamiyatni "yuqori" va "quyi" ga ajratadigan me'zon kishining kelib chiqish nasl-nasabi emas, davlati ham emas, balki qay darajada szyun-szi mukammaligiga yaqinligida bo'lgan.

Konfutsiy xalq manfaatini boshqaruvning yakuniy va oliy maqsadi, deb bilgan. Biroq bir vaqtning o'zida u xalqning o'ziga o'z manfaatlari tushunarsiz va erishib bo'lmas ekanligini tushunar edi. Shuning uchun ham o'qimishli konfutsiylar – boshqaruvchilar homiyligisiz xalqni hech qanaqasiga eplab bo'lmaydi: "Xalqni lozim bo'lgan yo'ldan borishga chorlash kerak, lekin nimagaligini tushuntirish kerak emas", – degan fikrni aytganlar. Davlat – bu katta oila, oila esa kichik davlat. O'z oilasida tartib o'rnata olmagan odam davlatda ham tartib o'rnata olmaydi.

Nima bo'lganda ham shakl-shamoilga rioya qilish, o'z shaxsini yo'qotmaslik, bularning hammasi alohida muhim rol o'ynagan, barqarorlik garovi, deb qaralgan. Konfutsiylik mamlakatning osmon bilan, shuningdek, ayni paytda osmon nomidan dunyoda yashab turgan turli qabilalar va xalqlar bilan o'zaro munosabatlarni tartibga solib turuvchi sifatida namoyon bo'ladi. Konfutsiylik in-chjou davrida yaratilgan Yuksak osmon osti boshqaruvchisi – "Osmon o'g'li", imperator, hukmdorga sig'inishni qo'llab-quvvatlagan va ko'klarga ko'tarib ulug'lagan.

Konfutsiylik har yangi avlod tomonidan yangicha tushunilgan, 1949-yildan keyingi madaniy revolyutsiya yillarida esa tanqidga uchrab, unutilib ketgan. Uning urf-odatlari va me'yorlari Xitoydagi etnik xitoyliklar orasida, shuningdek, Tayvanda keng tarqalib, hanuz urf-odat marosimlarida saqlanib kelmoqda.

Daosizm | Dao haqidagi ta'limot bo'lib, miloddan avv. IV–III asrlarda paydo bo'lgan. Uning asoschisi hozirgi zamon tadqiqotchilari tomonidan afsonaviy shaxs, deb hisoblangan faylasuf bo'lgan. Chunki u haqida ishonchli tarixiy va biografik ma'lumotlar yo'q. Rivoyatlarga qaraganda u Xitoydan ketib qolgan va chegara nazoratchisiga o'zining Dao-de-szin asarini qoldirib ketishga rozi bo'lgan. Ushbu asarda daosizm asoslari, Lao-Szi falsafasi bayon etilgan. Ta'limot markazida – ulug' Dao, borliqning umumiy qonuni haqidagi g'oya asosiy o'rinni egallaydi. Dao hamma joyda, hamma narsada, har doim mavjud

va chek-chegarasiz hukmronlik qiladi. Ko'z bilan ko'rib, quloq bilan eshitib bo'lmaydigan, sezgi organlari uchun sezilarsiz, doimiy va tugamaydigan, nomsiz va shaklsiz, barcha narsani boshlab beradi, dunyodagi hamma narsa uchun shakl va nom beradi. Hatto ulug' Osmon ham Daoga ergashadi. Daoga izdosh hayotining maqsadi ham, mazmuni ham Daoni anglash, unga ergashish, u bilan birlashishdir. Daosizm ta'limiga ko'ra, Dao o'zining emanatsiyasi, ya'ni De orqali ko'rinadi. Daosizm falsafasida u kosmik ibtido namoyon bo'lishining tashqi shakli. Hamma narsani Dao yaratadi. Daosizmga ko'ra, inson tanasi bu mikrokosmdir, ya'ni monada (ruh)lar, ilohiy kuchlar yig'indisi hamda erkak va ayol ibtidosining o'zaro harakatlari natijasidir. Abadiylikka yetishish uchun harakat qilayotgan odam, eng avvalo, ushbu monadalar (ular 36 000 ga yaqin) tanani tashlab chiqib ketishga intilmasliklari uchun sharoit yaratib berishlari shart. Daoslar bunga ovqatlanishni chegaralash hamda maxsus jismoniy va nafas olish mashg'ulotlari orqali erishishni nazarda tutganlar. Mangulikka erishish uchun nomzodning o'zi ham 1200 dan ortiq ezgu ishlarni qilgan bo'lishi shart va bunda birgina yomon ish hammasini yo'qqa chiqarishi mumkin. Daosizm bo'yicha uzoq yashashning shartlari – "tanani oziqlantirish", ya'ni qat'i parhezga rioya qilish, organizmga jonlantiruvchi efirni chaqiruvchi maxsus nafas olish mashqlarini bajarishdir.

Daosizm asrlar davomida parvoz va qulashlarni, qo'llab-quvvatlash va quvg'inlarni boshdan kechirdi va ba'zan biron shajaraning rasmiy ideologiyasiga aylandi. U jamiyatning eng sara o'qimishlilari uchun qanday kerak bo'lsa, xitoy jamiyatining kamsavod o'rta sinfi uchun ham shu darajada kerak bo'lgan. Ziyolilar ko'pincha daosizmning falsafiy nazariyasiga, uning qadimiy soddalik va tabiiyligiga, tabiat bilan uyg'unlashishiga hamda o'zini ko'rsata olish erkinligiga murojaat etardi. O'rta sinflarni mulkni teng bo'lib beruvchi ijtimoiy xom xayollar o'ziga tortardi. Xitoyda daosizm rasmiy-ideologik qadriyatlar tizimida kamtargina o'rinni egallagan, ammo markazlashtirilgan hokimlik

pasaygan tanglik davrlarda daosizm oldingi qatorda turar edi.

Hozirgi vaqtda daosizm – Xitoy, Tayvan, Syanganda va xitoy emigrantlari orasida ommabop. Daosizmning qayta tug'ilishi ma'lum darajada ichki uyg'unlikka ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi sigun (maxsus nafas texnikasi, "ushu"ning bir turi) gimnastikasining ommaviylashishiga ham sababchidir. Daosizm tibbiyotning bir qator sohalariga hamda minerologiyaga, falsafa va adabiyotga katta ta'sir ko'rsatdi. U buddizmning ayrim g'oyalari va sig'inishlarini o'z ichiga oldi, neokonfutsiylik rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi.

Sintoizmning asosiy aqidalari va marosimlari

Sinto atamasi (yapon. sinto – "xudolar yo'li" (ta'limoti)) birinchi bo'lib VI asr boshlarida muomalaga kiritilgan. VIII asrning boshlarida sintoizmning Yaponiya davlatining milliy dini sifatida shakllanishiga ibtidoiy animistik, totemistik va fetishistik g'oyalar hamda buddizm, konfutsiylik, daosizm diniy-falsafiy tizimlari o'z ta'sirini o'tkazdi. Shu bois, sintoizm yagona diniy aqida va marosimlarga ega emas. Zamonaviy yaponshunoslikda "sintoizm" atamasining talqini va undan to'g'ri foydalanish masalasi ko'pincha bahsli bo'lib, sintoizm tarixini har biri alohida o'ziga xos aqida va marosimlarga ega bo'lgan diniy-falsafiy an'analar sifatida o'rganish tendensiyasi mavjud[12].

Sintoizm afsonalari Kyusyu orolining shimoliy qismi va Yaponiya markaziy qismining mahalliy xudolariga ibodat qilish haqida hikoya qiladi. Qadimgi yaponlarda urug'-qabila xudolari "udzigami"lar ("udzi" urug'-qabila; "kami"–xudo) alohida ahamiyat kasb etgan. Qadimgi yaponlar e'tiqodiga ko'ra, mahalliy (daryo, tog', o'rmonlar) kamilarining qudrati sintoizmdagi asosiy kamilarning kuchidan afzal sanalgan. Mahalliy kamilar urug'-qabilani himoya qilib yaponlar hayotining barcha sohalarida yordam beruvchi hisoblangan[13]. Shuningdek, sintoistlar zilzila, bo'ron kabi barcha tabiiy kuchlar kamilariga ibodat qilganlar.

Keyinchalik, asta-sekin ko'plab kamilar qatorida "Quyoshli"

Amaterasu asosiyga aylandi. Sintoizm mifologiyasiga ko'ra, u Yaponiya orollarini yaratib Ninigini "ilohiy" imperator sulolasining asoschisi qilib yuboradi. Unga hokimiyatning ramzi sifatida uch muqaddas narsa – ko'zgu (ilohiylik timsoli), qilich (qudrat timsoli) va yashma (sadoqat va fidoiylik timsoli) topshirildi. 701-yilda tuzilgan "Taixoryo" qonunlari esa bu aqidani ma'qullab, sintoizm diniy ma'muriyati tuzdi va davlatdagi diniy bayramlar ro'yxatini tasdiqladi. 712-yilda yapon orollarining barcha xalqlar afsonalari ("Kodziki") yaratildi, oradan ikki asr o'tib esa, "Marosimlar majmuasi" paydo bo'ldi.

Sintoizm marosimlari (Matsuri) turli shakllarda amalga oshiriladi: uyda amalga oshiriladigan kundalik oilaviy ibodatlar, ibodatxonalarda o'tkaziladigan marosimlar, umumxalq diniy bayramlari. Ibodatxonalar uchun umumiy bo'lgan jihatlar mavjud: tozalash marosimi (haray); oziq-ovqat, ichimliklar, pul va shu kabi hadyalar qilish (sensen), iltijo o'qish (norito) va birgalikda hadya qilingan ovqatlarni yeyish marosimlari kabilar.

Sinto ibodatxonasi manzarali joyda qurilib, ikki yoki undan ortiq binolardan iborat bo'ladi. Asosiy xondanda sintay, ya'ni mujassamlashgan kami yashirilgan. Sintay turli narsalar bo'lishi mumkin: kami nomi yozilgan taxtacha, tosh, oyna va b. Xondanning yonida xayden, ya'ni sintoizm marosimlari o'tkaziladigan xona mavjud. Ibodatxonaning ramziy darvozasi (tori) odatda qizil rangga bo'yalgan qimmatbaho taxta-yo'g'ochdan yasalgan. Ko'pincha, bitta sinto ibodatxonaning dindorlar tomonidan taqdim etilgan bir necha torilari bo'lishi mumkin.

VI asrdan boshlab Koreya va Xitoydan Yaponiyaga buddizmning kirib kelishi sintoizmning aqida va marosimlariga ta'sir ko'rsatdi. "Ryobusinto" deb nomlangan bu ikki dinning birlashishi yapon tilidan "buddizm va sintoizm yo'li" deb tarjima qilinadi. Ko'pgina yaponiyaliklar ikki dinning marosimini o'tkazadilar. Nikoh, tug'ilish va boshqa quvonchli hodisalar bilan bog'liq marosimlar odatda, sinto ibodatxonalarida nishonlansa, xotirlash marosimlari esa buddizm qoidalariga muvofiq o'tkaziladi.

XVII–XVIII asrlarda "Kokugaku – Milliy maktab"ining

Kamo Mabuti, Motoori Norinaga va boshqa allomalari ibtidoiy sintoizmning "qayta tiklanishi" jarayonini faol qo'llab-quvvatlab, tennoizmni, ya'ni imperatorga sig'inish an'anasini qayta tikladilar. 1867–1868-yillar inqilobidan keyin, Ikkinchi jahon urushi (1939–1945) yillarida sintoizm buddizm bilan birga imperator va hukumat tomonidan qattiq qo'llab-quvvatlandi. Biroq Ikkinchi jahon urushidagi Yaponiya mag'lubiyati sintoizmning obro'siga putur yetkazdi. Yaponiya konstitutsiyasi (1947-y.) dinni davlatdan ajratishni ta'kidladi, ba'zi sintoizm adabiyotlari taqiqlandi, ruhoniylar sobiq rasmiy maqomidan mahrum bo'ldi va yapon imperatori o'zining "ilohiy" maqomini rasmiy tark etdi. Biroq keyingi yillarda sintoizm asta-sekin o'z ta'sirini qayta tiklashga kirishdi va o'z ta'limotini biroz modernizatsiya qildi[14]. Ruhoniylar sintoizm talimotini Kokugakuin (Tokio) va Kogakkan (Ise) xususiy universitetlarida o'rganadilar.

Xulosa qilib aytish mumkinki, sintoizmning shakllanishi ibtidoiy dinlar hamda buddizm, daosizm va shular kabi diniy-falsafiy tizimlar ta'sirida kechdi. Aynan boshqa diniy tizimlar ta'sirida u yaxlit aqida va marosimlarga ega bo'lmadi. O'z o'rnida yapon millati ma'naviyati va davlat boshqaruviga katta ta'sir ko'rsatgan sintoizm bugungi kunda ham o'zining ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Yahudiylik | Yahudiylik – yahudiy xalqining dini. Garchand yahudiylik ildizlari ilgariroq, miloddan avv. II ming yillikda, payg'ambar Muso faoliyati bilan bog'liq holda paydo bo'lgan bo'lsa-da, rasman miloddan avv. I ming yillikda Yaqin Sharqda vujudga kelganligi aytiladi. Dinning nomi Yahudiya podshohligi nomidan kelib chiqqan. Yahudo (Iuda) Yoqubning to'rtinchi o'g'lining ismi, u yahudiy qabilalaridan birining asoschisi bo'lgan. Bu qabila boshqa qabilalardan mashhurroq bo'lib, alohida yahudiylar davlatini tashkil etgan.

Beruniyga ko'ra, yahudiylar aytishlaricha, Yoqub Yahudoga baraka tilab, uning haqqiga duo qilganida, to podshohlikni egallovchi bir kishi kelgunicha podshohlik uning avlodlari qo'lidan chiqib ketmasligini unga xabar bergan.

Yahudiylikka ko'ra, to kutilgan Mashiax (Najotkor, Xaloskor) yuzaga chiqqunicha, yuzaga chiqqunicha, podshohlik uning avlodlarida bo'ladi, deb xabardor qilgan. Yahudiylar aytganidek, "podshohlik ularning qo'llaridan chiqmagan", chunonchi "ra's al-jolut", ya'ni vatanlarini tashlab, Baytul Muqaddasga ketgan quvg'indilar raisi dunyodagi barcha yahudiylarning boshlig'i va podshohi bo'lib, unga to'la bo'ysunishgan va uning amri aksar holda yahudiylarga hukmronlik qilgan[15].

Yahudo – yahudiycha "Xudoga maqtov yoki shon-sharaf bo'lsin" demakdir. Birinchi marta bu nom bilan Yoqubning to'rtinchi o'g'li atalgan. U keyinchalik yahudiylar qabilasining asoschisi bo'lgan. Bu qabila boshqa qabilalarga nisbatan mashhurroq bo'lib, alohida yahudiylar davlatini tashkil etdi va shundan boshlab yahudiylar ikki davlatga – Yahudo avlodlari va Bani Isroilga ajraldi.

Yahudo avlodlari Falastinning janubini ishg'ol etib, Baytul Muqaddasni o'z davlatlarining markazi qilib olganlar. Bu joylarning o'zi ham Yahudiya deb yuritilgan. Bani Isroil Falastinning shimolini ishg'ol qilib, markazi Samariya shahri bo'lgan. Bu shahar Falastin ishg'ol qilingandan keyin qurilgan. Shuning uchun Bani Isroilga tobe kishilar samariylar deb ataladi. Yahudiylarning ikki davlatga ajralishi milodgacha bo'lgan 900 – yillarda sodir bo'lgan.

Milodgacha bo'lgan 722-yili assuriyaliklar ta'qibi ostida Isroil davlati inqirozga uchradi. Assuriya shohi Sargon II (miloddan avv. 722–705) Samariyani bosib oldi. Isroil shohi Osiya va uning o'ttiz ming tobelari asir qilib olib ketildi. Ularning o'rniga Bobil (Vavilon) va Suriyadan kelgan muhojirlar joylashtirildi. Shunday qilib, Falastinning shimoliy qismi yahudiylar qo'lidan chiqib ketdi.

Milodgacha 701-yilda esa Assuriya shohi Sargon II ning o'g'li Sanaxxarib (miloddan avv. 705–681) Baytulmuqaddasga yurish qilib, uni qamal qildi. Yahudo podshohi unga kumush va oltindan iborat katta hadya taqdim etgandan keyin shahar qamali to'xtatildi.

Milodgacha 605-yili Nabopalasar (626–604) tomonidan Assuriya davlati xonavayron qilinib, Bobil davlatiga asos

solindi. Uning o'g'li Navuxodonosor (604–567) Milodgacha 586-yili Baytulmuqaddasga yurish qilib, to'qqiz oy davom etgan qamaldan keyin uni ishg'ol qildi. Shaharga o't qo'yildi, Solomonning mashhur ibodatxonasi ham kuyib ketdi. Baytul Muqaddasning butun aholisi asir qilinib, Bobilga olib ketildi.

Milodgacha 538-yili Eron ahamoniylar sulolasi podshohi Kir (558–529) tomonidan Bobil bosib olindi. Kir yahudiylarga Falastinga qaytish uchun ruxsat berdi. Bobir asir olingach, Yahudo avlodlarining ko'pchiligi Falastinga qaytib keldi. Bular boshqa hamma xalqlardan ajralib turishlari uchun "yahudiylar" deb atala boshladi. G'arb mamlakatlari xalqlari orasida ham ular shunday nom bilan mashhur bo'ldilar.

Buyuk Rum podshohi Vaspasiyan (69–79) tomonidan milodning 70-yili ikkinchi marta vayron qilingan. Beruniyda Vaspasiyan Isfasin, deb ko'rsatilgan[16].

Yahudiylik diniy ta'limotining muqaddas yozuvi qadimgi yahudiy qisqartma so'zi (akronim)da Tanax nomi bilan ma'lum. Bu uning tarkibiy qismlari nomlaridan olingan: Torāh, (Besh Kitob), Nebi'im (Payg'ambarlar) va Khetūbim (Yozuvlar, Agiograflar)[17].

Tora (o'zb. Tavrot)ning to'rtinchi kitobiga muvofiq yahudiylik dinining nomlanishi 12 yahudiy qabilasi ichida eng ko'p sonli bo'lgan Yahudo qabilasi nomi bilan bog'liq. Miloddan avv. XI asr oxirlarida eng yuqori kuch-qudratga erishgan Isroil-yahudiya davlati podshohi Dovudning kelib chiqishi ham Yahudo shajarasiga taalluqlidir. Bu holat qadimgi yahudiy davlatida yahudo qabilasining yuqori mavqega erishishiga, "yahudiy" so'zi esa "ibroniy" so'zining ekvivalenti sifatida ishlatilishiga turtki bo'lgan. Yahudiylik qadimgi monoteistik milliy dinlardandir. Uning ayrim holatlarda boshqa xalqlar – xazarlar, karaimlar, ashkenazilar orasida tarqalishi, hinduiy-likning Hindistondan tashqariga yoyilishi kabi ularni jahon dinlariga aylantira olmadi. Chunki bu hodisa ushbu dinlar shakllanishida hal qiluvchi rolni o'ynamadi.

Talmud – yahudiylikning diniy-axloqiy, marosimlar va huquqiy qoidalariga oid to'plam. U dindor yahudiylar uchun qonunchilik va sud asosi hamda axloqiy kodeks sanaladi.

Yahudiylikning 13 ta aqidasi "Men to'liq ishonch bilan ishonaman..." so'zlari bilan boshlanadi. Xudo so'ziga hamisha "uning nomini marhamat qilinsin" maqtovi, Muso (Moshe, Moisey) ismiga esa "qabrida tinch yotsin" so'zi qo'shiladi. Quyida ushbu aqidalarning 13 tamoyili ifodalanib berilgan:

1. Xudo barcha narsalarni yaratadi va barcha narsalarni boshqaradi.
2. U yagona va uning yagonaligiga o'xshash yagonalik yo'q.
3. U tanaga ega emas, hech qanday shakli yo'q, unga o'xshash hech narsa yo'q.
4. U – birinchi va oxirgi.
5. Unga va faqat ungagina sig'inish kerak.
6. Payg'ambarlar so'zi haqiqatdir.
7. Musoning bashoratlari haqiqatdir.
8. Tora Muso (Moshe qad. yahud. – suvdan olingan, qutqarilgan)ga berilgan edi.
9. Tora o'zgartirilmaydi va boshqa Tora bo'lmaydi.
10. Yaratuvchi odamlarning barcha ishlari va fikrlarini biladi.
11. Yaratuvchi uning amrlarini bajaruvchilarni mukofotlaydi va ularni buzuvchilarni jazolaydi.
12. Mashiax keladi.
13. Yaratuvchining istagi bilan vafot etganlar tiriladi.

Yahudiylikda diniy amrlar alohida o'rin tutadi. Yahudiylikka ko'ra, Musoga Sino tog'ida 10 amr in'om qilingan. Quyida 10 amr qisqartirilgan holda keltirilmoqda: "Yahvedan boshqa ilohlarni tan olmaslik"; "Osmonda ham, yerda ham, suvda ham sig'inish uchun but, sanam va tasvirlar yaratib olmaslik"; "Bekordan bekorga Xudo[18] nomini tilga olmaslik"; "Shanba kunini doimo tabarruk qilishni yodda tutish"; "Ota-onani qadrlash"; "O'ldirmaslik"; "Zino qilmaslik"; "O'g'rilik qilmaslik"; "O'z yaqinlariga nisbatan yolg'on guvohlik bermaslik"; "O'z yaqinlarining narsalariga[19] ko'z olaytirmaslik".

Yahudiylikning ibodat marosimlari asrlar davomida sezilarli o'zgarishlarga uchradi. Ko'chmanchilik hayotini kechirgan

davrlardayoq yahudiylarda jamoa bo'lib ibodat qilishlari uchun xos chodirlar – skiniyalar bo'lgan. Dovud payg'ambarning o'g'li shoh Sulaymon skiniyalar o'rniga toshdan ibodatxonalar barpo etishni buyurgan. Ibodatxona xizmatchilari – levitlar – yahudiylarning Leviy avlodlaridan bo'lganlar. "Levit" kitobida ibodatni amalga oshirish va qurbonlik keltirish qoidalarining tavsifi keltirilgan.

Quddus ibodatxonasi Bobil shohi Navuxodonosor tomonidan miloddan avv. VI asrda buzib tashlangani, qayta tiklangan ibodxonaning rimliklar tomonidan milodiy 70-yillarida yana vayron qilinganidan keyin qurbonlik keltirish marosimlari amalga oshirilmadi. Iyun oyining oxiri va avgust oyining boshlarida vayron bo'lgan ibodatxonalar uchun motam kuni o'tkaziladi. Payg'ambar Sulaymon ibodatxonasidan "Yig'i devori" nomini olgan devor saqlanib qolgan, bu yerda yahudiylar o'z xalqi taqdiridan ko'z yosh to'kadilar, qayg'uradilar va duolar o'qiydilar. Sinagoga binosining old tomoni doimo Quddusga qaratilgan bo'lib, unda erkaklar va ayollar uchun alohida xonalar ajratiladi. Sinagoga binosida maxsus parda ostiga Tora o'rami saqlanadigan quti "Aron a-kodesh" joylashtirilgan. Ushbu quti tepasida Quddus ibodatxonasini yoritib turadigan va yaratilishning ramzi bo'lgan yetti shamli shamdon – menora yonib turadi.

Yahudiylikda ko'plab urf-odatlar, marosimlar va bayramlar bor. Har bir yahudiy bularning hammasiga umri davomida rioya qilishi shart. Har bir yahudiy o'g'il farzandi tug'ilganining sakkizinchi kuni Xudo bilan inson o'rtasidagi ahd belgisi sifatida "brit-mila" – xatna qilinadi. "Bar-mitsva marosimi" – balog'at yoshini nishonlash. Bu o'g'il bolalarning 13 yoshga to'lganlarida jamoaning to'laqonli a'zosi bo'lishiga bag'ishlangan marosimdir. Shuningdek, ayollar hayzidan, farzand ko'rganlaridan so'ng hamda to'ylaridan oldin, erkaklar ba'zi diniy bayramlar arafasida mikva nomi bilan ataladigan maxsus hovuzda yuvinishlari belgilab qo'yilgan.

Yahudiy yilining birinchi bayrami – Rosh Ash-shana hisoblanadi. U sentabr – oktabr oylarida, yahudiy taqvimining 7-oyida bayram qilinadi. Shundan so'ng Yovm-kipur – 10 kunlik "tavba qilish", ya'ni gunohlardan poklanish kuni bo'lib, duolar o'qiladi. Yahudiylar ushbu kun Yahve bu yilda kim yashash va kim yashamasligini hal qiladi, deb hisoblaydilar.

Yahudiylikning asosiy bayramlari Pesax "Ismlar" kitobida bayon qilingan. Uni nishonlash mart oyining oxiri, aprelning boshiga to'g'ri keladi. Yahudiylarning Misrdan chiqishi va millat sifatida shakllanishi sharafiga 15–22 nisan kunlari bayram qilinadi. Shavuot (may-iyun) oylarida Musoga Peysaxning ikkinchi kunidan boshlab, 7 haftadan so'ng Sino tog'ida Tora berilgan kuniga bag'ishlangan bayram nishonlanadi. Torada Shavuot hosil bayrami sifatida tavsirlangan. Har haftalik shabatda, ya'ni shanba kuni Tora qismlari o'qiladi, an'anaviy marosimlar o'tkaziladi, ishlash taqiqlanadi.

Hozirgi kunda Isroilda din sezilarli darajada muhim ahamiyat kasb etadi. Shanba kuni, masalan, umumdavlat dam olish kuni bo'lib, do'konlar, jamoat transporti, davlat idoralari ishlamaydi. Fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish sinagoglarda amalga oshiriladi, diniy masalalar bo'yicha alohida sud faoliyat yuritadi. Siyosatda ham diniy partiyalar ustuvorligi kuzatiladi. Yahudiylik shaxsiy hayotning ko'pgina jabhalarini boshqaradi. To'y marosimlarini o'tkazish, ajralishlar, yahudiylar hayotining boshqa jihatlarini faqat ravvinlar nazorat qilishlari mumkin.

Hozirgi vaqtda yahudiylikda turli yo'nalish va sektalar mavjud bo'lib, ortodoksallar, islohotchilar, konservativ, gumanistlar va boshqalar shular jumlasiga kiradi. Ortodoksal yahudiylik bir necha yo'nalishlardan iborat. Masalan, xasidizm – XVIII asrning birinchi yarmida Sharqiy Yevropa yahudiylari orasida, keyinchalik butun dunyoga tarqalgan ta'limot. Uning asoschisi – rabbi Isroil Besht (1760). Xasidiymning asosiy manbayi Kabbaladir. Uning tarkibida mistika va sehrgarlik qismlari mavjud. Xudoning ilohiy jarayonlarning shartli ifodasini

o'zida jo etuvchi kabbala Tora va boshqa muqaddas kitoblarning yashirin mazmunini anglashga harakat qiladi. Ortodoksal yahudiylik galaxaga, ya'ni yahudiylarning diniy, oilaviy va fuqarolik hayotini me'yorlab beruvchi qonun nizomlariga rioya etishni majburiy, deb hisoblaydi. Xasidlar ibodat qilishni nafaqat ilohiy amrlarni bajarish bilan, balki butun insoniy xatti-harakatlar bilan amalga oshirishga undaydi.

Nazorat uchun savollar

1. Afsonaviy ongning vujudga kelishiga qanday omillar ta'sir qilgan?
2. Shomon shaxsining psixologik xarakteristikasi qanday?
3. Totemizmning ma'naviy prinsiplari nimalardan iborat?
4. Hozirgi jamiyatda ibtidoiy dinlarning qanday tomonlari kuzatilmoqda?
5. Qadimgi Mesopotamiya dini huquq tizimiga qanday ta'sir o'tkazdi?
6. Qadimgi Misr dini fan va madaniyatga qanday hissa qo'shdi?
7. Vedizm va brahmanizm manbalari haqida nimalar bilasiz?
8. Brahmanizmdagi "karma" va "sansara" tushunchalari haqida nimalarni bilasiz?
9. Konfutsiylikka ko'ra, "Szyun-Szi" qanday xislatlarga ega bo'lishi kerak?
10. Konfutsiy ta'limotiga ko'ra, boshqaruvning yakuniy va oliy maqsadi nima?
11. Daosizm hozirgi zamondagi qaysi mamlakatlarda mavjud?
12. Sintoizmda marosimlar qanday bajariladi?
13. Sinto ibodatxonalari uchun umumiy bo'lgan jihatlar nimalardan iborat?
14. Yahudiylikning qanday buyruqlari mavjud?
15. Zamonaviy yahudiylikda qanday yo'nalish va sektalarni bilasiz?

Asosiy xulosalar

Dinning ibtidoiy shakllariga an'anaviy ravishda tabiatga sig'inish, ajdodlarga sig'inish, animizm, shomonizm, tangrichilik, sehrgarlik, totemizm, fetishizm va boshqalar kiradi. Ular bir-biriga aralashib ketishgan bo'lib, sof holda deyarli uchramaydi.

Qadimgi dunyo dinlari Markaziy Osiyo, Mayya, atsteklar va boshqalar rivojlangan sivilizatsiya dinlaridir.

Milliy dinlar, bu ma'lum bir davlat bilan bog'liq bo'lgan yoki biron etnik jamoa vakillari e'tiqodiga xos bo'lib, boshqa xalqlar o'rtasida tarqalmagan dinlardir. Bunday dinlarni ularga e'tiqod qiluvchi xalqlar madaniyati, afsonalari va marosimlaridan ajratib bo'lmaydi. Uning vujudga kelishi tegishli elat va millatning paydo bo'lishi va shakllanish jarayoni bilan bog'liq.

II Modul manbalariga havola

1. С.И. Самыгин, В.И. Нечипуренко, И.Н. Полонская. Религиоведение: социология и психология религии. Ростовн/Д:, "Феникс", 1996. С. 287; 291
2. Merking D. Becoming half hidden: Schamanism and initiation among the Inuit. Stockholm, 1985. P. 118.
3. Magic, Science and Religion»/ Science, Religion and Reality/-James Needham, Macmillan Company, 1925. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding. Routledge&Francis Group, London and New York, 2008. P. 118
4. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding. Routledge&Francis Group, London and New York, 2008. Pp. 54, 65, 93, 136.
5. С.И. Самыгин, В.И. Нечипуренко, И.Н. Полонская. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д.:, «Феникс», 1996. С. 554–555.
6. Ардашкин И.Б. Психология религий: Учебное пособие. Томск: ТПУ, 2011. С. 219–220. Yana: С.И. Самыгин, В.И. Нечипуренко, И.Н. Полонская. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д.: Феникс, 1996. С. 159–160
7. Flattery David, Schwartz Martin. Haoma and harmaline: the botanical identity of the Indo-Iranian sacred hallucinogen "soma" and its legacy in religion, language, and Middle-Eastern folklore. Berkeley: Univ. of California press, 1989. 213 p.
8. Singh S.D. The early development of kingship in pre-Muslim India // Patterns of kingship and authority in traditional Asia: Publ. with the assistance of Monash. univ. Publ. comra. / Ed. by Mabbett I. L. 1985. P. 88
9. Singh S.D. The early development of kingship in pre-Muslim India // Patterns of kingship and authority in traditional Asia: Publ. With the assistance of Monash. univ. Publ. comra. / Ed. by Mabbett I.L. 1985. P. 91.
10. С.И. Самыгин, В.И. Нечипуренко, И.Н. Полонская. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д.: Феникс, 1996. С. 570.
11. Сарвепалли Радхакришнан. Индийская философия (в 2-х томах). М.: Миф, 1993. Т.1. 626 с.
12. Садовников О.К., Згурский Г.В. Новейший словарь религиоведения/ под ред. С.Н. Смоленского. Ростов н/Д.: Феникс, 2010. С. 351.
13. Энциклопедия религий / Под ред. А.П. Забияко, А.Н. Красникова, Е.С. Элбакян. М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2008. С. 191, 95, 223.

14. Ю.Ф. Борунков, И.Н. Яблоков, К.И. Николаев и др. Основы религиоведения: Учебник. Под ред. И.Н. Яблокова. М.: Высшая школа, 1998. С. 104–106.
15. Беруний. I. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар / Т.: Фан, 1968. Б. 52.
16. Беруний. I. / Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар/. Т.: Фан, 1968. Б. 43.
17. Torāh (the Pentateuch), Nebi'im (the Prophets) and Ketūbim (the Hagiographa), (Bitiklar).
18. "Худо" so'zi qadimgi yahudiylik matnlari boshqa tillarga tarjima qilinganda Iyegovaga almashtirilgan. Iyegovaning xristiancha yozilish shakli (Jehovah, Iyegova). Ko'plab protestant konfessiyalari yahudiylar an'anasiga ko'ra, ikkinchi amrni ikkiga bo'ladilar, bunda birinchi gap birinchi amr, qolgan gaplar ikkinchi sanaladi. (Shmot, lotin. Exodus 20: 3-6).
19. Rim-katolik va lyuteran cherkovi yahudiy an'anasiga ko'ra, o'ninchi amrni ikkiga bo'ladi. Lyuteranlar Dvarim kitobi tartibiga ergashib, "o'z yaqinlaring uyini istama" amrini to'qqizinchi, keyingisini esa o'ninchi sanashadi.

III MODUL. JAHON DINLARI

3.1. Buddizm

Mazmun. *Buddizm. Buddizm ta'limoti – to'rt oliy haqiqat, nirvana. Buddizm axloqiy ta'limoti – "Pancha-shila". Buddizm oqimlari: maxayana, xinayana, lamaizm va h.k. O'zbekiston hududidagi buddizm yodgorliklari va ularning tadqiq etilishi.*

Buddizm ta'limoti. To'rt oliy haqiqat. Nirvana

Buddizm – eng qadimgi jahon dini bo'lib, Hindistonda miloddan avv. VI–V asrlarda paydo bo'lgan.

Buddizm Hindixitoy orolidagi ayrim mamlakatlarda keng tarqalgan. Tailand, Vetnam, Myanma, Kambodja, Laosning asosiy dini. Sanskrit va palidan tarjima qilinganda "buddha" so'zi "nurlanish", "ravshanlashish", "uyg'onish" ma'nolarini anglatadi. Ushbu din zamonaviy Xitoyning uchta asosiy dinlaridan biri hisoblanadi. Hind madaniyatining ushbu davrga kelib yozuvga tayanishi, brahmanizm va vedizm kabi diniy e'tiqodlar bilan boy bo'lgan san'at shakllari rivojlanishi buddizmning paydo bo'lishi uchun qulay sharoitlar yaratdi. Buddizm vedizm ta'limotining bir qator muhim tushunchalari: karma, sansara, samskara, dharma va boshqalar to'g'risidagi ta'limotlar, veda timsollari, ba'zi o'simlik va hayvonlarni e'zozlash va ko'pgina oilaviy-maishiy an'analarni o'zlashtirdi. Buddizmni nafaqat din, balki falsafiy ta'limot, madaniyat qoidalari to'plami yoxud hayot tarzi, deb baholash mumkin.

Muqaddaslashtirilgan va ijtimoiy guruhlar o'rtasida qat'i chegaralarga ega kasta va varna tuzumi ijtimoiy munosabatlarda katta qarama-qarshiliklarga sabab bo'ldi. Ushbu davrda hokimiyatni qayta taqsimlash yuzaga keldi, shu jumladan, chet hududlardagi kshatriylarning o'z hokimiyatini mustahka-

mlasiga intilishi, quldorlikning yirik shakllariga o'tish, qullarning mehnat unumdorligini oshirish kabilarda namoyon bo'ldi. Bularning barchasi bir tomondan qudratli mamlakat – Magadxa imperiyasi yaratilishiga olib kelgan bo'lsa, ikkinchi tomondan ijtimoiy ziddiyatlarni kuchaytirdi. Ushbu davrda Hindiston aholisining katta qismi "Hayot – bu azob-uqubat" degan haqiqatni boshdan kechirdi. Keyinchalik bu holat Budda tomonidan keltirilgan to'rt haqiqatning birinchisi sifatida qabul qilindi. Aynan shunday vaziyatda shimoli-sharqiy Hindistonda Shakya qabilasining Gautama zodagon urug'ida buddizm asoschisi – hind shahzodasi Siddxartxa Gautama dunyoga kelgan.

Budda tug'ilgan vaqti haqida aniq ma'lumotlar yo'q. Ba'zi arxeologik ma'lumotlar va janubiy paliy an'analariga ko'ra, bu miloddan avv. 623-yilga to'g'ri keladi. 1956-yilda Budda nirvanasining 2500 yilligi bayram qilinishi ham ushbu sanaga asoslangan edi. Buddizm yil hisobi shundan boshlanadi. Shimoliy maxayana an'anasi bo'yicha boshqacha hisoblaniladi, ammo ko'pchilik maktablar miloddan avv. 380-yilni tan oladilar. Yevropalik taqiqotchilar esa miloddan avv. 410–380-yillarni arxeologik va madaniy-tarixiy jihatdan ko'proq asoslangan, deb hisoblaydilar.

Buddizm mifologiyasi shahzoda Siddxartxaning tug'ilishi Buddaning birinchi tug'ilishi emasligi haqida hikoya qiladi. Afsonalarga ko'ra, bo'lajak Budda jami 550 marta tug'ilgan. O'zining avvalgi hayotida u avliyo, podshoh, rohib, maymun, savdogar, tovuq, g'oz, fil, bundan tashqari baliq, kalamush, duradgor, baqa, quyon va h.k. bo'lgan. Bu holat u kshatriy oilasida oxirgi marta tug'ilib, dunyoni qutqarish, nirvanaga erishish yo'lini topish vaqti kelmagunicha davom etgan, deb hikoya qilinadi. Aynan shuning uchun unga Siddxartxa (Maqsadga erishuvchi) degan ism qo'yishgan. Afsonalarga ko'ra, bashoratchilar uni buyuk kelajak kutishini: u yer yuzida haqiqiy tartib o'rnatishga qodir bo'lgan buyuk hoqon yoki buyuk zohid bo'lishini bashorat qilishgan. Otasi Shuddxodana o'g'li bashorat qilingan yo'llarning birinchisidan borishini xohlagan va o'g'li

tarki dunyo qilmasligi uchun qo'lidan kelganicha harakat qildi: farzandi dunyo tashvishlarini bilmasligi uchun misli ko'rilmagan hashamda voyaga yetkazdi.

Ammo otaning harakatlari zoye ketdi. Siddxartxa qasrdan chiqib ketadigan bo'ldi. Kunlardan bir kuni bemorni uchratib, dunyoda kasalliklar borligini, qari odamni uchratib, yoshlik abadiy emasligini, dafn marosimini kuzatib, o'limni anglaydi. Keyinroq esa, dunyoning azob-uqubatlaridan qutulishni istab, yolg'iz hayot kechirishga intilayotgan tarki dunyochi rohibga ko'zi tushadi. 29 yoshida esa u xuddi shu yo'ldan ketishga qaror qiladi va saroy hamda oilasini tark etib, Siddxartxa shraman (odamlardan alohida, tarki dunyochi) bo'lib yurt kezdi. U eng murakkab asketik amaliyotni juda tez o'zlashtirib oldi: nafas olish, tuyg'ularni nazorat qilish, ochlik, jazirama issiq va sovuqqa bardosh berish, trans holatiga tushishni o'rganib oldi, ya'ni o'zining sezgilariga chuqurroq kirib, o'ziga xos holatga erishgan va tashqi dunyodan ajralgan. Biroq u "Qanday qilib azob-uqubatlarga chek qo'yish kerak?" degan savolga javob topa olmaganligi uchun hech o'zidan qoniqmas edi.

Budda rivoyatlariga ko'ra, Siddxartxa yuksak fahmlash hissiga erishish uchun olti yillik zohidlik amaliyoti va ochlik yordamida qilgan navbatdagi omadsiz urinishdan so'ng o'z-o'zini azoblash yo'li haqiqatga olib kelmasligiga ishonch hosil qildi. Shunda u kuchini tiklab, daryo qirg'og'ida chekka joyni topib, daraxt tagiga o'tiradi (shu vaqtdan boshlab u Bodxi daraxti, ya'ni "Fikrlarni ravshanlashtiruvchi daraxt" deb nomlanadi) va mushohadali xayolga cho'madi. Siddxartxaning xayolidan o'zining avvalgi hayoti, barcha tirik mavjudotlarning oldingi, hozirgi va kelajakdagi hayoti bir-bir o'tadi, so'ngra esa oliy haqiqat ochildi. Budda xohish-istaklar, dunyoviy lazzatlarga cho'mgan hayot bu quyi, qop-qorong'i va foydasiz, boshqa, qarama-qarshi tomon esa o'z-o'zini azoblashdagi hayot bo'lib, u ham foydasiz ekanligini anglab yetdi. To'g'ri yo'l esa – xotirjamlikka, yuksak bilimga, fikrlar oydinlashuviga, nirvanaga olib boradigan o'rta yo'ldir. Ana shu paytdan boshlab u Buddaga, ya'ni nurlangan, uyg'ongan

shaxsga aylandi[1]. Budda azoblardan qutulish yo'llarini izlayotgan barcha odamlarga ushbu yo'lni o'rgatishga qaror qiladi. Natijada Buddaninig to'rt olijanob haqiqati yuzaga keladi:

1. Azob-uqubat mavjudligi haqida. Azob-uqubatning borligi haqiqatdir. Odamning mavjud bo'lishi, bu – dukxa, ya'ni azob, qoniqmaslik, ko'ngil sovishi. Tug'ilish, qarilik, kasallik, o'lim, bu azobdir. Istagiga erishmaslik bu–azob: inson hayoti qiyinchiliklardan xoli bo'lishini xohlaydi va bunday emasligidan azob chekadi. Doimiy qayta tug'ilishlar ushbu azoblarni ko'paytiradi.

2. Azob-uqubatlarning sababi haqida. Azob-uqubat o'z sababiga ega. Bu o'zgarishlarga olib keluvchi istak va ehtiroslar bilan bog'liq bo'lgan ishtiyoqdir. Istagan narsaga ega bo'lish va abadiy yashash istagini amalga oshirib bo'lmasligidan qoniqmaslik – tanxa, ya'ni hayotga, hissiy huzur-halovatga tashnalik, biror narsa yoki biror odamga xudbinlarcha bog'lanish. Bu tashnalik cheksiz va uni qondirib bo'lmaydi. Yomonlik istakning o'zida emas, balki uning xudbin (egoistik) xarakteridadir.

3. Azob-uqubat sabablarini yo'qotish haqida. Azobni yo'q qilish mumkin. Bu dilning ravshanlashuvi orqali orzu-istak va ehtiroslarni yengib o'tishdir. U qayta tug'ilishlar doirasidan chiqish va ular bilan bog'liq bo'lgan azob-uqubatlardan qutilish imkonini beradi.

4. Azoblarga chek qo'yish yo'li to'g'risida. Azob-uqubatlarni yo'q qilishga olib boruvchi yo'l mavjud. Bu o'z fikr-xayollariga cho'mish va bosh maqsad – hamma narsani istashdan, shu jumladan, shaxsiy istaklardan ozod bo'lish yo'lidir.

Ushbu sakkiz bosqichli yo'l quyidagilardan iborat:

1. To'rt olijanob haqiqat haqida bilimlarni to'g'ri tushunish.
2. O'z-o'zini qat'i tartibga solish uchun to'g'ri niyatlar qilish.
3. To'g'ri so'z. So'z – fe'l-atvorning aksi bo'lib, to'g'ri so'zlar avvalambor rost so'zlardir. Shuningdek, so'zlarni marhamatli qilish, yolg'on, bekorchi gap, haqorat va beadabliklardan o'zini chetga olish.
4. To'g'ri ishlar. Bu yomonlik qilmaslik tamoyiliga mos

keladigan ishlardir. Bunda o'zini to'g'ri tut[illegible] jonzotlarga zarar yetkazish yoki ularni o'ldiris[illegible] mumkin bo'lgan g'azabni jilovlashni buyuradi; [illegible] – chunki o'g'rilik kishi o'zi uning bir qismi hisob[illegible] zarar yetkazadi; nikohdan tashqari jinsiy maylni [illegible] chunki u ruhni buzadi; yolg'ondan uzoqroq yurish. Buddizmda yolg'onning hech qanday shakli oqlanmaydi. Shuningdek, odamni mutlaqo ruhiy va jismoniy nazorat qilishga imkon bermasligi bois, mast qiladigan moddalardan tiyilish.

5. To'g'ri hayot kechirish, maishiy hayotda, kasbiy faoliyatda, ijtimoiy hayotda axloqiy kodeksga amal qilish. Buddizmda qulfurushlik, qurol yasash va sotish, giyohvand moddalarni sotish, shuningdek, fohishalik kabi xatti-harakatlar bilan shug'ullanish taqiqlangan.

6. To'g'ri intilish. Bu maqsad yo'lida sabr va matonatni talab qiluvchi yo'l bo'lib, katta kuch: o'z-o'zini tarbiyalash va o'zligini yo'qotmaslikni talab qiladi.

7. To'g'ri e'tibor, ya'ni diqqat-e'tiborning faol hushyorligi. Buddizm xuddi boshqa hech narsa yo'qdek, bir predmetga e'tiborni to'plashni o'rgatadigan mashqlar, diqqatni jamlash va meditatsiya tizimini ishlab chiqdi.

8. To'g'ri mushohada, mahliyo bo'lish va meditatsiya usullarini to'g'ri tanlash.

Shuningdek, Budda tomonidan nirvana yo'lida kishanlar, deb nomlangan o'nta buyuk to'siq qayd qilingan: 1) shaxs illyuziyasi (xomxayolligi) bo'lish; 2) shubha; 3) irim; 4) tana ehtiroslari; 5) nafrat; 6) hayotga bog'langanlik; 7) lazzatlanish va ovunish istagi; 8) kibr; 9) mag'rurlik; 10) nodonlik[2]. Nirvanaga erishish uchun buddaviylar ushbu kishanlarni uzishlari kerak bo'ladi.

Buddizmda hinduizmning markaziy tushunchalaridan biri bo'lgan dharma, ya'ni abadiy axloq qonuni rivojlangan. Buddizm ta'limotiga ko'ra, inson ong oqimi Dharma-zarrachalardan iborat. U shartli ravishda besh guruh-skandxga bo'linadi: 1) tana (rupa); 2) his-tuyg'ular (vedana); 3) taniy olish (sandjnya);

4) karma impulslari (sanskara). Buddizmda sanskara yoki samskara – karmik iz qoldiruvchi fikrlar, so'zlar, ilgarigi hayotdagi xatti-harakatlar. Karma yangidan tug'ilish va keyingi hayot sifatini belgilaydi. Sanskara hinduiylikda hayotning muhim bosqichlarida bajariladigan va tana hamda ruhni tozalashga mo'ljallangan hayotiy sikl marosimini aks ettiradi); 5) ong (vidjnyana).

Buddizm insonning borlig'i o'zgarmas ekanligini, uning xatti-harakatlari ta'siri ostida faqat dunyoni idrok qilishi o'zgarishini o'rgatadi: yomon ish qila turib, inson kasalliklar, kambag'allik, xo'rlanishlarni orttirib oladi. Yaxshi ishlar qilib esa quvonch va xotirjamlik rohatlarini suradi. Buddizm asosiy e'tiborini so'zlarning ham, xatti-harakatlarning ham ongga nisbatan ikkilamchi ekanligi haqidagi fikrga qaratadi.

Sansara dunyosidagi bunday mavjudlikning davri quyidagicha: har bir fikr, har bir so'z va har bir ish o'z karma izini qoldirib, insonning keyingi mujassamlashuviga olib keladi. Buddistning maqsadi – iloji boricha karma izlarini kamroq qoldirib yashash. Buddizm ta'limotining axloqi "10 ta yovuz harakat" va "10 ta yorqin harakat"ni ko'rsatadi[3]. 10 ta yovuz harakatlarga: qotillik, o'g'rilik, xiyonat; yolg'on, tuhmat, so'z bilan haqoratlash, yengiltaklik bilan so'zlashish; qizg'anchiqlik, nodonlikni kiritgan. Buddizm yovuz niyatlar keyingi hayotda karma izlarini, ya'ni nomaqbul oqibatlarni qoldiradi, deb o'rgatadi. Masalan, ichi qoralar majruhlikka, jirkanch axloqqa duchor bo'ladilar. Yorqin xislatlar: olijanoblik, axloqiy xatti-harakatlar, meditatsiya, hurmat-ehtirom, beminnat yordamga tayyorlik, o'z xizmatlarini boshqalarga ko'rsatish, boshqalarning quvonchiga sherik bo'la olish, to'g'ri ta'limot ortidan borish. Buddizmning hayot uzluksiz almashib turishi haqidagi tasavvur "Sansara g'ildiragi"dir..

Buddizm oqimlari | Ilk buddizmdagi kelishmovchiliklar uning ikki oqimga bo'linishiga olib keldi: Hinayana ("Kichik g'ildirak") va Mahayana ("Katta g'ildirak"). Hinayana asosan janubiy-sharqiy mamlakatlarda

qaror topib, janubiy Buddizm nomini oldi, Mahayana esa shimoliy mamlakatlarda tan olinib, shimoliy Buddizm nomini oldi.

Mahayana ko'proq ommalashgan bo'lib, uning tarafdorlari ko'proq va uni "keng qutqaruv doirasi" deb tavsiflaydilar. U tushunarliroq va marosimlari soddaroq bo'lib, tarki dunyochilik va odamovilikni talab etmaydi, asosiy e'tiborni pand-nasihatlar tinglashga, jamoat-davlat faoliyatida ishtirok etishga qaratadi. Hindiston tashqarisiga chiqqach, maxayana ko'plab oqimlarni keltirib chiqardi. Bunda nirvanaga (Budda diniy ta'limotiga ko'ra, dunyo tashvishlaridan kechib, o'zini rohat-farog'atda sezish) kirib, baxt orttira olishi mumkin bo'lgan, biroq nirvanaga erishishni istayotganlarga yordam berish uchun o'z manfaatini keyinga qoldirgan ulug' shaxslarning bodxisatvga sig'inishi muhim o'rin tutadi. Bodxisatvga sig'inish marosimlarni birmuncha murakkablashtirgan: yangi ibodatlar, iltijolar va bo'rttirilgan marosimlar paydo bo'ldi, natijada ibodat qiluvchi dindorlarning soni ham ortdi.

Hinayana yo'nalishi ilk buddizm bilan uzviy bog'liq bo'lib, tarki dunyochi bo'lmagan rohiblar uchun qutqaruv yo'li rad etiladi.

Budda butun hayoti davomida turli uslublarni o'rgangan, biroq ular Budda hayotdan ko'z yumganidan so'ng yozib olingan. Budda nimalarni o'rgatganligini og'zaki tasdiqlash uchun Birinchi Buddizm kengashida uning besh yuzta o'quvchisi o'zlari eshitgan muqaddas matnlardan turli parchalarni yoddan o'qib beradilar. Buddaning hayoti va faoliyati qator buddizm matnlariga, shu jumladan, "Lalitavistara" ("Lalitavistara Sūtra")ga asoslanadi. Budda haqidagi birinchi matnlar uning o'limidan 400 yil o'tgach paydo bo'ldi. Har bir asrda monaxlar uning biografiyasini "bezata" boshladilar, unga aniqlanmagan, bo'rttirilgan va monaxlar tomonidan "tasdiqlangan" axborotlar qo'shila bordi. Shunga qaramay, buddizmning asosiy manbasi bo'lmish "Tripitaka" yoki "Uch savat" nomi bilan mashhur bo'lgan matnlar to'plami ancha keyin paydo bo'lgan. "Tripitaka" an'anaviy tarzda, o'ramlar uchta

savatda saqlanganligi bilan izohlanadi. Biroq matnlar yozilgunga qadar "pitaka" so'zi sanskritda va pali tilida ko'chma ma'noda yig'ilish, to'plamni belgilash uchun qo'llanilgan.

Buddaning turli mantlari turli tillarda va turli usullarda yozilgan, chunki Buddaning o'zi ta'limotini ushbu jamiyatga xos uslubni hisobga olgan holda mazkur jamiyatda qanday til qabul qilingan bo'lsa, o'sha tilda saqlash kerak, deb ta'kidlagan. Asosiy e'tiborni so'zlarga emas, balki matnning ma'nosiga qaratish kerak, chunki matn sharhga muhtoj bo'lmasligi kerak, degan tamoyilga amal qilingan. Bu og'zaki va ochiq tarzda uzatilgan ta'limotning birinchi guruhi bo'lib, vaqt o'tishi bilan u yozib olindi va xinayananing asosini tashkil etdi. Txeravada maktabi, masalan, Shri-Lanka va Janubi-Sharqiy Osiyoga tushib qolib, o'z ta'limotini pali tilida saqlab qoldi, Markaziy Osiyoda keng tarqalgan Sarvastivadlar maktabi esa sanskritdan foydalandi.

Hinayana mahayana tomonidan ham tan olinadigan asosiy ta'limotlardan, ya'ni qismat (karma) haqidagi ta'limot (savob qonuni, sabab-oqibat aloqalari); rohib va rohibalar uchun rohiblik intizomi qoidalari, aqliy va his-tuyg'u sohalari faoliyatining tahlili, qobiliyatni jamlashni (konsentratsiyalashni) qanday rivojlantirish, shuningdek, yanglishishlarni yengib o'tish va reallikni ko'rish uchun donolikka qanday erishish bo'yicha ko'rsatmalarni o'z ichiga olgan barcha axloqiy intizom qoidalaridan iborat. Xinayana ta'limotlari ko'plab nazariy masalalardan, masalan, muhabbat va hamdardlik tuyg'ularini rivojlantirish usullaridan iborat.

Buddizm axloqiy ta'limoti. Pancha-shila

Buddizm axloqiy ta'limoti va amaliyoti uch qism: 1) axloq; 2) meditatsiya; 3) donolikdan iborat. Rohiblardan farqli ravishda, maxayana qavmlarga quyidagi fikrga olib keluvchi oddiy Pancha-shila nomli axloqiy kodeksni taklif etgan: 1. Qotillikdan saqlanish.

2. O'g'rilikdan saqlanish. 3. Shaloqlikdan saqlanish. 4. Yolg'ondan saqlanish. 5. Mast qiluvchi narsalardan saqlanish.

Buddistlar hamma haqiqat ham foydali emas, deb hisoblaganlar: qo'lda siqimlab turilgan barglar tutami o'rmondagi barglar sonidan qanchalik kam bo'lsa, Budda o'z o'quvchilariga ochib bergan haqiqatning bir qismi ham, u o'zi bilib olgan haqiqatdan kamroqdir, biroq odamlarga buni ochish shart, deb hisoblamagan, chunki odamlar uchun bu befoydadir. Buddaning o'zi ushbu fikrni quyidagi taqqoslash bilan izohlagan: agar zaharlangan kamondan yaralangan inson davolanish o'rniga, dushman uni nima uchun yaralaganligi, u qaysi qabiladan, qaysi tabaqadan ekanligi, uning otasi kim, onasi kim ekanligi haqida surishtira boshlasa, u shifokorga murojaat qilishga ulgurmasdan yarasi asoratidan o'lib qoladi. Shuningdek, dunyo azob-uqubatlaridan qutulishni istagan har qanday inson dunyoning borlig'i, uning kelib chiqishi va h.k. haqida befoyda savollar bermasdan, balki saxovat yo'li (ya'ni sakkiz bosqich yo'li) ko'rsatgan yo'ldan borishi kerak.

XII–XIII asrlarga kelib, buddizm Hindistonda deyarli tanazzulga uchraydi va Osiyoning boshqa mintaqalariga ko'chib, mahalliy tusga kira boshlaydi. XII–XV asrlarda Tibet va Mo'g'uliston maxayana negizida lamaizmga asos solinadi. Lamaizm axloqida ko'plab dinlarga xos bo'lgan axloq va huquqning umuminsoniy normalari aks etgan. Jumladan, hech kimni o'ldirma, senga tegishli bo'lmagan narsani olma, aldama, mast bo'lma, zino qilma kabi ko'rsatmalar va saxiylik, xushfe'llik, itoatkorlik kabi xislatlarni o'z ichiga oladi. Yevropa dinshunosligi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab lamaizm iborasi o'rniga tibet (mo'g'ul, buryat) buddizmi iborasini ishlatishni afzal ko'ra,di.

Buddizmning Osiyoda tarqalishi. Buddizm yodgorliklarining o'rganilishi

Ilk buddizm g'oyalari va ularning Hindiston hukmdori Ashoka (miloddan avv. 268–231/232) tomonidan

qo'llab-quvvatlanishi dinning qonuniylashtilishi va tez tarqalishiga sabab bo'lgan. Miloddan avv. III asrda buddizm ustunlari vujudga kelgan: 1) Budda – Ustoz. 2) Dharma – buddizm axloqiy ta'limoti. 3) Sangha – diniy jamoa bo'lib, u ta'limotni asraydi va nirvanaga erishish yo'lini o'rgatadi. Ilk buddaviylik marosimlarining nisbiy erkinligi, osonligi dinning yangi hududlarda mahalliy urf-odatlarga moslashishiga yordam bergan.

Miloddan avv. III–I asrlarda buddizm Hindistondan tashqariga chiqdi. Rohiblar amal qiladigan "tor yo'l" – xinayana janub va janubi-sharqqa tomon yoyila bordi. Asosan oddiy xalq qo'llaydigan maxayana esa I asrning boshlarida aksincha, shimoliy va boshqa yo'nalishlar bo'ylab tarqala boshladi. Kushonlar imperiyasining shakllanishi buddizmni Markaziy Osiyoga olib keldi, u yerdan u Uzoq Sharqqa kirib bordi. Buyuk ipak yo'li bo'ylab savdo-sotiq ham buddizmning qo'shni hududlarda tez tarqalishiga sabab bo'ldi.

Buddizm turli mamlakatlar va xalqlar bilan madaniy an'analarini buzmaslik va iloji boricha ular bilan qo'shilib rivojlanishdan iborat bo'lgan asosiy tamoyilidan foydalanib, mahalliy madaniyat bilan qorisha boshlagan. VIII asrda sekin-asta Yaponiyada rohib Sayte tomonidan asos solingan tenday-syu buddizm maktabi vujudga keldi, uning ta'limoti asosida ko'plab boshqa maktablar (masalan, nilufar sutraning noyobligi haqidagi Nitirena maktabi) paydo bo'ldi. Uning to'liq nomi sanskritdan tarjima qilinganda – "Ezgu qonun Oq nilufarning sutrasi" ma'nosini anglatadi. Bu maxayananing nazm va nasrda yozilgan dastlabki va hurmat qilinuvchi matnlaridan biridir. Amidaizm maktabi asosini Budda Amidaga (Amida – Amitabxa Buddasining yaponcha nomi) ishonish tashkil etadi. Qator omillar amidaizmning yapon aholisi, ayniqsa, qishloq aholisi orasida juda ommalashishiga olib keldi: 1) sig'inish marosimining oddiyligi. "Namu Amida Butsu" – ya'ni "Amida Buddaga shon-sharaflar" mantrasini doimiy qaytarish bilan ozodlikka erishish mumkinligi; 2) aqidalarning sodda va tushunarli ekanligi; 3) rohiblarning nikohga kirmaslik ahdining rad etilishi; 4) Amida Buddasi haqida

o'ziga tortuvchi afsonalar. Amida nomi ostida (Sukxavati – jannat yerlarini boshqaruvchi Budda) Amitabxa Buddasi, ya'ni behad yog'du taratib turuvchi Budda tushuniladi. Yapon dzen-buddizmi meditatsiyaga katta e'tibor beradi, uning tozalanish va dilning yorishishidagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Dzen-buddizm Yaponiya sarhadlaridan ancha chetga chiqqan va ijodiy intelligensiya orasida juda ommalashgan.

Buddizmning Markaziy Osiyoga kirib kelishini odatda Kushonlar davlati bilan bog'laydilar. Buddizmning asosiy yo'nalishlaridan biri Sarvastivada Baqtriya va Sug'diyona yerlarida keng tarqalgan edi. Baqtriya Afg'onistondagi Hindikush tog'i va Oksus (Amudaryo) daryosi o'rtasidagi hududda bo'lib, Afg'on Turkistonini va hozirgi Turkmaniston hududining bir qismini o'z ichiga olgan. Sug'diyona asosan Oksus va Yaksart (Sirdaryo) daryolari o'rtasidagi hududni o'z ichiga olgan va hozirgi Tojikiston, O'zbekiston va ehtimol, Qirg'izistonning ba'zi bir hududlarini ham qamrab olgan edi. Miloddan avv. I asrning o'rtalarida u Kashmirdan boshlab shimol tomondan to Sharqiy Turkistondagi Tarim daryosi havzasining janubiy qismigacha cho'zilib ketgandi. Milodning I asri oxirlariga kelib, ushbu hududlarning katta qismi Hindistonning shimoli-g'arbida to'plangan xunnulardan kelib chiqqan Markaziy Osiyo xalqlari joylashib olgan Kushon imperiyasi tarkibiga qo'shilib ketadi. Kushon qiroli Kanishka Sarvastivadaning homiysi bo'lgan va o'zi hukmronlik qilgan davrda Markaziy Afg'onistondagi Bavian, shuningdek, Ajinatepada, Qoratepada va Termiz shahriyaqinidagi ba'zi bir joylarida buddizmga oid ulkan g'or monastirlari va ilmiy markazlar qurdiradi. Shuningdek, Kanishka podsholik qilgan vaqtda Kashmirdagi Sarvastivada matnlari Ladanga tushib qoladi. Matnlarni sanskrit tilida yozish ishlari tugatiladi va ularni xutan tiliga tarjima qilish ishlari boshlab yuboriladi. Markaziy Osiyodagi barcha buddizm matnlari sanskrit tilida yozilgan.

Hozirgi vaqtda buddizm butun dunyo bo'ylab tarqalgan. O'zbekiston hududidagi buddizm yodgorliklari tarixchi,

arxeolog, san'atshunos, sharqshunos, faylasuf va dinshunoslar tomonidan o'rganilmoqda[4]. 1927-yilda Termiz arxeologik kompleks ekspeditsiyasi (TAKE) Qoratepa va Chingiztepa balandliklarida ikkita yirik buddizm ibodatxonalarini topdi va yunon-buddizm me'morchiligi va haykallari parchalari topilgan o'nlab joylarni qayd etdi. Ayritom shaharchasining o'rta asrga qadar bo'lgan davri haqidagi batafsil ma'lumotlar VII asrda yashab o'tgan Xitoy ziyoratchisi Syuan-Szyan tomonidan qoldirilgan. Ko'hna shaharning sharq tarafida aftidan buddizm stupasiga o'xshash minora shaklidagi xom g'ishtdan qurilgan bino vayronalari joylashgan. 1933-yilda akademik M.E. Masson xom g'ishtdan qurilgan bino qoldiqlari ichida haykal, toshdan yasalgan muqaddas yodgorliklar borligini aniqladi: "Ostida Budda nurlangan daraxt ramzidagi besh qavatli loydan yasalgan chaytya, u odatda diniy marosimning idishi – relikvariy ustida bo'lgan yoki stupaning sirtqi qismi bo'lib xizmat qilgan; yana ustida palmetta tasvirli gardish ushlagan o'smir ifodalangan tosh topilgan bo'lib, aftidan, u yigit donator – ibodatxona xizmatchisi bo'lgan; buddistlarning sevimli tasviri – loydan yasalgan qo'y kallasi; loydan yasalgan stolchalar – diniy marosim buyumlari uchun poya hisoblanib, ularga Buddaning o'tirgan holdagi haykal-namunalari qo'yilgan. Shuningdek, ibodat uchun belgilangan quyidagi idishlar topilgan: yon jo'mragi bo'lgan shar shaklidagi ko'za, ensxoy turidagi ko'zacha – bu aftidan, qadim zamonlarda xudoga atab ichimlik ichish va diniy marosimlarda yuvinish uchun xizmat qilgan, isiriqdonlar ham bo'lgan. Naqshinkor mavzulardan ba'zilari tabiat kuchlarini ilohiylashtirish bilan bog'liq an'anaviy ramzlarni tasvirlash hisoblangan: muqaddas daraxt, osmon yoritqichlari (quyosh va yulduzlar), buddizm bilan bog'liq ramziy ifodalar – sopol parchasidan biriga yasalgan Budda tovonining tasviridir"[5].

Hozirda Toshkentdagi O'zbekiston tarixi Davlat muzeyi ekspozitsiya zallarida Ayritom, Qoratepa, Fayoztepa, Dalvarzintepa, Quva, Zartepada topilgan yodgordliklar

saqlanmoqda. Eng mashhur namunalari: VIII asrga taalluqli terrakotali Budda haykalchasi (Qorovultepa), Buddaning oltin suvi yuritilgan haykali va ikkita bronza shamdon (Zartepa), Budda antipodlari. Din himoyachilari sifatida ular o'zining qo'rqinchli ko'rinishlari bilan odamlarni dunyoviy havas va gunohlardan qo'rqitgan, xudojo'ylarda ularga nisbatan g'azab uyg'otgan (Quva).

1950-yilda Shri-Lankada buddistlik maktablari va unga oid hozirgi tashkilotlarning yirik birlashmasi – Umumjahon buddistlar jamiyati (UBJ) tashkil etildi. Hozirgi vaqtda uning shtab-kvartirasi Bangkok (Tayland)da joylashgan bo'lib, tashkilot nizomiga binoan butunjahon buddist jamoalariga madaniy-ma'rifiy faoliyatda amaliy yordam ko'rsatishni nazarda tutadi, u shuningdek, rohiblarga buddizm sofligini saqlash uchun siyosiy faoliyatdan voz kechishni maslahat beradi.

Asosiy xulosalar

Buddizm ta'limoti to'rt olijanob haqiqatga asoslangan: 1. Azob-uqubat mavjudligi haqida. 2. Azob-uqubatlarning sababi haqida. 3. Azob-uqubat sabablarini yo'qotish haqida. 4. Azoblarga chek qo'yish yo'li to'g'risida. Sakkiz bosqichli yo'l: (1) to'rt olijanob haqiqatlarni to'g'ri tushunish; 2) to'g'ri niyatlar qilish; 3) to'g'ri so'zlash; 4) to'g'ri ishlar; 5) to'g'ri hayot kechirish; 6) to'g'ri intilish; 7) to'g'ri diqqat-e'tibor; 8) to'g'ri mushohada).

Ilk buddizm ikki asosiy tarmoqqa bo'linadi: xinayana ("Kichik g'ildirak") va maxayana ("Katta g'ildirak"). Buddizm Markaziy Osiyo hududida miloddan avv. III asrdan boshlab paydo bo'ldi. Sarvastivada buddizmning asosiy yo'nalishlaridan biri, Baqtriya va Sug'diyona yerlarida keng tarqalgan edi.

Buddizm axloqiy ta'limoti, axloqiy kodeksi – "Pancha-shila"

Buddaning besh vasiyati: 1. Qotillikdan saqlanish. 2. O'g'rilikdan saqlanish. 3. Zinodan saqlanish. 4. Yolg'ondan saqlanish. 5. Mast qiluvchi narsalardan saqlanish.

O'zbekiston hududidagi Ayritom, Qoratepa, Fayoztepa, Dalvarzintepa, Quva, Zartepada topilgan buddizm yodgorliklari

tarixchi, arxeolog, san'atshunos, sharqshunos va dinshunoslar tomonidan o'rganilmoqda.

Nazorat uchun savollar

1. Buddizm qachon va qayerda paydo bo'lgan?
2. Buddizmning to'rtta oliy haqiqati nimani anglatadi?
3. Sakkiz bosqichli yo'l nimadan iborat?
4. Buddizm brahmanizmdan qanday tushunchalarni qabul qilgan?
5. Pancha-shilaning axloqiy qoidalari nimalardan iborat?
6. Buddizmdagi xinayana va maxayana yo'nalishlarining farqi nimada?
7. Buddizmdagi meditatsiyaning mohiyati nimada? Unga qanday erishiladi?
8. Dzen-buddizmda meditatsiya amaliyoti nimaga yo'naltirilgan?
9. Buddizm amaliyoti qanday psixologik usullarni qo'llaydi?
10. Buddizmning O'zbekistondagi qanday asosiy yodgorliklarini bilasiz?

Buddizm mavzusi adabiyotlari

1. Abdusamedov A.E. Dinlar tarixi. T.: O'zMU, 2004.
2. E.F. Ibragimov va b. Jahon dinlari tarixi: Mutaxassislik fanidan o'quv-uslubiy qo'llanma. Toshkent: TIU, 2007.
3. Muhamedov N., Alimova M. Dinshunoslik fanini o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. T.: 2017.
4. Дервиш Р.А. Памятники истории, религии и культуры в Узбекистане. Т. 1994
5. Ибрагимов Э. Источники мировых религий: учеб.-метод. пособие для студентов с русским языком обучения. Т.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi. 2011.

6. С.И. Самыгин, В.И. Нечипуренко, И.Н. Полонская. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Дону. «Феникс»; 1996.
7. Хамфриз К. Дзен-буддизм: пер.с англ. М.:ФАИР-ПРЕСС, 2002.
8. Nizomiddinov N., Qodirov A. Lectures in English on Religious and Philosophic Teachings of Southeast Asian Countries. T.: „Тошкент ислом университети" нашриёт-матбаа бирлашмаси. 2016.
9. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding. Routledge&Francis Group, London and New York, 2008.

Buddizm mavzusi manbalariga havola

1. Андросов В.П. Индо-тибетский буддизм. Энциклопедический словарь: монография. М.: Российская академия наук. Ин-т востоковедения. 2011. С. 17,4.
2. Основы религиоведения: Учеб./Ю.Ф. Борунков, И.Н.Яблоков, К.И.Николаев и др.; Под ред. И.Н. Яблокова. 2-е изд. перераб. и доп.- М.: Высш.шк., 1998. С.116, 117
3. Основы религиоведения: Учеб./Ю.Ф. Борунков, И.Н.Яблоков, К.И.Николаев и др.; Под ред. И.Н. Яблокова. 2-е изд. перераб. и доп.- М.: Высш.шк., 1998. С. 146, 274.
4. Дервиш Р.А. памятники истории, религии и культуры в Узбекистане. Т. 1994; Ибрагимов Э. Источники мировых религий: учеб.-метод. пособие для студентов с русским языком обучения. Т.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi 2011; Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. Энциклопедический справочник. Т. 1999; Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Очерки по истории цивилизации древнего Узбекистана: государственность и право. Т. 2000; Кэндзо Кавасаки. Буддийское изобразительное искусство Северной Бактрии Тохаристана I–IV вв. н.э. (к проблеме интерпретации буддийских образов по археологическим материалам и письменным источникам). Дисс. на соиск. уч. ст. канд. искусст. н. Т., 2000 г.; Markaziy Osiyo xalqlari dinlari tarixi / Mas. muhar. Sh.A. Yovkochev. T. "Toshkent davlat sharqshunoslik instituti". 2005. Ставинский Б.Я. Судьбы буддизма с Средней Азии. По данным археологии. М., 1998 г.
5. Основы религиоведения: Учеб./Ю.Ф. Борунков, И.Н. Яблоков, К.И. Николаев и др.; Под ред. И.Н. Яблокова. 2-е изд. перераб. и доп. М.: Высш.шк., 1998. С.63.

3.2. XRISTIANLIK

Mazmun. *Xristian ilohiyoti. Yakka xudoning uch qiyofasi: Xudo-Ota; Xudo-O'g'il; Xudo-Muqaddas ruh. Xristianlikda asosiy oqimlar – ortadoks (pravoslav), katolitsizm, protestantizm. Xristianlikning O'rta Osiyoga kirib kelishi.*

Xristian ilohiyoti | Xristianlik (yunon tilidan "christos" "muqaddas yog' surtilgan", ya'ni oliy maqomga ko'tarilgan shaxs, "Xaloskor") milodiy I asrida Rim imperiyasi tarkibidagi Falastinda, yahudiylikka e'tiqod qiluvchi jamoa orasida paydo bo'lgan. Uning vujudga kelishidan oldin Falastin yahudiylari bobil, fors va makedoniyalik bosqinchilar istibdodini boshidan kechirgan edilar (miloddan avv. VI-II asrlar). Undan keyingi davrda ham yahudiylar mustaqilligi nisbatan uzoq davom etmadi. Bu oliy rutbali ruhoniy-shohlar hukmronligi davri edi. Miloddan avv. 140-yildan Yahudiya davlati o'z chegaralarini kengaytirib, aholini yahudiylikka o'tkazish faol darajada olib borildi. 63-yilda Pompey boshchiligidagi qo'shin Yahudiyani Rim imperiyasiga qo'shib oldi. Mustaqillikni yo'qotish yahudiylar uchun juda qayg'uli bo'ldi. Ular buni diniy taqiqlarni buzganliklari uchun xudoning jazosi, deb hisoblashardi. Shuning uchun Falastin jamiyatining o'rta tabaqalarida yahudiy dinining asl mohiyatini saqlash uchun harakat boshlandi. I asr boshlarida jamiyatning past tabaqalari orasida radikal harakatlar uyg'ondi, ular fariseylar bilan birga Rim imperiyasi va ular qo'llab-quvvatlab turgan mahalliy zodagonlarga qarshi kurash boshladilar. Rimga qarshi 66–70 va 132–135-yillardagi qo'zg'olonlar bostirildi, diniy qadamjolar buzib tashlandi. Shu tarzda jamiyatning mulkiy tengsizligi, tabaqalanishi, ma'naviyatning inqirozi, loqaydlik, ruhiy tushkunlik davom etdi. Natijada Najotkor – Mashiax "yahudiylar shohi"ni kutishga oid mistik kayfiyat kuchaydi.

Bunday jarayonlar nafaqat Falastinda, balki Rim

imperiyasiga siyosiy va madaniy jihatdan tobe bo'lmagan xalqlar – parfiyaliklar, germanlar, gotlar, slavyanlar orasida ham tarqaldi. Rimda O'rta yer dengizi mamlakatlaridan olib kelingan arzon qullarning ko'payishi insonning qadr-qimmatini pasaytirib yubordi, mehnat va xizmatlar bozoridagi raqobatni kuchaytirdi. Bosib olingan yerlardan olib keltirilgan boyliklar mol-mulk bozorida ham raqobatni yuzaga keltirdi. Mahalliy hunarmandlar kasod bo'lishi va erkin dehqonlar o'rni qullar tomonidan egallanishi ushbu tabaqalarning qashshoqlashuviga olib keldi. Bosib olingan turli xildagi milliy va diniy madaniyatga ega hududlarda davlatlar begona siyosat va mafkura tufayli o'zlarining noyob jihatlarini yo'qota boshladilar. Imperiyaning kuchli hokimiyati oldidagi ojizlik mahalliy aholining sharqiy dinlarda rivojlangan sehrgarlik, okkultizmga qiziqishni orttirdi. Turli mistik qarashlar, fol ochish kabilar kuchaydi, Xaloskorning kelishi yaqinligidan xabar beruvchi voizlar soni ko'paydi.

Iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy inqiroz bilan kurashni yengillashtirish uchun Rim imperiyasi aholisi kasb-kori, dini, ijtimoiy maqomi, qo'ni – qo'shnichiligi, yurtdoshligi kabi belgilarga asosan birlashdilar. Ko'pincha bu guruhlarning o'z moddiy jamg'armasi bo'lib, ular yig'inlar o'tkazib turishar edi[1]. Jamiyatdagi bunday ijtimoiy tashkillashuv xristianlikning paydo bo'lishini yengillashtirdi va uning tez tarqalishini ta'minladi.

Falastin va O'rta yer dengizi yahudiylari hamda greklari orasida tarqalgan xristianlik o'zi paydo bo'lgan birinchi o'n yilliklardayoq boshqa xalqlar ichida ham tarafdorlariga ega bo'ldi. Xristian konfessiyalari uchun umumiy g'oya – dunyo va insoniyatning xaloskori, odam qiyofasida mujassamlashgan Xudo, chunonchi Xudo-O'g'ilga bo'lgan ishonch hisoblanadi.

Dastlabki xristianlik jamoalarining a'zolari odatda kech-qurunlari Sirli kecha xotirasi uchun suhbatlar va ibodatga yig'ilganlar. Iso payg'ambar shogirdlari bilan birodarlarcha ovqatlanayotgan paytda nonni sindirgan va vinoni tatigan. Isoning vafotidan keyin birodarlarcha ovqatlanish Isoning shogirdlar davrasida ko'rinmasdan qatnashayotgani timsoli

sifatida qabul qilina boshlandi. Ularni umumiy ta'limot va havoriylar va'zlari birlashtirib turgan. Ilk jamoada ko'pincha xoch va ikona (xristianlik mavzusiga oid rasm)lar bo'lmagan; birodarlik dasturxoni atrofida xristianlar non va vino shaklida "Xristosning tanasi va qonini" iste'mol qilib, Xudoning mujassamlashgani ramzi bo'lgan unga qo'shilish sirli marosim (prichashchenie)ni ado etganlar. Ilk xristianlik axloqi shaxsiy manfaatdan ko'ra, umumiy manfaatlarni afzalroq ko'rishni talab etadi. Tahsinga loyiq ishlardan biri, bu – qulni asirlikdan ozod qilish edi. "Qulning pulini to'lab sotib olish ruhni qutqarishdir" degan g'oya xristianlardagi Isoning insonlarning gunohlarini yuvuvchi qurbon ekanligiga ishonchi bilan bog'liq. Rim imperiyasining ulkan hududi bo'ylab tarqalib ketgan jamoalar xristianlik muhabbati va tenglik kabi ommabop g'oyalari tufayli o'zlarining birligini his qilar edilar, xristian dini jamiyatning turli qatlamlari orasida tarqala boshladi. Shu bilan bir vaqtda, ushbu g'oyalar uchun dastlabki xristianlar hokimiyat tomonidan quvg'in qilinganlar, ko'pchilikni qatl qilib yuborishar, birovlarning mulklari olib qo'yilar, kimlardir cho'llarga qochib ketardilar va ular ilk xristianlik rohibligiga asos solganlar.

Ulkan Rim imperiyasiga o'zi hukmron bo'lgan hududlardagi xalqlarni birlashtirib turadigan yagona din kerak edi. Mazkur mintaqa milliy dinlarining hech biri bu talabga to'laqonli javob bera olmas edi. 312-yilda xristianlarga o'zlarining yangi dinini targ'ibot qilishga ruxsat beruvchi Milan edikt (oliy farmon)i e'lon qilindi. 325-yilga kelib esa imperator Konstantin xristianlikni Rim imperiyasining davlat dini deb e'lon qiladi. Shundan so'ng 391-yilda imperator Feodosiy majusiylar ibodatini taqiqlash to'g'risida farmon chiqarganidan so'ng xristianlikning ommaviy tarzda tarqalishi boshlandi.

Xristian dinining paydo bo'lishi, tarqalishi antik davr sivilizatsiyasiningchuqurinqirozi,uningasosiyqadr-qimmatining zaiflashish davriga to'g'ri keldi. Ilk xristianlik jamoasi Rim ijtimoiy tuzumidan norozi bo'lgan ko'plab odamlarni o'ziga jalb etdi. U gunohlarga botgan tashqi dunyoni o'zgartirolmagan o'z

tarafdorlariga "ichki qutqaruv", ya'ni din orqali xristianlarning o'zini o'zgartirish yo'lini o'rgatdi. Xristianlar yahudiylikning bir qator qarashlarini: yakkaxudolik g'oyasini; xaloskorlik, ya'ni yer yuzida o'z saltanatini o'rnatadigan Messiya (Xaloskor) ga ishonchni; esxatologiya, ya'ni "Oxir zamon" nazariyasini; xiliazm, ya'ni Isoning qayta dunyoga kelishi, ezgulik kuchlari yovuzlik kuchlari ustidan g'alaba qozongandan keyin ming yillik hukmronlik davri boshlanishi haqidagi ta'limotni qayta anglab o'zgartirdilar[6]. Bundan tashqari xristian teologlari antik davr falsafiy an'analarini rivojlantirib, uning doirasida cherkov patristikani (yunon va lot. pater – ota), ya'ni II–VIII asrlar diniy, falsafiy va siyosiy-ijtimoiy ta'limotlar to'plamini ishlab chiqdilar.

Xristian adabiyoti turli janrlarda yaratilgan. Bibliyaning birinchi qismi bo'lmish Eski Ahd xristianlar tomonidan qabul qilingan yahudiylik muqaddas kitoblarining tarjimasidir. Bibliyaning ikkinchi qismi – Yangi Ahd xristianlar tomonidan e'zozlanadi, ular uchun juda muhim diniy manba hisoblanadi. Yangi Ahd tarkibiga kiritilgan asarlar: to'rtta "Xushxabar", "Havoriylar faoliyati", havoriylarning 21 "Maktublar"i va havoriy Ioanning "Apokalipsis" nomli vahiysini o'z ichiga qamrab oladi[2]. Bibliya va muqaddas rivoyatlarga qo'shimcha ravishda IV–VIII asrlarda o'tkazilgan yetti Umumjahon Soborlari qarorlari, shuningdek, o'sha davrlar taniqli cherkov ruhoniylari asarlari mavjud.

Yakka xudoning uch qiyofasi | Eski Ahdga ko'ra, Xudo – mutlaq bilim va qudrat egasi, barcha jonzotlar va narsalarning yaratuvchisidir. Xristian dini Eski Ahddagi yagona Xudo g'oyasini rivojlantiradi: Xudo bitta bo'lsa ham, u uch shaklda: Xudo-Ota, Xudo-O'g'il va Muqaddas Ruh shaklida namoyon bo'ladi. Shunday qilib xristianlik ilohiyoti muqaddas Uchlik haqidagi ta'limotga asoslanadi. Cherkov xristian ta'limotining asosiy qoidalari ishlab chiqilgan. Nikey – (325-y. va Konstantinopol – 381-y).

Butunjahon soborlarida 12 tamoyil (qism)dan iborat bo'lgan quyidagi ta'limot asoslari qabul qilindi:

1. Olamni yaratguvchisi bo'lmish Yakka Xudo va mugaddas Uchlikning birinchi a'zosi, ya'ni Ota - Xudo hagida.
2. Xudo-O'g'il ya'ni Xristos haqida.
3. Xudoning mujassamlashuvi haqida. Unga ko'ra, Xudo-O'g'il pokdomon homiladorlik yo'li bilan Bibi Maryam tomonidan dunyoga keltirilgan inson bo'lish bilan birga, xudo ham bo'lgan.
4. Gunohni yuvish haqida, ya'ni Xudo-O'g'ilning azoblanishi va o'limiga ishonish.
5. Xudo-O'g'il ning qayta tirilishi haqida.
6. Xudo-O'g'il ning jisman osmonga ko'tarilgani haqida.
7. Isoning kelajakda ikkinchi marta yerga tushishi haqida.
8. Muqaddas Ruhga ishonish, uning Xudo-Otadan (katolitsizmga ko'ra, shu bilan birga Xudo-O'g'ildan) taralishi haqida.
9. Cherkovga yagona muqaddas, umumjahon, apostollik sifatida munosabatda bo'lish.
10. Cho'qintirishning gunohlarni yuvish sifatida sirli marosim ekanligi haqida.
11. Hamma o'lganlarning kelajakda umumiy tirilishi haqida.
12. Mangu hayot haqida.

Xristianlik ta'limotining asosiy qismlarida muqaddas Uchlikning birligi va Xudoning mujassamlanishi haqida so'z yuritiladi. Bu masalada pravoslav va katolik cherkovlarida kelishmovchilik mavjud[3]. Birinchi tamoyilga binoan ilohiyotning ichki hayoti, bu – Uch birlikning mujassamlashuvi, ya'ni Otaning (boshlang'ichsiz ibtido), O'g'il-Xudo, ya'ni Logos (mazmuniy tamoyil) va Xudo-Muqaddas Ruhning (tiriltiruvchi tamoyil) munosabatlaridir. Xudo-O'g'il Otadan "tug'iladi", Muqaddas Ruh Otadan "taraladi" (katoliklar: "va Xudo-O'g'ildan" degan iborani qo'shadilar). Bunda "tug'ilish" va "chiqish" xristianlikda vaqt jarayonida emas, balki doimiydir, chunki Uchlikning barcha shaxslari doimo mavjud bo'lganlar, ya'ni ular "mangu"dirlar va qadr-qimmati bo'yicha teng, ya'ni "teng qimmatli" sanaladi.

IV asrdan boshlab xristianlik cherkovi davriy ravishda oliy darajadagi ruhoniylarni jahon xristianlarining "Sobor" deb ataluvchi majlislariga to'plab turadi. Ushbu soborlarda diniy ta'limot tizimi ishlab chiqilgan va tasdiqlangan, qonuniy normalar va ibodat qilish qoidalari shakllantirilgan, xristianlikning aqidalariga xilof ish, harakat yoki g'oya, ta'limot bilan kurashish usullari belgilangan. 325-yilda Nikeyda bo'lib o'tgan Umumjahon xristianlarining birinchi Sobori diniy ta'limot asosini tashkil etuvchi asosiy aqidalarning qisqacha to'plamini qabul qilgan va qonunlashtirgan.

Xristianlar cherkovning xatosizligi haqidagi g'oyani rivojlantirdilar. Keyinchalik xristianlik dinining asosiy tamoyiliga aylangan bu g'oyaga ko'ra, alohida xristianlar adashishlari mumkin, biroq cherkov xatodan xolidir. Xristianlikka ko'ra, Xudo-O'g'il ya'ni Iisus yerga azob-uqubat, o'limni qabul qilish va bu orqali odamlarning dastlabki gunohini yuvish uchun kelgan, inson esa xudoning "timsoli va o'xshashi" sifatida yaratilgan. Biroq ilk odamlar tomonidan sodir etilgan gunohkorlik insonda dastlabki gunoh dog'ini qoldirib, ushbu timsolni buzdi. Iso xochdagi azoblar va o'limni bo'yniga olib, odamzod uchun o'zini qurbon qilib, odamlarning bu gunohini yuvib qo'ydi. Shuning uchun ham xristianlik azob-uqubatlarning tozalovchi roliga ahamiyat berib, insonni mashaqqatlanib o'z nafsini tiyishiga undaydi hamda bu bilan o'zidagi va atrof – olamdagi yovuzliklar ustidan g'alaba qilishini ta'kidlaydi.

Manaviy-axloqiy poklikni saqlab qolish uchun xristian cherkovi ilohiy kuchlarni inson hayotiga olib kirishga da'vat etuvchi e'tiqod amaliyoti – sirli marosim ibodatlarini ishlab chiqdi. Ular: cho'qintirish; non va vino totish (yevxaristiya); ruhoniylikka qabul qilish (ordinatsiya); cherkovda gunohlariga tavba qilish marosimi; chaqaloqni cho'qintirishdan so'ng bo'ladigan marosim, podshohga toj kiydirish marosimi paytida hayotda bir marta o'tkaziladigan tanaga xoch shaklida xushbuy miro yog'ini surish marosimi; nikoh marosimi; o'layotgan yoki og'ir yotgan odamning badanini cherkovlarda ishlatiladigan

maxsus yeley (zaytun) yog'i bilan moylash marosimi va b.

Xristianlikka ko'ra, har bir sirli ibodat xudoning bir inoyatini keltiradi. Masalan, yeley nomli moyni surish qalb va tanani gunohlardan tozalab, xristian kishini poklanishiga, og'ir kasal bo'lgan insonning tuzalishiga yordam beradi, o'layotgan xristianga taskin beradi, deya ta'kidlanadi. Protestantlarning aksar qismi esa bu sirli marosimni faqatgina ramziy tarzda qo'llaydilar. Non va vino totish marosimi (prichashcheniye) ning mazmuni shundaki, xristian dindor non va vino shaklida Isoning tanasi va qonini iste'mol qiladi hamda u bilan sirli tarzda birlashgan holda mangu hayot kafolatini oladi. Muqaddas miro moyini surish marosimi – tanaga xushbo'y moy (miro) ni surish orqali xristianlarga cherkov a'zosi bo'lishni hamda Muqaddas ruhning inoyatini beradi. Tavba qilish sirli marosimi, (pokayaniye) bu Iso nomidan xristianlarning gunohlarini kechirishdir. Ruhoniylik faoliyati bilan shug'ullanishga ijozat berish marosimi – cherkov xizmatchilariga ruhoniylik bilan shug'ullanish vakolatini beradi. Bu marosim faqatgina yepiskop tomonidan o'tkaziladi. Nikoh sirli marosimi cherkovda o'tkazilib, cherkov va Xudo o'rtasidagi uzilmas bog'liqlik kabi er-xotinning nikohi ham abadiy bo'lishini bildiradi.

Xristianlikda asosiy oqimlar. | Xristianlikdagi bo'linish qator ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy omillar bilan belgilangan bo'lib, ular keyinchalik diniy ta'limot masalasida kelishtirib bo'lmaydigan bahslar bilan birlashib ketgan. Xristianlik Rim imperiyasining ulkan hududi bo'ylab tarqalgan edi. Bunda u ko'plab mahalliy diniy e'tiqodlar, milliy madaniyatlar bilan o'zaro aloqaga kirishgan hamda mintaqaviy ijtimoiy munosabatlar va bu yerdagi xalqlarning mentalitetiga moslashgan. V asrda Rim imperiyasi Sharqiy va G'arbiy qismlarga ajralganidan keyin dastlabki avtokefal, ya'ni mustaqil cherkovlar vujudga keldi. Bu kabi bo'linishlar uzoq vaqt davom etgan. Ba'zi cherkovlar Jahon xristianlarining Sobori qarorlarini pisand qilmaganlar, ular tomonidan tasdiqlangan aqidalarni tan olmaganlar. Imperiyaning G'arbiy va Sharqiy qismlarida turlicha ijtimoiy

tuzilish hamda davlat va cherkov o'rtasida turlicha o'zaro munosabatlar mavjud bo'lgan. Sharqiy xristianlik markazi Vizantiyada bo'lib, u kuchli markazlashgan hokimiyat sharoitida rivojlandi. Shu tarzda ruhoniylar davlat hokimiyati obro'sini tan olib, uni qo'llab-quvvatlaganlar.

G'arbiy qism esa aksincha, mayda-mayda knyazliklardan tashkil topgan edi. Knyazlar g'arbiy xristian cherkoviga o'z hokimiyatini kuchaytirish, uning obro'sidan foydalanish uchun murojaat qilishar edi. IX asrda Rim va Vizantiya o'rtasida hududiy kelishmovchiliklar vujudga keldi. Buning ustiga ichki nizolar va tashqi xavf-xatarlar sharoitida murosasiz aqidaviy bahs-munozaralar yuz berar edi. 1054-yilda yakuniy bo'linish yuz berdi, xristianlikda ikki oqim: pravoslav va katolik yo'nalishlari vujudga keldi.

1453-yilda Vizantiya imperiyasi qulaganidan so'ng sharqiy Yevropa yerlari *pravoslavlar* hududiga aylandi. U asosan Sharqiy Yevropa, Yaqin Sharq mamlakatlari va Bolqonda tarqalgan. "Pravoslav" so'zi yunoncha "orthodóxia" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "to'g'rilik" ma'nosini anglatadi. Bu so'z ilk bora II asrda yozilgan xristian mualliflari asarlarida uchraydi. Pravoslavlikning ta'limoti va ibodatlari IV–XI asrlarda Vizantiyada shakllandi. Pravoslav cherkovi bayram va "post"ga katta ahamiyat beradi. Post odatda cherkovning katta bayramlaridan oldin keladi. Post vaqtida xristianlar yovg'on, go'shtsiz, sutsiz, sabzavot va baliqdan tayyorlangan ovqatni iste'mol qiladilar. Uning mohiyati – inson ruhining poklanishi va yangilanishi bo'lib, diniy hayotdagi muhim voqealarga tayyorlanishdir.

Rus yeridagi udumlar amaliyoti normalari haqidagi nizolar XVII asrda uning parchalanishiga olib keldi, natijada pravoslavlar cherkovidan eski rasm-rusumchilikni qo'llab chiqqan "eski e'tiqodlilar" ajralib chiqdi. Ularning obro' qozongan vakillaridan biri protopop Avvakum aynan insonni cherkovning haqiqiy hayoti markazi, deb hisoblagan. U rasmiy cherkov va patriarx islohotlari qusurlarini fosh qilib bergan. Shuning uchun Avvakum la'natlangan, qarg'ishlangan va cherkovdan haydab chiqarilgan

hamda o'z safdoshlari bilan birga surgunda yondirib yuborilgan.

Katolik yo'nalishi. Xristanlikda yana bir yirik yo'nalish katolik ta'limoti hisoblanadi. "Katolik" so'zi barchaga, butun dunyoga taalluqli ma'nosini bildiradi. U G'arbiy, Janubi-G'arbiy, Markaziy va Sharqiy Yevropada, Ukraina va Belorussiyaning g'arbiy hududlarida, Lotin Amerikasida va AQShda keng tarqalgan. Katolik ta'limoti xristian dinining yo'nalishlaridan biri sifatida uning asosiy aqidalarini va udumlarini tan oladi, biroq diniy ta'limotida, sig'inishda, bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bibliya katolik diniy ta'limotining asosi. Biroq pravoslav yo'nalishidan farqli ravishda, katolik cherkovi nafaqat dastlabki yettita Butun dunyo xristianlari yig'inlarining, balki keyingi barcha yig'inlarning qarorlarini, bundan tashqari papalik nomalari va qarorlarini ham Muqaddas noma, deb hisoblaydi. Bibliyaning lotincha tarjimasiga kiritilgan barcha kitoblarini (Vulgatlar) muqaddas deb qabul qilgan.

Katolik cherkovi tashkiliy jihatdan Rim papasining cherkovga rahbarlik qilishi, ya'ni qat'i markazlashtirilgani bilan farq qiladi. U e'tiqod va axloq masalalari bo'yicha aqidalarni belgilab beradi va uning hokimiyati Butun dunyo xristianlari yig'inlarining hokimiyatidan ham yuqoridir. Xristian erkakni (ayolni) muqaddas deb e'lon qilish, avliyo darajasiga ko'tarish haqidagi masalani katolik ta'limotida maxsus kardinallar Komissiyasi hal qiladi. Uning a'zolaridan biri, ya'ni "Xudo advokati" deb atalgani muqaddaslikka nomzodni tanlaydi, so'ngra uning foydasiga dalillar keltiradi. "Iblis advokati" deb ataluvchi boshqa a'zo esa muqaddaslikka nomzodning kamchiliklarini aniqlab beradi.

Katolik ta'limotida ruhning xalos bo'lishida cherkovning ahamiyati haqida o'ziga xos ta'limot shakllandi. E'tiqod va ezgu ishlar xalos bo'lishning asosi, deb sanaladi. Katolik ta'limotiga ko'ra, cherkov Xudo-O'g'il, muqaddas Mariya, muqaddas taqvodor xristianlar tomonidan yaratilgan ezgu ishlar "zahirasiga" ega. Katolik cherkovi ushbu xazinadan foydalanish, u yerdan kim nimaga muhtoj bo'lsa, o'sha narsani berish, ya'ni

gunohlariga tavba qilganlarni kechirish huquqiga ega. Buning natijasida pul uchun yoki cherkov oldida biror xizmati uchun gunohlarini avf etish haqidagi indulgensiya ta'limoti shakllandi. Shuningdek, o'lganlar uchun duo o'qish qoidalari va Papaning ruh "pur-gatory"da, bo'lish muddatini qisqartirish huquqi kabilar paydo bo'ldi. Purgatory – katoliklar ta'limoti bo'yicha jannatga kirishdan oldin o'lganlarning joni gunohdan poklanadigan makon haqidagi ta'limot bo'lib, I asrdayoq shakllangan va 1438–1445-yillarda Florentiysk yig'ini tomonidan qabul qilingan. Ruhning shu joyda bo'lish muddati o'lganlarning yerdagi qarindoshlari va yaqinlari ularning xotirasiga bag'ishlab qilgan ezgu ishlari, yod etishlari, cherkov foydasiga xayrehsonlari bilan qisqartirilishi mumkin. Katolik ta'limotining o'ziga xos xususiyatiga Xudo-O'g'ilning muqaddas onasi – Mariyani qadrlab, unga sig'inish ibodati kiradi. G'arb cherkovlarining ta'limtotida muqaddas Mariyaning jisman arshi a'loga ko'tarilishi haqidagi aqida tasdiqlangan. Ruhoniylikning nikohsizligi (selibat) katolik ruhoniylarga uylanish, rohibalarga esa erga tegish imkonini bermaydi. Rohiblik katolik cherkovida muhim o'ringa ega hisoblanadi.

Katoliklarda Rojdestvodan avval tutiladigan post "Advent" deb ataladi. U Muqaddas Andrey kunidan keyingi birinchi yakshanba kunida, 30 noyabrda boshlanadi. Xristosning tug'ilgan kuni (Christmas, Rojdestvo) xristianlarning eng tantanali bayramidir.

Protestantlik – xristian dinining yirik yo'nalishlaridan biri. U bir qator Yevropa mamlakatlarida O'rta asrlar katolitsizmida vujudga kelgan Reformatsiya (lotincha "reformatio" – o'zgarish, tuzatish) va islohotchilar tomonidan Bibliya g'oyalaridan chekinish, deb izohlangan jarayonlarga munosabat sifatida yuzaga kelgan. O'rta asrlarda G'arbda poplik mafkurasi va amaliyoti dunyoviy hokimiyat (ayniqsa, Germaniya imperatorlari tomonidan) hamda jamiyatning pastki tabaqalarida (Angliyada lollardlar, Chexiyada gusitlar harakati) ham katta norozilikka sabab bo'ldi. XVI asrga kelib ushbu norozilik Reformatsiya harakatida o'z ifodasini topdi.

Oksford universitetining professori Jon Viklif (1320–1384) Rim papalarining Angliyadagi soliq yig'ishlariga qarshi chiqib, ingliz cherkovining fuqarolik ishlarida ingliz qiroliga bo'ysunishi hamda Muqaddas Yozuvning cherkov naqllaridan ustun turishini talab qiladi, cherkovning Bibliya g'oyalari ruhida qayta shakllanishini yoqlab chiqadi. Ushbu nizomlarning ko'plarini ingliz "lollard"lari – cherkov ishida qatnashuvchi dunyoviy odamlar, katolitsizmni isloh qilishga tarafdor bo'lganlar qo'llab-quvvatladilar. Praga universitetining rektori Yan Gus (1369–1415). J. Viklif g'oyalari ta'siri ostida cherkovning boylikdan voz kechishi tarafdori bo'lgan va dindorlar ongini buzadigan indulgensiya savdosiga qarshi chiqqan. Buning uchun u 1415-yilda Konstanta Soborining hukmi bilan olovda yondirib yuborildi. Bu gusitlar harakatini g'azabga keltirib, uni kuchaytirgan. Buning natijasida 1443-yilning noyabr oyida katoliklar gusitlar bilan kelishishga majbur bo'lgan.

Lyuteranlik. Yan Gus yondirib yuborilgandan keyin yuz yil o'tib, Germaniya Vittenberg universitetining professori Martin Lyuter (1483–1546) protestantlik cherkovining asosiy nizomlarini shakllantirdi va uni himoya qildi. Shuningdek, u indulgensiyalar bilan savdo qilishni tanqid qildi, ichki tavba qilish g'oyasini oldinga surdi, o'lganlarning joni gunohdan poklanadigan makon haqidagi ta'limotni, shuningdek, o'lganlar uchun duo qilish va muqaddas kishilarning xizmatlari evaziga narigi dunyo' jazosidan qutilib qolish imkoniyati haqidagi aqidalarni gumon ostiga qo'ydi. Qolaversa, u rohiblikni diniy xizmatning oliy shakli, deb bilmagan va inson xudo bilan bevosita aloqada bo'lishi mumkin, deb hisoblagan. Martin Lyuter o'z noroziligini 1517-yil 31-oktabrda Vittenberg cherkovi eshigiga katolitsizmni isloh etish bo'yicha 95 tezisni osib qo'yish orqali namoyon qildi. Lyuter ta'limotining asosiy qoidalari protestantlik yo'nalishlaridan biri – lyuteranlikning boshlanishiga asos bo'ldi. Tezislardan birida Lyuter gunohlardan tavba qilish faqat ruhoniy oldida afsus-nadomat chekishdan iborat emas, haqiqiy tavba qilish juda uzoq

davom etuvchi jarayon, deb bilgan. Shuningdek, uning fikricha, xudo chin dildan tavba qilganlarning gunohlarini kechiradi va uni mangu azoblardan qutqaradi, bunga esa xristian kishi Papa yorlig'isiz ham umidvor bo'lishi mumkin. Lyuter ortidan borgan nemis knyazlari, Daniya, Shvetsiya hukmdorlari shunga o'xshash islohotlar o'tkazdilar va Anglikan cherkoviga asos soldilar.

Kalvinizm. Shveytsariyada XVI asrda protestantlik diniy ta'limotlaridan biri sifatida vujudga keldi va Fransiya, Niderlandiya, Angliyada keng tarqaldi. Uning kelib chiqishi fransuz Reformatsiyasining yirik arbobi Jan Kalvinga borib taqaladi. Uning asosiy asari butun hayoti davomida to'ldirib va takomillashtirgan "Xristianlik dinidagi o'gitlar" (1536-y.) bo'lib, u M. Lyuter g'oyalari ta'siri ostida dunyoga kelgan. Ilk Reformatsiya arboblaridan farqli o'laroq, Kalvin uchun Yangi Ahd emas, balki Eski Ahd diqqat markazida bo'lgan. Kalvinizmda e'tiqodning umummajburiy ramzi yo'q. Kalvin "oldindan belgilangan mutlaq taqdir" haqidagi ta'limotni ishlab chiqdi. Unga ko'ra, xudo dunyo paydo bo'lgunga qadar odamlarni tanlanganlarga va mahkum etilganlarga ajratib qo'ygan. Biroq hech kim o'ziga tayyorlab qo'yilgan joyni bilmaydi. Kalvinistlarda cho'qinish xalos bo'lishning zaruriy sharti, deb qaralmaydi va ular xochni rasmiy ramz, deb hisoblamaydilar, ibodatxonalarda esa na ikonalar, na mahobatli rangtasvir namunalari bo'ladi. Shuningdek, ibodat qilishni musiqa bilan birgalikda bajaradigan lyuteranlardan farqli ravishda kalvinistlar ibodat paytida shamlar va musiqadan voz kechganlar. Fransiya kalvinistlari – gugenotlar XVI asrda katoliklar bilan davomli qonli urushlarni olib borganlar, buning epizodlari dunyoviy adabiyotda, rassomlikda, tilda ham keng yoritilgan. Natijada "Varfolomey kechasi" (1572-yil 24-avgust) ko'pincha muqaddas Varfolomey kuni bilan emas, balki katoliklar tomonidan gugenotlarning ommaviy o'ldirilishi tufayli esga olinadi.

Kongregatsionalistlar (lotinchadan "congregatio" – birlashish) qat'i puritanlar (lot. "puritas" – pokizalik), ya'ni axloq va tilni qattiq va pokiza saqlashga urinuvchilar hisoblanadi. Ular har

bir kongregatsiya, ya'ni bir nizomga rioya qiladigan diniy jamoalar birlashmasining diniy e'tiqodda va shakllanishda to'liq avtonomiyaga ega bo'lish tamoyiliga asoslanadi. Kalvinistlardan farqli ravishda ular ibodatlarni o'tkazishga va voizlik qilishga barcha dunyoviy kishilarni jalb qiladi. Dunyoviy va diniy jamoatchilik tamoyilini targ'ibot qiladi, shuning uchun butun jamoa xudoning marhamatini oladi, deb hisoblaydi. Taqdirning oldindan belgilangani haqidagi ta'limot va Bibliyaning benuqsonligi g'oyasi ular uchun, kalvinistlardan farqli ravishda, muhim sanalmaydi. Kongregatsionalizm Buyuk Britaniya, Irlandiyada, AQShda keng tarqalgan.

Presviterianlar (yunonchadan "presbyteros" – keksa, oqsoqol) – o'rtamiyona puritanlar, ya'ni o'ta sipo odamlardir. Shotlandiya parlamenti 1592-yilda ushbu ta'limotni davlat ta'limoti sifatida qabul qilishga qaror qildi. Cherkovga jamoa a'zolari tomonidan saylanadigan presviter rahbarlik qiladi. Diniy jamoalar mahalliy va davlat ittifoqlariga birlashadilar. Marosim presviter ibodati, targ'iboti, psaltirdagi qo'shiqlarni aytishdan iborat. Shuning uchun liturgiya (cherkovdagi eng katta ibodat) bekor qilinadi.

Baptizm (yunoncha baptizō – suvga botiraman, cho'qintiraman) XVII asr boshida Jon Smit tomonidan asos solingan bo'lib, tarafdorlarining soni bo'yicha eng katta protestantlik oqimlaridan biri hisoblanadi. Baptistlarning asosiy qismi AQShda bo'lib, ushbu ta'limot tarafdorlari faqat voyaga yetgan insonlarni cho'qintiradilar, ularning fikricha, hech kim, shu jumladan, ota-ona ham inson uchun diniy e'tiqodni tanlab bera olmaydi. Inson diniy e'tiqodni ongli ravishda o'zi qabul qilishi kerak. Diniy e'tiqodning yagona manbayi sifatida ular Bibliyani tan oladilar. Ibodat diniy qo'shiqlar, va'zlar aytish tarzida olib boriladi.

"Iyegova guvohlari" tashkilotining to'liq rasmiy nomi – Qo'riqlash Minorasi, Bibliya va risola(traktat) jamiyati (the Watch Tower, Bible and Tract Society) hisoblanib, u AQShda 1872-yilda Charlz Rasselning tashabbusi bilan paydo bo'lgan. Tashkilot nomi Bibliyadagi xudoning ismi "Iyegova"dan

olingan. "Iyegova guvohlari" Iyegova obrazini va Bibliyadagi bilimlarni o'z qarashlari yuzasidan targ'ib qiladilar. XX asrning 60-yillari o'rtalariga kelib, "Iyegova guvohlari" dunyoning ko'plab davlatlarida o'z tashkilotlariga ega bo'ldi, ularning eng ko'pi AQShda ekanligi aniqlangan. Iyegovachilar xristianlikning ilohiy Uchlik ta'limoti asosini rad etib, yagona xudo sifatida Iyegovani tan oladilar, ruhning manguligini, xoch, o'limdan keyingi jazo va mukofotni tan olmaydilar. Iyegova va iblis kuchlari o'rtasida yaqin orada bo'lib o'tadigan, "najot"ni qo'lga kirituvchi tanlangan Iyegovachilardan tashqari butun insoniyat halok bo'ladigan Armageddon jangini bashorat qiladilar. Yer yuzida "Ming yillik podsholik" – Iyegova rahbarligi ostidagi teokratik davlat o'rnatilishiga ishonadilar. Iyegovachilar "Boringlar va targ'ib qilinglar!" degan chaqiriqqa tayanib, faol missionerlik faoliyatini olib boradilar. Ular o'z ruhoniylariga ega emas, yakshanba kunlari "Iyegova guvohlari" yig'ilishlarini o'tkazib turadilar va unda dunyoda ko'p millionli tirajda dunyoning ko'plab tillarida chiqariladigan "Soqchilar minorasi" ("The Watchtower") jurnalining maqolalarini muhokama qilib turadilar. Dunyoning ko'plab tillaridagi OAV, teletarg'ibotlar, missionerlik adabiyotlari dindorlarning Bibliyaga e'tiborini qaratadi.

AQSh va G'arbiy Yevropa protestantlik cherkovlarining tashabbusi bilan XX asrning boshlarida ko'plab tashkilotlar xristianlik cherkovlarining o'zaro bir-biriga yaqinlashishi, yarashishi va diniy birligi uchun ekumenlik (oecumenicus – tirik jon mavjud olam) harakatini qo'llab-quvvatlab turdilar.

Protestantlik ruhoniylarni oddiy kishilardan ajratmaydi, ya'ni ruhoniylik mashg'uloti barcha odamlarga xos, deb hisoblanadi. Faqat cho'qintirish, non va vino totish sirli marosimlar, deb tan olinadi. Ular Rim Papasiga bo'ysunmaydilar. Ibodatlar nasihatlar, birgalikda ibodat va diniy qo'shiqlar kuylashdan iborat. Protestantlar muqaddas Mariyaga sig'inishni tan olishmaydi, rohiblikni, xoch alomatiga ishonishni, diniy libos kiyishni, ikonalarni rad qilishadi.

Xristianlikning O'rta Osiyoga kirib kelishi

O'rta Osiyoga xristianlikning kirib kelishi haqida yirik rus sharqshunosi V.V. Bartold o'zining Movarounnahrning mo'g'ullargacha bo'lgan davr tarixiga oid tadqiqotlarida to'xtalgan. Mazkur mavzu G.I. Bogomolov, Yu.F. Buryakov, L.I. Jukova, A.A. Musakayeva, G.V. Shishkina, 3.I. Usmonova, L.I. Albaum, I.D. Ivanitskiy, T.V. Belyayeva, B.A. Abdulg'oziyeva, V.D. Goryachyeva, S.Ya. Peregudova, K.M. Baypakov, L.V. Underova kabi tadqiqotchilar tomonidan ham o'rganilgan va "Markaziy Osiyo xalqlari dinlari tarixi" kitobida bu haqda keng ma'lumotlar berilgan.

Xristianlikning tarqalishida xristian jamoalarining missionerlik faoliyatlari katta rol o'ynadi. Xristianlikning O'rta Osiyoga kirib kelishiga Rim imperiyasida xristianlarning ta'qib qilinishlari ham sabab bo'ldi. Xristianlar Vizantiya, Suriya, Falastin va Erondan ko'chib kelib, O'rta Osiyoda o'z madaniyati, san'ati va diniy ta'limotini tarqatishgan. O'zbekiston hududidagi xristian diniy yodgorliklari ko'pgina tarixchi, arxeolog va dinshunoslarning tadqiqot mavzuyi bo'lgan[4].

2021-yilning boshiga qadar O'zbekiston aholisi soni 34 million 558 mingdan oshgan bo'lib, ular 130 dan ziyod millat va 16 diniy konfessiyaga mansub. O'zbekistonda 1 ta buddaviylik va 11 ta xristianlik konfessiyalari faoliyat olib boradi[5]. 2019-yildan boshlab yana quyidagi 3 ta xristianlik tashkiloti O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita ro'yxatidan o'tgan: "Sun Bogim" (Bekobod), Baptistlar cherkovi (Xorazm) va "Vozrojdenie" (Qo'qon). Fuqarolarimizning 3,5 foizga yaqini xristian dinining pravoslav yo'nalishiga mansub. O'zbekistonda faoliyat olib borayotgan xristian konfessiyalari diniy bag'rikenglik an'analari shakllanishida muhim o'rin egallaydi[6].

Asosiy xulosalar

Xristianlik milodiy I asrida Rim imperiyasi tarkibidagi Falastinda, yahudiylikka e'tiqod qiluvchi jamoa orasida paydo bo'lgan.

Xristian ta'limoti muqaddas Uchlik haqidagi ta'limotga asoslanadi (Xudo-Ota, Xudo-O'g'il va Xudo-Muqaddas ruh).

Ma'naviy-axloqiy soflikka erishish maqsadida xristianlar quyidagi sirli marosim ibodatlarini qo'llaydilar: cho'qintirish, non va vino totish, ruhoniylikka qabul qilish, tavba qilish, xushbo'y miro yog'ini surtish, nikoh, zaytun yog'i bilan moylash marosimi.

Xristianlikning asosiy yo'nalishlari pravoslav, katolik va protestantlik yo'nalishlari hisoblanadi.

Xristianlikning tarqalishida xristian jamoalarining missionerlik faoliyatlari katta rol o'ynagan. O'zbekiston aholisining taxminan 3,5 foizi xristian dinining pravoslav yo'nalishiga mansub.

Nazorat uchun savollar

1. Ilk xristianlikning Rim bilan munosabatlari qanday edi?
2. Yangi Ahd tarkibiga qanday kitoblar kirgan?
3. "Xudo advokati" va "Iblis advokati"ning majburiyatlariga nimalar kirgan?
4. Protestantlikning ko'plab yo'nalishlarida qanday sirli marosimlar saqlanib qolgan?
5. Sirli marosimlar mazmuni nimadan iborat?
6. Reformatsiya vujudga kelishining asosiy sabablari nimada?
7. Protestantlikning qanday yo'nalishlari mavjud?
8. O'zaro ajralib ketish arafasida Sharqiy va G'arbiy xristianlikning ijtimoiy tuzilishi qanday bo'lgan edi?
9. Xristianlikdagi asosiy yo'nalishlar nima bilan farqlanadi?
10. Ekumenlik harakati qanday ta'riflanadi?
11. Xristianlikning Markaziy Osiyoga o'rta asrlarda kirib kelishiga qanday omillar sabab bo'lgan?

Xristianlik mavzusi adabiyolari

1. Abdusamedov A.E. Dinlar tarixi. T.: O'zMU, 2004.
2. E.F. Ibragimov va b. Jahon dinlari tarixi: Mutaxassislik fanidan o'quv-uslubiy qo'llanma. Toshkent: TIU, 2007.
3. Ibragimov E. O'zbekistonda xristian konfessiyalari faoliyati va ularning diniy bag'rikenglik an'analari shakllanishida tutgan o'rni. Tarix fan.nomz. ilm.dar. dissert. T. 2010.
4. Markaziy Osiyo xalqlari dinlari tarixi / Mas. muhar. Sh.A. Yo'vkochev. T. "Toshkent davlat sharqshunoslik instituti". 2005.
5. Muhamedov N., Alimova M. Dinshunoslik fanini o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. T.: 2017.
6. Hasanbayev O'. O'zbekistonda davlat va din munosabatlari: diniy tashkilotlar, oqimlar, mafkuraviy kurashning dolzarb yo'nalishlari. Toshkent: TIU nashriyot-matbaa birlashmasi, 2014.
7. Амон А.Г. Повседневная жизнь первых христиан. М. 2003; Бернштам А.Н. Археологический очерк Северной Киргизии. Фрунзе, 1941.
8. Великий шелковый путь: Древность и раннее средневековье/Э. Ртвеладзе. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 1999.
9. Дервиш Р.А. памятники истории, религии и культуры в Узбекистане. Т. 1994.
10. Ибрагимов Э. Источники мировых религий: учеб.-метод. пособие для студентов с русским языком обучения. Т.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi. 2011.
11. Ибрагимов Э. Краткое описание структуры Библии// International Conference: Europe, science and we. Publishing House "Education and Science", Praha, Czech Republic, 2020. C. 53-56.

Xristianlik mavzusi manbalariga havola

1. Ю.Ф. Борунков, И.Н. Яблоков, К.И. Николаев и др. Основы религиоведения: Учебник. Под ред. И.Н. Яблокова. М.: Высшая школа, 1998. С. 157–158.

2. Ибрагимов Э. Краткое описание структуры Библии. / International Conference Europe, science and we. 2020 Praha, Czech Republic. Conference Proceedings ISBN 978-80-907845-0-5. С. 53-56 DOI: http://doi.org/10.37057/CH_2 Садовников О.К., Згурский Г.В. Новейший словарь религиоведения/ под ред. С.Н.Смоленского. Ростов н/Д.: Феникс, 2010. С. 407

3. Энциклопедия религий / Под ред. А.П. Забияко, А.Н. Красникова, Е.С. Элбакян. М.: Академический проект; Гаудеамус, 2008. 1520 с: ил. (Summa). ISBN 978-5- 291-1084-0 (Академический Проект). ISBN 978-5-98426-067-1 (Гаудеамус). С. 191, 101, 195.

4. История религий народов Центральной Азии. / Отв. редактор: Ш.А. Ёвкочев. Т.: Ташкентский государственный институт востоковедения, 2006. С. 60–62; Великий шелковый путь: Древность и раннее средневековье / Э. Ртвеладзе. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1999. 280 с.; См.также: Амон А.Г. Повседневная жизнь первых христиан. М. 2003; Бернштам А.Н. Археологический очерк Северной Киргизии. Фрунзе, 1941.

5. Hasanboyev O'. O'zbekistonda davlat va din munosabatlari: diniy tashkilotlar, oqimlar, mafquraviy kurashning dolzarb yo'nalishlari. T.: TIU 2014. 552 b.

6. Ибрагимов Э.Ф. Деятельность христианских конфессий в Узбекистане и их традиции формирования религиозной толерантности. Автореф. дисс. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук. Ташкент, 2010.

3.3. ISLOM DINI

Mazmun. *Islom dini shakllanishidagi tarixiy shart-sharoitlar. Muhammad payg'ambar hayoti va faoliyati. Qur'on. Vahiyning nozil bo'la boshlanishi. Madinaga hijrat. Makkaning fath etilishi. Xalifalik. Islomda mazhablar paydo bo'lishi, ilk ixtiloflar. Islom dinining O'rta Osiyoga kirib kelishi. Qur'on – islom dinining muqaddas kitobi. Hadislar. Islom ta'limotida oila muqaddasligi. Er-xotinning bir-biriga nisbatan huquq va burchlari. Islomda ayollarga munosabat.*

Islom dini shakllanishidagi tarixiy shart-sharoitlar

Jahon diniga nom bergan "islom" so'zi arab tilidan olingan bo'lib, (arab. bo'ysunish, itoat etish) "o'zini Alloh irodasiga topshirish" degan ma'noni anglatadi. Islom so'zining yana bir lug'aviy ma'nosi tinchlik-omonlikdir. Shuning uchun ham azaldan musulmonlar bir-birlariga "Assalomu alaykum", javoban esa "Va alaykum assalom" deydilar, ya'ni "Sizga tinchlik-omonlik tilayman", deya tilak bildiradilar. Islom diniga e'tiqod qiluvchilar (arabcha "muslim", ko'pligi – "muslimun") musulmonlar deb ataladi va bu so'z islomni qabul qilgan(lar) degan ma'noni anglatadi.

Musulmonlar soni taxminan 1,5 milliardni tashkil etadi[1]. Islom diniga e'tiqod qiluvchilar soni jihatdan xristianlikdan keyin ikkinchi o'rinni egallaydi. Islom – jahon dini, dunyoda tan olingan ijtimoiy-madaniy hodisa, ilgari rivojlanayotgan mafkuraviy tizim va zamonaviy ijtimoiy jarayonlarning muhim omilidir. Hozirgi kunda islom asosan Shimoliy Afrika, G'arbiy, Janubiy, Janubi-Sharqiy va Markaziy Osiyoda keng tarqalgan. Dunyoda musulmonlar jamoalari mavjud bo'lgan 120 dan ortiq mamlakatlardan 35 tasida musulmonlar aholining ko'pchiligini tashkil qiladi. Musulmonlar soni jihatidan eng yirik davlatlar qatoriga Indoneziya, Hindiston, Pokiston, Bangladesh kiradi[2]. Indoneziya aholisining arab tilida so'zlashuvchi qismi deyarli to'laligicha, turkiy va forsiy tillarida so'zlashuvchilarining

Asosiy xul-

...adi. Hindistonning shimoliy ...ar orasida ham musulmonlar ...i. Ko'p sonli musulmon jamoalar ...aharlarida, Shimoliy Kavkaz mintaqasi ...a bo'yi, Ural atrofi, Sibirda, shuningdek, Xitoy, ...van, G'arbiy Yevropa, Filippin va AQShda ham ... qiladilar. Sunniylarning ko'pchiligini hanafiy mazhabi ...nlari tashkil qiladi, ular Markaziy Osiyoda, Rossiya va MDHning boshqa mamlakatlarida (Ozarbayjon va Shimoliy Kavkazdan tashqari), Afg'oniston, Turkiya, Bolqon, qisman Yaqin Sharqda, Hindiston, Indoneziya va Bangladeshda tarqalgan.

Islom dinini chuqur o'rganish uchun uning nafaqat din shakllanishdagi tarixiy shart-sharoitlar, balki islom yuzaga kelgunga qadar Arabiston yarim orolidagi ijtimoiy va madaniy holat, iqtisodiy sharoit va diniy an'analarni bilish kerak. Ushbu davr va mintaqa qabilalarining ijtimoiy, madaniy va diniy hayotini o'rganishda A.A. Xasanov[3], Q.T. Zohidov[4], Z.N. Shokirova[5], O.G. Bolshakov[6], N.V. Pigulevskaya[7], M.B. Piotrovskiy[8], I.Sh. Shifman[9], G.E. Gryunebaum[10], L.V. Negrya[11], H. Vismann[12], V. Muir[13]larning ilmiy ishlari yordam beradi.

Muhammad ibn Abdul-Karim ash-Shahristoniyning "Kitab al-milal va-n-nihal" (Millat va elatlar kitobi) asarida ham islom taraqqiyoti va diniy manbalari haqida tarixiy ma'lumotlar mavjud. Sharqshunoslar ushbu manbani fors, turk, ingliz, nemis, fransuz va qisman rus tiliga tarjima qilganlar va ushbu kitob Yevropa, Eron, Misr, Turkiya, Hindiston va Rossiyada chop etilgan[14].

Arabistonda musulmon davlati vujudga kelishining ildizlari Shimoliy va Markaziy Arabistonidagi o'troq qabilalar, ularni qurshab turgan hamda qadimda sivilizatsiyaga erishgan mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi darajasi bilan uzviy bog'liq. O'tgan asrda sharqshunoslar orasida Arabiston haqida noto'g'ri talqin qilish keng tarqalgan edi. U qabila munosabatlaridan sinf munosabatlariga o'tish bosqichida ko'chmanchi qabilalar hududi, deb ta'riflangan. O'sha davrda

Arabistondagi ko'chmanchi aholi yarimorolning asosiy qismida istiqomat qilishsada, ularning soni ko'p bo'lmagan. A. Xasanov "VII asrga kelib Janubiy Arabistondagi sinfiy jamiyat hech bo'lmaganda ikki ming yillik tarixga ega edi va u ham taxminan Sharqdagi boshqa qadimgi sivilizatsiya jamiyatlari o'z rivojlanishida bosib o'tgan bosqichlarni o'tgan edi", degan. U Arabiston hududi qadimgi sivilisatsiyalar qatorida orqada qolgan, degan xato fikrini ushbu masalaning yetarli darajada o'rganilmaganligi bilan bog'laydi. Odatda, Yaqin va O'rta Sharq, O'rta yer dengizi havzasi, Hindiston va Xitoy qadimgi sivilizatsiyalar o'chog'i sifatida tan olinadi, Arabistonga esa qadimgi dunyoning markazidan chetdagi o'lka sifatida qarashadi. Haqiqatda esa u qadimgi dunyo jamiyatlarining o'zaro munosabatlari va xalqaro munosabatlarda qisman bo'lsada, sezilarli o'rin egallab turgan. Arabistondagi jamiyat va davlat islomgacha bo'lgan davrda o'z yozuviga ega edi. XIX asrning ikkinchi yarmida yevropalik olimlar janubiy Arabistonda ko'plab tosh va bronzaga yozilgan epigrafik yozuvlarni topishdi va ularni o'qishdi. Hozirgi efiop tiliga qardosh sanaluvchi alfavit yozuvi arab tilida "musnad" nomini olgan. Bunday yozma yodgorliklar islomgacha bo'lgan Arabiston aholisi orasida rivojlangan ijtimoiy munosabatlar: shaharlar va o'troq aholi orasida ijtimoiy-guruhiy, ko'chmanchilarda – qabilalararo munosabatlar, shuningdek, ko'chmanchi qabilalar va shaharliklar o'rtasida turli shartnomaviy munosabatlar mavjudligidan darak beradi. Masalan, shaharliklar qo'shni ko'chmanchi qabilaga o'zlarini himoya qilganliklari uchun "tovon" pulini to'lagan. Hijozdagi shaharlarda (Arabiston yarim orolining Makka, Madina, Toif, Haybar kabi bir qancha shaharlarni o'z ichiga olgan qismi qadimdan Hijoz deb atalgan) tovar-pul munosabatlari, xo'jalik yuritishning polis tizimi rivojlangan. Eron Yamanni ishg'ol etib, Hijozdagi tranzit savdoni nazorat qila boshladi. Bu esa Yaman orqali Suriya, Falastin va Eronga olib boradigan tranzit yo'lining to'silishi hamda Eronga surilishiga sabab bo'ldi[16]. Qo'shni davlatlar hujumlari Hijozning zaiflashishiga olib

keldi, arablarda qabilalararo ziddiyatlar kuchaydi. Vaziyat uyushmagan qabilalarning birlashuvini va kuchli davlatchilikni yaratishni talab qildi. Islom dini, Muhammad payg'ambar va uning sahobalari tomonidan VII asrda ushbu masala hal etildi.

Qadimgi Arabiston sivilizatsiyasi tarixida arab-islom madaniyati va monoteistik din bo'lmish islom vujudga kelishining muhim jihatlarini, shuningdek, islomgacha bo'lgan davr arablarining diniy tasavvurlari o'zgarishini kuzatish mumkin. Islomdan avvalgi davrda Arabistonning shimoliy qismidagi yozuvlarda arab tilidagi Alloh so'zi ko'p uchraydi. Xususan, sharqshunos I.Sh. Shifman Ramafiy ibodatxonasida topilgan va milodiy II–III asrlariga taalluqli bo'lgan yozuvga asoslanib, Samud qabilasi aholisi Allohni xudo sifatida qabul qilganliklarini ko'rsatib berdi[17].

Islom vujudga kelishi arafasida arab jamiyatida arxaik e'tiqodlar, ko'p xudolik (arabcha al-vasaniya), yahudiylik va xristianlik mavjud edi. Qadimgi arab savodlilari – Arabiston aholisining ko'proq qismini tashkil qiluvchi o'troq aholi, ayniqsa, Makka va Yasrib (Madina) kabi shaharlar aholisi rivojlangan diniy ong va madaniyatga ega edi. Muqaddas Ka'bada ("haram") da janjallashish, qon to'kish mumkin bo'lmagan. Qadimda Makka aholisi butlarga topingan. Ka'bada, asosiy but atrofida arablarning boshqa ilohlarini ifodalovchi, 300 ga yaqin butlar joylashtirilgan edi. Har bir qabilaning o'z ilohlari bo'lib, faqat ularga topinishar edi. Diniy tasavvurlar qabila a'zolarini birlashtirsa-da, qo'shni qabilalar va bir butun mintaqa ajratib qo'yilgan edi. Makkalik qurayshiy qabilasining xudosi – Alloh (arabcha – al-Ilah) yagona deb e'lon qilindi[18]. VI asr oxiri – VII asr boshlarida shusiz ham qudratli bo'lgan Makka Arabistonning barcha e'tirof etadigan siyosiy, iqtisodiy va diniy markaziga aylanadi. Muhammad payg'ambar va uning izdoshlarining targ'iboti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati tufayli Makka va Yasrib islom sivilizatsiyasi tarixida muhim o'rinni egalladi. Bu davrda Arabistonning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayoti ko'p jihatdan Hijoz (Arabistonning shimoli-g'arbidagi tarixiy viloyat,

asosiy shahri – Makka)ga bog'liq edi. Urug'chilik-qabilachilik munosabatlaridan feodal munosabatlariga o'tish jamiyatning ijtimoiy qatlamlashuviga, markaziy shaharlarda, eng avvalo, Makka va Madinada, mol-pul munosabatlarining rivojlanishiga olib keldi. Bu esa ta'lim, shu jumladan, diniy ta'lim, ma'naviyat, madaniyat, diplomatiya hamda xalqaro savdoga mablag' sarflash imkoniyatini kengaytirdi. Islom vujudga kelishi arafasida Makka va Madinaning iqtisodi o'sishda bo'lganini tasdiqlovchi ko'plab dalillar mavjud. Ayni vaqtda ma'lumotlar Madinada arab-yahudiy qarama-qarshiligiga qaraganda, makkalik arablarning o'zaro nizosi kuchliroq bo'lganini ko'rsatadi. Ilk musulmon jamoasining Muhammad payg'ambar yetakchiligida Makkadan Madinaga qilgan hijrati birinchi navbatda, ana shu nizoga barham berdi.

Boyib borayotgan mintaqa boyligi aholini himoya qilish, armiyani tuzish va uni qo'llab-quvvatlab turishni talab qilardi. Arabistonda markazlashgan ijtimoiy-iqtisodiy, pul, tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish fuqarolarni diniy to'siqlar bir-biridan ajratmaydigan markazlashgan davlat tuzilishini taqozo qildi.

VI asr oxiri – VII asr boshlarida Arabistonda ana shunday vaziyat vujudga keldi. Bungacha Arabiston aholisi diniy ongining uzoq evolyutsiyasi yuz berdi. A.Xasanov o'zining ilmiy asarlarida miloddan avv. IV–III ming yilliklardayoq sharqiy Arabistonda Dimun va Magan jamiyatlari vujudga kelganligini, qadimgi Yaman madaniyatini qadimgi Misr va Mesopotamiya madaniyati bilan bir qatorga qo'yish mumkinligini ko'rsatadi. Qadimgi Arabistondagi texnikaviy yutuqlar sifatida Marib to'g'onini, madaniyat va yozuvga oid yodgorliklarga miloddan avv. VI ming yilliklarga taalluqli yuzlab iyerogliflarni ko'rsatish mumkin. Milodiy IV asr o'rtalarida Yamandagi bag'ishlov yozuvlarida ilgarigi xudolar deyarli esga olinmaydi, ularning mualliflari oddiygina Yer va Osmon Hukmroni, Hukmdori, deb ataluvchi bitta va yagona xudoni eslatgan. Taxminan V–VI asrlarda ichki Arabistonda, Yamanda yagona xudoga sig'inuvchilar – haniflar, mo'minlar, taqvodorlar paydo bo'ldi[19].

VII asrda arab madaniyatida politeizmdan monoteizmga o'tish tendensiyasi vujudga keldi. Arabiston aholisining diniy madaniyati xristianlik, yahudiylik va undan-da qadimiyroq diniy tasavvurlar bilan tanish edi. Muhammad payg'ambarning faoliyati, askarlarning qat'iy tartib-intizomi islomning tez tarqalishiga yordam bergan. Ichki ziddiyatlar va o'zaro qarama-qarshiliklar tufayli zaiflashgan Eron va Vizantiya imperiyasi islom dinining tarqalishiga bardosh bera olmadi.

Muhammad payg'ambarning hayoti va faoliyati. Qur'on.

Muhammad Ahmad ibn Abdulloh (570/571 – 632) – islom dini payg'ambari va musulmonlarning birinchi jamoasi asoschisi. Islom rivoyatlariga ko'ra, uning tug'ilishi avvalgi payg'ambarlar – Ibrohim, Ismoil, Muso va Iso tomonidan bashorat qilingan. Muhammad payg'ambarning nomlarini aytganda yoki eshitganda musulmonlar uchun "sallalohu alayhi vasallam" (s.a.v.) – "unga Allohning rahmat va salomi bo'lsin" yoki "alayhissalom" (a.s.) – "unga salomlar bo'lsin", deb salovat aytib qo'yish vojib hisoblanadi. Payg'ambar uncha boy bo'lmagan oilada tug'ilgan bo'lsa-da, ularning oilasi Makkada hukmron Quraysh qabilasining hoshimiylar urug'iga mansub bo'lgan. Tug'ilmasdan oldin otasidan, olti yoshida onasidan yetim qolgan Muhammad to sakkiz yoshgacha bobosi Abdulmuttalib, so'ngra amakisi Abu Tolib qo'lida tarbiyalangan. 583-yildan boshlab Muhammad payg'ambar Arab yarim orolining tashqarisidagi tijorat karvon safarlarida qatnashgan. U makkalik sharafli va boy-badavlat savdogarlardan hisoblangan Xadicha binti Xuvaylidning savdo ishlarini yuritgan. Xadicha binti Xuvaylid Muhammad payg'ambardan to'rt qiz va ikki (go'dakligidayoq nobud bo'lgan) o'g'il ko'rgan. Ularning qizi Fotimaning o'g'illaridan Fotimiylar (Husandan) va Idrisiylar (Hasandan) sulolalari tarqalgan.

Muhammad payg'ambar 40 yoshga yetganlarida, ko'pincha Makka yaqinidagi Hiro g'orida ixlos bilan ibodat qilar edi. Taxminan milodiy 610-yilda Muhammad payg'ambar o'zini

Allohdan Jabroil farishta orqali vahiy olayotganini e'lon qiladi.

Muhammad payg'ambarning dastlab pand-nasihatlari, dinga da'vatlari atrofdagilar, ayniqsa, quraysh qabilasi zodagonlari tomonidan unga ishonmasdan, hatto dushmanlik bilan kutib olindi. Boy savdogarlar qatlami qadimgi arab qabila xudolarining inkor etilishi Makkaning diniy va iqtisodiy markaz sifatidagi ahamiyatiga zarar keltirishi mumkin, deb o'ylashgan. Bundan tashqari ular ibodatning yangi shakliga qarshi chiqqanlar. Arablarning Ka'baga qarab ibodat qilish an'anasi saqlanib qolinsa-da, lekin namoz vaqtidagi avvallari qo'llanilmagan sajda Makka aholisining aksariyatini achchiqlantirardi. Ularni fikricha, sajda qilish qadr-qimmatini yo'qotish bilan tengdir. Har holda, Muhammad payg'ambarga ergashayotgan, uni Rasul deb e'tirof etayotganlar va bu yo'lga da'vat qilayotganlar soni ortib bordi. Shu qatorda dushmanlar soni ham ko'paydi. Ular Payg'ambarga qarshi turli usullar bilan kurashni avj oldirdilar. Muhammad payg'ambar sahobalardan bir guruhini Habashiston (Efiopiya)ga jo'natishga majbur bo'ldi, zero o'sha davlat podshohi muhojirlarni yaxshi qabul qilishiga ishonchi bor edi. Makkaliklarning musulmonlar ustidan tazyiqlari kuchaygach, Muhammad payg'ambar ko'rsatmasiga binoan avval musulmonlar, undan so'ng Payg'ambar 622-yili Yasrib (Madina) ga hijrat qiladi. Madinaliklar makkalik muhojirlarni do'stona va samimiy kutib oldilar. Muhammad payg'ambarni bir necha mahalliy qabilalar qo'llab-quvvatladilar. Payg'ambar va uning tarafdorlari tomonidan 630-yili yanvar oyida Makka fath etiladi. Ammo Muhammad payg'ambar Madinada yashashni davom ettiradi. Hijratdan keyinroq o'sha yerda birinchi musulmonlar masjidi qurilib, azonga asos solinadi, islom arkonlari va hayot tarzi belgilanadi, meros, nikoh va boshqa ijtimoiy masalalar bilan bog'liq tartib-qoidalar vahiy asosida joriy etiladi. Juma musulmonlarning haftalik jamoat namozi o'qiladigan kun, Ka'ba muqaddas joy sifatida e'tirof etiladi hamda namozda musulmonlar unga qarab (qibla) ibodat qilishlari belgilandi.

Muhammad payg'ambar Madina shahriga hijrat qilganlaridan

keyin shaharni islomiy qoidalarga asoslanib boshqardi. Payg'ambar vafot etganlaridan keyin musulmonlar jamoasini xalifalar (arab. xalifa – o'rinbosar) boshqardilar. 632-yildan boshlab Arabiston yarim orolining aksariyat qismi muayyan darajada Xalifalikka qarashli edi. Islom tarixida xalifalik besh davrga bo'linadi: 1. Xulafoi roshidinlar davri (632–661). 2. Shom ummaviylar xalifaligi davri (661–750). 3. Iroq abbosiylar xalifaligi davri (750–1258). 4. Misr abbosiylar xalifaligi davri (1261–1517). 5. Usmonli turk xalifaligi davri (1517–1924).

Payg'ambarga birinchi vahiy etilgan 5 oyat (arab. "oyat" – alomat, dalil, ishora, mo'jiza) keyinchalik Qur'onning Alaq surasi tarkibiga kiritilgan. Qur'on asosan oyat bo'lib tushgan, ba'zida to'liq sura bo'lib vahiy etilgan. Sura – faqat Qur'onga xos tushuncha hisoblanadi. Odatda oyatlar vujudga kelgan savollarga javoblar bo'lgan yoki biror voqea sababli tushirilgan. Bu sabablarni bilmasdan ularning mazmunini to'g'ri tushunish juda qiyin va bunda izoh – tafsir talab qilinadi. Vahiy kelgach, Payg'ambar har bir oyatda bu suraning joyini ko'rsatar edi. Sahobalar yozilgan oyatlarni o'qirdilar, ko'pchilik esa ularni yod olardi. Shu bilan birga yozishni biladigan odamlar Qur'onni yozib borganlar. Suralardan ibodatda, diniy marosimlarda foydalanilar, da'vat jarayonida dalil sifatida keltirilar edi.

Qur'onning (arab. – o'qimoq, qiroat qilmoq, jamlash) nozil etilish jarayoni Makkada o'n uch yil, Madinada o'n yil davom etgan. Qur'on 114 suradan iborat bo'lib, ular oyatlardan tashkil topgan. Oyat Qur'on matnlarining eng kichik qismidir. Qur'on nafaqat musulmonlarning muqaddas kitobi, balki jahon madaniyatining bebaho yodgorligi hamdir. Musulmonlar Qur'onga katta hurmat va hayajon bilan munosabatda bo'ladilar. Musulmonlardan Qur'on o'qishda o'ziga xos qiroat va odoblarga rioya etish talab etiladi. Bular:

1) Qur'onga tahoratsiz qo'l tekkizmaslik;

2) Qiroat qilishni "A'uzu billahi minash-shaytonir rojiym Bismillahir rohmanir rohim" bilan boshlash;

3) Qur'onni pok joylarda, imkon qadar Ka'ba tomonga yuzlanib o'qish;

4) Qur'onni eshitmaydigan kishilar orasida o'qimaslik;

5) Qur'onni bexato, tajvid qoidalariga amal qilgan holda, harflarini aniq talaffuzi bilan o'qish va boshqalar.

Qur'on qiroati to'g'ri bo'lishi uchun ustozdan tajvid ilmini o'rganish lozim sanaladi. Qur'oni Karimning 70 dan ortiq o'rinlarida Alloh taolo barcha narsani biluvchi zot ekanligi ta'kidlanadi. Jumladan "U shunday Allohdirki, Undan o'zga iloh yo'qdir. (U) yashirin va oshkora narsalarni biluvchidir. U Mehribon va Rahmlidir. – Qur'on. "Hashr" surasi, 22-oyat".

Muhammad payg'ambar hayotlik vaqtlarida Qur'on suralarini jamlab kitob shakliga keltirilmagan. Payg'ambar vafotidan keyin Abu Bakr xalifa qilib saylangan. Uning hukmdorligi davrida janglarda Qur'onni to'liq yod olgan ko'plab qorilar vafot etadilar. Shunda hazrati Umar hazrati Abu Bakrga, Qur'onni kitob shakliga keltirib jamlab qo'yish kerak, degan maslahatni beradi. Abu Bakr sahobalardan Zayd ibn Sobit bu ishni amalga oshirishga loyiq, deb hisoblaydi, chunki u Payg'ambar bilan juda ko'p vaqt birga bo'lib, Qur'onni eng yaxshi yod olgan va ba'zan yozib ham borgan sahoba edi. Islom olamining kengayishi va musulmonlarning ko'payishi bilan tarjimalarda noaniqliklar topildi, muqaddas kitobni tushunish va uni talaffuz qilishdagi nuqsonlar aniqlandi. Keyingi xalifa Usmon ibn Affon Qur'onning Abu Bakr xalifalik davridagi barcha sahifalarini to'plashni buyuradi. 650–656-yillar o'rtasida xalifa Usmon topshirig'i bilan Zayd ibn Sobit rahbarligida maxsus hay'at tuziladi va barcha oyat va suralarni taqqoslab, Payg'ambar ko'rsatgandek holatga keltirish yakunlandi. Shunday qilib, Qur'onning eng to'g'ri matni tuzildi, undan oltita nusxa ko'chirildi va ular musulmonlarning markaziy shaharlariga yuborildi. Aynan ulardan nusxa ko'chirish va ularga muvofiq ifodalashga ruxsat berildi.

Jahon madaniyatida Qur'onni eshitish va o'qish ta'sirida yaratilgan ko'plab san'at va adabiyot asarlari mavjud. Islomda Qur'on abadiy amal qiluvchi, ilohiy vahiylarning eng yuksak to'plami va musulmonlar uchun ko'rsatma sifatida tushuniladi.

Islom dinining O'rta Osiyoga kirib kelishi

Islom dinining O'rta Osiyoga kirib kelishi va islomlashuv jarayonining xususiyatlari "Markaziy Osiyo xalqlari dinlari tarixi" kitobida[20] yoritilgan. Mualliflar ushbu mavzuni yoritishda diniy manbalar, tarixiy asarlar, turli ilmiy tadqiqotlar va hujjatlar, shuningdek, shaxsiy tadqiqotlar natijalariga tayanganlar. Qator chet el va O'zbekiston olimlarining tadqiqotlari Ushbu davrni o'rganishga bag'ishlangan. (M.M. Xayrullayev [21]; A.K. Muminov[22]; U. Rudolf[23]; O.G. Bolshakov[24]; G. G'oipov[25]; H.A.R. Gibb[26]; W. Madelung[27]; J. Paul[28]).

Islom dinining O'rta Osiyoga kirib kelishi va tarqalishi 643–644-yillarda O'rta Osiyoga arab yurishlari bilan bog'liq. Bu yurishlardan so'ng mintaqa ikki qismga bo'lindi: 1) Movarounnahr (arab. daryoning narigi tomoni); 2) Sirdaryodan sharqda joylashgan Arodi at-turk ("Turkiy yerlari", ya'ni arablarga bo'ysunmagan yerlari). Ushbu ikki hududda islomlashuv jarayonlari turlicha kechgan. Movarounnahrda islomdan oldingi davr hukmdorlari o'z mavqelarini saqlab, mahalliy aholini boshqarish, soliq yig'ish kabi vazifalarni bajardilar. Ilk islom davrida arablar ko'p imtiyozlarga ega edilar. Shu bilan birga bunday imtiyozlardan islom dinini qabul qilgan mahalliy aholi ham foydalana olardi. "Arodi at-turk" aholisini islomlashtirish jarayoni haqida ma'lumotlar ko'pincha og'zaki, folklor tarzida, keyinchalik esa tarixiy manbalarda yozma qayd etilgan. Shuning uchun ushbu mintaqaga islom dini kirib kelishi va islomlashuv jarayoniga oid yozma ma'lumotlar keyingi davrlar – XVIII–XIX asrlarga oid manbalarda uchraydi[29].

Islomda mazhablarning paydo bo'lishi

Islom tarqalgan sari mahalliy din shakllari bilan o'zaro aloqada bo'lgan. Bundan tashqari vaqt va madaniy muhit musulmonlarning diniy ongini o'zgartirdi. Bular diniy ixtioloflarga olib keldi. Islomda aqidaviy, siyosiy va fiqhiy masalalardagi ixtiloflar mazhablarning paydo

bo'lishiga sabab bo'ldi. Islomdagi yo'nalishlar mazhablarning vujudga kelishi va tadrijiy rivojlanishi murakkab bosqichlardan iborat. Islomda ilohiyotga oid ko'plab masalalarni ulamolar tomonidan bir qadar erkin yechish xarakterli bo'lgan. O'z-o'zidan ravshanki, ularning fikrlari, ijtimoiy holati, siyosiy qiziqishlari hamma vaqt ham bir-biriga mos kelavermas edi. Bu esa jamoalarda vujudga kelgan ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy jihatlarni, ijtimoiy va shaxsiy axloqiy me'yorlarni hamda shu kabi masalalarni yechishga oid turli-tuman yondashuvlarning hosil bo'lishiga olib kelishi tabiiy edi. Islomdagi diniy-siyosiy guruhlar, huquq va ilohiyot maktablari o'rtasidagi g'oyaviy ixtiloflarni tushunishga doksografiya yordam beradi. Doksografiya (yunoncha "dokso" – fikr, tasavvur va "grao" – yozish, bayon etish) qadimgi donishmandlarning fikrlari va tasavvurlarining keyingi mualliflar tomonidan bayon etilishi. S.M. Prozorov fikriga ko'ra, "Musulmon diniy-tarixiy adabiyotidagi islom uchun o'ta muhim va o'ziga xos muammo bo'lgan "diniy e'tiqod" va "adashish" muammosini tushunish kalitini doksografik adabiyotdan boshqa hech qanday janr bera olmaydi"[30].

Munozaralarning asosiy mavzulari diniy-falsafiy xarakterda edi: imon (al-iman), ishonch masalasi, oliy hokimiyat (al-imama, al-xalifa) masalasi, huquq (al-fiqh), iroda erkinligi va taqdir (al-qadar)ning mohiyati, ruxsat etilgan va taqiqlangan xatti-harakatlar (al-xalal va-l-xaram), Allohning mohiyati va uning sifat (as-sifat)lari to'g'risidagi aqidaga oid bahs-munozaralar[31]. Ana shunday xilma-xillikka qaramay, islomda huquqiy va ilohiyotga oid masalalarning yechimida, marosimlarni amalga oshirishda o'ziga xos usul va yondashuvlar mavjud edi. Qaror qabul qilish uchun asosiy manbalarni yaxshi biluvchi, shuningdek, jamoada hurmat qozongan ilohiyot bilimdoni bo'lgan shaxs "mujtahid" ("ijtihod" so'zidan – qaror qabul qilishdagi qunt, tirishqoqlik) deb atalgan. Uzoq rivojlanish natijasida, taxminan X asr o'rtalariga kelib, "mazhab" deb nom olgan to'rtta katta ilohiyot-huquqiy maktablar vujudga keldi. Ularning vakillari ilohiyot yoki huquqiy masalalarni yechish va qaror qabul qilishda o'ziga

xos, muayyan usullarga asoslanardi. Turli xil oqimlar hokimiyatning asosiy tushunchalari, Qur'on tafsirlari, sunna va fiqh masalalari, yoki qaror chiqarish uchun asoslarni tan olish (yoki inkor qilish)ni turlicha izohlagan. Islomda mavjud bo'lgan eng muhim ilohiyot-huquqiy maktab va oqimlar ularning ilohiyot va huquqiy masalalarni muhokama qilishdagi bir-biridan farqlanuvchi muhim asoslari bilan ko'rib chiqiladi. Bunday oqim va maktablar anchagina ko'p bo'lgan, ammo ularning ko'p qismi hozir o'z dolzarbligini yo'qotgan.

Sunniylik | Islomdagi mazhablar o'z asoschilari nomlari bilan atalgan. *Hanafiylik* sunniylik mazhablarining eng yirigi hisoblanib, asoschisi Abu Hanifa No'mon ibn Sobit (699–767-yy.)dir. Hanafiylik mazhabi qoidalari mo'tadilligi, birmuncha yumshoqligi, qulayligi, xalqlarning mahalliy an'analarini e'tiborga olgani sababli XI asrdan boshlab shimol va sharqqa yoyilgan. Bolqon, Qora dengiz bo'yi, Volga bo'yi, Markaziy Osiyo, Hindiston, Xitoyning cho'l vohalari, Indoneziya orollari, Oltin O'rda xonlari, Hindistondagi Boburiylar, Usmoniylar imperiyasi sultonlari hanafiylik mazhabiga ergashganlar. Hozirgi paytda MDHdagi musulmonlarning ko'pchiligi (Ozarbayjon va Shimoliy Kavkazdan tashqari) va Turkiya aholisi hanafiylar sanaladi. Bu mazhab Suriya (taxminan 40 %), Pokiston, Hindiston va Bangladeshda keng tarqalgan. Bu mamlakatlarda islom odat va marosimlarini ijro etishda hanafiylik normalariga rioya qilinadi. Hanafiylar faoliyati islomning mahalliy madaniy an'analar bilan ko'p asrlik aloqalari jarayonida muhim rol o'ynagan. Hanafiy ilohiyotchilar islom diniy-huquqiy tizimini "Taboqot al-hanafiya", "Manoqib Abu Hanifa" janrlari bilan, adabiyotni esa tarixiy-biografik asarlari bilan boyitishdi. Hanafiylar turli etnik tarkibli, o'ziga xos iqtisodiy, huquqiy tartib, boy diniy-madaniy an'ana va urf-odatlarga ega Markaziy Osiyoga islomning moslashuviga ko'maklashdilar[32].

Shofeiylik mazhabi Muhammad ibn Idris ash-Shofeiy (767–820) nomidan olingan. Ushbu mazhab ta'limotida hanafiylik

va molikiylik mazhablarining ta'siri seziladi. Oddiyligi bois Shofeiylik mazhabi Suriya, Livan, Pokiston, Misrda, shuningdek, Eron va Yaman sunniylari orasida tarqalgan, Indoneziya, Malayziya, Filippin, Tailand va qator Afrika mamlakatlarida ham jamoalari mavjud.

Molikiylik mazhabi Molik ibn Anas (713–795) nomidan olingan. U o'z davridagi hayot tarzi, an'analari va Madina ulamolari qarashlari asosida mazhabini rivojlantirgan. Uning "Aal-Muvatto" asari ilk hadis ilmiga oid to'plam sifatida mashhur.

Hanbaliylik (al-xanābila) mazhabining nomi ham o'z asoschisi, Shofeiyning o'quvchisi – Ahmad ibn Hanbal (780–855) nomidan olingan. Ular taqlid qilishga, an'anaviy yo'l-yo'riqlarga ergashishga qat'i turishadi. Ushbu mazhabning paydo bo'lishi IX asrda Abbosiy xalifalar hukmronligi paytida vujudga kelgan keskin ijtimoiy-siyosiy inqirozning natijasi bilan bog'liq.

Ushbu mazhabning shariatga prinsipial jihatdan ergashishi unga xos bo'lgan xarakterli xususiyat sanalishi shubhasiz. Unda ishonchli deb hisoblanuvchi va boshqa fikr-mulohaza yuritishni talab qilmaydigan asosiy qoidalar soddaligi va ommabopligi bilan ajralib turadi. Hanbaliylik mazhabi asosan Saudiya Arabistonida keng tarqalgan[33].

Sunniylik mazhablaridan tashqari shialik diniy-siyosiy harakati bilan bog'langan shialik mazhablari ham vujudga keldi. Ular xalifa Alining tarafdorlari sanaladi. O'z navbatida, shialikdagi kabi sunniylik mazhablarida ham yuqoridagi masalalarni yechishga yondashuvda mahalliy, tarixiy-madaniy va etnik xususiyatlar bilan bog'liq holda mahalliy yo'nalishlar vujudga kelgan. Moturidiy ta'limoti Imom al-Moturidiy nomini olgan Samarqand teosofiya maktabi (kalom)ning ta'siri ostida o'ziga xos – ko'plab huquqiy va hatto maishiy masalalarni yechishda ratsional (aqliy) yechimni izlash xususiyatiga ega bo'ldi. Shunga ko'ra, mahalliy ilohiyot-huquqiy maktabining ikkinchi nomi – moturidiylik deyiladi. Uning yirik markazlari Samarqand, Farg'ona vodiysi, Buxoro, Qashqadaryo (Nasaf) va boshqa shaharlar bo'lgan. Ular bilan bir qatorda yanada

mahalliyroq bo'lgan Shofeiylik kabi Toshkent va Xorazmdagi sunniylik ilohiyot-huquqiy maktablari mavjud bo'lib, keyinchalik ular asosiy hisoblanmish hanafiylik maktabiga qo'shilib yoki yo'qolib ketishgan.

Turli mazhablarning huquqiy yo'l-yo'riqlari, ularning o'zaro va boshqa konfessiyalar vakillari bilan munozaralari ko'pincha falsafiy bahslarga aylanib ketar edi. Bu mazhablar huquqiy masalalarni yechishda umumiy manba bo'lmish Qur'ondan tashqari sunnani, ulamo-mujdahidlarning yo'l-yo'riqlarini, diniy jamoaning fikrini, mahalliy urf-odatlarni va h.k.ni turli darajada qabul qilishlaridan kelib chiqar edi. Shunday qilib, turli maktablar faqihlarining qarorlari albatta bir-biridan farq qilar va bu islomda turli oqim hamda guruhlarni vujudga keltirardi. Bundan tashqari turli maktablarning birgalikda amal qilishi, arab sivilizatsiyasi doirasida yangi diniy doktrinalarning ishlab chiqilishi jo'shqin munozaralar vujudga kelishining omili bo'lar edi. Bularning barchasi VIII-IX asrlarda musulmon mu'taziliylar orasida kalom (ilm al-kalom) deb atalgan maxsus fanni vujudga keltirdi.

Sunniylik va shialik – islomdagi asosiy yo'nalishlar hisoblanadi. O'z navbatida sunniylikda ham, shialikda ham ko'plab diniy-mafkuraviy va siyosiy oqimlar mavjud. Masalan, VIII–IX asrlarda mu'taziliylar ("al-mu'tazila"– "ajralgan") oqimi vujudga kelgan. Ular musulmon ta'limotini ratsionalistik ruhda talqin qilganlar, aqlning ko'r - ko'rona ishonchdan ustun turishini ta'kidlashgan, biror narsaning haqiqat ekanligiga toki uning aksi ko'rsatib berilgunga qadar shubha qilishga chaqirishgan. IX asr mu'taziliylik aqidasi rivojlangan davr sanaladi.

Shia (arabcha - ash-sha – tarafdor, muxlis) xalifa Ali va uning avlodlarini Muhammad payg'ambarning qonuniy vorislari va ma'naviy izdoshlari deb hisoblovchi turli guruhlarning umumiy nomi[34] hisoblanadi. To'rtinchi xalifa Ali Muhammad payg'ambarning qarindoshi – amakisining o'g'li va uning kuyovi bo'lgan. Xalifa Alining tarafdorlari o'tgan xalifalarning qonuniyligini tan olmaganlar, chunki ular Payg'ambarga

qarindosh bo'lmay, diniy jamoa tomonidan "saylangan" edilar. Hokimiyat uchun kurash xalifalikda hokimiyatning kimga meros bo'lishi to'g'risidagi munozaralarga olib keldi. Shialar e'tiqodiga ko'ra, Muhammad payg'ambarning qonuniy izdoshlari Aliga taqaluvchi imomlar sanaladi. Shialar rivoyatiga ko'ra, xalifa Ali va uning o'g'illari Hasan va Husayn o'z e'tiqodlari yo'lida aziyat chekib halok bo'lishgan. Ana shu voqealar xotirasi uchun shialar har yili Ashuro kunida motam marosimi o'tkazadilar. Bunda fanatik kayfiyatdagi shialar badanlariga pichoq sanchib va kesib jarohat yetkazadilar, bu bilan ular shialik yo'lida aziyat chekkanlarga hamdardlik, ularga o'z qayg'u-alamlarini namoyish etadilar.

Shialikda ham bir qator oqimlar mavjud: o'n ikki imomga e'tiqod qiluvchi va yetti imomga e'tiqod qiluvchi ismoiliylar, shu bilan birga turli guruhlar chegarasida hosil bo'lgan oqimlar, masalan, druzlar[35], ular ichida asosiysi – mahdiylik hisoblanadi. Ular xalifa Alining avlodlari bo'lmish 11- imomning qonuniyligini tan olishadi. O'n ikkinchi imom IX asrda qayergadir sirli yashiringan va qayerdadir yuribdi, u albatta qachondir xaloskor, najotkor – Mahdiy sifatida paydo bo'lishiga ishonadilar.

Shialikning boshqa yo'nalishlarining izdoshlari kamroq. Masalan, ismoiliylar oqimi VII asr o'rtasidagi oltinchi imomning o'g'li Ismoil nomidan olingan. Hozirgi paytda Afg'oniston va Tojikistonning tog'li hududi bo'lgan Badaxshonda tarqalgan. Bir-birining o'rnini oluvchi ismoiliy imomlar Og'axonlar sulolasini tashkil etadilar. Osiyodagi musulmonlikkacha bo'lgan qator diniy-falsafiy qarashlar va mahalliy xalq odatlari ismoiliylar ta'limotiga singib ketgan.

Hadislar | Sunna (urf-odat, an'ana, yo'l) Qur'on bilan bir qatorda musulmon huquqining asosiy manbalaridan biri sanaladi. U Muhammad payg'ambarning xatti-harakatlari va u yoki bu masalalar yuzasidan aytgan so'zlari – hadislardan iborat. Sunniylar Payg'ambarning doimiy ravishda amalga oshirgan xatti-harakatlari (muaqadda), masalan, uning asosiy namozni o'qib bo'lgach, qo'shimcha namozni o'qiganligi, yoki

uning ba'zan amalga oshirgan xatti-harakatlari (mustahaba) ham musulmonlarga taqlid qilish uchun misol bo'lishini aytadilar. Shariatda musulmonlar xatti-harakatlari majburiy (farz), lozim, shart bo'lgan (vojib), tavsiya etilgan (sunnat), joiz bo'lgan (halol), bahsli bo'lgan (muboh) kabi turlarga bo'linadi. Nizoli masalalar bo'yicha qarorni qozi chiqargan yoki jamoa fikriga qaralgan. Shu bilan birga nojo'ya, ammo jazoga loyiq bo'lmagan (makruh), taqiqlangan va jazoga loyiq (harom) xatti-harakatlar ham mavjud[36]. Ba'zi islomshunoslar ko'plab xatti-harakatlarni bir-biridan farqlashsa, ba'zilar faqat ikkita, ya'ni bajarilishi majburiy bo'lgan va bajarish taqiqlangan xatti-harakatlarni bir-biridan farqlaydilar.

Hadislarda arab jamiyatida ijtimoiy munosabatlarning rivojini aks ettiruvchi turli huquqiy normalarni ham uchratish mumkin. Hadislarning yakuniy tahrir qilinishi IX asrda amalga oshirildi. Hadis ikki qismga ajratiladi: 1) isnod (hadis yozilgan paytidan uning birinchi manbasigacha, ya'ni Muhammad payg'ambar yoki uning sahobalarigacha bo'lgan yo'lni – uni kim kimdan olganligi yo'lini qayd qilish); 2) matn (hadisning axborot qismi). To'g'ri, ishonchli deb tan olingan asarlarga Imom Buxoriy va Imom Muslimlarning "al-Jomi' as-sahih"lari, Termiziyning "Sunan at-Termiziy", Nasoiy, Ibn Mojjalarning "as-Sunan" asarlarini misol qilib keltirish mumkin va bu kitoblar keng tarqalgan hadis kitoblari sanaladi.

Shuningdek, sunnatlardan nikoh va merosga oid normalar, dalil va sud huquqiga oid qoidalar, qullar haqidagi va boshqa ko'plab qoidalar keltirib chiqariladi. Hadislarda ularning ishonchliligini aniqlash bo'yicha qayta ishlanganiga qaramay qator ziddiyatli qoidalar mavjud, shuning uchun ularning qanchalik muayyan vaziyatga mosligini hal qilish ilohiyotchi huquqshunoslar va qozilar ixtiyoriga tashlangan. Bunda Muhammad payg'ambar sahobalari va safdoshlari tomonidan aytib berilgan hadislar kuchga ega sanalgan, sunniylardan farqli ravishda shialar esa xalifa Ali va uning tarafdorlariga taqaluvchi hadislarni o'rinli, deb tan olishgan.

Islomda axloqiy va oilaviy munosabatlar

Islomda ijtimoiy-axloqiy me'yorlarga amal qilish, saxovatli bo'lish, yaxshilik qilish, muhtojlarga yordam berish, er-xotinning bir-biriga nisbatan huquq va burchlarini tushuntirish, ayollarga, ayniqsa, onalarga nisbatan mehr-shafqatli bo'lish va boshqa xayrli ishlarga chaqiriladi. Qur'onda ayollarning insoniy va fuqarolik huquqlari himoyalanadi: erning xotiniga qattiqqo'l bo'lmasligi, ayollarning mol-mulk, merosdagi ulushlari, nafaqalari borasidagi huquqlari va h.k.

Dunyodagi barcha dinlarda oila masalasi, uning tinch-totuvligi hamda mustahkamligiga alohida e'tibor berilganini ko'rish mumkin. Aynan oilada diniy ong asoslari shakllanadi, ilk diniy tajriba paydo bo'ladi. Oila qondoshlik yoki o'zaro nikoh orqali bog'langan insonlar jamoasidir. U insoniyat davomiyligini ta'minlovchi eng muhim omil bo'lib, uning mustahkamligi jamiyat barqarorligi va ravnaqining garovi hisoblanadi. Oila bunyod bo'lishining asosi bo'lgan nikoh muqaddas sanaladi. Islom ta'limotlariga ko'ra, ikki jins vakillari o'rtasidagi jinsiy yaqinlikning yagona to'g'ri yo'li nikoh orqali amalga oshadi. "Nikoh" so'zi arab tilida "uylanish", "qo'shilish" degan ma'nolarni anglatadi. Shariat istilohida esa nikoh erkak bilan ayolning o'zaro oila bo'lib yashashga kelishuvidir. Oila qurish jamiyatdagi har bir balog'atga yetgan insonning ixtiyoriy huquqlaridan biridir.

Islomda oila quyidagi shartlarga rioya qilishi qayd etilgan: oilaning bir-biriga munosib odamlardan tashkil topishi; oila qurishdan oldin, avvalo, har bir kishi o'ziga munosib juft tanlashga e'tibor qaratishi lozim. Nikoh qurishdagi tenglikning bunday shakli shariatda "kafoat" deyilib, ya'ni tenglik yetishmasligi nikohga to'sqinlik qilmasa-da, ammo zaruriy shartlardan sakaniga ittifoq qilganlar; er-xotin orasidagi o'zaro hurmat va totuvlik; oilada er-xotinlik o'zaro muhabbat, hurmat hamda mehr-muruvvatga asoslanishi zarur. Er-xotin bir-birlariga e'tiborli, barcha narsada xolis, oilaviy sirlarni saqlash, sadoqatli

bo'lishlari talab etiladi. Oilaning sirlarini yoyish kabi holatlar qattiq qoralanadi; erkak kishi o'zining oila ustuni ekanini hamda zimmasidagi mas'uliyatini his etishi, ayoliga yaxshi munosabatda bo'lishi ham muhimdir[37].

Islom ta'limotida Qur'onga va Muhammad payg'ambar sunnatlariga asoslanuvchi hamda so'zsiz bajarilishi shart bo'lgan diniy-huquqiy me'yorlar va ko'rsatmalar yig'indisi shariatdir. Qur'on oyatlarining katta qismi oila va nikoh, diniy marosim va odatlarga oid qoidalar va ko'rsatmalarni o'z ichiga oladi.

3.4. ISLOM TA'LIMOTI

Mazmun. *Islom ta'limoti. Islom ilohiyoti, uning asosiy aqidalari. Islom falsafasi – odamning yaratilishi, inson hayotining mazmuni, ezgulik va yovuzlik kurashi to'g'risida. Abu Nasr Forobiy va Abu Ali ibn Sinoning falsafiy qarashlari. Abu Homid G'azzoliy, Ibn Rushdning falsafiy ta'limotlari. Imom Moturidiy ta'limoti. Kalom falsafasi. Tasavvuf ta'limoti va tariqatlari. O'zbekiston allomalarining islom ta'limoti va dinshunoslikni rivojlantirishdagi xizmatlari.*

Islom ta'limoti. Islom ilohiyoti, uning asosiy aqidalari

Qur'onda "al-islom" atamasi "al-imon" (ishonch) va "ad-din" (din, diniy majburiyatlar yig'indisi) so'zlariga yaqin ma'noda 8 marta uchraydi[38]. Arab tilida "din" so'zi juda keng ma'noda ishlatiladi: 1) islomgacha bo'lgan davrda – "urf-odat", "taomil"; "ajr", "jazo", "mukofot", "savob", "hukm, bo'ysunish"; 2) din atamasi Qur'onda islomga hamda majusiy, yahudiy va nasroniylar e'tiqodi va ibodatiga nisbatan ham ishlatiladi: "albatta, Alloh nazdida (maqbul) din Islom (dini)dir... " – "Oli Imron" surasi, 19-oyat. "Sizlarning diningiz sizlar uchun, mening dinim men uchundir". – "Kafirun" surasi, 6-oyat. "Ey, siz (ahli kitoblar) –. Ey, siz (ahli kitoblar) – o'zingiz biladigan narsalar (Muso va Iso)lar haqida (bilib-bilmay) bahslashdingiz. Nega endi bilmagan narsangiz

(Ibrohim dini) haqida bahslashasiz?"...– Qur'on. "Oli Imron" surasi, 66-oyat. "Allohning (haq) dinidan o'zga dinni istaydilarmi?! Vaholanki, osmonlaru yerdagi barcha zotlar (farishtalar, insu jinlar) xoh ixtiyoriy, xoh majburiy Unga bo'ysungandir va Uning huzuriga qaytarilurlar". –"Oli Imron" surasi, 83-oyat. Ammo "din" so'zining asosiy Qur'oniy mazmuni islom uchun muhim g'oyasi bilan bog'liq, ya'ni Allohga bo'ysunish, uning amrlariga taslim bo'lmoq demakdir.

Qur'onda din atamasi[39]

a) "Qiyomat kun", "ajr" ma'nosida;

b) aynan bir kishining diniy e'tiqodi – Qiyoslang "(Ey, Muhammad,) albatta, Biz Sizga bu Kitobni haqiqatan nozil qildik, bas, Siz Allohga – dinni Unga (shirkdan) xolis qilgan holda ibodat qiling!" – Qur'on. "Zumar" surasi, 2-oyat;

v) diniy jamoaning ibodati ma'nosida ma'nosida ishlatiladi: "Ayting:"Rabbim meni to'g'ri yo'lga, rost dinga, Ibrohimning hanif – to'g'ri diniga yo'lladi. (U) mushriklardan emas edi". – "An'om" surasi, 161-oyat;

g) "din" atamasi "Yaum ad-din" iborasi tarkibida aynan bir payt (vaqt, kun) yoki qaror ma'nosini anglatadi. Masalan, "evaziga ko'ra jazo" mukofot, ajr, ajrim kuni" – "Mana shu sizlar (dunyoda) yolg'on deb o'tgan Ajrim kunidir". "Soffat" surasi, 21-oyat. Qiyomat, jazo kuni, qayta tirilish kuni – "U jazo kuni (qiyomatda) mening xatolarimni mag'firat etishini umid qilurman" – "Shuaro" surasi, 82-oyat. "Va qayta tiriltiriladigan Kunda meni sharmanda qilmagin!" – "Shuaro surasi", 87-oyat. "Ularning barchasi Qiyomat kuni yolg'iz holda Uning huzuriga kelishidir" – "Maryam surasi", 95-oyat;

d) diniy marosim, diniy jamoa hayotining ajralmas qismi va h.k. ma'nolarida 100 martadan ortiq uchraydi. "Din" so'zining asosiy Qur'oniy mazmuni Allohga bo'ysunishning majburiyligi va uning hukmronligining cheksizligi g'oyasi bilan bog'langan. Masalan, "A'robiylar: "Imon keltirdik", – dedilar (Ey, Muhammad! Ularga) ayting: "Sizlar imon keltirganingiz yo'q, lekin sizlar "Islomga kirdik" deng! (Chunki hanuz) dillaringizga imon kirgan emasdir.

Agar sizlar Allohga va Uning payg'ambariga itoat etsangiz, U sizlarga (qilgan yaxshi) amallaringizdan (savobidan) biror narsani kamaytirmas. Albatta, Alloh mag'firatli va rahmlidir." –"Hujurot" surasi, 14-oyat. Abdulaziz Mansur; Qur'oni Karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. Shu oyati karimadan ma'lum bo'ladiki, imon bilan islom, mo'min bilan musulmon mazmun jihatdan farq qiladi. Imon bu, ilohiy ta'limotni tan olib tasdiq etish bo'lsa, islom – ilohiy ko'rsatma va buyruqlarni amalda bajarishdir. Bu oyatda mo'minlikni da'vo qilayotgan bir guruh a'robiylarga Alloh taolo raddiya berib, "Yo'q! Sizlarda imon yo'q, balki o'zlaringizni musulmon ko'rsatish uchun amal qilib turibsiz", degan mazmunda tanbeh bergan".[40].

Islomshunoslik qomusiy lug'atida: "Din aqida, shariat va tariqat bobidagi ilohiy ko'rsatmalarning to'plamidir". Aqida so'zi arab. "aqd" o'zagidan yasalgan – bir narsani ikkinchisiga mahkam bog'lash ma'nosini anglatadi. Ko'plik shakli – aqoid, musulmon kishini ma'lum narsalar bilan mahkam bog'lab turadigan e'tiqodlar majmuyidir. Islomning asosiy aqidasi – "Allohdan o'zga sig'iniladigan (iloh) yo'q! Muhammad Allohning rasulidir"(kalimayi tavhid). 7 aqidani o'z ichiga olgan mo'minlikning batafsil ifodasi quyidagicha bo'lishi mumkin: Allohga, Uning farishtalariga, rasullariga, kitoblariga, Qadarga (taqdir, qismat, yozmish, al-qada' va-l-qadar) ya'ni yaxshilik va yomonlik Alloh tomonidan taqdirda belgilangan, "peshonaga yozilgan"iga, Oxirat kuniga va o'limdan keyin qayta tirilishga ishonmoq.

Aqoid – diniy e'tiqodning nazariy qismi, uning ma'naviy asosi, aqidalar yig'indisidir. U dinga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi. Shariat islom dinining amaliy qismidir. U ibodat (usul ad-din) (namoz, ro'za, zakot, haj) va muomalotga bo'linadi. Muomalot – fuqarolik huquqi munosabatlarini o'rganadigan bo'lim hisoblanadi. Uqubot, deb nomlangan bo'lim islom huquqining jinoyat va jazo masalalarini o'rganadi.

Tariqa ("tarīqa"– aynan yo'l, usul) atamasi "haqqa to'g'ri yo'l",

"bayon etish usuli, misol tariqasi" ma'nosida Qur'onda mavjud. Ularni Qur'onning ikkita oyati misolida ko'rish mumkin: "Ular dedilar: "Ey, qavmimiz! Darhaqiqat, biz Musodan keyin nozil qilingan, o'zidan oldingi (ilohiy kitob)larni tasdiq qiluvchi haq (din)ga va to'g'ri yo'lga hidoyat qiladigan bir Kitobni (Qur'onni) tingladik" – "Ahqof" surasi, 30-oyat. "Shu tariqa Alloh sizlarga o'z oyatlarini bayon etadi, shoyad (shunda) aqlni ishlatsangiz." – "Baqara" surasi, 242-oyat.

Islom dinining besh asosiy rukni (arab. asos, ustun) – eng muhim beshta vazifa: 1. Imon, ya'ni Allohning yagonaliliga, Muhammad ("La ilaha illallah, Muhammadur rasulullo h". Kalimayi shahodat); Rasulullohligiga, payg'ambarlarga ishonish; kitoblariga, avvalambor Qur'onga ishonish. Zabur, Tavrot va Injilda zikr etilgan payg'ambarlar va b. 2. Namoz. Har bir musulmon kishining kuniga besh mahal poklanib, qibla tomonga Makkaga yuzlangan holda amalga oshiradigan ibodati. 3. Ro'za (fors., kunduzgi ish; arab. saum – biror narsadan o'zini tiyish ma'nosini anglatadi) yilda bir oy – qamariy taqvimning Ramazon oyi davomida kunduz kunlari yeyish-ichish va jinsiy aloqada bo'lishdan tiyilish. 4. Zakot, arab tilidan poklash ma'nosini bildiradi. Mulk va daromaddan olinadigan shart bo'lgan moliyaviy haq, zakot miqdori shariat tomonidan belgilangan bo'lib, muayyan boylikka ega bo'lgan musulmonlar zakot beradi. 5. Haj – jismoniy va moliyaviy jihatdan qodir bo'lgan kishi uchun umrida bir marta Makka shahridagi Ka'bani ziyorat qilish va ushbu ibodat o'z ichiga oladigan arkonlarni ado etishni o'z ichiga oladi.

Islomda farz qilib qo'yilgan asosiy shartlardan biri namoz bo'lib, kecha-kunduzda besh mahal (bomdod, peshin, asr, shom, xufton) namozlarini o'qish farz hisoblanadi. Namozni kishi bir o'zi yoki jamoa bo'lib o'qishi mumkin, lekin juma kuni peshin namozi masjidda o'qilishi ma'qullanadi. Erkaklar va ayollar alohida jamoa bo'lib namoz o'qiydilar, er va xotin jamoatdan alohida bo'lgan holat bundan mustasno. Mastlikda, alahsirash

va karaxtlik paytida namoz o'qilmaydi. Tahorat uchun suv bo'lmagan paytda pokiza yer, qum, tuproq, tosh bilan tayammum qilinadi.

Ramazon ro'zasini vaqtida ado qilish ham islomda farz qilingan amallardandir. Dastlab ro'za tutish Muhammad payg'ambar Madinaga hijrat qilganidan bir yarim yil o'tgach, 624-yildan boshlangan. 30 kun mobaynida sog'lom, balog'at yoshidagi musulmonlarga farz qilingan. Ro'za bu tong otgandan to quyosh botguncha yemoq, ichmoq, jinsiy aloqani, g'iybatni, chaqimchilikni va hokazo harom qilingan narsalarni niyat bilan tark qilmoqdir. Quyosh botishi bilan taqiqlar to'xtaydi, biroq haddan ortiq yeyish-ichish ma'qullanmaydi, bu vaqtda gunohdan saqlanish, taqvodorlar suhbatida bo'lish, Qur'onni o'qish, o'zaro nizolarga chek qo'yish, sadaqa berish kabilar bilan mashg'ul bo'lish joiz.

Quyidagi odamlarga ro'za farz bo'lmaydi: 1. Musulmon bo'lmaganlarga. 2. Aqli joyida emaslarga. 3. Balog'atga yetmagan yosh bolalarga. Shuningdek, Musofirga, bemorga, hayz yoki nifos ko'rgan ayolga ham ro'za tutish farz bo'lmaydi, lekin ular safardan qaytganda, tuzalganda, poklanganda qazosini tutib beradilar. O'ta qari shaxs yoki homilador, emizikli ayol yoki musofir ro'za tutishga ojiz bo'lsa, bular ro'za tutmaslikka ruxsatlilar, deb hisoblanadi. Keyin ro'za tutishga qodir bo'lib qolsa, qazosini tutadi, yoki har bir tutmagan kuni uchun bir miskinga sadaqai fitr miqdorida taom beradi yoki fidyasini ado qiladilar.

Zakot (arab. o'sish, poklanish) ham diniy, ham ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lib, musulmonlar mol-mulki, boyliklaridan faqir-miskinlarga berilishi shart bo'lgan moliyaviy haq zakot hisoblanadi. Zakotning shartlari: balog'at yoshiga yetgan va aqlu hushi joyida bo'lgan, musulmon bo'lishi, hur va ozod bo'lgan, nisob miqdoriga yetgan jamg'arma mol-dunyoga ega bo'lishi lozim.

Qodir bo'lgan musulmonga umri davomida kamida bir marta haj qilishi farz qilingan. "Haj" so'zi (biror ishni) "qasd", "maqsad

qilish", "niyat qilish", "yuzlanish" ma'nosini anglatadi, shar'iy istilohda esa maxsus amallarni ma'lum bir joyda, muayyan vaqtda ado etishni qasd qilishdir. Maxsus joy – Masjidul Harom, Mino, Arafot va Muzdalifa; hajning bosh rukni – Arafot maydonida turish; muayyan vaqt – Zulhijja oyining to'qqizinchi kuni bo'lishi shart. Maxsus amal esa Baytullohni tavof qilish, Safo va Marva orasida sa'y qilish, Arafotda turish, Muzdalifada tunash va shaytonga tosh otishdir.

Taqvodor musulmon kishi har bir xayrli ishni "Bismilloh" (Alloh nomi bilan) iborasi bilan boshlashi lozimligi ta'kidlanadi. Qur'onning barcha suralari (Tavba surasidan tashqari) "Bismillahir Rohmonir Rohim" (Mehribon va rahmli Alloh nomi bilan) so'zlari bilan boshlanadi. Ushbu ibora musulmonlar tomonidan tez-tez takror aytiladi, masalan, ovqatlanishdan avval, nutq boshida va h.k.

Islomda asosan ikkita rasmiy diniy bayram mavjud. "Hayit" – arabcha "iyd", ya'ni bayram demakdir. Ro'za hayiti (arabcha nomi iyd al-fitr) qamariy shavvol oyining 1-kunida va Qurbon hayiti(arabcha nomi "Iyd al-Adha") zulhijja oyida keng nishonlanadi. Bundan tashqari mavlid – Muhammad payg'ambarni yodga olish kuni, laylatul qadr, me'roj – Payg'ambarning Alloh huzuriga arshi-a'loga ko'tarilishi va boshqa e'tiborli sanalar ham mavjud. Shia musulmonlari imomlar Ali, Husan va boshqalarni xotirlab maxsus bayramlarni nishonlaydilar.

Islom falsafasi | Islom falsafasi odamning yaratilishi, inson hayotining mazmuni, ezgulik va yovuzlik kurashi to'g'risidagi Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sinoning falsafiy qarashlarida, Abu Homid G'azzoliy, Ibn Rushdning falsafiy ta'limotlarida, Imom Moturidiy ta'limoti va kalom falsafasida o'z aksini topgan. Buyuk mutafakkirlarimiz o'ziga xos falsafiy ta'limotlari bilan ilm-fanning turli sohalari rivoj topishiga turtki berdilar. Al-Forobiy "Ikki qarash jam qilingan kitob"ida Yunon faylasuflari Aflotun va Arastuning qarashlarini islom ilohiyotiga yaqinlashtirishga

urindi. Forobiy kabi Ibn Sino ham vujudni ikki qismga ajratadi:

1) "Vojib ul-vujud" (ya'ni Alloh – Birinchi Sabab – hamma narsalarning asoschisi va boshi – Allohning bo'lishi zarur);

2) "Mumkin ul-vujud" (ya'ni Tangridan kelib chiqqan barcha narsalar (odam, o'simlik, Quyosh)ning bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin), degan g'oya ilgari surilgan. Forobiy va uning mantiqiy qarashlarini davom ettirgan Ibn Sinoning asarlaridan jahon olimlari keng foydalanganlar.

Vujudi vojib va vujudi mumkin – sabab va oqibat munosabatidadir. Bu jarayon emanatsiya tarzida, ya'ni quyoshdan chiqayotgan nur shaklida amalga oshadi. Shu tartibda imkoniyat shaklidagi mavjud bo'lgan aql, jon (nafs) va jism, ular bilan bog'liq holda osmon sferalari kelib chiqadi, mavjud narsalarga aylanadi. Ushbu substansiya (javhar)dan tashqari borliqda aksidensiya (siymo) mavjud, ya'ni narsalarning belgilari, rang, hajmi, hidi va boshqalar. Jism shakl va moddadan tashkil topadi. Xudo abadiy, uning oqibati bo'lmish materiya ham abadiydir[41].

Abu Nasr Forobiy antik falsafiy modellari (aristotelizm, neoplatonizm) va X asr tabiatshunosligining kashfiyotlari asosida o'zining falsafiy konsepsiyasini yaratdi.

Islomiy ilmning an'analari (Ilm naqliya)dan tashqari Forobiyning islom falsafasi aqlga asoslangan (Ilm aqliya). "Sharq Aristoteli, Ikkinchi muallim" deb tan olingan Forobiy bilimlar nazariyasiga ulkan hissa qo'shgan. U dunyoviy va diniy ilmlarni uyg'unlashtirish g'oyasini ilgari surdi. "Himmatli shahar aholisining nuqtai nazari haqida" kabi ijtimoiy-axloqiy risolalarda al-Forobiy himmatli shaharni davlatga tenglashtiradi, inson organizmiga o'xshatadi. Tirik jonzot hayotini saqlab qolish maqsadida barcha a'zolari bir-biriga yordam berishi shart.

Ar-Roziy bilim falsafasi islomning ratsionalistik ilohiyotini, antik Aristotelizm va neoplatonizm falsafasini islom ilohiyoti bo'lmish kalom bilan uyg'unlashtirishga qaratilgan muvaffaqiyatli urinishdir. Ilm-fanga "Buyuk skeptik" nomi bilan ma'lum bo'lgan ar-Roziy o'zining "Sharq muzokaralari" ("al-Mabashit al-Mashriqiya") asarida islom olamining olimlari

bilan munozara qildi, ularning falsafiy va diniy qarashlarini umumlashtirdi, Ibn Sinoning "Kitob al-ishorot val tanbehot" va "Kitob at-tafsir al-kabir" nomli asarlar yo'zdi. Uning "Gyoshiy ul-lug'at" kitobi hali o'rganilmagan.

Ibn Miskavayh o'zining mashhur "Tahzib al-Axloq" asarida islom falsafasining axloqiy tamoyillariga ratsionalistik izoh beradi. Asar shuningdek, "Tathir al'Araq" ("Axloq pokligi") nomi bilan ham tanilgan. Ibn Miskavayh o'zining falsafiy asarida ta'kidlaydiki, insonning tabiatiga o'zining ehtiroslarini aqli bilan boshqarish xosdir. Bundan foydalanish – farovonlik, baxtli hayot va ijtimoiy adolatning shartidir.

Jaloliddin Rumiyning falsafiy-diniy merosi ham katta ahamiyatga ega. So'fiyona mushohadalar, ruhiyat dialektikasini kashf etib, teranlik bilan yozilgan "Masnaviy-ma'naviy" – bu mashhur asarga qo'shimcha bo'lmish "Fīh-ī mā fihī" nomli asarlari ham mavjud. "Fīh-ī mā fihī"ni "Ichindagi ichinda" deb tarjima qilish mumkin (ingliz tilida – «It Is What It Is» ("Rumiy diskurslari"). Jaloliddin Rumiy alloma va Mavlaviya tariqatining shayxi, uning diniy va falsafiy asarlari islom adabiyoti va falsafasining yanada rivojlanishiga sezilarli ta'sir o'tkazdi.

Islom falsafasi G'arb falsafiy tafakkuriga katta ta'sir ko'rsatdi. Masalan, XIII va XVI asrlarda Averroizm, ya'ni Ibn Rushdning (Averroes) dunyoning abadiyati va yaramasligi haqidagi falsafiy ta'limoti keng tarqaldi. Ibn Rushdning asarlari lotin tarjimasi tufayli G'arbiy Yevropada tarqaldi, lekin katolik cherkovi tomonidan tanqid qilinib, taqiqlandi.

Musulmon madaniyatida bilim konsepsiyasi Yunon-Rim falsafasidagidan farqlanadi. Islomshunoslikda "ilm" atamasining har xil izohlari mavjud. Qur'onda "ilm" (ko'pl. – bilim) so'zi va uning ildizidan tarkib topgan o'zakdosh so'zlar taxminan 765 marta uchraydi, uning turli ma'nolari mavjud. 1. Mutlaq bilim (Allohning bilimi – barcha narsadan xabardorlik). 2. Inson bilimi: a) islomiy ilmlar: ilm al-hadis, ilm al-kalam va h.k. b) dunyoviy bilimlar.

Jahonda tan olingan amerikalik sharqshunos Frans

Kalom falsafasi | VIII asrda siyosiy va fiqhiy masalalardagi munozaralar kalom (ilm an-nazar va-l-istidlal)ning – islom ilohiyoti nazariyasining paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Kalom (arab. – ayn. qamish qalam. 1) so'z, jumla, gap; 2) ravon nutq), tarafdorlari mutakallimlar deyiladi. Kalom islom ilohiyotini aql va tafakkur yordamida asoslashga harakat qiladi. Bu borada deduktiv usuli (istidlal) qo'llaniladi. Bu nazariy mulohaza ma'lum qoidalardan, misol uchun islom aqidalaridan xususiy masalalarga qarab yuritilish va mantiqiy xulosa chiqarish usuli, degan ma'noni anglatadi. Kalom turli diniy-siyosiy guruhlar (xorijiylar, qadariylar, jabariylar, murji'iylar va h.k.) paydo bo'lishi bilan bog'liq bahslar jarayonida vujudga kelgan va tarqalgan. O'rta asrlarda kalom atamasi islomiy adabiyotda keng ma'noda ishlatilardi va har bir diniy-falsafiy mulohaza ma'nosini anglatar edi. Tor ma'noda kalom – diniy aqidalarni aqliy dalillar bilan mustahkamlovchi islom ilohiyot ilmidir. Mutakallimlar ommaviy munozaralarda aql-idrokka asoslangan yo'lni va mantiqiy isbotlash uslublarini keng qo'llaganlar. Bu ularni faylasuflar bilan yaqinlashtirgan. Kalomning tasavvufdan farqi shundaki, biri yangi bilim vositasi sifatida aqlni ishlatsa, ikkinchisi haqiqatga erishish uchun intuitiv tarzda o'z tariqatiga oid maxsus amaliyotga tayanadi. Mutakallimlar ulamolar fikrlariga taqlid qilishdan ko'ra, islom aqidalardan mustaqil tarzda mantiqiy xulosa chiqarishni afzal bilganlar. Bu bilan mutakallimlar kalomni bid'at deb e'lon qilgan salafiylardan ajralib turadilar. Bid'at – islom aqidalariga xilof ish, harakat yoki g'oya, ta'limotdir. Salafiylar (arab. salaf – "ajdodlar", "o'tmishdoshlar") – ilk musulmon jamoasi "solih ajdodlar", ilk islomiy e'tiqodi va turmush tarziga rioya etishni da'vat etib, keyingi davrda kiritilgan barcha yangiliklarni bid'at, deb e'lon qilganlarning umumiy nomi.

Kalomning yirik namoyandalari bo'lgan al-Ash'ariy (873–935) va al-Moturidiy (870–944) "naql" va "aql" tarafdorlarini murosaga keltirishga uringanlar. Imom al-G'azzoliy (1111-y. v.e.) kabi mashhur musulmon ulamolari kalom ilmi haqida o'z zamonlari va bilimlariga qarab ijobiy va salbiy fikr bildirganlar. Ibn al-Jauziy fikricha, kalom ko'pchilik mutakallimlarni

shubhaga solgan, ba'zilarni – dahriylik (ilhad)ka yo'naltirgan. Ash'ariylar maktabi asosan shofe'iylar orasida tarqalgan bo'lsa, moturidiylik hanafiylik doiralarida ko'plab tarafdorlarga ega bo'ldi va xususan, Movarounnahr musulmonlarining asosiy aqidasiga aylandi. XIII asrdan kalom Ibn Sino asos solgan Sharq falsafasi bilan yaqinlasha boshladi. Natijada arab tarixshunos va faylasuf olimi Ibn Xaldun (1332–1406) fikricha, kalom va falsafani bir-biridan ajratish mushkul bo'lib qoldi.

O'rta asrlarda kalom atamasi islomiy adabiyotda keng ma'noda ishlatilar va har bir diniy-falsafiy mulohaza ma'nosini anglatar edi. Tor ma'noda kalom – diniy aqidalarni aqliy dalillar bilan mustahkamlovchi islom ilohiyot ilmidir. Mutakallimlar ommaviy munozaralarda aql-idrokka asoslangan yo'lni va mantiqiy isbotlash uslublarini keng qo'llaganlar. Bu ularni faylasuflar bilan yaqinlashtirgan. Aql-idrokka asoslangan usul keyingi teologik maktablar tomonidan qabul qilingan va ijodiy ravishda qayta ishlangan [44].

Islom falsafasi G'arbiy Yevropa falsafiy tafakkuriga katta ta'sir ko'rsatdi. Masalan, XIII–XVI asrlarda averroizm, ya'ni Ibn Rushd (Averroes)ning dunyoning abadiyligi va yaratilmaganligi, barcha odamlar uchun umumiy, yagona dunyoviy aqlning individual jonlarning substansial (butun borliqning birlamchi) asosi ekanligi haqidagi ta'limoti keng rivojlandi. Ibn Rushd asarlarining lotinchaga tarjimasi orqali averroizm G'arbiy Yevropaga tarqaldi, ammo u katolik cherkovi tomonidan tanqid qilindi va quvg'in ostiga olindi.

Tasavvuf ta'limoti va tariqatlari | VIII–X asrlarda islomda sufiylik (tasavvuf) paydo bo'ldi. ko'pchilik olimlarning fikricha, bu atamaning etimologiyasi "suf" – jun so'zi bilan bog'liq. Bu fikr o'z davrida o'rta asrlar musulmon mualliflari tomonidan ham aytilgan bo'lib, qo'pol ishlov berilgan jun kiyim tarki dunyo qilgan zohidning odatdagi belgisi sanalgan. Ko'plab sufiylarning boshlanishi

shunga borib taqaladi. Sufiylarning ko'pchiligi "suf" o'zagini "sof", "pokiza" so'zining ma'nosi yoki "ahl as-suffa" ("kursi", "maktab", "ayvon", "soyabon") iborasi bilan bog'laydilar, bu ibora Payg'ambarga juda sodiq va taqvodor, xudojo'y kambag'allarga nisbatan qo'llanilgan. Ular "suffa"da aylana bo'lib o'tirishib, borliqning mazmun-mohiyati, Allohning sifatlari va shular haqida suhbatlashishni yoqtirishgan. G'arbiy Yevropa olimlari to XX asr boshigacha "sufizm" so'zi yunoncha "sofiya" (oqillik, ziyo, donishmandlik)dan kelib chiqqan, deb hisoblashardi[45]. Hozirda sufiylikning ma'nosi "jun", "po'stin" degan so'zdan kelib chiqqan, degan fikr shunchalik nozik diniy falsafiy maktab bo'lmish sufiylikni ifodalash uchun juda soddalik qiladi, chunki sufiylar orasida po'stin kiymaydiganlari ham bo'lgan, deb hisoblaydiganlar ham kam emas. Shuning uchun ko'p olimlar bu talqinning to'g'riligiga shubhalanishadi.

Sufiylik doirasida Allohning ismini xotirlash yoki ma'lum xatti-harakatlarni ado etish – zikr, qo'shimcha namoz o'qish – nafila va b.lar vujudga keldi.

Falsafa va kalom ilmi bilan boyigan sufiylik ancha ommaviy oqimga aylandi. Unda ko'plab sufiylikning "tariqat" deb atalgan jamoalari vujudga keldi. Bu ibora original etimologiyada sufiyning mistik va diniy-axloqiy jihatdan o'z-o'zini kamolotga yetkazishi, intuitiv ravishda haqiqat (al-Haq)ga erishish usulini, fikr-mulohaza va psixo-fizik mashqlar orqali unga, ya'ni haqiqatga aloqadorligini anglatadi. O'z taraqqiyotining ana shu bosqichida tariqat sufiylikning mohiyatini asta-sekinlik bilan o'zlashtirishni, ruhiy tajriba orqali mushohada qilishni anglatadi. Keyinchalik sufiylik guruhlarining institutsionallashuvi boshlanishi bilan qator yo'nalish va maktablar paydo bo'ladi va "tariqat" atamasi o'z mazmunini kengaytirib, bu maktablarga nisbatan qo'llanila boshlandi.

Sufiylikda ta'limning muvaffaqiyati muridning o'z o'qituvchisi-shayx bilan tenglashishga, unga o'xshashga qanchalik darajada intilishiga bog'liq. Bu "uning shaxsiga qorishib, aralashib ketish", keyin esa Allohga qo'shilishning asosiy yo'lidir[46].

Sufiylikdagi meditativ tajriba din psixologiyasi uchun o'ziga xos qiziqish o'yg'otadi. Uning faol va passiv turlari bir-biridan farqlanadi. Passiv meditatsiya diqqatni aniq yoki xayoliy narsalar tafsilotlari (bezaklar, xattotlik namunalari va b.)ga yoki mavhum tushunchalarga (Alloh, muhabbat)ga qaratadi. Meditatsiya tafsilotlarga batafsil berilishdan boshlanadi. Konsentratsiya jarayonida ravon xattotlik ichki tartibsiz fikrlarni, g'azab. qo'rquv, asabiylashishni bartaraf qiladi. Allohning 99 ismlariga qaratilgan meditatsiya faol deb hisoblanadi. Tajribali sufiylar go'zal ismlar bilan uyg'unlashadi va Alloh bilan uzluksiz muloqatga erishadi.

Allohni doimiy eslash va bu hissiyotni mustahkamlashga "zikr" orqali erishiladi. Sufiylar bunda o'zlarining Alloh bilan to'xtovsiz aloqada ekanligini his qiladilar. Allohga erishish yo'lining bosqichlari quyidagilardir: 1) asketizm, o'zini tartibga solish va irodani mustahkamlashga ko'maklashadi; 2) ilohiy muhabbatni his qilishga xalaqit beruvchi qo'rqinchni, eng avvalo, o'lim qo'rqinchini yo'qotish: 3) jannatga, oliy ilohiy huzur-halovatga intizorlik; 4) Allohga muhabbat, u Alloh bilan o'zaro muhabbatga cho'lg'anish hissida aks etadi[47].

Raqs sufiylikda o'ziga xos harakat meditatsiyasi sanaladi. Bunday xatti-harakatlarni qo'llashning turli usullari mavjud. Faol meditatsiya sufiyga Alloh bilan birlashishni his etishga ko'maklashadi. Darvishlar raqsi, ularning aylanishi va tanalarining boshqa holatlari, musiqa va qo'shiq aytish ruhiy ekstazga erishishga yo'naltirilgan. Sufiylik poeziyasi allegorik shaklda Allohga muhabbatni kuylaydi, chunki unga hamma vaqt ham U haqidagi bahs-munozaradagina emas, balki o'z ruhini takomillashtirish orqali erishish mumkin. Shuning uchun sufiylar so'zdan ko'ra, psixotexnik amaliyotni ustun qo'yishadi. E'tiborga loyiq joyi shundaki, dinlar o'rtasidagi tafovutlar diniy tajriba darajasida emas, balki tushunchalar, ya'ni og'zaki darajada, aqidaviy bahslar jarayonida yuz beradi. Jaloliddin Rumiy bu fikrni fil haqidagi masalda isbot qilib beradi: yaqinda

Hindistondan keltirilgan filni tor bir xonaga qamab qo'yishadi. Unga kirishga faqat qorong'i tushgandagina ruxsat berishadi. Qorong'ilikda hech narsani ko'rmay, qiziquvchan tomoshabinlar fil tanasining turli joylarini paypaslab ko'rishadi va filning qanaqa ekanligi to'g'risida bahslashadilar. Uning xartumiga tekkan kishi: "Fil suv oqib tushadigan tarnovga o'xshaydi" desa, uning qulog'iga qo'l tegizgan odam: "Sen yolg'on aytyapsan. Bu hayvon yelpig'ichga o'xshaydi", deydi. Uchinchi odam uning oyog'iga qo'l tegizib, "U yo'g'on yog'ochga o'xshaydi" deydi. Bu odamlarning barchasi bu hayvonni ko'rmasdan, uni turlicha tasavvur qiladilar. Bordi-yu ularda sham bo'lganda edi, ularning gaplarida ziddiyat bo'lmas edi, deyiladi masal yakunida. Masal mazmuni Alloh to'g'risida to'liq bilimi bo'lmagan holda u to'g'risida bo'luvchi bahs-munozaralarga o'xshab ketadi.

XI asr oxiri XII asrning o'rtalarida Xurosonda doimiy o'quvchilarga ega bo'lgan xonaqohlarda "ustoz (shayx, murshid, pir) – shogird (murid, o'quvchi)" munosabatlari, ya'ni silsila vujudga keldi va butun islom olamiga tarqaldi. Uning markaziy shaxsi ustoz (pir) bo'lib, shogird (murid) bilim olishda va boshqa masalalarda unga yagona yo'l boshlovchi sifatida butunlay bo'ysunar edi. XII asr oxiriga kelib silsila, ya'ni "pir – murid" munosabatlarining uzluksiz genealogik zanjiri o'z takomiliga yetdi. Silsila tariqatning hayotiy asosi sifatida doimo qo'llab-quvvatlanardi. Unda muridning o'rni ta'lim yo'li bilan unvon olish orqali ezoterik xarakter kasb etdi. Mavhum mulohazalarga berilish yoki diniy avtoritetlarga, muqaddas matnlar "so'ziga" so'zsiz ergashishdan farqli o'laroq, sufiylarning amaliy yo'li azaldan inson ruhining har qanday harakatini chuqur tahlil qilishga, shaxsiy kechinmalarga e'tibor berishga va diniy haqiqatlarni ichki anglashga yo'naltirilgan edi.

Xorijda Markaziy Osiyodagi ba'zi sufiylik maktablari (birinchi navbatda Naqshbandiylik va Yassaviylik)ning o'rganilishi sufiylikning O'rta asrlardan hozirga qadar rivojini kuzatishga imkon beradi. O'zbekistonda sufiylikni o'rganish B. Bobojonov,

X. Yuldoshxo'jayev, N. Komilov, I. Usmonovlarning asarlarida o'z aksini topgan. Mamlakatimizda sufiylikning ilmiy tadqiq etilishi nisbatan kam. Keyingi bir necha yilda dinshunoslikda sufiylik tarixi va falsafasini yoritishda yangi tushuncha va atamalar paydo bo'ldi. Masalan, sufiylik atamasining kelib chiqishiga oid qator gipotezalar qayta ko'rib chiqildi.

Sufiylik juda erta jamiyatning yuqori qatlamiga mansublik va ezoterik (yashirin, faqat tanlangan kishilarga ma'lum bo'luvchi) xarakter kasb etdi. Ya'ni uni Allohni bilish sirlaridan xabardor bo'lgan tor doiradagi qatlam tushunar edi. Shialikda va uning ko'plab yo'nalishlaridan biri bo'lgan ismoiliylikda o'zlarining zohid-sufiylar uyushmasi tarkib topgan, ular boshqa sufiylik jamoalaridagi diniy-mafkuraviy qoidalarni, tashkiliy tamoyillarni va marosimlarni u yoki bu darajada o'zlashtirib olganlar. Qur'on matnlarini ramziy-majoziy izohlash, undan faqat xabardor bo'lganlargagina ma'lum bo'lgan botiniy mazmunni chiqarib olish ismoiliylar mistik ta'limotining muhim tarkibiy qismlariga kirar edi. Sufiylik, shuningdek, okkultizmga oid (ya'ni olamda sirli, yashirin, g'ayritabiiy kuchlar mavjudligini e'tirof etuvchi) bilimlar: alximiya fiziognomika, harf va sonlar timsollariga oid fanlar (al-jafr)ning elementlarini qabul qilgan edi. Bu esa sunniylik avtoritetlari tomonidan sufiylikning tanqid qilinishiga olib keldi. Ko'plab sufiylarning tasavvuriga ko'ra, shayxdan muridga sufiylik bilimi va "baraka"sini berish – bu uzoq ta'lim olishni talab qiladi. Unga erishgan shogird ustozi qo'lidan sufiylik xirqasini oladi, bu unga mustaqil ravishda xutba (va'z) o'qish huquqini beradi. Muridlar musulmon yurtlaridagi o'z uylariga qaytib kelishgach, u yerda sufiylikni o'rganuvchi guruhlar va xonaqolar tashkil etishar va o'z o'quvchilarini tayyorlar edilar. Bu sufiylikning tezda tarqalishiga olib keldi. An'anaga ko'ra, XII–XIV asrlarda sufiylikda 12 ta asosiy tariqatlar vujudga kelgan. Markaziy Osiyo musulmon dunyosida eng keng tarqalgan Kubroviylik, Xojagon-Naqshbandiylik, Yassaviylik, Ishqiylik[49] va boshqa sufiylik tariqatlarining beshigi bo'ldi.

Sufiylik falsafasi Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy va boshqa ko'plab mutafakkirlar, olimlarning dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatgan. Markaziy Osiyodagi sufiylikni tadqiq etgan B. Radtke, F. Mayer kabi olimlar mo'g'ul bosqinchiligiga qadar bu mintaqada islomni o'ziga xos ko'ra, olgan ilohiyot va huquqqa oid maktablar mavjud edi hamda ular zohidlikning alohida turlari hamda din yo'lida fidokorlik qilgan shaxslarni yetishtirib chiqargan, degan fikrni bildirgan edilar. Ko'pincha ularning o'zi shunga o'xshash maktablarning bitiruvchilari bo'lib, ularni klassik sufizmdan farqli ravishda intellektual sufizm, deb atash qabul qilingan. III–IV asrlarda mistitsizmning tashkiliy shakllari to'liq shakllanmagan edi, shu sababli o'zgarmas, barqaror maktablar haqida gapirish mumkin emas[50].

O'rta asrlarda sufiylik ittifoqlari islomning tarqalishiga, ayniqsa, islom dunyosining chekka hududlari bo'lmish G'arbiy va Markaziy Afrikaga, Hindiston va Markaziy Osiyoga yoyilishiga ko'maklashgan. Yangi va eng Yangi davrda esa sufiylik musulmon Sharqida ham, G'arbda ham diqqat bilan o'rganiladigan obyektga aylangan. O'rta asr an'analariga ergashib, musulmon olimlari uni yoki haddan ortiq maqtashadi yoki haddan ortiq tanqid qilishadi. G'arbiy Yevropa, Amerika va Yaponiya sharqshunoslari esa umuman olganda sufizmga obyektiv baho berishsa-da, ba'zan ularda ham sufiylikka xristianlik ta'limotining ta'sirini bo'rttirishga, undagi tushunchalarni zamonaviylashtirishga moyillik bor. Biroq sufiylikning evolyutsiyasi murakkab va ziddiyatli bo'ldi. Zohidlik harakatidan vujudga kelib, dunyoviy hayotdan, ayniqsa, siyosatdan uzoq ekanliklarini alohida ta'kidlagan sufiy shayxlar vaqt o'tishi bilan jiddiy ijtimoiy va siyosiy obro'ga ega bo'lishdi. XII asr oxiriga kelib sufiy rahnamolar hukmdorlar topshirig'iga ko'ra, diplomatik vazifalarni ham bajara boshlagan. Keyinroq sufiylarni siyosatga tortish yanada faollashdi. Biroq ayni ana shu jarayon, ya'ni sufiylarning (amalda siyosatlashuvi va dunyoviylashuvi), ko'plab shayxlarning o'tmishdagi asketizm va mistikadan voz kechishi ularning islom dunyosiga ta'siri yo'qolishiga olib keldi.

Tariqat tushunchasining mazmuni vaqt o'tishi bilan o'zgarib bordi, unga islomdagi turli mazhablar har xil izoh beradilar. IX–X asrlarda tariqat tushunchasi mistik muroqaba va mushohadaga moyil bo'lgan kichik guruh musulmonlarning individual ma'naviy-ruhiy tajribani amaliy o'zlashtirishini anglatardi. Bu yerda mistik (yunon. mystikos - sirli) tajriba – aql va hissiyotdan yuqori bo'lgan usul (tariqa)ni qo'llash ma'nosini beradi. Ushbu yo'lning maqomat, deb atalgan bosqichlarini o'zlashtirish bu yo'lni tanlaganlardan o'ziga xos meditatsiya ko'nikmalarini, psixofizik mashqlarni takomillashtirishni, qat'i tartibni talab qilardi. Tariqatda insonning o'z ekstatik (jazava, qattiq hayajon) holatini an'naviy-ruhiy rivojlantirishi g'ayriixtiyoriy, inson irodasiga bog'liq bo'lmagan holda Alloh tomonidan in'om etiladi, deb tushuniladi.

Shunday qilib, tariqat tushunchasi kengaydi va bu tushuncha ostida usul yo'lining yagonaligi, bilimni uzatish zanjiri va jamoaning tashkiliy shaklini tushuna boshladilar[51].

O'zbekiston allomalarining islom ta'limoti va dinshunoslikni rivojlantirishdagi xizmatlari

Mamlakatimizda islom ta'limoti va dunyoviy fanlarni o'rganish va undan xalqimizni bahramand qilishdek xayrli ishlarga katta e'tibor berilmoqda. Davlatimiz rahbari tashabbuslari bilan tashkil etilgan O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi, Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, O'zbekiston xalqaro Islom akademiyasi, "Mir Arab" Oliy madrasasi allomalariga diniy-ma'rifiy merosimizni o'rganish uchun davlat tarafidan bir qator imtiyozlar yaratildi. O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi faoliyati respublikada faoliyat olib borayotgan oliy va o'rta maxsus diniy ta'lim muassasalarini yuqori malakali ilmiy kadrlar bilan ta'minlashga, tayyorlanayotgan mutaxassislarning ilmiy va kasbiy salohiyatini oshirishga, islom tarixi, Qur'onshunoslik,

tafsir va fiqh, hadisshunoslik, kalom ilmi yo'nalishlari bo'yicha magistrlarni, yetuk ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlarni tayyorlashga qaratilgan. Ushbu Akademiya huzurida ICESCO – Ta'lim, ilm-fan va madaniyat bo'yicha Islom hamkorlik tashkilotining maxsus kafedrasi, Buxoro va Termiz davlat universitetlarida "Islom tarixi va manbashunosligi" yo'nalishi ochildi. Milliy domenda ko'pgina diniy-ma'rifiy saytlar faoliyati yo'lga qo'yildi. Tajribali ulamolar tomonidan onlayn tarzda savol-javoblar va diniy o'quv mashg'ulotlari o'tkazish joriy etildi.

O'zbekistonning bir qator sharqshunos, faylasuf, tarixchi, siyosat va jamiyatshunos olimlari islom ta'limoti va dunyoviy fanlarni rivojlantirishga o'z hissasini qo'shmoqda. Bu yo'nalishda ko'plab doktorlik dissertatsiyalari himoya qilindi. Ular ichida A.Xasanovning "Qadimgi Arabiston yohud "Johiliya" tarixi va uni o'rganish muammolari" (T., 2001.); A. Muminovning "Hanafiy ulamolarning Markaziy Movarounnahr shaharlari hayotida tutgan o'rni va roli (II – VII/VIII – XIII asrlar)" (T., 2003); B. Babadjanovning "Qo'qon xonligida hukumat va din" (T., 2010); U.Uvatovning "Movarounnahr va Xuroson olimlarining hadis ilmi rivojida tutgan o'rni (Al-Buxoriy, Muslim, At-Termiziy)" (T., 2001), Bekmirzayevning "X–XIII asrlar Movarounnahr ijtimoiy munosabatlariga oid protsessual va notarial hujjatlari" (T., 2017) fan doktori dissertatsiyalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy sharqshunoslarning ko'pchiligini islom manbashunosligi va tarixi, hadisshunoslik, islom huquqi mutaxassisligi, hanafiylik mazhabi va tasavvuf ilmiga oid manbalar, tadqiqotlar qiziqtiradi. Bu yo'nalishda islomshunos olimlar tomonidan qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Xususan, D.R. Maxsudov ("Abu-l-Barakot an-Nasafiyning tafsir ilmida tutgan o'rni". T.-2008), M.F. Alimova ("Imom ad- Dorimiyning hadis ilmi rivojiga qo'shgan hissasi". T. 2009), R.B. Matibayeva ("Abu-l-Muayyad al-Makkiy al-Xorazmiyning "Manoqib Abi Hanifa" asari hanafiylik bo'yicha nodir manba. T. 2009") mavzusida falsafa doktori dissertatsiyalarini himoya qildilar.

Islom falsafasi va manbashunosligi sohasida Sh. Ziyodovning "Abu Mansur al-Moturidiyning yozma merosi va uning – Kitob at-ta'vilot" asari", S. Oqilovning Abu-l-Mu'in an-Nasafiy va uning moturidiya ta'limoti rivojiga qo'shgan hissasi ("Tabsiratu-l-adilla" asari asosida), A. Boynazarovaning "Islom falsafasida diniy va dunyoviy ilmlar uyg'unligi masalasi", Sh. Shakirovaning "Bobojon Sanoiyning adabiy-irfoniy merosi" nomli falsafa doktori dissertatsiyalari, M.A. Mamatovning "Tasavvuf ta'limotining tarixiy-falsafiy mohiyati" nomli fan doktori dissertatsiyasida (2018-y.) turli tasavvufiy qarashlar kompleks tarzda o'rganilgan, tasavvuf ta'limotining tarixiy-falsafiy mohiyati, uning islom madaniyati va sivilizatsiyasi taraqqiyotida tutgan o'rni, undagi yuksak ma'naviy va diniy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishga qaratilgan g'oyalarning mohiyati ochib berilgan. Bu tadqiqotlarning o'ziga xosligi – ularning diniy va ilmiy nuqtayi nazaridan uyg'unligidadir.

S.M. Prozorovning fikricha, "normativ" islomning islomlashgan xalqlar ma'naviyati bilan birlashib ketishi natijasida islomning ko'p shakllarda namoyon bo'lganligi bu din madaniyati va fanining taraqqiy etishiga imkon berdi, uning mafkuraviy tizim sifatidagi hayotiyligini ta'minladi. Musulmon hamjamoasi ichida islom turli shakllari teng huquqliligining tan olinishi boshqa din va e'tiqodlar shakllarining ham shundayligi tan olinishiga olib keladi[52]. Ana shu narsa insoniyat jamiyatidagi bag'rikenglikning asosi bo'lishi mumkin.

XXI asrda islomda ma'rifat va modernizatsiyalash g'oyasi katta ahamiyatga ega. O'zbekistonda innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash siyosati zamirida ularni qo'llab-quvvatlashga, ilm-fan va ta'limning rivojlanishiga muvofiqlashtirish uchun chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Shu munosabat bilan islom dini arboblari ham, dunyoviy jamoat olimlari ham "ilm" tushunchasini yanada kengroq sharhlash, diniy va dunyoviy ilmlarning bir-biriga zid emasligini tushuntirish borasida qayta muzokara olib bormoqdalar.

Asosiy xulosalar

Islom VII asrda vujudga kelishi arafasida arab jamiyatida ko'p xudolik (arabcha al-vasaniya) e'tiqodlar, yahudiylik va xristianlik mavjud edi.

Muhammad Ahmad ibn Abdulloh (570/571 – 632) – islom dini payg'ambari va musulmonlarning birinchi jamoasi asoschisi. U taxminan milodiy 610-yilda Allohdan Jabroil farishta orqali vahiy olayotganini e'lon qiladi.

Islom dinga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydigan 7 aqidani o'z ichiga olgan:

1) Allohga; 2) Uning rasullariga; 3) Uning farishtalariga; 4) Uning kitoblariga; 5) Qadarga; (taqdir, qismat, yozmish, al-qada' va-l-qadar), ya'ni yaxshilik va yomonlik Alloh tomonidan taqdirda belgilangan, "peshonaga yozilganiga; 6) Oxirat kuniga; 7) O'limdan keyin qayta tirilishga ishonish.

Islom dinining besh asosiy rukni (arab. asos, ustun) – eng muhim beshta vazifa: 1. Imon 2. Namoz 3) Ro'za 4) Zakot 5) Haj.

Islom falsafasi, kalom keyingi davr islomiy ilmlar va G'arbiy Yevropa falsafiy tafakkuriga katta ta'sir ko'rsatdi.

Islom dini arboblari ham, dunyoviy jamoat olimlari ham "ilm" tushunchasini yanada kengroq sharhlash, diniy va dunyoviy ilmlarning bir-biriga zid emasligini tushuntirish borasida qayta muzokara olib bormoqdalar.

Nazorat uchun savollar

1. Hadislarning qanday to'plamlari sahix hisoblanadi?
2. Sunniylik dunyoning qaysi mintaqalaridan tarqalgan?
3. Islomdan oldin Hijoz va Yasribdagi diniy muhit qanday holatda edi?
4. Islomda qanday bayramlar bor va ular qachon o'tkaziladi?
5. Islomda qanday muqaddas manbalar mavjud?
6. Qur'onni o'qish uchun qanday ko'rsatmalar mavjud?
7. Shariat nimani anglatadi?
8. Aqoid va aqida nima?

9. Sufiylikda meditativ tajriba nimani bildiradi?
10. Islom falsafasi G'arbiy Yevropa falsafiy tafakkuriga qanday ta'sir ko'rsatdi?

II modul bo'yicha adabiyotlar ro'yxati

1. Abdulaziz Mansur. Qur'oni Karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. T.:"Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2016.
2. Abdusamedov A.E. Dinlar tarixi. T.: O'zMU, 2004.
3. Амон А.Г. Повседневная жизнь первых христиан. М. 2003; Бернштам А.Н. Археологический очерк Северной Киргизии. Фрунзе, 1941.
4. Андросов В.П. Индо-тибетский буддизм. Энциклопедический словарь: монография. М.: Российская академия наук. Ин-т востоковедения. 2011.
5. Asrorova L. Abu Hafs Kabir Buhoriy va hanafiy fiqhi. T.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2014.
6. Большаков О.Г. История халифата. Ислам в Аравии. С 570–633. М., 1989.
7. Великий шелковый путь: Древность и раннее средневековье / Э.Ртвеладзе. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 1999.
8. Ибрагимов Э. Источники мировых религий: учеб-метод. пособие для студентов с русским языком обучения. Т.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi. 2011.
9. Ibragimov E. O'zbekistonda xristian konfessiyalari faoliyati va ularning diniy bag'rikenglik an'analari shakllanishida tutgan o'rni. Tarix fan.nomz. ilm.dar... dissert. T., 2010.
10. Ибрагимов Э., Каландарова Д. Источники мировых религий. Учебное пособие. Т.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2015.
11. Islom va hozirgi zamon. O'quv qo'lanma/ Mas'ul muhar. Sh. Yo'vkochev. T.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2010.
12. Isoqjonov R. Islom filosofiyasi. O'quv qo'llanma. T.:TIU, 2012.
13. Markaziy Osiyo xalqlari dinlari tarixi / Mas. muhar.

Sh.A. Yo'vkochev. T. "Toshkent davlat sharqshunoslik instituti" 2005 y.
14. Komilov N. Tasavvuf. Toshkent: Movarounnahr, 2009.
15. Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии / Под ред. Прозорова С.М. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015.
16. Oqilov S., Matibayeva R., Kalom B. O'quv qo'llanma. T.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2013.
17. Основы религиоведения: Учебн./ Ю.Ф. Борунков, И.Н. Яблоков, К.И. Николаев и др.; Под ред. И.Н. Яблокова. 2-е изд. перераб. и доп. М.: Высш. шк., 1998.
18. Payg'ambarlar tarixi islomiyat tarixidir. (Qur'oni karimda payg'ambarlar siymosi). Rahmatulloh qori Obidov. Toshkent islom universiteti T., 2005.
19. Дж. С. Тримингэм. Суфийские ордена в исламе./Пер. с англ. А.А. Ставинской под ред. и предисл. О. Ф. Акимушкина. М.: София, ИД "Гелиос", 2002.
20. Yo'ldoshxojayev H., Qayumova I. O'zbekiston ulamolari. Mas'ul muh. U. Alimov, B. Bobojonov; O'zbekiston musulmonlari idorasi. "Toshkent: Movarounnahr", 2015.
21. Хасанов А. Лекции по истории раннего ислама. Т.: ТИУ, 2014.
22. Hadisshunoslik: o'quv qo'llanma / Tuzuvchilar: D. Rahimjonov, D. Muratov, R. Obidov, M. Alimova. T.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2013.
23. Hasanbayev O'. O'zbekistonda davlat va din munosabatlari: diniy tashkilotlar, oqimlar, mafkuraviy kurashning dolzarb yo'nalishlari. Toshkent: TIU nashriyot-matbaa birlashmasi, 2014.
24. Xasanov A. Qadimgi Arabiston va ilk islom. Johiliya asri. T.: "Toshkent islom universiteti", 2001.
25. A. Xasanov, N. Komilov, U. Uvatov, A. Azimov, D. Rahimjonov, Q. Zohidov. Islom tarixi. T.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2008.
26. Вольф М. Средневековая арабская философия. Ашаритский калам. Учебное пособие. Новосибирск, 2008. https://www.academia.edu_Средневековая_арабская_философия_ашаритский_калам/Medieval_Islamic_Philosophy_Ashari_Kalam
27. Энциклопедия религий / Под ред. А.П.Забияко, А.Н. Красникова, Е.С. Элбакян. М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2008. 1520 с: ил. – (Summa). ISBN 978-5-8291-1084-0 (Академический Проект). ISBN 978-5-98426-067-1 (Гаудеамус).
28. Babadzanov B. "On the History of the Naqsbandiya mugaddidiya in central Mawara'annahr in the late 18th and early 19lh centuries" // Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20"' Centuries/ Ed. by Anke von Kuegelgen, Michael Kemper, D. Yermakov. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1996. T. 1.
29. Babadzanov B., Islamov Sh. Sharīa for the Bolsheviks? Fatwās on Land Reform in Early Soviet Central Asia // Islam, Society and States across the Qazaq Steppe (18th- early 20th centuries). Vienna, 2013. p.
30. Radtke Bernd. Theologen und Mystiker in Hurasan und Transoxanien // Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, 136 (1986). Franz Steiner Verlag.
31. Joseph Schacht; Clifford Edmund Bosworth; Thomas Walker Arnold, Sir. The legacy of Islam. Oxford: Clarendon Press, 1974. 530 p.
32. Schacht Joseph. Das kitab adkar al-huquq war-ruhun aus dem al-gami al-Kabir fiš-Šurut des Abu Ga'far Ahmad ibn Muhammad at-Tahawi. Heidelberg: Carl Winter´s Universitätsbuchhandlung, 1927.

Islom dini va ta'limoti mavzusi manbalariga havola

1. Islom. Ensiklopediya. T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2004. 113 b.
2. Hasanov A.A. Qadimgi Arabiston tarixi va uni o'rganish muammolari. Tarix fan.dok.ilm.daraj.diss. T., 1994.
3. Makka va Madina tarixi. T.: Mehnat, 1993. 79 b.
4. Zohidov Q.T. Ilk islom davlatchiligi va uning shakllanish jarayonlari (632–661 yillar). Tarix fan.nomz.ilm. daraj.diss. T., 2005.
5. Shokirova Z.N. Ilk islomda sulhparvarlik tamoyillarining tarixiyqiyosiy tahlili. Tarix fan.nomz.ilm. daraj...diss. T., 2012.
6. Большаков О.Г. История халифата. Ислам в Аравии 570–633. М., 1989.
7. Пигулевская Н.В. Арабы у границ Византии и Ирана. М., 1964.
8. Пиотровский М.Б. Южная Аравия в раннее средневековье. М., 1985.
9. Шифман И.Ш. Набатейское государство и его культура: из

истории культуры доисламской Аравии. М., 1976.
10. Грюнебаум Г.Э. Классический ислам. Очерк истории (600 – 1258): пер. с англ. М.: Наука ГРВЛ, 1986
11. Негря Л.В. Общественный строй Северной и Центральной Аравии в V – VII вв.. М., 1981. 156 b.
12. Wissmann H. Zur Geschichte und Landeskunde von Alt Suedarabien. Wien, 1964.
13. Muir W. Life of Mahomet and History of Islam to the era of the Hegira. London, 1858.
14. Мухаммад ибн Абд ал-Карим аш-Шахрастани. Книга о религиях и сектах (Китаāб ал-милал ва-н-ниҳал).Ч. 1. Ислам. // Пер. с араб., введ. и коммент. Прозорова С.М. – М.: Наука ГРВЛ, 1984. 270 с. Ч.2.Шахристани.
15. Hasanov A. A. Qadimgi Arabiston tarixi va uni o'rganish muammolari: Tarix fan. dok. ilm. daraj. Diss. avtoref. T., 1994. 54 b.
16. Основы религиоведения: Учебн. / Ю.Ф. Борунков, И.Н. Яблоков, К.И. Николаев и др.; Под ред. И.Н. Яблокова. М.: Высш. шк., 1994. С.160.
17. И.Ш. Шифман. Надпись из Рамафы. Эпиграфика Востока. Л., 1988. С. 29–36.
18. Ҳасанов А.А. Қадимги Арабистон тарихи ва уни ўрганиш муаммолари. Тарих фан. док. илм. дараж. дисс. автореф. Т., 1994. 59-b.
19. Ҳасанов А.А. Қадимги Арабистон тарихи ва уни ўрганиш муаммолари. Тарих фан. док. илм. дараж. дисс. автореф. Т., 1994. Б. 59. Shuningdek: Основы религиоведения: Учеб./ Ю.Ф. Борунков, И.Н. Яблоков, К.И. Никонов и др.; Под ред. И.Н. Яблокова. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Высш. шк., 2002. С.226.
20. Markaziy Osiyo xalqlari dinlari tarixi / Mas. muhar. Yo'vkochev Sh.A. T. "Toshkent davlat sharqshunoslik instituti". 2005. C.86–92.
21. Xayrullayev M.M. Uygonish davri va Sharq mutafakkirlari. Toshkent: FAN, 1971.
22. Муминов А. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии/ под редакцией Прозорова С.М. Алматы: Казак энциклопедиясы, 2015. 400 с.; яна қаранг, Муминов А. "Ўзбекистон шарқшунослари ҳанафий уламоларнинг Марказий Мовароуннаҳр шаҳарлари ҳаётида тутган ўрни ва роли" тарих фан. докт. дисс., 2003 й.
23. Ulrich Rudolph. Al-Māturīdī und die sunnitische Theologie in Samarkand, Leiden, New York & Köln 1997.
24. Город в конце VIII-начале XIII в. // А.М. Беленицкий, И.Б. Бентович, О.Г. Большаков. Средневековый город Средней Азии. Ленинград, 1973. С. 132–352.

25. Гаипов Г. Ранние походы арабов в Среднюю Азию. Душанбе, 1989
26. Gibb H. A. R. The Arab conquests in Central Asia. London: The Royal Asiatic Society, 1923. VIII. 102 p.
27. Madelung W. The Early Murji'a in Khurasan and Transoxania and the Spread of Hanafism // Der Islam, LIX (1982). 32–39 Pp.
28. Paul J. Doctrine and Organisation: The Khwajagan/Naqshbandiya in the First Generation after Baha'uddin // ANOR. No. 1. Halle-Berlin, 1998.
29. Markaziy Osiyo xalqlari dinlari tarixi / Mas. muhar. Sh.A. Yo'vkochev. T. "Toshkent davlat sharqshunoslik instituti". 2005. 88-b.
30. Прозоров С.М. Ислам как идеологическая система. М.: «Восточная литература», 2004. С. 4.
31. Прозоров С.М. Ислам как идеологическая система. М.: «Восточная литература», 2004. С. 8.; Шунингдек: Исломшунослик қомусий луғати / Масъул муҳаррир З.М. Исломов. I-т. Тошкент: "Мовароуннаҳр", 2013. 272с. Исломшунослик қомусий луғати / Масъул муҳаррир Исломов З.М. II-т. Тошкент: "Мовароуннаҳр", 2014. 432 с.
32. Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии / Под ред. Прозорова С.М. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2015. С. 10, 41.
33. Основы религиоведения: Учеб./ Под ред. И.Н. Яблокова. 2-е изд. перераб. и доп. М.: Высш.шк., 1998. С. 245.
34. Основы религиоведения: Учеб./ Под ред. И.Н. Яблокова. 2-е изд. перераб. и доп. М.: Высш.шк., 1998. С. 246.
35. Тулепов А. Ислом ва ақидапараст оқимлар. Ўқув қўлланма. Т.: Мовароуннаҳр нашриёти, 2014. 93-b.
36. Исломшунослик қомусий луғати / Масъул муҳаррир З.М. Исломов. I-т. Тошкент: "Мовароуннаҳр", 2013. 272 с. Исломшунослик қомусий луғати / Масъул муҳаррир З.М.Исломов. II-т. Тошкент: "Мовароуннаҳр", 2014. 139, 140-bb.
37. Islomshunoslik ilmiy-tadqiqot markazi. http://islamcenter.uz/islom-dinida-nikoh-va-oila/
38. Ислам: Энциклопедический словарь. М.: "Наука", Главная редакция восточной литературы& СП "Дом Бируни", 1991.; См.: также Исломшунослик қомусий луғати / Масъул муҳаррир З.М. Исломов. I т. Тошкент: "Мовароуннаҳр", 2013. Исломшунослик қомусий луғати / Масъул муҳаррир З.М. Исломов. II т. Тошкент: "Мовароуннаҳр", 2014. 218-б.
39. Islom tarixi. Darslik. A. Hasanov va b. T.: TIU.,2008. 104-b; Ислам: энциклопедический словарь. Ответ. ред. Прозоров С.М. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы & СП "Дом Бируни", 1991. С. 103.; Yana qarang: Das Oxford-Lexikon der Weltreligionen. Herausgegeben von John Bowker. Frankfurt am Main Oktober 2003. S. 467.

40. Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. T.: «Toshkent islom universiteti» nashriyot-matbaa birlashmasi, 2016. 624-b.
41. Абу Али ибн Сино. http://e-tarix.uz/shaxslar/140-ibn-sina.html
42. Роузентал Франц. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе. (Перев. с англ. С. А. Хомутова по изданию Franz Rosenthal. Knowledge triumphant. The Concept of Knowledge in Medieval Islam. Leiden, E. J. Brill, 1970). М.: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1978.
43. А. Муминов. Исследование по теме «Преемственность и взаимосвязи в научных традициях между школами ханафитского фикха в Центральной и Малой Азии в XI-XV вв.». Университет Коч, Стамбул, Турция. Сентябрь 2012 г. июнь 2013 г.
44. Основы религиоведения: Учеб./ Под ред. И.Н. Яблокова. 2-е изд. перераб. и доп. М.: Высш.шк., 1998. С. 321–322.
45. Ислам: Энциклопедический словарь. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы&СП "Дом Бируни", 1991; Комилов Н., Тасаввуф. Т. 1999. С. 225.
46. Комилов Н., Тасаввуф. Т.1999. Shuningdek: Психология религий: учебное пособие / И.Б.Ардашкин. Томский политехнический университет. Томск: Изд-во ТПУ, 2011. С. 202–203; С.И. Самыгин, В.И. Нечипуренко, И.Н. Полонская. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д: "Феникс", 1996. С. 145.
47. Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования): Сб. ст. памяти Майера Ф. (1912–1998). /Сост. и отв.редактор Хисматулин А.А. СПб. Филологический факультет СПбГУ, 2001. (Азиатика). С.120.
48. Дж. С. Тримингэм. Суфийские ордена в исламе. /Пер. с англ. А.А. Ставинской под ред. и предисл. О.Ф. Акимушкина. М.: София", ИД "Гелиос". 2002. 480 с.
49. Babadzanov B. M. "On the History of the Naqsbandiya mugaddidiya in central Mawara'annahr in the late 18th and early 19lh centuries" // Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20"' Centuries / Ed. by Anke von Kuegelgen, Michael Kemper, D. Yermakov. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1996. T. 1. S. 385–413.
50. Radtke Bernd. Theologen und Mystiker in Hurasan und Transoxanien // Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, 136 (1986). Franz Steiner Verlag. C. 563.
51. Ислам: Энциклопедический словарь. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы& СП "Дом Бируни", 1991.
52. Прозоров С. Многообразие форм бытования ислама как историческая основа веротерпимости в современном многоконфессиональном обществе. С.33-35// ТИУ Халқаро конференцияси, 12 ноября 2014.

IV MODUL. JAMIYAT VA DIN

4.1. Xalqimizning ma'naviy yuksalishida dinlarning o'rni

Mazmun. *Avesto – xalqimiz diniy, ilmiy, adabiy qarashlarini ifoda etadigan bebaho ma'naviy meros. Turkiy xalqlarning islomgacha bo'lgan yakka xudolik g'oyalari – Tangriga e'tiqod va uning diniy ong rivojidagi ahamiyati. Sharq uyg'onish davri "Musulmon renessansi" ma'naviyatining xususiyatlari. Mustamlaka va mustabid tuzum sharoitida o'zbek xalqining milliy va diniy qadriyatlarini yo'qotishga urinishlar. Mustaqillik yillarida ma'naviyatning davlat siyosatida ustuvor sohaga aylanishi. Hadisshunoslik, fiqh, tasavvuf maktablarining tashkil etilishi. Diniy-ma'naviy merosni o'rganishning hozirgi zamon muammolarini hal etishdagi roli.*

Avesto. Zardushtiylik | Jamiyatimizning ma'naviy yuksalishida jahon, milliy va ibtidoiy dinlardagi insonparvarlik g'oyalari, diniy-axloqiy tamoyillari muhim ahamiyatga ega. Zardushtiylik dini miloddan avv. VI asr o'rtalarida va O'rta Sharqning bir qator boshqa mamlakatlari hududlarida tarqalgan. Ushbu din uning asoschisi hisoblangan Zardusht nomi bilan atalgan. "Avesto" matnlari ham aynan shu shaxs tomonidan tuzilgan, deb qaraladi. Bu afsonaviy shaxs mil. avv. VI asr yoki undan oldingi davrda yashagan, deb qayd qilinadi. Zardushtiylik afsonalari dastavval bir vujudda haqiqat va yolg'on o'rtasidagi kurashni ifodalovchi ikki burgut boshli yagona xudo haqida hikoya qiladi. Sh. Shakedaning fikricha, "dualizmni biryoqlama, hatto tajovuzkorona tan oldirish Zardushtiylikka azaldan xos bo'lgan xususiyat hisoblanmaydi"[1]. Shuningdek, M. Mole ham "moddiy" (avest. Astvant – ustuxonlik, suyakka oid) "ma'naviy"ga qarama-qarshi qo'yilmagan, deya to'g'ri ta'kidlaydi. "Avesto"da Ahura-Mazda tirik, moddiy olamning yaratuvchisi sifatida jismga g'amxo'rlik qilish, uni

tahqirlanishdan asrash, tarki dunyochilik bilan tinka-madorini quritmaslikka chaqiradi. Dualistik g'oyalarning kuchayishi keyinchalik Sosoniylar hukumronligi davridan boshlangan. "Ikki olam muxolifati" Videvdatning so'nggi bo'limlarida berilgan bo'lib, unda o'limdan keyingi ruhiy olam moddiylikdan iborat foniy dunyodan ancha yaxshi ekanligi ta'kidlangan[2]. Birinchi, ijobiy tomonda Ezgulik xudosi Ahuramazda o'z atrofidagi izdoshlari va sevimli jonzotlari – turli itlar, uy hayvonlari; "pok" unsurlar – olov, suv va yer; ijtimoiy foydali faoliyat turlari – yerga ishlov berish, ariqlar qazish, xayru ehson, ayniqsa, mazdakiy kohinlarga ehson qilish kabilar bilan turadi. Ikkinchi, salbiy tomonda yovuzlik xudosi Axiraman o'z jinlari, tabiatning salbiy hodisalari – qurg'oqchilik, ayoz; odam uchun zararli bo'lgan jonzotlar – ilonlar, pashsha, bo'ri, sichqon, zuluk, chumoli va h.k.; shuningdek, jinoyatlarning turli shakllari bilan turadi. Yomonlik va yaxshilik o'rtasidagi kurashda insonga alohida o'rin beriladi. Unda tanlash erkinligi mavjud.

Videvdat azaldan yo yaxshilik yoki yomonlikka tegishli bo'lgan dunyoda inson o'zining "iroda erkinligi"dan qanday darajada foydalana olishi mumkin, degan savolga javob beradi. Insonning ezgu amallari yovuz kuchlar, ayniqsa, yolg'onni zaiflashtiradi. Shu tarzda inson yaxshilik yoki yomonlik orasini emas, balki unga yuklatilgan axloqiy dasturilamalni ro'yobga chiqarish yo'llarini tanlaydi[3]. E'tiqod qiluvchilarning birdamlikdagi sa'yi-harakatlari yaxshilikning g'alaba qozonishga bo'lgan imkoniyatlarini oshiradi.

Pahlaviy tilida bitilgan sharhlarda fatalizm (taqdirga ishonish) mavzusi rivojlanib boradi. Ularda ta'kidlanishicha xotin, farzandlar va hukmdorlik taqdir tomonidan beriladi, ma'naviy komillikka esa qilgan ishlari orqali erishiladi. "Inson o'ziga taqdir etilmagan ezgulikka erisha olmaydi . Biroq uning taqdiriga bitilgan u (ezgulik) faqatgina jiddu jahd orqali keladi. Shon-shuhrat dangasa bo'lmaganlarga beriladi. Gunohlar tufayli shon-shuhrat tark etadi. Haqqoniy g'ayrat bilan peshonasiga

bitilgan baxtsizlikdan ham qochib qutilish mumkin"[4]. Yovuzlikni mahf etish yo'li – undan tozalanishdadir.

Videvdatda jazoga "gunohlarni yuvuvchi, xudoga ishonuvchiga najot beruvchi" sifatida qaraladi (Fragard 14). Zardushtiylar uchun ruhiy poklanishning eng ta'sirchan yo'li – beg'araz bajarilgan ijtimoiy-foydali mehnat: ko'priklar qurish, ariqlar qazish, kambag'allarga yordam berishdir. Ma'naviy hamda e'tiqodiy poklanishda muqaddas olovga sig'inish alohida rol o'ynaydi.

Zardushtiylikning asosiy qoidalari uning muqaddas kitobi "Avesto"da jam bo'lgan. Jahon madaniyatining ushbu noyob durdonasi avesto tilida bitilgan. Xuddi lotin tili singari avesto ham "o'lik" til hisoblanib, faqat ibodat qilishda foydalaniladi. "Avesto"dan olingan parchalar "Kichik Avesto" deb nomlanadi. "Yasht" (pahlav. "yaz" fe'lidan "yasht" – topinish) qismida turli ma'budlar sha'niga aytilgan madhiyalar, zardushtiyning eng muhim diniy qarashlari va topinishning bayoni keltirilgan. Shuningdek, dinga oid bo'lmagan ayrim mavzular (masalan, badanni pokiza saqlashga oid ko'rsatmalar) qatorida yovuz ruhlardan saqlanish, duoibadni daf etish, tavba qilish usullariga oid ma'lumotlar ham berilgan.

"Avesto"ni o'rgangan mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar uning uchta asosiy qismiga quyidagicha tavsif beradilar: Yasna (avest. "yaz" ulug'lash) marosimlarda, ibodatlarda kohinlar tomonidan o'qilgan she'rlar (Gatalar), afsonalardan iborat. Zardusht o'zi ijod qilgan Gatalarda diniy ta'limotning asoslari bayon qilingan. Visparad (avest. wīspe ratawō barcha ratlar, ya'ni madadkorlar) barcha Yasnaga qo'shimcha bo'lib, ma'budlar sha'niga o'qilgan duolar va ibodat jarayonida ularga murojaatlardan iborat.

Videvdat (qad. forsiy. Vendidad – avesto. Vi devo datem – "Devlarga qarshi berilgan") ustoz bilan izdoshlari o'rtasidagi o'ziga xos suhbatga o'xshaydi. Ahura-Mazda Zardushtning ijtimoiy-huquqiy va marosim masalalariga oid savollariga javob qaytaradi, shuningdek, dunyo dualizmi, uning ikklamchi xarakteri to'g'risidagi axloqiy mulohazalarini bildiradi.

Ikkinchi kitob Yasna deb nomlanadi. Unda zardushtiylikdagi

ibodat marosimlari bayon qilingan, duolar va qurbonlik qilish bilan bog'liq bo'lgan afsungarlik formulalari keltirilgan. Duolar orasida olov va suvga murojaatlar muhim o'rin egallaydi. Olovga sig'inish alohida ahamiyat kasb etgan. Zardushtiylik ibodatxonalarida (Bombeydagi zamonaviy zardushtiylarning ibodatxonalarida ham) ma'budlarning hech qanday tasvirlari yo'q. Ibodat qiluvchilar mehrobda yonib turgan olovga sig'inishadi. Olovning tozaligi xushbo'y yog'lar va o'simliklar tashlab turish bilan ta'minlanadi. Mayitlarni yoqish bilan u harom qilinmaydi. Mayit jasadi nopok sanalganligi uchun uni tegizish bilan olovni harom qilish taqiqlanadi. Xuddi shunday, yer, havo va suv kabi muqaddas unsurlarni ham tahqirlash mumkin emas. Shuning uchun zardushtiylar marhumning jasadini maxsus ajratilgan joyga (daxma yoki "sukut minoralari")ga qo'yishgan. Murdaning go'shtini qushlar yeb, suyaklarini tozalagandan so'ng ularni maxsus sopol idish – ostadonlarga solib saqlashgan.

"Avesto"ga bir qancha sharh – Zandlar bitilgan. Olimlar hozircha ularning muallifi moniylarmi yoki mazdakiylar ekanligini aniqlay olmaganlar. "Avesto"ga pahlaviy tilida bitilgan muqaddas hisoblanmagan matnlarda ham sharhlar berilgan. Masalan, dunyoviy va diniy hukmronlikning birligi, tarix, shuningdek, dinda noma'qul yangilik masalalariga bag'ishlangan "Diniy harakatlar" shular jumlasidandir.

Ashemaogxa (avest.: "asha", ya'ni "haq yo'l"dan ozdiruvchi, zardushtiylik aqidalariga qarshi noma'qul yangi g'oya, ta'limot yo'ki xilof ish, harakat qiluvchi) – zardushtiylikda devlarga tenglashtirilgan soxta ustoz. "Ishonch to'g'risida mulohazalar" va "Manushchixraning xati" ijtimoiy-iqtisodiy hamda axloqiy masalalarga bag'ishlangan bo'lib, milodiy IX asrdagi diniy islohotlar to'g'risidagi savollarga oliy ruhoniyning javoblaridan tarkib topgan.

Markaziy Osiyoda "Avesto"ning o'rganilishi tarixi X asrdan boshlanadi. "Avesto"ga bitilgan sharhlarning o'rganilishiga oid ma'lumotlar Beruniy, Xorazmiy, Shahristoniy kabi buyuk allomalarimizning asarlarida uchraydi.

Britaniyalik taniqli eronshunos va arabshunos olim Klifford Edmund Bosvord Videvdat va Zand haqidagi masalalarga oid tadqiqotida "Avesto"ga bitilgan sharh, ya'ni zandlarning mualliflari moniylar (al-manaviya) va mazdakiylar (al-mazdakiya) bo'lganliklarini ta'kidlagan, al-Xorazmiy asarlaridan iqtiboslar keltirgan. "Mazdak eroniy ruhoniylar (mubadan-mubad) orasida bosh hakam bo'lgan hamda barcha dunyoviy mol-mulk va ayollarga birgalikda egalik qilish kerakligini ta'kidlagan. Va u "Zand" deb nomlangan kitobni tarqatdi hamda Zardusht tomonidan keltirilgan "Avesto" afsungarlarining muqaddas kitobiga sharhlar(ta'vil)dan iborat ekanligini uqtirdi"[5]. Arab tarixchisi Mas'udiy "Avesto"ga yozilgan sharhlarning muallifi. Zaradushtra bo'lgan, deb hisoblaydi[6].

Yevropada "Avesto"ning o'rganilishi va tarjima qilinishi J. Bouche tomonidan 1723-yilda Hindistondan keltirilgan Videvdatning qadimiy qo'lyozmalaridan biri bilan bog'liq. Qariyb yarim asr davomida bu qo'lyozma o'rganilmagan. 1771-yilda "Avesto"ning fransuz tilidagi ilk tarjimasi dunyo yuzini ko'rdi[7].

O'zbekistonda zardushtiylikni o'rganish bilan bog'liq zamonaviy tadqiqotlar tarixiy, manbashunoslik va ijtimoiy-huquqiy sohalardagi izlanishlarda namoyon bo'ldi. Ayniqsa, "Avesto"ning 2700 yilligi munosabati bilan O'zbekiston hamda Markaziy Osiyoning turli respublikalarida o'zbek va boshqa tillarda qator nashrlar amalga oshirildi (X. Boboyev, S. Hasanov, M. Isxokov, T. Karim, A. Maxkam, X. Xomidiy, B. Duschonov). Zardushtiylikka oid ma'lumotlar Markaziy Osiyo, Buyuk ipak yo'li sivilizatsiyasi bilan bog'liq ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy tadqiqotlardan ham o'rin olgan. A.Otaxo'jayevaning Markaziy Osiyoda ilk o'rta asrlardagi turk-sug'd munosabatlariga bag'ishlangan monografiyasi, shuningdek, M. Is'hoqov, A. Saidov, E. Rtveladzelarning zardushtiylik atamalari va tushunchalariga oid sotsiolingvistik va tarixiy-huquqiy tadqiqotlari shular jumlasidandir[8].

Mahalliy va xorijiy mualliflarning qator tadqiqotlari Zardushtiylikning ijtimoiy-huquqiy jihatlariga bag'ishlangan[9].

2008-yilda E. Rtveladze, A. Saidova, A.K. Abdullayevalar Videvdatning keng o'quvchilar ommasiga moslashtirilgan tarjimasini tadqiqot, kirish maqola va sharhlari bilan chop ettirdilar[10].

Zardushtiylikda ilk davrlardayoq ijtimoiy-huquqiy masalalar yetarlicha ishlab chiqilgan edi. Vedivdatda zardushtiylik huquqshunosligining qonun, shartnoma, jinoyat, jazo singari asosiy me'yorlari tavsiflab berilgan. Safo-Isfaxoniyning ta'kidlashicha, "zardushtiylikning muqaddas kitobining uchdan bir qismi turli sohalardagi qonunlarga oid bo'lib", "Avesto"ning "amaliy qonunlar"idan maqsad esa "har tomonlama uyg'un bo'lgan uyushgan, farovon jamiyat barpo qilish bo'lgan"[11].

Videvdatda gullab-yashnayotgan jamiyat yaratuvchisi va hukmdori sifatida afsonaviy shox Yima tasvirlangan. Insonlar orasida birinchi bo'lib, Zardushtdan ham ilgariroq, Ahura-Mazda unga o'z e'tiqodi bo'yicha ta'lim bergan (Fragard 2; 1). Yima (Jamshid) payg'ambar bo'lmayman, chunki "men imonni saqlashga qodir emasman va o'rgatilmaganman", deb hukmdor bo'ladi. Shunda Ahura-Mazda Yimaga amr qilib, "unday bo'lsa menga dunyoni ko'paytir, o'stir, himoya qil va saqla!" deydi. Hukmdor bunga , "men senga dunyoni ko'paytiraman, o'stiraman, himoya qilaman va saqlayman. Mening davlatimda sovuq shamollar ham, qurg'oqchilik ham, azobu uqubat va o'lim ham bo'lmaydi!" deb, javob qaytaradi. Zardushtiylik matnlarida hatto Yimaning o'zi ham bir safar yolg'on gapirgani tufayli jazolanganligi va boqiy hayotdan mahrum bo'lganligi haqida qaydlar mavjud (Yasht: 19.32-33). Shu tariqa barchaning qonun oldida barobar ekanligi g'oyasi ta'kidlanadi.

A.G. Perixanyan va S.T. Ganbarovlar[12] ularni quyidagicha tasniflaganlar: 1) dinga qarshi jinoyatlar: ashemaogxa, boshqa din vakili bilan oila qurish, ruhoniy majburiyatlarini noqonuniy bajarish, dahriylik; 2) shaxsga nisbatan jinoyatlar: qasddan hujum qilish yoki jazava holatida hujum qilish, tahdidlar, shifokorning zararli harakatlari, bola oldirishlar, homiladorlik davrida ayol kishining sog'lig'iga qarshi jinoyat qilish; 3) hayvonlar, ayniqsa itlarga qarshi jinoyatlar; 4) mol-mulkka

nisbatan jinoyat: o'g'rilik, talon-taroj, bosqinchilik, firibgarlik. Xasislik mol-mulkka nisbatan jinoyatning alohida turi sanalib, o'g'rilik bilan tenglashtirilgan; 5) axloq-odobga qarshi jinoyatlar: gomoseksualizm, fohishalik, er-xotin o'rtasidagi xiyonat; 6) tabiat kuchlariga qarshi jinoyat: yer, suv, olov va o'simlik olami; ayniqsa, yerni ifloslantirish va b.

Poklanish to'g'risidagi qonunga bag'ishlangan beshinchi parcha yuqoridan quyiga qarab tirik jonzotlarning turli solihlik darajalari haqida tasavvur beradi. Ushbu parcha nafaqat solih zardushtiyning, balki itning va ashemaogxaining, gunohkor, dev va boshqa jahannam maxluqlarining ruhiy qiyofasini tuzishga imkon berishi bilan ham qiziqarlidir. Buni Ahura-Mazdaning pok qalbli tirik jonzotlar jasadining yaqinida turgan o'laksa iblis nechtasini ifloslantirishi, fasod narsalarni yuqtirishi mumkin?, degan savolga javobidan ham ko'rish mumkin. Tabiiyki, inson qanchalik solih bo'lgan bo'lsa, o'laksa iblis uning atrofidagi shuncha ko'p odamlarni buzadi. Masalan, ruhoniy uchun 10 ta jonzot, jangchi uchun – 9 ta, yer haydovchi uchun – 8 ta jonzot zarar ko'rishi mumkin. Zardushtiylik jamiyatidagi mazkur uchta asosiy tabaqadan tashqari itlarning har xil zotlari ham turli darajada solihlikka ega bo'ladi: cho'ponning iti – 7; uy egasining iti – 6; ovchining iti – 5; kuchuk bolasi – 4. Bu qatorni o'liklari bir, ikki yoki uchta jonzotni harom qilishi mumkin bo'lgan jayra, tipratikon va tulki yakunlaydi.

Zardushtiylikda ayrim hayvonlarning pok ko'ngilga ega ekanligi yoki, aksincha, o'zlarida yomonlikni saqlashlari fakti Totemizim e'tiqodining qoldiqlarini kuzatish, shuningdek, hayvonlarning ruhiy xususiyatlarini odamlarga yoki aksincha, insonlarnikining hayvonlarga o'tkazilishi, ularning ijtimoiy pog'onadagi o'rnini, axloqiy qadriyatlarini aniqlash imkonini beradi. Masalan, murtadning o'limi hech kimga ziyon yetkazmaydi. Ahura-Mazdaning aytishicha, uning ziyoni "bir yildan oldin o'lgan qurbaqaning zaharichadir!...Faqat tirikligidagina u suvni loyqalatadi;... olovni o'chiradi;... sigirlarni

o'g'irlaydi;... dindor kishilarni kaltaklaydi". Qiyoslanganda tipratikonning umri murtadnikidan qadrliroqdir, zero u Ahura-Mazda tomonidan ilonlar va chumolilar, Axriman malaylariga qarshi kurashish uchun yaratilgan.

Videvdatdan tashqari "Avesto"ga Anushravon davrida yana quyidagi to'rt huquqiy nask (bo'lim)lar kiritilgan: Nikadum (Nokrdum – asosan protsessual kodeks), Ganabasa-sar-nigad (jinoyatni aniqlash va jazolashga qaratilgan qoida va me'yorlar), Xusparam (Hbisparrm) va Sakadum (Sakrdbm). So'nggi ikki bo'lim oila huquqi, kohinlar tomonidan sodir etilayotgan jinoyatlarga oid yo'l-yo'riqlar, marosimlarni bajarish, sud ekspertizasi (ordaliya) singari ko'plab masalalarni o'z ichiga olgan. Mazkur nasklardan hozirda faqatgina Denkartada qisqagina hikoya saqlanib qolgan.[13]

Videvdatdagi ijtimoiy-huquqiy masalalarni o'rganish nafaqat zamonaviy huquqshunoslik nazariyasi, balki din sotsiologiyasi, psixologiyasi va antropologiyasi uchun ham foydali bo'lib, Markaziy Osiyoning qadimgi madaniyatidagi ijtimoiy hamda diniy g'oyalarni tushunishga imkon yaratadi.

Zardushtiylikning keng hududlarga tarqalishi albatta, mahalliy diniy e'tiqodlar bilan moslashish bilan birgalikda kechgan. Bu o'z navbatida, Zardusht ta'limotining shaklan o'zgarishiga olib kelgan. Bundan tashqari zardushtiylik ta'limoti doirasida vaqt o'tishi bilan zandiklar, ya'ni "Avesto"ning sharhlari – Zand (Zend) larning mualliflari bilan bog'liq bo'lgan islohotchilik oqimlari ham paydo bo'la boshlagan. "Avesto"ning mohiyatini noto'g'ri talqin etgan mazkur sharhlovchi – ashemaogxa)lar (asha deb nomlanib, jinoyatchi hisoblanganlar.

Vendidatda (Fragard 18, III. [Yolg'onning to'rt eri], 55) "afsungar va zindiq singari" adolatli dunyoni buzuvchi sohta ruhoniyga ta'rif beriladi. Zindiqlar zardushtiylikni keskin isloh qilib, unga borliq sirlarini va ruhni xalos qilish yo'llarini (gnostitsizm) bilishga yo'naltirilgan falsafiy ta'limot elementlarini, shuningdek, platonizm g'oyalarini olib kirganlar.

Zardushtiylikka yod bo'lgan asketik (tarki dunyochilik) hayot tarzi bilan bir qatordagi g'oyaviy kelishmovchiliklar Eronda Sosoniylar hukmronlik qilgan III asrda moniylikning shakllanishiga olib kelgan. Mazkur dualistik diniy ta'limot uning asoschisi bo'lgan eronlik diniy targ'ibotchi va islohotchi Moniy (216–276-yy.) nomi bilan atalgan. Moniylar juda ko'p diniy asarlar yaratishgan. Rivoyatlarga ko'ra, Moniy taniqli rassom bo'lib, kitoblarini o'z suratlari bilan bezagan. 7 asosiy kitob moniylikning diniy ta'limoti asoslaridan iborat Qonunlarini tashkil qilgan.

Moniylikning dualistik etikasi ko'proq keskin xarakterga ega. Zardushtiylikdan farqli o'laroq moniylar murosasiz ravishda moddiylikni ruhiylikka qarshi qo'yadilar, shahvoniy huzur-halovatni qoralaydilar. Shunga asoslangan holda Isoning moddiy xilqatini, ya'ni yagona Uchlik bilan bog'liq asosiy diniy aqidasini inkor etib, nasroniylar bilan bahsga kirishadilar. Moniyning ta'limotiga ko'ra, tarixan Iso Yerda tug'ilgan havoriy sanaladi. Samoviy Iso – Yog'du osmonda bo'ladi. Insonning ruhi xuddi jism kabi yovuzlik mahsuli sanaladi, biroq unda yaxshilik kurtagi – "ilohiy nur uchquni" ham bor. Insonning maqsadi kamolotga yetishish orqali uni xalos etish, Zulmat ichra qolgan uchqunlarini Nurga qaytarishdan iborat. Buning uchun moniylikda poklanish marosimlari qayd qilingan, masalan, zohidona hayot tarzi bilan jismni o'ldirish, ro'za tutish va boshqalar. Moniyning fikricha, moddiy, qora jihatlarni kamaytirish orqali yorug', ma'naviy jihatlarni ko'paytirish mumkin. O'ta taqvoli dindorlar oila qurmaslikka qasam ichganlar. Moniylik jamoatining ijtimoiy tuzilmasi ham dualistik xarakterga ega bo'lgan: dindorlarning oliy tabaqasini "saralangan"lar tashkil etgan, quyi qatlamda "tinglovchilar" (qavm) turganlar. "Saralangan"lar havoriy boshchiligidagi faqat diniy amallar bilan shug'ullanganlar, qavm tomonidan sodir etilgan gunohlarning yuvilishi uchun ibodat qilganlar, ta'lim berganlar, taqvoga qat'i rioya qilganlar. Qavm esa "saralangan"larga xizmat qilgan. Yorug'lik havoriysi (Apostol) –

Moniy o'zini Budda, Zardusht va Iso Masihdan keyingi so'nggi havoriy, deb hisoblagan. U o'z dindoshlarini munosib yuksak ma'naviyatli hayot kechirishga chaqirgan.

Moniylar quyidagi axloqiy normalarga rioya qilishga majbur bo'lganlar: o'ldirmaslik, yolg'on so'zlamaslik, sharob ichmaslik, go'sht yemaslik, ro'za tutish, boylikka intilmaslik, diniy marosimlar va bayramlarga amal qilish. To'g'ri yo'lga qo'yilgan targ'ibot-tashviqot ishlari tufayli mazkur din tez orada Mesopotamiya, Kichik Osiyo, Rim, O'rta Osiyo, Xitoyga (Sharqiy Turkiston orqali) tarqalgan. Ayniqsa, aholining quyi va o'rta qatlamlari vakillarini moniylikning "Kim boy bo'lsa, o'sha kambag'al bo'ladi, tilamchilik qiladi va qattiq azob-u uqubatga duchor bo'ladi", degan shiori o'ziga jalb qilardi. Zardushtiylikning g'oyalarini o'zlashtirib olgan moniylik dini nasroniylik va buddizm singari mahalliy dinlarga moslashib ketgan. Mazkur dinlarning asosiy qoidalari ham moniylikka moslashtirilgan. Bu holatda tabiiyki, Moniy va uning izdoshlarini ayblab bo'lmaydi. 276-yilda Moniy qamoqqa olinib, ikki oydan so'ng qatl qilinadi. Izdoshlarining katta qismi ta'qiblardan qochib Markaziy Osiyoga ko'chib o'tganlar. Bu davrga kelib, u yerda moniylikning taniqli vakili Mar-Amo diniy jamoani shakllantirgan edi. Keyinchalik ular O'rta Osiyoning Marv, Samarqand, Chog'niyon kabi ko'plab shaharlarida paydo bo'la boshladilar. Moniylik, shuningdek, turk qabilalari orasida ham tarqalgan[14].

Sosoniylar hukmronligi davrida moniylarning III asrda, shuningdek, mazdakiylarning V asrda Eronda o'z ta'sirlarini o'tkazishga bo'lgan intilishlari mag'lubiyatga uchradi. Binobarin, ularning ijtimoiy loyihalari zodagonlar hamda qisman dindorlar orasida ancha keskin e'tirozga uchragan. XIII asrda nasroniylik va islomning ta'qibi natijasida monixiylik tugatildi.

"Avesto"ning ko'p g'oya va tushunchalari Osiyo va O'rta yer dengizi mintaqasida yashovchi qator xalqlarning madaniyatiga salmoqli ta'sir ko'rsatgan. Zardushtiylik O'rta Osiyoga islom dini kirib kelgunga qadar amalda bo'lgan. Diniy e'tiqod va konfessiya

doirasida u muhim o'rin egallagan. Bartoldning yozishicha, "Zardushtiylikka e'tiqod qiluvchilar sirasiga zodagonlar va xalqning boy qatlami vakillari kirganlar". Zardushtiylik boshqa diniy konfessiyalardagi dualistik g'oyalarning rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan. Zardushtiylikning fikr, so'z va amalning pokligiga, diniy marosimlar, kundalik turmush tarzi, ma'naviy tozalikka, xayru saxovatga da'vat qiluvchi etikasi Sharq xalqlarining falsafasi, adabiyoti, san'ati, urf-odatlari, bayramlariga, shuningdek, ularning insonparvarlik asoslariga ta'sir ko'rsatgan.

Videvdatning daryo va suv havzalari, tuproq va o'simlik olamining tozaligini saqlashga oid yo'riqnomasi bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotgan emas.

"Avesto" boshqa dinlarning muqaddas manbalari qatorida jahon madaniyatining noyob yodgorliklaridan biri sanaladi. Uning dualistik axloqiy qoidalari ko'plab diniy va falsafiy tizimlarning rivojiga ta'sir ko'rsatgan. 2001-yilda UNESCO shafeligida O'zbekiston hamda Markaziy Osiyoning boshqa respublikalarida "Avesto"ning 2700 yilligi nishonlanishi munosabati bilan "Avesto" va zardushtiylikka bag'ishlangan ko'plab ilmiy-ommabop va adabiy-badiiy asarlar nashr etildi. Dinshunoslarga Zardushtiylikni o'rganish borasida fundamental tadqiqotlar olib borish imkoniyati tug'ildi. So'nggi yillarda Avestoning falsafiy tahliliga, tarixiy-manbaviy ahamiyatiga, dinshunoslik jihatdan haqiqiy mohiyatiga qaratilgan monografik tadqiqotlar yaratildi, xalqaro va Respublika ilmiy anjumanlarida bu sohada chuqur tadqiqotlar chop etildi[15].

Tangrichilik e'tiqodi | Markaziy Osiyo hududida turli diniy e'tiqodlar mavjud bo'lib, ayrimlari yo'q bo'lib ketsa-da, ularning izlari turli ko'rinishda hozirgi kungacha yetib kelgan. Ba'zi e'tiqodlarning ramz va marosimlari o'zining diniy mohiyatini yo'qotib urf-odatga aylangan, xalq ongiga singib ketgan[16]. Turk hoqonligi davrida, VIII asrning birinchi yarmi oxirlariga qadar tangrichilik (Ko'k Tangri Osmon) e'tiqodi keng tarqalgan. Tangriga sig'inish davlat

mafkurasiga aylangan, mansabdor shaxslarning imtiyozi, deb hisoblangan.

Qadimgi turk runiy yozuvlari bo'lgan O'rxun-Enasoy bitiklari nafaqat turkiy xalqlarning, balki Markaziy osiyolik boshqa ko'chmanchi qabilalarning diniy e'tiqodlari tarixini o'zida aks ettiradi. Ularning e'tiqodi ramzi sifatida yodgorlikda uch iloh nomi keltirilgan: Tangri (turk. "Osmon"); Umay; Iduk Yer-Suv ("Muqaddas Yer-Suv"). Tangri va uning funksiyalarining universalligi aksariyat tadqiqotchilarda qadimgi turk xalqlarining dini o'ziga xos, monoteizm (yakka xudolik) e'tiqodiga yaqin, deb baholashlariga turtki bo'ldi. Ba'zi tadqiqotchilar fikriga ko'ra, tangrichilik – qadimgi turkiy va qadimgi Oltoy xalqlari dini bo'lib, 5–6 ming yillar muqaddam qadimgi Shumerdan Oltoygacha bo'lgan ulkan hududda yashagan protooltoy qabilalari xalqlarining eng qadimgi diniy e'tiqodi. Shuningdek, tangrichilik qadimda jahonda eng keng tarqalgan dinlardan biri bo'lgan[17].

Sharq uyg'onish "Musulmon renessansi" davri ma'naviyatining xususiyatlari

Ulug' ajdodlarimiz tomonidan aniq fanlarga oid asarlar bilan bir qatorda islom tarixi, falsafasi va kalom sohalarida ham taniqli asarlar yaratilgan. Xususan, al-Forobiy, al-Beruniy, al-Xorazmiylarning ma'naviy tarbiya, adolatli davlat tuzilishi, qonun ustuvorligi, ilmiy beg'arazlik, diniy bag'rikenglik[18] to'g'risidagi masalalar yechimiga oid asarlaridagi g'oyalar jahon madaniyati va sivilizatsiyasi rivojiga turtki berdi. Masalan, al-Xorazmiyning "Tarix kitobi", Abu Rayhon Beruniyning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" hamda "Hindlarning aqlga sig'adigan va sig'maydigan ta'limotlari"), ("Hindiston") asarlari. Al-Forobiy "Ikki qarash jam qilingan kitob"ida yunon olimlari Aflotun va Arastuning qarashlarini sha'riy dalillar orqali shariatga yaqinlashtirishga urindi.

Movarounnahrda VIII asr oxiri – IX boshlarida islom ta'limotiga e'tibor kuchaydi, ilk madrasalar qurila boshlandi. Buyuk ajdodlarimiz – al-Xorazmiy, Imom al-Buxoriy, Iso at-Termiziy, al-Forobiy, al-Beruniy, ibn Sino, Bahovuddin Naqshband, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy va yana ko'plab buyuk allomalar, mutafakkirlar va davlat arboblari madrasalarda ta'lim olganlar va egallagan bilimlarini dunyo bo'ylab tarqatganlar.

Temuriylar davriga kelib maktab va madrasalar qurilishi kengayib, ilmiy tadqiqot ishlari yanada rivoj topdi. Mirzo Ulug'bek hukmronligi davrida madrasalarda diniy ta'lim bilan bir qatorda dunyoviy bilimlarni o'qitishga e'tibor kuchaytirildi. Sharq uyg'onish davri ajdodlarimizning bizgacha yetib kelgan boy madaniy merosini o'rganishda, zamonaviy ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirishda, komil insonni tarbiyalashda, yoshlar mafkuraviy immunitetini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Milliy va diniy qadriyatlardan mahrum etishga urinishlar

Sobiq Sho'ro ateistik siyosati sovet xalqining, shu jumladan, o'zbek xalqining ma'naviy va diniy qadriyatlarini hamda an'analarining unutilishiga olib keldi. Sovetlar davrida hokimiyatning dunyoviy xususiyati mutaassib, ateistik ahamiyat kasb etdi. Din jamoat hayotidan, davlatdan uzoqlashtirildi va deyarli yo'q qilishga qadar yetib bordi. G'arbiy Yevropada ham o'sha davrda hokimiyat dunyoviy xarakter kasb etgan, lekin dunyoviylik davlat va din vazifalarining bo'linishini, ularning o'zaro munosabatlarining huququy asosini, dinning ba'zi ijtimoiy funksiyalari cheklovini anglatar edi. Ushbu cheklovlar O'rta asrlar Yevropada dinning total hukmronligi, uning Yevropa jamiyati hayotining barcha sohalariga salbiy ta'siri oqibatida yuzaga kelgan. Sovetlarga qadar davrda ham islomga e'tiqod qiluvchi xalqlarda ezgulik, dinga munosabatiga qaramasdan insonni hurmat qilish, milliy qadriyatlarni e'zozlashga asoslangan umumiy diniy an'analar shakllandi.

Shunday qilib, dunyoviylikni dahriylik, deb tushunmaslik lozim. Dunyoviy davlatning teokratik davlatga nisbatan asosiy farqi shundaki, teokratik davlat bir dinga mansub bo'lgan guruhning manfaatlarini himoya qilsa, dunyoviy davlat barcha ijtimoiy guruhlarning manfaatini humoya qiladi hamda barcha din va madaniyatlarga bir xil sharoit yaratadi. Albatta, ular ham o'z navbatida qonun doirasida faoliyat olib borishlari lozim bo'ladi[19].

Mustaqillik tufayli diniy-ma'naviy qadriyatlarimizni tiklash jarayoni boshlandi, dinga, ayniqsa, islomga munosabat tubdan o'zgardi.

Ma'naviyatning davlat siyosatida ustuvor sohaga aylanishi

Mustaqillikning ilk yillaridanoq yurtimizni rivojlantirishning asosiy tamoyillaridan biri – xalqimizning ma'naviy va diniy merosini o'rganish ishlari boshlandi.

Ko'p asrlik milliy va diniy qadriyatlarimizni asrab-avaylash, dunyo ilm-fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan ajdodlarimizning bebaho merosini o'rganish, uning asosida yoshlarni komil inson etib tarbiyalash jamiyatda barqaror ijtimoiy-ma'naviy muhitni ta'minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning 2017-yil 19-sentabrdagi BMT Bosh assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqida "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik"deb nomlangan maxsus rezolyutsiyani qabul qilish bo'yicha taklif bilan chiqqan murojaatlari hamda 2018-yil 16-apreldagi PF-5416-son "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni mazmun-mohiyati jihatidan katta tarixiy ahamiyaga ega bo'lib, xalqimizning boy ilmiy va ma'naviy merosini har tomonlama o'rganish, jahon afkor ommasiga keng tanishtirish, islom dinining asl insonparvarlik mohiyatini chuqur ochib berishdek ezgu maqsadlar davlat siyosatida ustuvor sohaga aylandi[20].

Hozirgi kunda bizning tajribamiz shuni ko'rsatmoqdaki, birinchi galda yoshlarni ilm-ma'rifatga o'rgatish, ularga islom dinining insonparvarlik mohiyati, islom madaniyatining asl qadriyatlarini yetkazish ekstremizmga qarshi kurashishning eng samarali vositasi hisoblanadi.

Hadisshunoslik, fiqh, tasavvuf maktablarining tashkil etilishi

Yurtimizda Qur'on ilmi, hadis, islom huquqi, tasavvuf, islom iqtisodiyoti va moliyasi, xalqaro munosabatlar, xorijiy tillar va boshqa xalqaro miqyosda ehtiyoj mavjud bo'lgan sohalar bo'yicha yuqori malakali kadrlar tayyorlash uchun zarur shart-sharoitlar yaratish maqsadida, Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 22-iyundagi 466-sonli qaroriga ko'ra, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi tashkil etildi. Ushbu sohalarda chuqur tadqiqotlar olib boruvchi ilmiy va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash, XIAning asosiy vazifalaridan biri qilib belgilandi. XIA professor-o'qituvchilari, doktorant va magistrantlari, O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi va Samarqandda Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi olimlari, hadisshunoslik, fiqh, tasavvuf sohasidagi ilmiy tadqiqotlari bilan O'zbekistonda shu yo'nalishdagi maktablarining tashkil etilishiga salmoqli hissa qo'shmoqda. Bu yo'nalishda ko'plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Ular ichida Movarounnahr va Xuroson olimlari – Al-Buxoriy, Muslim, At-Termiziylarning hadis ilmi rivojida tutgan o'rni (U. Uvatov); Al-Hakim at-Termiziyning "Navodir al-usul" asari (hadis va tasavvuf ilmiga oid muhim manba) (I. Usmonov); Abu Hafs an-Nasafiyning "Kitob al-qand fi ma'rifat 'ulamo' Samarqand" asari (Samarqandda hadis ilmi tarixi bo'yicha muhim manba) (D. Rahimjonov); Imom ad-Dorimiyning hadis ilmi rivojiga qo'shgan hissasi (M. Alimova); Abu Mansur al-Moturidiyning yozma merosi (Sh. Ziyodov); Abu Zayd ad-Dabusiy merosining Movarounnahrda fiqh ilmi rivojida tutgan o'rni (Z. Najmiddinov); Majduddin al-Ustrushaniyning Movarounnahr fiqh ilmi tarixida tutgan o'rni (R. Atayev);

Lutfulloh Nasafiyning "Fiqhi Kaydoniy" asari va unga yozilgan sharh va hoshiyalar tahlili (H. Nasrullayev); Movarounnahr fiqh ilmi rivojida Alouddin as-Samarqandiyning o'rni (M.M. Kamilov); XVI asr birinchi yarmida Movarounnahrda Naqshbandiya sufiy shayxlari siyosiy faoliyati (B. Babadjanov); Musoxon Dahbidiyning Naqshbandiya-Mujaddiya tariqati rivojida tutgan o'rni (H. Yo'ldoshxo'jayev); tasavvuf ta'limotining tarixiy-falsafiy mohiyati (M. Mamatov) kabi asarlar muhim ahamiyatga ega. Tasavvuf ta'limotini o'rganish borasida yangi muhim manbalar, bir qancha tasavvuf shayxlarining faoliyati o'rganildi. Masalan, Sh.Yu. Shokirova Xorazm tasavvuf maktabi namoyandasi bo'lgan Bobojon Sanoiyning adabiy-irfoniy merosini o'rganib, uning tasavvufiy qarashlarini tadqiq etgan.

Diniy-ma'naviy merosni o'rganishning hozirgi zamon muammolarini hal etishdagi roli

Diniy-ma'naviy merosni o'rganishi hozirgi zamon muammolarini hal etishda muhim ahamiyatga ega. Jamiyatda barqaror ijtimoiy-ma'naviy muhitni ta'minlash masalasi diniy qadriyatlar hamda dunyo ilm-fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan diniy-manaviy meros asosida yoshlarni komil inson etib tarbiyalash vazifasi bilan chambarchas bog'liq. Islom va jahon sivilizatsiyasiga bebaho hissa qo'shgan ajdodlarimizning boy madaniy merosi yoshlarning ong-u tafakkurini shakllantirishda diniy-ma'rifiy sohaning ustuvor yo'nalishlari etib belgilangan. Mamlakatimizda diniy bag'rikenglik g'oyalarini targ'ib etish, buyuk ajdodlarimizning ilmiy merosi va islom dinining asl mohiyatini tushuntirishga yo'naltirilgan audiovizual materiallar (elektron kitoblar, nashrlar, olimlarning sharhi bo'lgan videoroliklar) kompleksi ishlab chiqilmoqda. Mamlakatimizda dinning asl insonparvarlik mohiyatini, ajdodlarimizning islom va jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan boy diniy-ilmiy merosini keng targ'ib qiluvchi, diniy-ma'rifiy hayotdagi yangiliklarni jamoatchilikka yetkazuvchi asosiy media tuzilma sifatida

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi huzuridagi "Ziyo" media markazi shakllantirilgan. "Vaqf" xayriya jamoat fondi islom ilm-fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan buyuk ajdodlarimiz, zamonamizning yetuk olim va ulamolari qalamiga mansub diniy-ma'rifiy asarlarni chop etish va aholiga yetkazishga ko'maklashmoqda.

Ta'lim muassasalarida O'zbekiston Respublikasining "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi qonunini o'rganishga bag'ishlangan "Axborot soati" va "Ma'naviyat kunlari"ni o'tkazish ishlarini yanada takomillashtirish vazifasi diniy-ma'rifiy sohaning ustuvor yo'nalishlari etib belgilangan.

Bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri – ziyorat turizmini rivojlanirishdan iborat. Ushbu vazifa bevosita diniy-ma'rifiy merosni o'rganish bilan bog'liq. Muqaddas qadamjo va ziyoratgohlar moddiy-madaniy meros obyektlari hisoblanadi hamda ularning talab darajasida muhofaza qilinishi ustidan O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi tomonidan davlat nazorati o'rnatiladi. Din ishlari bo'yicha qo'mitada Ziyorat turizmini qo'llab-quvvatlash bo'limi tashkil etilib, unga ommaviy axborot vositalarida, shu jumladan, xorijiy ommaviy axborot vositalarida O'zbekiston to'g'risida Islom dini va boshqa jahon dinlarining madaniy-tarixiy va ilmiy-teologik markazi sifatida axborot materiallarini targ'ib qilish va tarqatish yuklanmoqda.

Turistlar uchun yo'nalishni mo'ljalga olishni yengillashtirish maqsadida, chet tillaridagi (ingliz, rus va boshqa tillarda) ko'rsatkichlarni o'rnatish tashabbusi bilan chiqqan xo'jalik yurituvchi subyektlarga ushbu ko'rsatkichlarda ular tomonidan ishlab chiqariladigan mahsulotlar(xizmatlar va ishlar)ning reklamasini joylashtirish huquqi berilmoqda[21].

Davlatimiz rahbarining 2018-yil 16-apreldagi "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoniga asosan, "Vaqf" xayriya jamoat fondi tashkil etildi. Hozirda fondga "Payme", "Click" va "M-bank" elektron to'lov tizimlari orqali mablag'larni jalb etishga

mo'ljallangan xizmatlar ishga tushirildi. Berilgan ko'rsatmalar asosida Toshkent shahridagi 12 ta yirik masjid va "Zangiota" ziyoratgohi hududiga mamlakatimiz yirik banklarining infokiosklari o'rnatildi. "Vaqf" xayriya jamoat fondi nizomidan kelib chiqib, jamg'armaga tushgan mablag'larni maqsadli sarflash bo'yicha asosiy sarf-xarajat yo'nalishlari ishlab chiqildi[22].

Davlatimiz diniy madaniyatga oid qadriyatlar, nomoddiy madaniy meros obyektlari, qo'lyozmalar, yodgorliklar, shuningdek, arxeologik topilmalarni muhofaza qilish masalasiga oid O'zbekistonning "Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risidagi" qonun mavjud. Unga ko'ra, nomoddiy madaniy meros obyektlari tarixiy, ilmiy, badiiy yoki o'zgacha madaniy qiymatga ega bo'lgan urf-odatlar, xalq ijodiyoti (so'z, raqs, musiqa, tomosha san'ati), shuningdek, ular hamda xalq badiiy hunarmandchiligi va amaliy san'ati bilan bog'liq bilimlar, ko'nikmalar, asbob-anjomlar, artefaktlar, madaniy makonlardir[23].

Xulosa qilib aytish mumkinki, dunyoning milliy va ibtidoiy dinlardagi insonparvarlik g'oyalari, diniy-axloqiy tamoyillari jahon madaniyatining noyob yodgorliklaridir. Xalqimizning boy ilmiy va ma'naviy merosini har tomonlama o'rganish, jahon afkor ommasiga keng tanishtirish, islom dinining asl insonparvarlik mohiyatini chuqur ochib berishdek ezgu maqsadlar davlat siyosatida ustuvor sohaga aylandi.

O'zbekiston hadisshunoslik, fiqh, tasavvuf maktablari tomonidan islom sivilizatsiyasi taraqqiyotida dinning tutgan o'rni, undagi yuksak ma'naviyat, diniy-axloqiy fazilatlar chuqur o'rganilmoqda.

Diniy-ma'naviy merosni o'rganish hozirgi zamon tarbiyaviy, mafkuraviy, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal etishda muhim ahamiyatga ega.

4.2. O'ZBEKISTONDA VIJDON ERKINLIGI

Mazmun. *Vijdon erkinligi tushunchasi. O'zbekistonda vijdon erkinligining asosiy qonun bilan kafolatlanishi. Xalqaro me'yoriy hujjatlarda vijdon erkinligi. Missionerlik va prozelitizm xavfining bartaraf etilishi. O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan diniy konfessiya va tashkilotlar. Ma'rifiy islomni targ'ib etish – yoshlarni diniy fanatizm, fundamentalizm va ekstremizm g'oyalaridan muhofaza etishning oqilona yo'li.*

Vijdon erkinligi tushunchasi | Vijdon erkinligi, bu fuqarolarning har qanday dinga e'tiqod qilish yoki hech qanday dinga e'tiqod qilmaslikdan iborat huquqidir.

Vijdon tushunchasi – ma'naviy ong hamda o'z xatti-harakati uchun o'zi, jamiyat va davlat oldidagi mas'uliyatga egaligini anglash va uning oqibatlarini baholash – qadimgi Yunonistonda ham ma'lum edi. Hozirgi kunda vijdon tushunchasi o'zgardi, unda yangi urg'u va nozik ohanglar, belgilar paydo bo'ldi. Aristotel (miloddan oldingi 384–322) vijdonni "insofli insonning haqiqiy sudi" deb hisoblagan. Uning yaxshi xislat – "mulohaza bilan uyg'unlashgan nafosatga intilish" tushunchasidan kelib chiqib, vijdonni quyidagicha tavsiflasa bo'ladi: 1) mulohaza bilan to'g'ri vositalarni tanlash; 2) yaxshi maqsadning orqasidan borish.

Antik polislardagi boshqaruvning demokratik shakli fuqarolarning vijdoni va mas'uliyatining davlat oldidagi rolini oshirdi. Fuqarolar polis uchun nima yaxshi va nima yomonligini hal qilishda nisbiy erkinlikka ega edilar. Haqiqatan, bunga faqat ozod fuqarolar haqli bo'lib, qullarda bunday huquq yo'q edi. Aristotelning fikri bo'yicha "har qanday qullik tabiiylikka ziddir", chunki, qul xo'jayiniga to'la qaram bo'lgani uchun mustaqil ravishda na yashash, na mulohaza qilish qobiliyatiga ega.

"Xudolarning tabiati haqida"gi traktatida Sitseron ilohlar muammosini erkin muhokama qilish misolida turli yo'nalishdagi faylasuflarning avtoritetdan ko'ra, dalilning kuchiga o'rin berishlarini ko'rsatdi. U o'zining fikri yo'q, lekin o'zi hurmat qiladiganlarning fikrini eng to'g'ri, deb qabul qiladigan insonlarni qoralaydi. Qadimgi Yunoniston davlat tizimi, bir tomondan, polislarda yangi g'oyalarning paydo bo'lishini qo'llab-quvvatlasa, ikkinchi tomondan, vujudga kelgan an'analarni yangiliklardan himoya qilardi. Protagor, Suqrot, Anaksagor va boshqa bir qator yangicha fikrlaydigan antik faylasuflar miloddan oldin V asrda quvg'inga duchor bo'lishgan edi. Platon an'analar va davlat asoslarini buzgan insonlar quvg'in qilinishi kerak, davlat qonunlari hamfikr fuqarolarni vujudga keltiruvchi dinni himoya qilishi lozim, deb hisoblagan. Rim hukumati esa xristianlikni davlat dini deb, xalq orasida yoya boshladi. IV asr boshidagi Rim imperiyasining siyosiy inqirozi va iqtisodiy tanazzuli hukumatni jamiyatni universal din atrofida to'plashga majbur qildi. Xristianlikni ta'qib qilish to'xtadi, insoniyot tarixida vijdon erkinligining yangi sahifasi ochilib, davlat va din o'rtasida konstruktiv munosabatlar boshlandi. Vijdon erkinligi tushunchasi paydo bo'lib, qonuniy jihatdan mustahkamlandi.

Lekin xristianlik Rim imperiyasining davlat diniga aylangach, bir paytlar o'zi boshidan kechirgandek, boshqa dinlarga nisbatan murosasizlik ko'rsata boshladi. X–XI asrlarda tashkil topgan Papa teokratiyasi (cherkov boshlig'ining ayni paytda davlat boshlig'i ham bo'lgani) an'anaviy din g'oyalariga qarshi chiquvchilar bilan kurash boshlab, inkvizitsiyaga yo'l ochdi. G'arbiy va Markaziy Yevropada XVI asrda boshlangan reformatsiya rasmiy cherkov tomonidan vijdon erkinligini barbod qilishga qaratilgan harakatlariga javob edi. Jordano Bruno, Galileo Galiley, Yan Gus va boshqa ko'plab iqtidorli olimlar yovuzlik qurboni bo'lishdi. 1555-yil 25-sentabrda Augsburg reyxstagida protestant knyazlari va imperator Ferdinand I o'rtasidagi tuzilgan bitim, ya'ni diniy sohadagi tinchlik shartnomasi, nemis katoliklari va

protestantlari o'rtasidagi urushlarga nuqta qo'ydi. Augsburg diniy tinchlik shartnomasi "cuius regio, eius religio" (ya'ni, hokimiyat kimniki bo'lsa, diniy e'tiqod ham shuniki) tamoyilini ta'kidladi, ya'ni hukmdorga istalgan dinini tanlash huquqini berdi va boshqa dinga e'tiqod qiluvchilarga ko'chib ketish ixtiyori berildi. "Bag'rikenglik akti"[24] Styuartlar sulolasining diniy siyosatini yumshatishga va davlat ingliz cherkovi va undan chetlashgan protestant-dissenterlar o'rtasidagi keskinlikni yo'qotishga yo'naltirilgan edi.

Yevropa uyg'onish davri faylasuflari vijdon erkinligi tushunchasini sekulyarizatsiya jarayoni bilan bog'lab, o'zlarining salmoqli hissalarini qo'shdilar. Sekulyarizatsiya (lotin. "saecularis" – dunyoviy; xristianlikda – muqaddas manbalardan uzilgan, degani). Ushbu so'zning dunyoviy ma'nolari – jamoa va shaxsiy hayotning barcha jabhalarini din ta'siridan xalos etish jarayoni, diniy tashkilotlar mulkidan davlat foydasiga voz kechish. G'arbiy Yevropada uyg'onish davri va XVIII-XX asrlardagi revolyutsiyalar davrida diniy holatdan dunyoviylikka o'tish jarayoni keskinlik bilan o'tdi.

Ingliz ma'rifatparvari J. Lokk turli xil diniy yo'nalishdagi sektalarning fanatizmiga qarshi chiqib, diniy bag'rikenglikni targ'ib qildi. U o'z fikrlarini "Xristianlik oqilligi" (1695) asarida aytib o'tadi. Bu asarida Lokk protestantlik ruhida Xristosning "asl" ta'limotini keyin paydo bo'lgan o'zgarishlardan ajratishga harakat qiladi. (Modomiki, insonning aqli cheklangan ekan, – deb fikr yuritadi Lokk, – hatto oqil xristianlik ham vahiyga, ilohiyotning "ruh orqali o'tuvchi" tajribasiga muhtoj, busiz har qanday din quruqdir).

Fransuz ma'rifatparvarligi vakili Jan Jak Russo tarbiya jarayonida insonning ichki vijdon ovozi shaklida amal qiluvchi diniy hissiyot bo'lishini, uning vatandoshi Volter esa ma'rifatli aqlni qo'llab-quvvatlagan. Vijdon erkinligi g'oyalari Lessingning "Donishmand Natan" dramasida aks etgan. T. Jefferson Amerika Konstitutsiyasida vijdon erkinligi muammolarini ko'targan.

O'zbekistonda vijdon erkinligi | O'zbekistonda vijdon erkinligi Asosiy qonun bilan kafolatlangan. O'zbekistonda vijdon erkinligi huquqiga ko'ra, fuqaro o'zining dinga e'tiqod qilish yoki qilmasligi, ibodat qilishda, diniy rasm-rusumlar va marosimlarda qatnashish yoki qatnashmasligi, diniy ta'lim olishga o'z munosabatini belgilayotgan paytda uni u yoki bu tarzda majbur etishga yo'l qo'yilmaydi. Voyaga yetmaganlarni diniy tashkilotlarga jalb etish, shuningdek, ularning ixtiyoriga, ota-onalari yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar ixtiyoriga zid tarzda dinga o'qitishga yo'l qo'yilmaydi. Dinga e'tiqod qilish yoki o'zga e'tiqodlar erkinligi milliy xavfsizlikni va jamoat tartibini, boshqa fuqarolarning hayoti, salomatligi, axloqi, huquqi va erkinliklarini ta'minlash uchun zarur bo'lgan darajadagina cheklanishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida, "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining qonunida (1998), hukumatimiz qarorlarida, shuningdek, qator xalqaro deklaratsiyalar va qonunchilik aktlarida bag'rikenglikning asosiy tamoyillari to'g'risida so'z yuritiladi.

Chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan teng ravishda vijdon erkinligi va diniy e'tiqod erkinligi huquqidan foydalanadilar hamda vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlik uchun qonunda belgilangan tarzda javobgar bo'ladilar (3-modda).

O'zbekiston Respublikasida din davlatdan ajratilgan. Hech bir dinga yoki diniy e'tiqodga boshqalariga nisbatan biron-bir imtiyoz yoki cheklashlar belgilanishiga yo'l qo'yilmaydi (5-modda). Ta'lim tizimi ham O'zbekistonda dindan ajratilgan. Ta'lim tizimining o'quv dasturlariga diniy fanlar kiritilishiga yo'l qo'yilmaydi. Fuqarolarning dunyoviy ta'lim olish huquqi ularning dinga bo'lgan munosabatidan qat'i nazar ta'min etiladi (7-modda).

O'zbekiston fuqarolari dinga munosabatidan qat'i nazar

qonun oldida tengdirlar. Hech kim diniy e'tiqodini ro'kach qilib qonunda belgilangan majburiyatlarni bajarishdan bosh tortishga haqli emas (4-modda).

O'zbekistonda bir diniy konfessiyadagi dindorlarni boshqasiga kiritishga qaratilgan xatti-harakatlar (prozelitizm), shuningdek, boshqa har qanday missionerlik faoliyati man etiladi. (5-modda). Mamlakatimizda missionerlik va prozelitizmning oldini olish, ayniqsa, yoshlarni bunday zararli oqimlar domiga tushib qolishlarining oldini olish tizimli chora-tadbirlarini amalga oshirishni taqozo qilmoqda. Bu vazifani muvaffaqiyatli hal etishda yosh avlodni hozirgi davrda mamlakatimizda din sohasida sodir bo'layotgan o'zgarishlar, yaratilgan imkoniyatlar bilan muntazam ravishda tanishtirib borish muhim ahamiyatga ega.

Davlat diniy tashkilotlar zimmasiga o'zining hech qanday vazifasini bajarishni yuklamaydi, ularning qonun hujjatlariga zid bo'lmagan faoliyatiga aralashmaydi. Diniy tashkilotlar davlat vazifalarini bajarmaydi. Davlat diniy tashkilotlarning faoliyatini hamda dahriylik targ'ibotiga oid faoliyatini mablag' bilan ta'minlamaydi (5-modda).

O'zbekistonda davlat va dinning o'zaro munosabatlari qonun bilan muhofaza qilinadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddasida ushbu huquqiy asoslar o'z ifodasini topgan: O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeyidan qat'i nazar qonun oldida tengdir. Vijdon erkinligi kafolatlari 31-moddada o'z aksini topgan: Har bir inson xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi. 57-moddaga ko'ra, diniy adovatni targ'ib qiluvchi, xalqning ma'naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek, harbiylashtirilgan birlashmalarning, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalarning hamda jamoat birlashmalarining tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi.

Yashirin tashkilotlar va birlashmalarning tuzilishi taqiqlangan.

O'zbekiston Respublikasining "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar" to'g'risidagi qonunida davlat organlari bilan diniy tashkilotlarning o'zaro munosabatlarini muvofiqlashtirish hamda vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risidagi qonun hujjatlari ijrosini nazorat qilish vazifasi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita zimmasiga yuklanadi. Qo'mitaning huquqiy maqomi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan Nizom bilan belgilanadi.

Davlat turli dinlarga e'tiqod qiluvchi va ularga e'tiqod qilmaydigan fuqarolar, har xil e'tiqodlarga mansub diniy tashkilotlar o'rtasida o'zaro murosa va hurmat o'rnatilishiga ko'maklashadi, diniy va o'zga mutaassiblikka hamda ekstremizmga, munosabatlarni qarama-qarshi qo'yish va keskinlashtirishga, turli konfessiyalar o'rtasida adovatni avj oldirishga qaratilgan xatti-harakatlarga yo'l qo'ymaydi (5-modda). Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyat, tuman va shahar hokimliklari va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tegishli hududlarda vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi uchun qonun bo'yicha javobgardirlar (6-modda).

Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risidagi qonunning maqsadi har bir shaxsning vijdon erkinligi va diniy e'tiqod huquqini, dinga munosabatidan qat'i nazar, fuqarolarning tengligini ta'minlash, shuningdek, diniy tashkilotlarning faoliyati bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solib turishdan iborat.

Diniy tashkilotlar amaldagi qonun hujjatlari talablariga rioya etishlari shart. Dindan davlatga va konstitutsiyaga qarshi targ'ibot olib borishda, dushmanlik, nafrat, millatlararo adovat uyg'otish, axloqiy negizlarni va fuqaroviy totuvlikni buzishda, bo'hton, vaziyatni beqarorlashtiruvchi uydirmalarni tarqatishda, aholi o'rtasida vahima chiqarishda hamda davlatga, jamiyat va shaxsga qarshi qaratilgan boshqa xatti-harakatlarda

foydalanishga yo'l qo'yilmaydi. Terrorizm, narkobiznes va uyushgan jinoyatchilikka ko'maklashadigan, shuningdek, boshqa g'arazli maqsadlarni ko'zlovchi diniy tashkilotlar, oqimlar, sektalar va boshqalarning faoliyati man etiladi. Davlat hokimiyati va boshqaruv organlariga, mansabdor shaxslarga tazyiq o'tkazishga qaratilgan har qanday urinish, shuningdek, yashirin diniy faoliyat qonun bilan taqiqlanadi (O'zbekiston Respublikasining "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar" to'g'risidagi qonunining 5-moddasi)[25].

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita to'g'risidagi Nizomiga ko'ra, (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 23-noyabrdagi 946-sonli O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida qarori) quyidagilar Qo'mitaning asosiy vazifalari hisoblanadi:

— vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risidagi qonun hujjatlariga muvofiq, din ishlari sohasida yagona davlat siyosatini amalga oshirish;

— O'zbekiston Respublikasining dunyoviy davlat tamoyilini amaliy ro'yobga chiqarish, fuqarolarning vijdon erkinligi kafolatlarini himoya qilish;

— diniy mutaassiblik va ekstremizm g'oyalarini tarqatish, turli konfessiyalar o'rtasida adovatni yuzaga keltirishga qaratilgan xatti-harakatlarga yo'l qo'ymaslik choralarini ko'rish;

— jamiyatda diniy-ma'rifiy muhit barqarorligi va e'tiqod erkinligiga tahdid tug'dirishi mumkin bo'lgan omillarni o'rganish, tahlil qilish va ularning oldini olish choralarini ko'rish, shuningdek, ushbu jarayonlarda diniy-ma'rifiy soha vakillarining ishtirokini kengaytirish.

Konfessiyalararo kengashi tarkibiga O'zbekistonda faoliyat yuritadigan eng yirik diniy konfessiyalarning rahbarlari kiradi. 2021-yil holatiga ko'ra, O'zbekistonda 16 ta diniy konfessiya mavjud, Konfederatsiyalararo Kengashi tarkibiga 17 a'zo kiradi.

Hozirda O'zbekiston aholisining soni 34 milliondan oshgan,

Dindor fuqarolarimizning 94% ziyodi islom diniga e'tiqod qiladi. 3,5 foizga yaqin fuqarolar xristian dinining pravoslav yo'nalishiga mansub bo'lib, qolganlarini boshqa konfessiya vakillari tashkil etadi, ular o'zaro tinchlik va hamkorlikda yashab kelmoqda. 2020 yilning 6 iyul kuniga qadar DIQning ro'yxatidan 2243 diniy tashkilot o'tgan. Ulardan 2069 tasi islomiy, 158 tasi xristian, 8 tasi yahudiy, 6 tasi bahoiy jamoalari, bittadan Krishnani anglash jamiyati, Budda ibodatxonasi va konfessiyalararo O'zbekistondagi Bibliya jamiyati mavjud.

Xalqaro me'yoriy hujjatlarda vijdon erkinligi

Hozirgi zamondagi "vijdon erkinligi" tushunchasi Inson huquqlari Umumjahon deklaratsiyasida (1948), Inson huquqlari va asosiy erkinliklar bo'yicha Yevropa konvensiyasida (1950), BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 1981-yilda qabul qilingan Din va e'tiqodlar niqobidagi murosasizlik va kamsitishning barcha shakllariga barham berish to'g'risidagi Deklaratsiyada, Vena uchrashuvidagi Yakuniy hujjatda (1989), Yangi Yevropa uchun Parij xartiyasida (1990), UNESCOning 1995-yil 16-noyabrdagi Bosh konferensiyasida 5.61-rezolyutsiyasi qabul qilingan Bag'rikenglik tamoyillari Deklaratsiyasida qayd etilgan. UNESCO bag'rikenglik deklaratsiyasining 3-moddasida (1995) ta'kidlanishicha, bag'rikenglik hozirgi davrda ilgarigi hamma davrlardagidan ko'ra, muhimroq, chunki bizlar jamiyatning barcha asosiy sohalari: iqtisodiyot, siyosat, madaniy, aloqalarning tez rivojlanayotgan, integratsiya va hamkorlik, aholining keng ko'lamli ko'chishi davrida yashayapmiz. Har bir mintaqaning noyobligi va har xilligi tufayli murosasizlikning va mojarolarning kengayishi dunyoning barcha qismlariga potensial jihatdan tahdid soladi. Bunday tahdidlardan milliy chegaralar himoya qila olmaydi, chunki ular global xarakter kasb etmoqda.

Bundan tashqari vijdon erkinligi inson huquqlari sohasidagi respublikamiz ham qo'shilgan xalqaro-huquqiy hujjatlar: Inson huquqlari xalqaro deklaratsiyasi; Din va e'tiqodlarga

asoslangan murosasizlik va kamsitishning barcha shakllariga barham berish to'g'risidagi Deklaratsiya; rivojlanish huquqiga egalik Deklaratsiyasi; Dinlararo muloqot va dunyo madaniyati bo'yicha UNESCO Xalqaro kongressi va boshqalar bilan qo'llab-quvvatlanyapti.

2017-yil 19-dekabrda BMT Bosh Assambleyasining 72/176-sonli Rezolyutsiyasi qabul qilindi. Unda diniy murosasizlik, kamsitish, isnod keltirish va ularga bog'liq zo'ravonlik, shuningdek, din hamda e'tiqod niqobidagi odamlarni kamsitish holatlari butun dunyoda ko'payib borayotgani ta'kidlandi. Bu esa milliy, mintaqaviy va xalqaro miqyosda jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Rezolyutsiya yuqorida qayd etilgan barcha salbiy holatlarga barham berishga targ'ib qiladi[26].

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bosh Assambleyasining, 2017-yil 11-dekabrdagi 72/136-sonli Rezolyutsiyasida dinlararo va madaniyatlararo muloqot va hamkorlik zarurligi haqida gap boradi. Bu borada BMT, UNESCO, Anna Lind jamg'armasi, Qirol Abdulla Ibn Abdulaziz nomidagi Xalqaro dinlararo va madaniyatlararo muloqoti markazi muhim ahamiyatga ega[27].

Davlatimiz Rahbari 2017-yil 19-sentabrda BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqida Yoshlar huquqlari to'g'risidagi xalqaro konvensiyani ishlab chiqish hamda maxsus rezolyutsiyani qabul qilish tashabbusi bilan chiqdi. 2018-yil 12-dekabr BMT Bosh Assambleyasida "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" rezolyutsiyasi qabul qilindi.

Ma'rifiy islomni targ'ib etish – yoshlarni diniy-radikal g'oyalardan muhofaza etish omili sifatida

Dunyo bo'ylab ekstremistik tashkilotlarning XXI asr bo'sag'asidan hozirgacha faoliyati tahlillari shuni ko'rsatmoqdaki, diniy ekstremistik oqimlar (DEO) faoliyatining aksariyati siyosiy muzokaralar o'tkazish, diplomatik, mafkuraviy va ma'rifiy yo'llar vositasida barham topgan. Qadim zamonlardan beri dinlar ko'plab ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni o'zida mujassam etib keladi. Xalqlarning

hayot tarzi xususiyatlari ular ibodat qilayotgan dinlarda va vijdon erkinligi xususiyatlarida aks etadi. Shu bilan birga, dunyodagi yirik dinlarning hammasi insonning qadr-qimmati, saxovat, ezgulik, tinchliksevarlik kabi g'oyalarga tayanadi, halollik va ochiq ko'ngillikni, oliyjanoblikni targ'ib qiladi. Sharq adabiyoti ham bag'rikenglikning mustahkamlanishiga yordam bergan. Buni Sharqning Rumiy, Sa'diy, Navoiy, Bobur va boshqa mutafakkirlarining asarlaridan ham yaqqol bilish mumkin. A. Navoiy asarining qahramonlari har xil millat – turk, fors, yunon, xitoy, arman – va din vakillaridan ekanligi ham bejiz emas.

Qur'onda keltirilgan insonparvarlik g'oyalari konsensus (kengash), adolat kabi zamonaviy siyosiy tamoyillarga monand.

1. O'zaro maslahat bilan bo'ladigan ishlar konsensus tamoyilini namoyish qiladi: "Ular Parvardigorlariga itoat etgan va namozni barkamol ado etgan zotlardir. Ularning ishlari o'zaro maslahat (bilan) bo'lur va Biz ularni rizqlantirgan narsalardan (muhtojlarga) ehson qilurlar" (Qur'on, "Shuaro" surasi, 38-oyat).

"Allohning rahmati sababli (Siz, ey, Muhammad,) ularga (sahobalarga) muloyimlik qildingiz. Agar dag'al va toshbag'ir bo'lganingizda, albatta, (ular) atrofingizdan tarqalib ketgan bo'lur edilar. Bas, ularni afv eting, (gunohlari uchun) kechirim so'rang va ular bilan kengashib ish qiling!" ("Oli Imron" surasi 159-oyat). Shayx Abdulaziz Mansurning ushbu oyatga izohi: Allohdan ko'rsatma berilmagan ishlarda Muhammad payg'ambar (s.a.v.) sahobalar bilan bamaslahat ish tutadi. Maslahatlashib (Allohga) tavakkal qilgan holda o'sha ishni amalga oshiraveradi.

2. Mol-mulkka egalik huquqi masalalarida adolat tamoyili Qur'onning bir qator oyatlarida o'z ifodasini topgan. Misol uchun, "Niso" surasi 58-oyatida: "Darhaqiqat, Alloh omonatni o'z egalariga topshirishingiz va odamlar o'rtasida adolat bilan hukm qilishingizga buyurar. Albatta, Alloh sizlarga yaxshigina nasihat qilur. Albatta, Alloh eshituvchi va ko'ruvchi zotdir", deyilgan.

Zulm va rahmdillik masalalarida adolatlilik tamoyili alohida muhim rol o'ynaydi. "Shuaro" surasining 40-42-oyatlari: "(Har qanday) yomonlikning jazosi xuddi o'ziga o'xshash yomonlikdir.

Bas, kimki afv etib (o'rtani) tuzatsa, uning mukofoti Allohning zimmasidadir. Albatta, U zolim(tajovuzkor)larni sevmas". "Albatta, kimki mazlum bo'lganidan so'ng (zulm qilgan kimsadan) g'olib bo'lsa (intiqom olsa), bas, ular(ni ayblash)ga yo'l yo'qdir". "Faqat odamlarga zulm qiladigan va yerda nohaqlik bilan hadlaridan oshadigan kimsalar(ni ayblab jazolash)gagina yo'l bordir. Ana o'shalar uchun alamli azob bordir". Yaxshilik va yomonlik masalalarida adolat tamoyili – ijtimoiy axloqning ajralmas xususiyatidir. "Har bir jon o'zi qilgan yaxshi va yomon amallari (ko'z o'ngida) hozir qilingan Kun(Qiyomat)da ular (yomon amallari) bilan uning o'rtasi uzoq masofa bo'lishini orzu qiladi. Alloh sizlarni (O'zidan) ogohlantiradi. Alloh bandalarga mehribondir" – "Oli Imron" surasi, 30-oyat. "Yaxshi" va undan hosil bo'lgan so'zlar Qur'onda 200 martadan ko'p uchraydi.

Din sotsiologiyasi bo'yicha mashhur amerikalik olim Jefri Xedden fundamentalizmning quyidagi turlarini ajratgan: teologik, siyosiy, madaniy va nihoyat, global fundamentalizm[29]. IShID terrorchilik tashkilotida mana shularning barchasi mujassam. Muqaddas matnlar kontekstidan ajratib olingan iqtiboslar bilan niqoblab, islomning insonparvarlik g'oyalarini ongli ravishda buzib ko'rsatuvchi IShID mafkurachilari o'z teologik davlati – xalifat tuzish bilan bog'liq siyosiy maqsadlarga intiladilar. Ular shafqatsizlik, yolg'on, johillikka asoslangan o'zlariga xos bo'lgan madaniyatlarini yaratmoqdalar. Ushbu tashkilotning asosiy quroli – terror va tahdidlar bo'lib, ular global xarakter kasb etmoqda[30].

2017-yil 19-sentabrda davlatimiz rahbari BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi o'z nutqida ma'rifiy islom dinining insonparvarlik ahamiyatiga yana bir bor e'tiborni qaratib,: "Biz butun jahon jamoatchiligiga islom dinining asl insonparvarlik mohiyatini yetkazishni eng muhim vazifa, deb hisoblaymiz" – deya ta'kidladi.

4.3. DINIY MUTAASSIBLIK VA EKSTREMIZMGA QARSHI MAFKURAVIY KURASH: O'ZBEKISTON TAJRIBASI

Mazmun. *Diniy fanatizm (mutaassiblik), ekstremizm, fundamentalizm, terrorizm, xalqaro terrorizm tushunchalari, ularning reaksion mohiyati. Virtual olamdagi tahdidlar. Mafkuraviy immunitet tushunchasi. Internet tarmog'idagi axborot g'oyaviy xurujlarga qarshi kurash. Zamonaviy diniy ekstremistik oqimlarning shakllanish tarixi. Diniy ekstremistik oqimlar tomonidan sof islom tushunchalarining buzib talqin etilishi. O'zbekiston Respublikasida diniy ekstremizm va terrorizm xavfini oldini olishning huquqiy va tashkiliy asoslari. O'zbekistonning diniy mutaassiblik va ekstremizmga qarshi mafkuraviy kurash borasidagi tashabbuslari va ularning xalqaro hamjamiyat tomonidan e'tirof etilishi.*

Diniy fanatizm, ekstremizm, fundamentalizm, terrorizm va xalqaro terrorizm tushunchalari

Diniy fanatizm (mutaassiblik) – o'z diniy qarashlarini mutlaq haqiqat sifatida e'tirof etgan holda, boshqa diniy e'tiqodlarga nisbatan murosasiz munosabatda bo'lish. Mutaassiblikka berilgan odamlar va ularning guruhlari tarqatayotgan g'oyalari va amaliy faoliyati jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlikka tahdid hisoblanadi. Insoniyat tarixida bunday e'tiqoddan g'arazli siyosiy maqsadlarda foydalanilgan. O'rta asrlardagi Yevropada "muqaddas yerlarni ozod etish" g'oyasi ostida xristian ruhoniylari da'vati bilan Sharq tomon amalga oshirilgan salb yurishlari, keyinchalik amalga oshirilgan inkvizitsiyalar, Reformatsiyaga qarshi harakatlar, islom dunyosida avval va hozirgi kunda faoliyati kuzatilayotgan diniy-ekstremistik oqimlarning mafkurasi zamirida diniy mutaassiblik yotadi. Islom dini mutaassiblikni, fundamentalizm va aqidaparastlikni qoralaydi. Teran o'ylashga, boshqalarga nisbatan murosali bo'lishga chaqiradi[31].

Aqidaparastlik – dindagi aqida va qoidalarni ijtimoiy hayotning barcha sohalariga ko'r-ko'rona qo'llash va mutlaqlashtirishga qaratilgan harakatlar hisoblanadi. Aqidaparastlik barcha dinlarda turli mazhab va yo'nalishlar orasida, shuningdek, dunyoviy jamiyatda keskinlik, nizo va to'qnashuvlar kelib chiqishiga sababchi bo'ladi. Aqidaparast guruhlar o'z g'oyalarini tushuntirish, ishontirish kabi usullar orqali targ'ib etishni tan olmaydi. Ular o'z da'volarida boshqalarga nisbatan o'ta johil va murosasiz munosabatda bo'ladilar. O'zini shak-shubhasiz haq deb bilish, haqiqatni faqat men bilaman, degan qarashga asoslangan manmanlik esa zo'ravonlikni yuzaga keltiradi[32].

Diniy fundamentalizm (lotin. "fundamentalis" – asos):

1) keng ma'noda deyarli barcha dinlar ichida uchraydigan oqim bo'lib, mazkur oqim tarafdorlari ijtimoiy hayotning barcha sohalarida dastlabki diniy manbalarning talablariga qaytishni targ'ib qiladilar. Fundamentalistlarning asosiy jihatlari muqaddas matnlarni so'zma-so'z talqin qilish, diniy ta'limotni mutlaqo o'zgarmas deb e'lon qilish, barcha diniy ko'rsatmalarni to'la-to'kis bajarishni talab etish va h.k. Diniy fundamentalizm buzg'unchi mohiyatga ega. Chunki u jamiyatda ustuvor maqsad sifatida milliy qadriyatlarni mustahkamlash, davlat manfaatlarini himoya qilishni emas, balki gumanizm, demokratiya tamoyillarini inkor etgan holda muayyan din mafkurasi asosida "yangi tartib" joriy qilishga chaqiradi. Diniy fundamentalizm hozirgi zamondagi dunyoviy davlatchilikni rad etib, dinni siyosiy sohada ham inson ustidan hukmron, deb talqin qilib, jamiyatda xudo nomidan harakat qiluvchi diniy hokimiyatni tiklashni targ'ib qiladi;

2) tor ma'noda XX asrning boshida AQShda protestantlik yo'nalishida vujudga kelgan oqim tushuniladi. Protestant fundamentalistlari Bibliyani so'zma-so'z talqin etgan, ijtimoiy-ma'naviy hayotda xristian dinining mutlaq (monopol) boshqaruv huquqini talab etganlar. Oqim o'z nomini 1912-yildan "Asos" nomli davriy nashridan olgan. Fundamentalistlar 1919-yili Filadelfiyada

"Umumjahon xristian fundamentalistlari uyushmasi"ni tuzgan[33].

Islom yo'nalishidagi fundamentalistlar turli yo'nalish va kayfiyatdagi guruhlarni o'z ichiga oladi. Ayrimlari terroristik usullar bilan qonuniy hokimiyatga qarshi kurash olib borsalar, boshqalari targ'ibot-tashviqot ishlari, diniy ta'lim, jamoat tashkilotlari, maktab, universitet, ommaviy axborot vositalariga kirib borish, adabiyot, audio-videokassetalar, SD-DVD-disklar tarqatish bilan shug'ullanadilar.

Diniy g'oyalar – diniy da'vatlar, aqidalar, ilohiy qadriyat va maqsadlar ifodalangan qarashlar majmuyi. Ular turli dinlarning amal qilish yo'lini belgilab olishda namoyon bo'ladi[34].

Keyingi yillarda Yevroosiyo qit'asi va Afrikada joylashgan qator mamlakatlarda ijtimoiy-siyosiy vaziyatga salbiy ta'sir o'tkazayotgan diniy-ekstremistik va terroristik tashkilotlarning faollashuvi kuzatilmoqda. Ma'lumki, muayyan siyosiy omillar va turli ilmiy yondashuvlar bilan bog'liq sabablarga ko'ra, diniy mutaassiblik va ekstremizm tushunchalari bo'yicha soha mutaxassislari tomonidan umume'tirof etilgan yagona ta'rif yo'q.

O'zbekiston tomonidan imzolangan "Terrorizm, separatizm va ekstremizmga qarshi kurash bo'yicha Shanxay Konvensiyasi" (Shanxay, 2001-yil 15-iyun)ga muvofiq ekstremizm – konstitutsion tuzumni zo'rlab o'zgartirish, kuch ishlatish orqali hokimiyatni egallash va ushlab turish, jamoat xavfsizligiga tajovuz qilishga qaratilgan faoliyat, mazkur maqsadlar yo'lida noqonuniy qurolli tuzilmalar tashkil etish yoki ularning faoliyatida ishtirok etish hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining 2018-yil 30-iyulda qabul qilingan O'RQ 489-sonli "Ekstremizmga qarshi kurash to'g'risidagi" qonunida ekstremizmga "ijtimoiy-siyosiy vaziyatni beqarorlashtirishga, O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumini zo'rlik bilan o'zgartirishga, hokimiyatni zo'rlik ishlatib egallashga va uning vakolatlarini o'zlashtirib olishga, milliy, irqiy, etnik yoki diniy adovat qo'zg'atishga qaratilgan harakatlarning ashaddiy shakllari ifodasi" deb ta'rif berilgan[35].

Diniy sohada ekstremizm boshqa din vakillariga o'ta murosasizlik (masalan, Hindistonda musulmonlar va hinduiylar, hinduiylar va sikxlar orasidagi nizolar), bitta din ichidagi (Pokiston, Afg'oniston, Iroqda sunniylar va shialar, Suriyada alaviylar va sunniylar) mojaroli munosabatlar, dunyoviy tuzumga qarshi kurash (aksariyat musulmon mamlakatlarida) yoki xalqaro darajadagi sivilizatsion qarama-qarshiliklar ("Al-Qoida", "Hizbulloh" tashkilotlari tomonidan G'arbga qarshi e'lon qilingan kurash) bilan bog'liqdir.

Ta'kidlash joizki, ekstremizm deyarli doimo siyosiy maqsadlarda – sekulyar davlatchilikka qarshi va muayyan konfessiya vakillarining hokimiyatni egallashga qaratilgan faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan, diniy ekstremizm – ba'zi diniy tashkilotlar yoki ayrim dindorlarning jamiyat qonun-qoidalariga mos kelmaydigan mafkurasi va faoliyati hisoblanadi.

Diniy ekstremizmning mohiyati jamiyat uchun an'anaviy bo'lgan ma'naviy-axloqiy qadriyatlar va diniy-aqidaviy qarashlarni rad etish hamda umuminsoniy qadriyatlarga zid keluvchi dunyoqarashni tajovuzkor ravishda targ'ib qilishdan iborat. Bu diniy oqim a'zolari tomonidan o'z g'oyalarini butun jamiyatga tarqatishga qaratilgan harakatlarda namoyon bo'ladi. Diniy ekstremizmning xos jihatlari sifatida boshqacha dunyoqarash egalari, ayniqsa, boshqa din vakillari va dahriy (ateist)larga o'ta murosasizlik, o'z g'oyalarini targ'ib etish va atrofdagilardan go'yoki ustun ekanini namoyish etish hamda ksenofobiyani qayd etish mumkin. Diniy ekstremizm asosan dunyoviy davlatga, jamiyatda shakllangan tartibga, davlat va din orasidagi munosabatlarni muvofiqlashtiruvchi qonun va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarga qarshi qaratilgan bo'lib, teokratik boshqaruvni barpo etishni maqsad qiladi. Diniy mutaassiblik va ekstremizm siyosat, madaniyat, millatlar va dinlararo munosabatlarga buzg'unchi ta'sir o'tkazadi.

Islom olamida diniy ekstremistik mafkuraning vujudga kelish ildizlari sifatida quyidagilarni e'tirof etish mumkin:

– XX asr o'rtalarida islom dunyosida mustamlakachilarga qarshi terror usullaridan foydalangan milliy-ozodlik harakati asosida keyinchalik kuch ishlatish uslublariga tayanuvchi guruhlarning vujudga kelishi;

– Arab-Isroil urushlari va Yaqin Sharq muammosining hal etilmay kelayotgani, G'arb mamlakatlarining turli geosiyosiy loyihalarni amalga oshirish orqali Yaqin Sharq davlatlarini o'z ta'sir doirasiga olishga qaratilgan intilishlari;

– yetakchi davlatlarning musulmon dunyosi mamlakatlaridagi energetik zaxiralar ustidan o'z nazoratlarini o'rnatishga qaratilgan siyosati;

– ayrim musulmon davlatlarining mintaqaviy yetakchilik yo'lida olib borayotgan o'zaro raqobati doirasida boshqa musulmon mamlakatlarida o'z ta'sir doiralarini kengaytirishga qaratilgan intilishlari;

– sunniylar va shialar orasida an'anaviy davom etib kelayotgan qarama-qarshiliklarning davlatlararo munosabatlar darajasiga ko'tarilishi oqibatida o'zaro kurashning turli ko'rinishlarda, jumladan, noqonuniy qurolli tuzilmalar orqali olib borilishi.

O'zini islom nomi bilan bog'laydigan diniy-ekstremistik tashkilotlarning xususiy jihatlari quyidagilardan iborat:

– dunyoviy davlat va jamiyatga murosasiz munosabatda bo'lish va uni shariatga asoslangan tuzumga aylantirishga harakat qilish;

– dinning davlatdan ajratilishini rad etish va jamiyatning barcha a'zolarini majburan shariat talablari asosida hayot kechirishini ta'minlash;

– islom dinini dunyoning boshqa jamiyatlariga qarshi qo'yish;

– mamlakatlarning mustaqilligi va hududiy yaxlitligini tan olmaslik, yagona davlat – "xalifalik" qurish g'oyasini ilgari surish;

– o'z maqsadlari yo'lida davlat va jamiyatda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni izdan chiqarishga qaratilgan xatti-harakatlarga urg'u berish;

– o'z g'oyalariga ergashmagan musulmonlarni dindan chiqqanlikda, "kofir"likda ayblash, an'anaviy islom tarafdori bo'lgan ulamolarni obro'sizlantirish, ularga tazyiq o'tkazish va hattoki o'ldirish.

Terrorizm zamonaviy ilmiy doiralarda uch nuqtayi nazardan, ya'ni jinoiy faoliyat, terroristik guruh va terroristik ta'limot sifatida qaraladi. Ko'pchilik mutaxassislar terrorizm ostida turli ijtimoiy guruhlar tomonidan siyosiy maqsadlar yo'lida kuch ishlatish yoki kuch ishlatish bilan qo'rqitishni e'tirof etadilar.

O'zbekiston Respublikasining 2000-yil 15-dekabrdagi 167-II-sonli "Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida"gi qonuniga ko'ra,:

– terrorizm – siyosiy, diniy, mafkuraviy va boshqa maqsadlarga erishish uchun shaxsning hayoti, sog'lig'iga xavf tug'diruvchi, mol-mulk va boshqa moddiy obyektlarning yo'q qilinishi (shikastlantirilishi) xavfini keltirib chiqaruvchi hamda davlatni, xalqaro tashkilotni, jismoniy yoki yuridik shaxsni biron-bir harakatlar sodir etishga yoki sodir etishdan tiyilishga majbur qilishga, xalqaro munosabatlarni murakkablashtirishga, davlatning suverenitetini, hududiy yaxlitligini buzishga, xavfsizligiga putur yetkazishga, qurolli mojarolar chiqarishni ko'zlab ig'vogarliklar qilishga, aholini qo'rqitishga, ijtimoiy-siyosiy vaziyatni beqarorlashtirishga qaratilgan, O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida javobgarlik nazarda tutilgan zo'rlik, zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitish yoki boshqa jinoiy qilmishlardir;

– xalqaro terrorizm – bir davlat hududi doirasidan tashqariga chiqadigan terrorizm.

Bugungi kunda yirik xalqaro terrorchi tashkilotlar qatorida "Al-Qoida", "Iroq va Shom islom davlati", "Ash-Shabab", "Xayat tahrir ash-Shom", "Sharqiy Turkiston islom harakati", "Turkiston islom harakati", "Islom jihodi ittihodi" va hokazolarni ko'rsatish mumkin.

Virtual olamdagi tahdidlar | Terroristik guruhlarning mafkurachilari omma ongini egallash va fuqarolik jamiyatining

ichiga chuqur kirib borishga ustuvor vazifa sifatida qaraydilar. Yangi jangarilarni yollashning asosiy manbalari sifatida virtual makon, qamoqxonalar, masjidlar, yoshlar tashkilotlari, milliy diasporalar, maktablar, o'ldirilgan yoki qamoqqa olingan jangarilarning oila a'zolari, terrorizmga qarshi tadbirlarda jabr ko'rganlar hisoblanadi[36]. Masalan, birgina ijtimoiy tarmoqlar orqali amalga oshirilgan tartibsizliklarning salbiy oqibatlarini 2011-yilning boshlarida bir qator arab davlatlarida yuz bergan "tvitter inqilobi" voqealarida ham ko'rish mumkin. Xususan, tashqi kuchlar tomonidan "Facebook", "Twitter" ijtimoiy tarmoqlari va proksi-IP xizmatidan foydalangan holda Tunis, Misr, Liviya, Suriyadagi tartibsizliklar tashqi kuchlar tomonidan nazorat qilib turilgan. Ayniqsa, yoshlar orasida mutaassiblikka yo'g'rilgan forumlarning tobora ommalashuvi hamda ularda turli ko'rinishdagi buzg'unchi "fatvo"larning berib borilishi muammoning naqadar jiddiy tus olib borayotganini namoyon etmoqda.

Internet tarmog'ida tarqatilayotgan ma'lumotlar tahlili diniy mutaassiblik va ekstremizm g'oyalarining targ'iboti hujumkor va tajovuzkor tarzda, chuqur nazariy asosda amalga oshirilayotganidan dalolat bermoqda. O'zbekistonga tahdid solayotgan aksariyat ekstremistik saytlar, blog va forumlar rus va o'zbek tillarida bo'lib, buzg'unchi kuchlar tomonidan nafaqat respublikada, balki Markaziy Osiyoda beqarorlik keltirib chiqarish maqsadida foydalanilmoqda. Mazkur saytlarda diniy mutaassiblik va ekstremizm mafkurasi bilan birga davlatlararo nizolar keltirib chiqarishga mo'ljallangan ayirmachilik va millatchilikni avj oldirishga qaratilgan g'oyalar ham ilgari surilmoqda.

Bunday tahlikali sharoitda fuqarolarda, ayniqsa, yoshlarda diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi mafkuraviy immunitetni kuchaytirish, din haqida xolis tushunchalarni shakllantirish, ushbu tushunchalar zamirida jamiyatga vatanparvarlik, millatparvarlik, daxldorlik g'oyalarini chuqur singdirish, turli diniy mutaassib oqimlarning soxta iddaolariga nisbatan

murosasiz munosabat shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mafkuraviy immunitet (lotin. "immunitatis" – biror narsadan ozod etish) – shaxs, ijtimoiy guruh, millat, jamiyatni turli zararli g'oyaviy ta'sirlardan himoyalashga xizmat qiluvchi tizim. Mafkuraviy immunitet tizimining asosiy va birinchi elementi bilimdir. Ikkinchi element ana shunday ilg'or bilimlar zamirida shakllanadigan baholar, qadriyatlar tizimidir. Uchinchi element ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma'rifiy sohalardagi maqsadlar tizimi bilan bog'liq. Bunday aniq maqsadlar tizimi bo'lmas ekan, inson, millat yoki jamiyat, goh oshkora, goh pinhona ko'rinishdagi mafkuraviy tazyiqlarga bardosh bera olmaydi.

Ushbu yo'nalishdagi harakatlarda mafkuraviy profilaktik ishlarning o'rni katta. Mafkuraviy profilaktika ijtimoiy institutlar tomonidan xilma-xil shakllarda amalga oshiriladigan g'oyaviy-tarbiyaviy, huquqiy, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy ishlar majmuyini, bir so'z bilan aytganda, to'g'ri tashkil etilgan butun tarbiya tizimini qamrab olishi lozim.

Jumladan, Internet tarmog'ida diniy mutaassiblik va ekstremizmqa qarshi mafkuraviy kurashning asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilarni qayd etish mumkin:

– internet saytlari va ijtimoiy tarmoqlarda diniy-ekstremistik oqimlar(DEO)ning aqidalaridagi soxta da'volarni sof islom ta'limoti asosida fosh etish;

– internet tarmog'ida DEO va xalqaro terroristik tashkilotlar yetakchilarining ijobiy imijini yo'qqa chiqarish, o'zlari o'ylab topgan "qahramonlik" sifatlarini ularning jinoiy qilmishlari va kirdikorlari misollarida keng jamoatchilik oldida ro'yi-rost ochib berish;

– yoshlarning internetda radikallashuviga sabab bo'layotgan omillarni aniqlab, ularga barham berish choralarini ko'rish;

– internetdagi diniy mutaassiblik va ekstremizm g'oyalarini targ'ib qiluvchi sayt va sahifalarning faoliyatini aniqlash va qonunlarda belgilangan tartibda to'xtatish.

Zamonaviy diniy-ekstremistik oqim va tashkilotlarning shakllanish tarixi hamda ular tomonidan sof islom tushunchalarining buzib talqin etilishi

Islom dunyosidagi deyarli barcha diniy-ekstremistik oqimlarning mafkurasida tizim tashkil etuvchi ikkita tamoyil – takfir va jihod mavjud.

"Takfir" dindan chiqqanlikda ayblashdir. Masalaning e'tiborli jihati shundaki, ekstremistlar tomonidan takfir aynan musulmonlarga qarshi qo'llanilmoqda. Chunki aqidaparastlarning nazarida boshqa dinga e'tiqod qiluvchilar shunday ham kofir sanaladi.

"Jihod" esa diniy-ekstremistik oqim vakillari tomonidan faqat muqaddas urush, "g'azot" ma'nosida qo'llanilib, islomiy davlat qurishning farz hisoblangan vositasi sanaladi. Bunday qurolli jihod musulmon bo'lmaganlarga qarshi bo'lgani kabi, dinsizlikda ayblangan musulmonlarga nisbatan ham amalga oshirilishi mumkin hisoblanadi.

Bugungi kunda ekstremizm terrorizm bilan uzviy bog'langan. So'nggi yillarda Markaziy Osiyo va Shimoliy Kavkaz respublikalari, Afg'oniston, Pokiston, Iroq, Liviya, Suriya, Mali, Misr kabi mamlakatlarda, Yaqin Sharq mintaqasida diniy-ekstremistik guruhlar o'z maqsadlariga erishish vositasi sifatida kuch ishlatishdan foydalanmoqdalar. Ushbu jinoiy faoliyat siyosiy hokimiyat vakillariga nisbatan alohida qotillik uyushtirish, tinch aholi ichida ommaviy qurbonlarga olib keladigan, davlatning moddiy, iqtisodiy, axborot resurslariga zarar yetkazishga qaratilgan qo'poruvchilik ishlarini amalga oshirish, "axborot urushi" olib borish, xudkush-terrorchilardan keng ko'lamda foydalanish kabi uslublarda amalga oshirilmoqda.

XX asrning so'nggi choragida ko'proq tilga olina boshlangan xalqaro terrorizmning xarakterli jihatlari uning xalqaro huquq himoyasidagi obyektlar yoki subyektlarga qarshi qaratilgani, mustaqil davlatlar chegaralarini buzish orqali amalga oshirilishi, a'zolari yoki yo'riqchilari ikki yoki undan ortiq davlat fuqarolari ekanligi, jangarilarning xorijdagi maxsus lagerlarda tayyorgarlik

o'tab kelishlari, shuningdek, qo'poruvchilikni sodir etishda xorijiy davlatlar va ekstremistik uyushmalar yordamidan, xalqaro tus olgan noqonuniy qurol-yarog' savdosi va narkobiznesdan keladigan moliyaviy manbalardan foydalanishi sanaladi.

Mutaxassislar islom dunyosida vujudga kelgan dastlabki terrorchilik guruhi sifatida xorijiylar (arab. "ajralib chiqqan, isyonchi") diniy-siyosiy harakatini e'tirof etadilar. Harakat 657-yil to'rtinchi xalifa Ali ibn Abu Tolib va Shom hokimi Muoviya ibn Abu Sufyon orasida siyosiy hokimiyat uchun kurash borgan davrda vujudga kelgan. 657-yil ular o'rtasida bo'lib o'tgan "Siffin jangi" Muoviya tarafdorlarining tashabbusi bilan to'xtatilgan. Ali ibn Abu Tolib xalifani saylash masalasini ikkala tomondan tayinlanadigan vakillardan iborat "hakamlar"ning hal etishiga rozi bo'lgan. Shunda Abdulloh ibn al-Kavva al-Yashkuriy at-Tamimiy, Itob ibn al-A'ur, Abdulloh ibn Vahb ar-Rosibiy kabi shaxslar yetakchiligida bir guruh jangchilar (turli manbalarda 6-12 ming, deb keltiriladi) go'yoki "Hukm faqat Allohniki, Ali hukm chiqarishni hakamlarga topshirib dindan chiqdi", degan da'vo bilan xalifa Alining qarorgohi joylashgan Kufani tark etib, Haruraga ketib qolgan.

Xorijiylar "imon amalsiz bo'lmaydi", "og'ir gunoh qilgan musulmonlar abadiy do'zaxda qoladi", degan g'oyalar ostida og'ir gunoh qilgan musulmonlarni dindan chiqqanlikda ayblab, ularga qarshi urush olib borish kerak, deb hisoblaganlar. O'zga g'oyalarga o'ta murosasiz bo'lgan xorijiylar nafaqat xalifalik hokimiyati vakillari, balki o'zlariga ergashmagan musulmonlarni ham ayovsiz qirg'in qilganlar.

Diniy-ekstremistik mafkurada nafaqat davlatni dunyoviy qonunlar bilan boshqarish, balki ushbu qonunlarga itoat qilgan fuqarolarni ham dinsizlikda ayblash g'oyasi mavjud. Jumladan, XX asrning ikkinchi yarmidan Misrda faoliyat ko'rsatgan "Al-Jihod" guruhining yetakchilaridan biri Muhammad Abdusalom Faraj "Al-farida val-g'oyiba (Unutilgan burch)" kitobida musulmon mamlakatlari hukumatlarini "salbchilar", sionistlar va kommunistlarga xizmat qilishda ayblab, "kofir" deb e'lon

qilgan hamda dindan qaytganlarni qatl etish shart, deb da'vo qilgan. M.Faraj avvalgi jihodiy g'oyalarni yanada rivojlantirib, "musulmonlar dinsizlarning qo'li ostida bo'lgan vaqtda qurolli jihod o'z-o'zidan islomning oltinchi ustuniga aylanadi", deb yozgan[37].

1970-yillarning oxirida Afg'onistonga sobiq Sovet Ittifoqining qurolli kuchlari kiritilishi hamda musulmon dunyosida mazkur armiyaga qarshi qurolli jihod e'lon qilinib, Afg'oniston hududiga xorijiy mamlakatlardan jangarilarning kirib kelishi islomdagi mavjud salafiy aqidalar asosida yangi "Al-valou val-barou" (o'zbekchada taxminan "Allohning do'stlarini sevish, dushmanlaridan nafratlanish") konsepsiyasining shakllanishiga olib keldi. Mazkur tamoyil Qur'on oyatlari, hadislar, Ibn Taymiya, Ibn Qayyum al-Javziya, Muhammad ibn Abdulvahhob kabilarning asarlarini o'ziga xos talqin qilish asosida bosh maqsad – turli yurtlardan kelgan jangarilarning o'zlari begona bo'lgan mamlakatlarda terrorchilik faoliyatini olib borishini shar'iy jihatdan asoslash bo'lib, quyidagi tamoyillarni ilgari suradi:

– go'yoki ko'pchilik musulmonlarning imoni susayib, kofirlarni do'st va ittifoqchi qilib olgan. Oqibatda mo'minlar hayot kechirishda ulardan ibrat olib, o'zlari dinsizga, yashayotgan davlatlari esa kufr yurtga aylanmoqda;

– asl musulmonlarning barchasiga sobiq islom hududlarini ozod qilish uchun qurolli jihod go'yoki majburiy (farz) amal hisoblanadi.

Qayd etilganlardan ko'rinib turibdiki, zamonaviy terrorchilar borgan sari o'zlarining mavhum g'oyalari yo'lida istalgan insonni, dini va millatidan qat'i nazar, o'ldirishdan qaytmaydigan darajada radikallashib bormoqdalar. Mutaxassislarning fikriga ko'ra, islomiy davlat qurish amaliy strategiyasini belgilashga diniy-ekstremistik mafkurada uch xil nazariy-konseptual yondashuv mavjud:

– birinchi yondashuv Misrda o'tgan asrning 20-yillarida vujudga kelgan "Musulmon birodarlar" tashkilotining birinchi

rahbari Hasan al-Bannoning g'oyalariga asoslanib, unga ko'ra, siyosiy hokimiyatni egallash uch bosqichda bo'ladi: ma'rifiy va xayriya ishlari bosqichi; tashkilotni mustahkamlash va guruh a'zolarini chiniqtirish; siyosiy hokimiyatni qat'i harakatlar bilan qonuniy hukumatdan tortib olish;

– ikkinchi yondashuv Hasan al-Bannoning izdoshi Sayid Qutb tomonidan ilgari surilgan bo'lib, u butun jamiyatni "johiliya"da ayblab, uni qayta "tarbiyalash"ga va undan yordam olishga ishonmas edi. Shu bois S. Qutb islomiy davlat qurish uchun kurashni ikki bosqichga: zaiflik va jihodga bo'lgan. "Zaiflik" davri go'yoki "haqiqiy musulmonlar"ning e'tiqod sofligini asrash maqsadida johiliyat jamiyatidan "hijrat" qilish bilan bog'liq bo'lsa, jihod bosqichi kichik "haqiqiy musulmon jamoasi"ning kufr jamiyat bilan g'alabagacha qurolli kurash olib borishi hisoblanadi;

– uchinchi yondashuv kofirlikda jamiyatni emas, balki undagi dunyoviy hokimiyatni ayblashga asoslangan. Siyosiy hokimiyatni egallash jamiyatni bosqichma-bosqich "islomlashtirish", keng tarmoqlangan yashirin bo'linmalar tashkil etish, davlat idoralari va qurolli kuchlarga kirib borish va vaziyat qulay bo'lgan vaqtda davlat to'ntarishini amalga oshirishni nazarda tutadi[38].

Diniy-ekstremistik va terroristik tashkilotlarning faoliyatida so'nggi yillarda quyidagi xatarli jarayonlar kuzatilmoqda:

– tinch aholi ichida mumkin qadar ko'p qurbon bo'lishiga qaratilgan terrorchilik harakatlari ko'payib bormoqda. Terrorchilar ushbu harakatni atayin, qasddan va puxta rejalashtirib amalga oshirmoqdalar. Bosh maqsad – jamiyatda vahima darajasida qo'rquv uyg'otish, hukumatga ishonchsizlikni shakllantirish hamda fuqarolarda psixologik karaxt holatni yuzaga keltirib, ularning qarshilik ko'rsatish qobiliyati va irodasini sindirish;

– terrorchi tashkilotlar ayrim siyosiy doiralarning manfaatparast siyosatidan o'z maqsadida foydalanib, ulardan moliyaviy, moddiy-texnik va axborot ko'mak olgan holda, mustaqil davlatlarning hokimiyat tizimi va hududiy

yaxlitligini buzishga qaratilgan buzg'unchilik faoliyatini amalga oshirmoqdalar;

– terror harakatlarida xorijiy mamlakatlardan kelgan yollanma jangarilarning ishtirok etishi keng tus oldi;

– diniy-ekstremistik va terroristik tashkilotlar zamonaviy axborot va piar-texnologiyalarni chuqur o'zlashtirgan holda, "Internet" tizimidagi sayt va ijtimoiy tarmoqlardan quyidagi yo'nalishlarda samarali foydalanmoqdalar: psixologik va axborot urushi olib borish; targ'ibot-tashviqot o'tkazish; mablag' to'plash; yangi a'zolarni yollash; o'zaro aloqani ta'minlash; o'quv-malaka oshirish, mafkuraviy va amaliy terroristik faoliyatni tashkil etish uchun yo'riqnomalar tarqatish. Qo'llanmalar video, audio va kitob shaklida internetga joylashtiriladi.

1990-yillarda mustaqillikni qo'lga kiritgan va bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik jamiyat qurish bilan bog'liq chuqur ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy islohotlarni boshidan kechirayotgan Markaziy Osiyoda ayrim norasmiy islomiy markazlar, jamg'armalar va xalqaro diniy-ekstremistik guruhlarning homiyligi hamda yashirin ko'magi yordamida aqidaparast shaxslar tomonidan turli diniy-ekstremistik guruhlar tuzildi. Mazkur guruhlar qatorida "Adolat uyushmasi", "Islom lashkarlari", "Islom tiklanish partiyasi"ning o'zbek bo'linmasi, "Odamiylik va insonparvarlik", "Tavba" kabi islomiy partiya va harakatlarni qayd etish mumkin. O'tgan davr ichida ushbu tuzilmalar tashqi va ichki omillar ta'sirida strategik va taktik jihatdan muayyan taraqqiyot davrini boshidan kechirdi.

Mintaqada diniy-ekstremistik guruhlarning vujudga kelishi, rivojlanishi va bugungi kunda faoliyat olib borishiga sabab bo'lgan tashqi va ichki omillar mavjud. Hozirgi kundagi voqelikka ustuvor ta'sir ko'rsatib kelayotgan tashqi omillar qatorida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

– mintaqaga chegaradosh Afg'oniston va Pokistonda diniy-ekstremistik tashkilotlarning keng ko'lamda faoliyat olib borayotgani hamda ushbu mamlakatlar hududida MDH

mamlakatlari fuqarolari ham tayyorgarlik o'tayotgan jangarilarni tayyorlash markazlarining mavjud ekanligi;

– qator musulmon mamlakatlarida "salafiylik" g'oyalari targ'ib qilinadigan diniy ta'lim muassasalarining mavjud ekanligi hamda mazkur muassasalarda mintaqa davlatlaridan chiqqan yoshlarning o'qib kelayotganligi;

– mintaqada faoliyat yuritayotgan diniy-ekstremistik tashkilotlarning xorijiy markazlar va homiylaridan moddiy yordam olayotganligi;

– G'arb va islom dunyosiga mansub ba'zi mamlakatlardagi ayrim siyosiy doiralar tomonidan mintaqa davlatlariga ta'sir o'tkazish maqsadida, ekstremizmga qarshi kurash masalasida ikkiyoqlama yondashuv, xususan, aqidaparast oqim a'zolariga "e'tiqod qurboni" deb qarash va "siyosiy qochqin" maqomi berish kabi siyosat olib borilayotganligi;

– ekstremistik g'oyalar, internet tarmog'i va ayrim arab nodavlat tele- va radiokanallari orqali kirib kelayotganligi.

Mintaqa respublikalarida diniy-ekstremistik tashkilotlarning faoliyatiga ijobiy muhit yaratayotgan salbiy ichki omillar qatorida quyidagilarni qayd etish mumkin:

– aholining turli qatlamlari ichida barcha ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy muammolarni islomiy davlat qurish orqali hal etish mumkin, deb hisoblovchi toifaning mavjud ekanligi;

– ayrim dinga moyilligi bor shaxslar, ko'proq yoshlar va ayollar ichida diniy-ekstremistik g'oyalarni sof islom ta'limoti sifatida qabul qilib, aldanib qolayotganlarning uchrayotganligi;

– demografik bosim ostida yuzaga kelgan mehnat migratsiyasi sababli xorijga ish axtarib borayotgan shaxslar oila va mahallaning tarbiyaviy nazoratidan chiqib qolishi va DEO yollovchilarining ta'siriga tushib qolayotganligi;

– ijtimoiy bandsizlik oqibatida shakllangan marginal qatlamlar aqidaparast guruh faollari targ'ibot ishlari olib borishi uchun qulay ijtimoiy muhit sifatida shakllanib borayotganligi[39].

Hozirgi kunga kelib, Markaziy Osiyo mintaqasida faoliyati kuzatilayotgan diniy-ekstremistik va terroristik tashkilotlar

qatorida "jihodchi" jamoalarni, "Turkiston islom harakati", "Islom jihodi ittihodi", "Imom Buxoriy katibasi", "Tavhid va jihod", "Salafiylar", "Hizbut tahrir", "Nurchilar", "Akromiylar", "Jamoati Tablig'", "Bay'at", "Jamoati Ansorulloh", "Jayshul Mahdiy", "Jundul Xalifat" kabilarni ko'rsatish mumkin.

Agar diniy-ekstremistik guruhlar tomonidan sodir etilayotgan jinoiy faoliyatga e'tibor qaratsak, bunday ishlar islomda qat'ian man etilganining guvohi bo'lamiz:

Begunoh odamlarni o'ldirish. Qur'onning 50 dan ziyod surasidagi yuzlab oyatlarda musulmonlar mo'min-qobillik, tinchlikka va bag'rikenglikka chaqirilgan. Musulmonlar uchun eng afzal amal haqida kelgan hadisda shunday deyiladi: "Rasulullоh (s.a.v.)dan so'radilar: "Yo Rasulullоh! Musulmonlarning afzali qaysi kishidir?. U zot (s.a.v): "Qo'lidan va tilidan boshqa musulmonlar ozor topmagan kishidir", – deb javob berdilar"[40].

Vidolashuv haji vaqtida Muhammad payg'ambar (s.a.v.) musulmonlarning joni, mol-mulki va nomusi daxlsiz ekanini ta'kidlab aytganlar: "...Alloh taolo qoningiz, molingiz va or-u nomusingizni bir-biringiz uchun ana shu muqaddas shahringiz, tabarruk oyingiz va ulug' ayyomingiz kabi muqaddas qildi"[41].

Tinch jamiyatda fitna chiqarish, odamlarni o'ldirish, portlatish, o'g'irlab ketish, o'z davlatiga qarshi chiqish kabi qabih ishlar orqali fitna chiqarish, xalqning xavfsizligi va xotirjamligini buzib, tahlikaga solish Qur'on ko'rsatmasiga ko'ra, katta gunoh hisoblanadi. Musulmonlarga fitnada qatnashish Qur'onda qat'i man etilgan: "Sizlardan faqat zolimlargagina xos bo'lmagan (balki hammalaringizga ommaviy bo'ladigan) fitna(azob)dan saqlaningiz va bilib qo'yingizki, Alloh jazosi qattiq (zot)dir" ("Anfol" surasi, 25-oyat)[42].

Imom Buxoriydan rivoyat qilingan hadisda musulmonlar fitnadan ogohlantirilib, aytiladi: "Abu Hurayra (r.a.) rivoyat qiladilar: "Rasulullоh (s.a.v.) bunday dedilar: Fitnalar sodir bo'lganda tik turgandan ko'ra, o'tirgan afzaldir, tik turgan esa yurib ketayotgandan, yurib ketayotgan esa yugurib

ketayotgandan afzaldir, kimki fitnaga aralashib qolsa, halokatga uchraydi va kimki fitnadan panoh topsa, darhol yashirinsin!". Ulamolar ushbu hadisni musulmon odam jamiyatda beqarorlik keltirib chiqaruvchi fitnalardan qanchalik uzoqda bo'lsa, o'zi va musulmon jamiyati uchun shunchalik foydali bo'ladi, deb sharhlaydilar[43].

Amaldagi hukumat va qonunlarga itoatsizlik qilish. Islomda odilona saylangan hokimiyatga qarshi fitna qilib, qurol ko'tarib chiqish man etilib, bunday holatda musulmonlarga qonuniy hukumatni himoya qilish buyurilgan. Imom Buxoriy keltirgan hadisda aytiladi: "Abu Hurayra (r.a.) rivoyat qiladilar: Rasulullоh (s.a.v): "Kim menga itoat qilsa, Alloh taologa itoat qilgan bo'ladi. Kimki amirga itoat qilsa, demak, menga itoat qilibdi va kimki amirga osiylik qilsa, demak, menga osiylik qilibdi. Chunki amir – orqasidan, ya'ni uni himoya qilib jang qilinadigan hamda u bilan dushmandan saqlanadigan qalqondir"[44].

Mashhur hanafiy ulamo Imom Tahoviy (858–933)ning "Al-Aqida at-Tahoviya" asarida yozilishicha: "Podshohlarimiz, rahbar amaldorlarimizga qarshi, garchi zulm qilsalar ham xuruj qilmaymiz, ularni duoi bad ham etmaymiz. Itoatdan bosh tortmaymiz. Ularga itoat etishni Allohga itoat etish jumlasidan, ya'ni farz deb bilamiz. Ularning haqqiga duoi xayr etib turamiz"[45].

"Takfir" (arabchada "kufr" – "inkor qilish") ishlatish. Ushbu ibora shariatda ko'proq Allohni tan olmaslik ma'nosida ishlatiladi. Mutaassib guruh a'zolari o'zlarining soxta aqidalariga ergashmagan musulmonlarni "kofir", ya'ni "dinsiz" deb asossiz hukm chiqaradilar.

Yurtimiz musulmonlari e'tiqod qiladigan hanafiylik mazhabi va moturidiylik aqidasiga muvofiq imonning sharti yakkaxudolikka til bilan iqror bo'lish, qalb bilan tasdiqlash sanaladi. Insonning imonini o'lchash imkoniyati boshqa insonda yo'q, chunki imon inson qalbida bo'ladi. Shariatga ko'ra, qalbni faqat Alloh biladi. Shunga ko'ra, musulmon odamning imoni haqidagi hukmni yolg'iz Alloh chiqarib, diniy amallarni bajarishi yoki bajarmasligidan qat'i nazar, musulmonlarni kofirga

chiqarish man etilgan. Hanafiylik mazhabi asoschisi Abu Hanifa aytganlar: "Imon – bu iqror va tasdiqdan iboratdir. Mo'minlar imonda, tavhidda o'zaro tengdirlar"[46].

"Hijrat" va "jihod" tushunchalarini soxta talqin etish. "Hijrat" arab lug'atida biror narsadan ajrash, islom ta'limotida esa, Muhammad payg'ambarning Makkani tark etib, Madinaga borishiga qiyosan qo'llaniladi. Diniy-ekstremistik tashkilotlarning yetakchilari esa tinch davlatda yashab kelayotgan yoshlarni xorijdagi jangarilarning lagerlariga jo'natish maqsadida, go'yoki "hijrat qilmagan dindan chiqadi, hijrat uchun musulmonga ota-onaning ruxsati shart emas" kabi soxta iddaolar bilan aldamoqda. Vaholanki, Muhammad payg'ambar va undan keyin musulmon davlatlarini boshqargan xulafoi roshidinlar o'zga yurtlarda yashayotgan musulmonlarni hech qachon musulmon davlati hududiga ko'chib kelishlariga da'vat qilmagan. Abu Usmon Mujoshi' ibn Mas'ud rivoyat qilgan hadisda aytiladi: "...Rasulullоh(s.a.v): "Makka fathidan keyin hijrat yo'q...", dedilar"[47]. "Hijrat" haqida Imom Buxoriy rivoyat qilgan hadisda: "Rasulullоh (s.a.v.) aytganlar: "Qo'li va tili bilan o'zgalarga ozor bermagan kishi musulmondir. Alloh taolo man etgan narsalardan qaytgan kishi Xudo yo'lida hijrat qilgan kishidir"[48], deyiladi.

Yuqoridagi dalillardan musulmonlar uchun barcha sharoitlar yaratilgan O'zbekiston kabi mamlakatlardan islom ta'limotiga ko'ra, "hijrat" qilinmasligi haqidagi qat'i xulosa chiqadi. O'z navbatida, "jihod" so'zi arabchada insonning bor moddiy va jismoniy imkoniyatlarini ishga solib harakat qilishi ma'nosini anglatadi. Istilohda esa ushbu so'z bir qancha ma'nolarda ishlatiladi. Jumladan, "jihod" – Allohning yo'liga da'vat qilish, yaxshilikka chaqirish va yomonlikdan qaytarish, Alloh yo'lida insonning o'z havoyi-nafsiga qarshi kurashishi, ota-onaga xizmat qilishi va yovga qarshi kurashishdek turlari mavjud. Mutaassib guruhlar esa turli mamlakatlarda adolat bilan saylangan hukumatlarga qarshi terrorchilik harakati olib borishlarini "jihod" deb da'vo qilmoqda.

Imom Termiziydan rivoyat qilingan hadisda "Jihodning afzali Alloh taoloning roziligini deb inson o'z havoyi nafsiga qarshi jihod qilishidir", deyilgan[49].

Imom Buxoriy rivoyat qilgan hadisda aytiladi: "Abdulloh ibn Amr (r.a.) rivoyat qiladilar: "Bir kishi Nabiy (s.a.v.)ning huzurlariga kelib, u zotdan jihod qilishga izn so'radi. Shunda u zot: "Ota-onang tirikmi?" dedilar. U "Ha", dedi. U zot (s.a.v.): "Unday bo'lsa, ana o'shalarning yo'lida jihod qil!" dedilar"[50].

Islom ulamolari qurol jihod hukmi sharoitga qarab o'zgarib turishi va ikki qism: talab (farzi ayn) va mudofaa(farzi kifoya)dan iborat ekanini ta'kidlaydilar. Hanafiy ulamolarning xulosalariga ko'ra, talab jihodi hozirgi kunda yo'q. Chunki musulmonlar hozir turli mamlakatlarda istiqomat qilib, mamlakatlar orasidagi munosabatlar hozirda o'zaro urishmaslikka va elchixonalar orqali aloqalarga asoslangan. Mudofaa jihodi dushman musulmon yurtiga bostirib kirsa, himoya uchun zarur bo'lib, u hech qachon ichki fitna shaklida bo'lishi mumkin emas.

O'zbekiston Respublikasida diniy ekstremizm va terrorizm xavfini oldini olishning huquqiy va tashkiliy asoslari

Mustaqillik yillari dinning huquqiy davlat, fuqarolik jamiyatida tutadigan o'rni va mavqeyi aniq belgilanib, bu sohada mustahkam qonunchilik poydevori yaratildi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida "diniy tashkilotlar va birlashmalar davlatdan ajratilgan hamda qonun oldida tengdirlar", degan tenglik tamoyili o'z aksini topdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2019 y. 13–14 iyun kunlari Bishkekda bo'lib o'tgan Shanxay hamkorlik tashkiloti hamda 15 iyun kuni Dushanbeda bo'lib o'tgan Osiyoda hamkorlik va ishonch choralari bo'yicha kengashning navbatdagi sammitlaridagi nutqilarida terrorizm, ekstremizm va transmilliy jinoyatchilik masalalari bo'yicha tizimli muloqotni yo'lga qo'yishni taklif qildi.[51]

Ma'lumki, O'zbekiston qadim davrlardan turli millatga

mansub, turfa dinlarga e'tiqod qiluvchi xalqlar tinch-totuv yashagan o'lka bo'lib kelgan. Bu ko'p asrlik tarixiy an'ana bugungi kunda ham davom etib, umumiy, tinch va osoyishta uyimizda totuvlik, diniy bag'rikenglik ruhi yanada mustahkamlanishi va rivoj topishiga asos bo'lmoqda.

Fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta'minlash, jamiyat va alohida shaxsni tanazzulga boshlovchi g'ayriinsoniy mafkura ta'siridan, u diniy yoki siyosiy mazmunga ega bo'lishidan qat'i nazar, himoya qilish davlatning jamiyat xavfsizligini ta'minlash sohasidagi muhim vazifalaridan hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan O'zbekistonda diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning mustahkam huquqiy zamini yaratilgan. Jumladan, "Konstitutsiyaviy tuzumni zo'rlik bilan o'zgartirishni maqsad qilib qo'yuvchi, respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ'ib qiluvchi, xalqning sog'lig'i va ma'naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek, harbiylashtirilgan birlashmalarning, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalarning hamda jamoat birlashmalarining tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi. Maxfiy jamiyatlar va uyushmalar tuzish taqiqlanadi" (57-modda), deb belgilab qo'yilganiga alohida e'tibor qaratish lozim[52].

O'zbekiston tomonidan diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurash borasida imzolangan barcha xalqaro, mintaqaviy va ikki yoqlama shartnoma, konvensiya va protokollarda belgilangan qoidalar respublikada mazkur yo'nalishda qabul qilingan qonunlar va boshqa huquqiy-me'yoriy hujjatlarda o'z aksini topmoqda va to'laqonli ijrosi ta'minlanmoqda.

O'zbekistonning diniy mutaassiblik va terrorizmga qarshi mafkuraviy kurash borasidagi tashabbuslari va ularning xalqaro hamjamiyat tomonidan e'tirof etilishi

O'zbekistonda 1999-yil fevral oyida terroristik hujum sodir bo'lgandan so'ng mamlakatimiz ekstremizm

va terrorizmga qarshi kurashda yanada faol ishtirok eta boshladi. O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A. Karimov xalqaro tashkilotlar – BMT, YEXHT, Shanxay hamkorlik tashkiloti, EAPC va boshqalar nuqtayi nazarida ushbu dolzarb vazifani hal etishda hamkorlikni kuchaytirish zarurligini bir necha bor ta'kidladi. Xususan, 2001-yil 28-sentabrda BMT Xavfsizlik kengashi doirasida terrorizmga qarshi kurash qo'mitasini (XTKQ) tashkil etish tashabbuslarini ilgari surdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev 2017-yil 19-sentabrda Birlashgan millatlar tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida "Biz muqaddas dinimizni azaliy qadriyatlarimizning ifodasi sifatida behad qadrlaymiz, degan fikr bildirgan. Biz muqaddas dinimizni zo'ravonlik va qon to'kish bilan bir qatorga qo'yadiganlarni qat'i qoralaymiz va ular bilan hech qachon murosa qila olmaymiz. Islom dini bizni ezgulik va tinchlikka, asl insoniy fazilatlarni asrab-avaylashga da'vat etadi", deb ta'kidladi.

Bunday adolatli yondashuv xalqaro doiralarda qo'llab-quvvatlandi hamda BMT Xavfsizlik Kengashining 2017-yil 21-dekabrdagi 2396-sonli rezolyutsiyasida: "Terrorizm, zo'ravon ekstremizm hech bir din, millat va sivilizatsiya bilan aloqador emas va bog'liq holda talqin qilinmasligi kerak", deb qayd etildi.

Diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, mazkur muammoni faqat harbiy kuch ishlatish bilan to'la hal etib bo'lmaydi. Diniy ekstremizm va terrorizmni takror ishlab chiqarish tizimi saqlanib qolar ekan, qayd etilgan tahdidlar saqlanib qoladi. Diniy ekstremizm va terrorizmni takror ishlab chiqarish tizimining muhim bo'g'inlari aqidaparastlik va terrorizm mafkurasi, ularning ilhomchilari va da'vatchilari, mazkur mafkurani tarqatish kanallari va ularning ta'siriga tushayotgan shaxslar hisoblanadi.

Internet va boshqa kommunikatsiya vositalarining o'ta rivojlanib ketishi axborot tarqatish, xususan, g'oyaviy-mafkuraviy ta'sir o'tkazish imkonini borgan sari kengaytirib yubormoqda.

Hozirgi kundagi mafkuraviy kurash, bu insonlarning qalbi va ongi, e'tiqodi, dunyoqarashi, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy timsollari uchun kurashdir.

Shu nuqtayi nazardan diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi axborot-mafkuraviy kurashning uchta ustuvor yo'nalishi mavjud:

1. *Ommaviy axborot vositalari.* OAV zamonaviy jamiyatda jamoatchilik fikrini shakllantiruvchi kuchli qurol sanaladi. Ma'lumki, diniy ekstremizmga munosabat, boshqa siyosiy jarayonlarga nisbatan bo'lgani kabi, insonlarning ijtimoiy ongida shakllanadi. OAV diniy ekstremizm haqida ma'lumot beruvchi muhim manba sifatida o'z auditoriyasining mazkur masalaga munosabatini shakllantirishi va o'zgartira olishi mumkin.

Jamoatchilik bilan aloqa terrorchilarning muhim quroli bo'lib, OAV ushbu quroldan foydalanishdagi asosiy vosita hisoblanadi. Terrorchilar OAV orqali jamiyat ichida vahima va qo'rquv tarqatishga, fuqarolarning davlat ularni muhofaza qila olishiga bo'lgan ishonchini yo'qqa chiqarishga harakat qiladilar[53].

Bunday sharoitda respublika OAV oldidagi dolzarb vazifalardan biri diniy ekstremizm va terrorizm mafkurasini targ'ib qilayotganlarning qabih rejalarini ro'yi-rost ochib tashlash hisoblanadi. OAVning diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi axborot-mafkuraviy kurashini samarali tashkil etishda quyidagi chora-tadbirlarga e'tibor qaratilmoqda:

– diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning turli jihatlariga bag'ishlangan davra suhbatlari, ko'rsatuvlar va eshittirishlar, filmlar, roliklar tayyorlash va ularni tele va radiokanallarda efirga uzatish, internet tarmog'iga joylashtirish;

– diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi mavzularda axborot portallari tashkil etish, ularda axborot (mavzuga oid yangiliklar, diniy sohada qabul qilingan qonun va me'yoriy hujjatlar, kitoblar) berib borish, mutaxassislarning mavzuga oid bahs-munozaralarini tashkil etish, tahliliy maqolalar joylashtirish;

– OAV orqali aholini diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurash yo'nalishida olib borilayotgan ishlar haqida xabardor

qilib borish. Mavjud muammoni yashirish doimo ham ijobiy natija bermaydi. Aksincha, aholiga muammoning mohiyatini tushuntirib, davlat unga qarshi qanday kurash olib borayotganini yetkazish ijobiy omil hisoblanadi.

2. *Kommunikativ asosdagi axborot-targ'ibot tadbirlari* turli auditoriya yoki yakka tartibda amalga oshiriladigan bevosita muloqotga asoslangan bo'lib, ular seminarlar, uchrashuvlar, konferensiyalar, shuningdek, umumiy yoki yakka tartibdagi suhbat shakllarida o'tkazilishi mumkin. Ta'kidlash joizki, axborot texnologiyalari yuksak sur'atlarda rivojlanayotgani va OAVdan interaktiv tarzda foydalanish imkoniyati oshib borayotganiga qaramay, hozirgi vaqtda ham ikkiyoqlama muloqotga asoslangan omma bilan o'tkaziladigan targ'ibot va aksiltarg'ibot ishlari eng ko'p qo'llanuvchi va samarali amaliyot sifatida saqlanib qolmoqda. Bunday tadbirlarga uchrashuvlar, seminarlar, davra suhbatlari kiradi.

3. *Ko'rgazmali vositalarga* asoslangan *targ'ibot va aksiltarg'ibot ishlari* aholini, asosan yoshlarni diniy-ekstremistik oqimlarga qo'shilib qolishini oldini olish maqsadida tayyorlanadi. Ko'rgazmali vositalar sifatida tashqariga qo'yiladigan reklamalar, elektron tablo shaklidagi reklamalar, plakatlar, devoriy gazetalar, komikslar va hokazolarni qayd etish mumkin.

2017-yil 19-sentabrda davlatimiz rahbari BMT Bosh Assambleyasining yuqorida 72-sessiyasida Yoshlar huquqlari to'g'risidagi xalqaro konvensiyani ishlab chiqish hamda "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" deb nomlangan maxsus rezolyutsiyani qabul qilish tashabbusi bilan chiqdi. BMT tomonidan 2018-yil 12-dekabrda ushbu rezolyutsiya qabul qilindi va jahonning yetakchi davlatlari va xalqaro tashkilotlar tomonidan e'tirof etildi. Rezolyutsiya O'zbekiston Respublikasi Prezidentining diniy-ma'rifiy sohaga oid tashabbuslari nafaqat xalqimiz, balki xalqaro jamoatchilik tomonidan ham faol qo'llab-quvvatlanayotganini ko'rsatib, dunyo jamoatchiligini bezovta qilayotgan terrorizm, ekstremizm, zo'ravonlik, murosasizlik kabi bugungi kunning o'tkir muammolariga yechim sifatida ilm-

ma'rifat, o'zgalarga adolatli va bag'rikenglik ruhida yondashuv hamda tinchlikparvar siyosatni targ'ib qiladi.

Ta'kidlash joizki, turli diniy-ekstremistik va terroristik tashkilotlar Markaziy Osiyo respublikalaridagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni izdan chiqarishga qaratilgan faoliyatini davom ettirmoqdalar. Shu nuqtayi nazardan Prezidentimiz Sh. Mirziyoyev jahon hamjamiyati e'tiborini Markaziy Osiyoda xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlash maqsadida amaliy hamkorlikni yanada mustahkamlash, terrorizm, diniy ekstremizm, transmilliy jinoyatchilik va narkotrafik tahdidlariga qarshi samarali kurashishni BMT preventiv diplomatiya usullaridan foydalangan holda, shuningdek, MDH, ShHT, EXHT va boshqa nufuzli xalqaro hamda mintaqaviy tuzilmalar mexanizmlari doirasida o'zaro hamkorlik, mintaqa mamlakatlari o'rtasidagi amaliy hamkorlik mexanizmlari doirasida ta'minlash mumkin ekaniga, xavfsizlikka tahdidlarni "o'ziniki va o'zgalarniki" deb ajratishdan voz kechish, "yaxlit xavfsizlik" tamoyiliga amalda rioya qilish zarurligiga qaratmoqda.

2018-yil 28-martda "Tinchlik jarayoni, xavfsizlik sohasida hamkorlik va mintaqaviy sheriklik" mavzusida Afg'oniston bo'yicha yuqori darajadagi Toshkent xalqaro konferensiyasi bo'lib o'tdi. Unda ishtirok etish uchun mamlakatimizga Afg'oniston Islom Respublikasi Prezidenti Muhammad Ashraf G'ani, BMTning Afg'onistondagi maxsus vakili Tadamiti Yamamoto, Yevropa Ittifoqining tashqi ishlar va xavfsizlik siyosati bo'yicha Oliy vakili Federika Mogerini, shuningdek, AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Italiya, Fransiya, Turkiya, Rossiya, Xitoy, Hindiston, Eron, Pokiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, Saudiya Arabistoni va Birlashgan Arab Amirliklari tashqi siyosat mahkamalari rahbarlari, jami 25 ta davlat va xalqaro tashkilot vakillari tashrif buyurdi[54]. Afg'oniston bo'yicha o'tkazilgan yuqori darajadagi Toshkent konferensiyasi zamonaviy Afg'oniston tarixida xalqaro miqyosdagi keng qamrovli anjuman hisoblanadi hamda uning yakuni bo'yicha qabul qilingan, barcha qatnashchilarining yakdil pozitsiyasi ifoda etilgan "Toshkent deklaratsiyasi" Afg'onistonda tinchlik o'rnatish bo'yicha o'ziga xos Dastur bo'ldi.

2017-yil 15-iyun kuni Prezidentimiz diniy soha vakillari va keng jamoatchilik ishtirokida "Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi" mavzusida o'tkazilgan anjumanda bugungi murakkab zamonda aholimizni, ayniqsa, yoshlarimizni turli yot g'oyalarning ta'siridan asrash, jamiyatda diniy va milliy bag'rikenglikni yanada mustahkamlash, bu boradagi hamkorlikda amalga oshiriladigan ishlar yuzasidan o'z tavsiyalarini berdi. Mazkur tavsiyalar asosida "jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish" uchun Surxondaryo viloyatida Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Samarqand viloyatida Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Toshkentda O'zbekistondagi islom sivilizatsiyasi markazi tashkil etildi. Ushbu tashkilotlarning asosiy maqsadi xalqimizning ma'naviyati, ma'rifatini yanada oshirish, yoshlarni sog'lom dunyoqarashli, ilmga intiluvchan etib tarbiyalashdan iborat.

Ayni vaqtda, respublikada to'g'ri yo'ldan adashganlarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish va ularni sog'lom hayotga qaytarish maqsadida mazkur shaxslar bilan keng jamoatchilikni jalb etgan holda tushuntirish-profilaktika ishlarini tizimli tashkil qilish, ularni maxsus ro'yxatlardan chiqarish bo'yicha mexanizm yaratildi.

Ushbu toifaga mansub 20 mingdan ziyod fuqarolarning ichki ishlar organlarining maxsus hisobidan chiqarilishi jamiyatda katta ijobiy rezonans berdi hamda xorijiy mamlakatlarning diniy ekstremizm profilaktikasi bo'yicha O'zbekiston tajribasiga qiziqishlariga sabab bo'lmoqda[55].

Tajribamiz shuni ko'rsatmoqdaki, birinchi galda yoshlarni ilm-ma'rifatga o'rgatish, ularga islom dinining insonparvarlik mohiyati, islom madaniyatining asl qadriyatlarini yetkazish ekstremizmga qarshi kurashishning eng samarali vositasi hisoblanadi. Mazkur maqsadlarda hamda diniy-ma'rifiy sohani yanada rivojlantirish, milliy-ma'naviy merosimiz va qadriyatlarimizni yanada yuksaltirishga qaratilgan qaror va

farmoyishlar qabul qilindi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2018-yilning 16-aprelidagi farmoniga ko'ra, quyidagilar diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari etib belgilangan: "jaholatga qarshi ma'rifat" ulug'vor g'oya asosida dinning asl insonparvarlik mohiyatini, ezgulik, tinchlik va insoniylik kabi fazilatlar azaliy qadriyatlarimiz ifodasi ekanligini keng yoritish va bu sohadagi ilmiy-ma'rifiy faoliyatni jadal tashkil etish; islom va jahon sivilizatsiyasiga bebaho hissa qo'shgan ajdodlarimizning boy madaniy merosini chuqur o'rganish asosida yoshlarning ong-u tafakkurini shakllantirish; dinni zo'ravonlik va qon to'kish bilan bir qatorga qo'yadigan buzg'unchi yot g'oyalarning asl mohiyati va maqsadlari haqida aholining, ayniqsa, yoshlarning xabardorlik darajasini oshirish; jamiyatda milliy va diniy qadriyatlarimizga yot bo'lgan g'oyalarga nisbatan toqatsizlik muhitini shakllantirish; jamiyatda bag'rikenglik, o'zaro hurmat, mehr-oqibat, tinchlik va totuvlikni, ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligini ta'minlashda diniy-ma'rifiy soha vakillarining daxldorlik hissi va ishtirokini yanada oshirish; diniy va dunyoviy bilimlar uyg'unligini rivojlantirish asosida ta'lim sifatini oshirish, diniy-ma'rifiy sohada malakali kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishning yaxlit tizimini yaratish belgilangan.[56]

Dunyoning turli joylarida diniy aqidaparastlik va murosasizlik, millatchilik va irqchilik oqibatida nizolar avj olib borayotgan bugungi tahlikali zamonda ko'pmillatli va ko'pkonfessiyali jamiyatda totuvlikka erishish asosida demokratik islohotlarni amalga oshirish, bag'rikenglik va millatlararo hamkorlikni ta'minlash dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Yurtimizda qadim zamonlardan turli dinga e'tiqod qiluvchi fuqarolar o'zaro tinchlik va hamkorlikda yashab kelganlar. O'lkamizning turli joylarida masjid, cherkov va sinagogalar yonma-yon faoliyat ko'rsatib kelgani, tariximizning eng murakkab va og'ir davrlarida ham ular o'rtasida kelishmovchilik

va mojarolar bo'lmagani xalqimiz uchun diniy bag'rikenglik azaliy qadriyat ekanidan dalolat beradi.

Bugungi kunda ham yurtimizdagi bag'rikenglikning buyuk tarixiy an'analariga monand ravishda O'zbekistonda fuqarolarning vijdon va e'tiqod erkinligi ularning millati, irqi va diniy kelib chiqishidan qat'i nazar, to'liq kafolatlangan. Turli millat va din vakillari o'rtasidagi hamjihatlikni mustahkamlash borasida keng qamrovli va izchil siyosat amalga oshirilmoqda.

O'z navbatida, mamlakatimizdagi mavjud konfessiyalar va turli millat vakillari o'zaro do'stlik va ahillikda yashab, umummilliy yuksalish yo'lida xalqimizda milliy g'urur va iftixor, vatanparvarlik va fidokorlik tuyg'ularini shakllantirishga munosib hissa qo'shib kelmoqdalar.

Hech shubhasiz, O'zbekistonning diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi mafkuraviy kurash, fuqarolarning vijdon erkinligini ta'minlash va diniy amallarini bajarishlariga yanada qulay sharoitlar yaratish, yoshlarni azaliy milliy va diniy qadriyatlar asosida barkamol etib tarbiyalash, ularni hozirgi tahlikali davrda turli soxta va mutaassib g'oyalardan avaylab-asrash borasidagi tajribasi boshqa mamlakatlarga namuna bo'la oladi. Abdurauf Fitrat aytganidek, bu dunyo haqiqatan ham kurash maydoniga, sog'lom tan, o'tkir aql va yaxshi axloq esa bu kurashning quroliga aylanib borayotganini chuqur anglab, shu borada jaholatga qarshi ma'rifat asosida ish olib borishimiz zarur.

IV modul bo'yicha asosiy xulosalar

Sharq uyg'onish davri madaniyati – umumjahon boyligidir. Diniy-ma'naviy merosni o'rganish, jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish hozirgi zamon muammolarini hal etishi mumkin. Bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri – ziyorat turizmni rivojlanirish – bevosita diniy-ma'rifiy merosni o'rganish bilan bog'liq.

Qadimdan yurtimiz hududida turli din vakillari va elatlar o'z diniy qadriyatlari asosida emin-erkin hayot kechirib kelgan.

Vijdon erkinligi O'zbekistonda Konstitutsiya bilan kafolatlangan. Vijdon erkinligi huquqiga ko'ra, fuqaro o'zining dinga e'tiqod qilish yoki e'tiqod etmaslikka, ibodat qilishda, diniy rasm-rusumlar va marosimlarda qatnashish yoki qatnashmaslikka, diniy ta'lim olishga o'z munosabatini belgilayotgan paytda uni u yoki bu tarzda majbur etishga yo'l qo'yilmaydi.

O'zbekistonning fuqarolar vijdon erkinligini ta'minlash va diniy amallarini bajarishlariga yanada keng va qulay sharoitlar yaratish, yoshlarni azaliy milliy va diniy qadriyatlar asosida barkamol etib tarbiyalash, ularni hozirgi tahlikali davrda turli soxta va mutassib g'oyalardan avaylab-asrash borasidagi tajribasi boshqa mamlakatlarga namuna bo'ladi.

2017-yil 19-sentabrda davlatimiz rahbari BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqida Yoshlar huquqlari to'g'risidagi xalqaro konvensiyani ishlab chiqish hamda maxsus rezolyutsiyani qabul qilish tashabbusi bilan chiqdi. 2018-yil 12-dekabrda BMT Bosh Assambleyasida "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" rezolyutsiyasi qabul qilindi va jahonning yetakchi davlatlari va xalqaro tashkilotlar tomonidan e'tirof etildi.

Islom dini mutaassiblikni qoralaydi. Dindagi aqida va qoidalarni ijtimoiy hayotning barcha sohalariga ko'r-ko'rona qo'llash va mutlaqlashtirishga qaratilgan harakat – aqidaparastlik – barcha dinlarda turli mazhab va yo'nalishlar orasida, shuningdek, dunyoviy jamiyatda keskinlik, nizo va to'qnashuvlar kelib chiqishiga sababchi bo'ladi va zo'ravonlikni yuzaga keltiradi.

Diniy-ekstremistik guruhlar islomda qat'ian man etilgan ishlarni qiladi: begunoh odamlarni o'ldiradi; tinch jamiyatda fitna chiqaradi; amaldagi hukumat va qonunlarga itoatsizlik qiladi; mutaassib guruh a'zolari o'zlarining soxta aqidalariga ergashmagan musulmonlarni "kofir", "dinsiz", ya'ni dindan chiqqan deya ayblab, asossiz hukm chiqaradi; "hijrat" va "jihod"tushunchalarini noto'g'ri talqin etadi, soxta iddaolar bilan yoshlar ongini zaharlaydi. Hanafiy ulamolarning xulosalariga ko'ra, talab jihodi hozirgi kunda yo'q.

Ommaviy axborot vositalari – jamiyatimiz jamoatchilik fikrini

shakllantiruvchi kuchli qurol sanaladi. Diniy ekstremizmga munosabat, boshqa siyosiy jarayonlarga nisbatan bo'lgani kabi insonlarning ijtimoiy ongida shakllanadi.

Terrorizm, zo'ravon ekstremizm hech bir din, millat va sivilizatsiya bilan aloqador emas va bog'liq holda talqin qilinmasligi kerak.

Jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish, xalqimizning ma'naviyati, ma'rifatini yanada oshirish, yoshlarni sog'lom dunyoqarashli, ilmga intiluvchan etib tarbiyalash kabi ezgu maqsadlar uchun Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, O'zbekistondagi islom sivilizatsiyasi markazi tashkil etilgan.

Nazorat uchun savollar

1. Zardushtiylikning qaysi muhim ijtimoiy g'oyalarini bilasiz?
2. Tangrichilikning asosiy g'oyasi qanday ifodalanadi?
3. O'zbekistonda ziyorat turizmi rivojlanishi qanday muammolarni hal qilishi mumkin?
4. Moddiy-madaniy meros obyektlariga nimalar kiradi?
5. O'zbekiston Respublikasining qaysi qonunlarida davlat va din o'rtasidagi munosabat tamoyillari ko'rsatilgan?
6. O'zbekiston Respublikasining "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi (1998) qonunida missionerlik va prozelitizm haqida nima deyilgan?
7. Davlat va din o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning qaysi modellarini bilasiz?
8. O'rta asrlarda Yevropadagi diniy murosasizlikning sababi nimada?
9. Ma'rifiy islomni targ'ib etishning maqsadi nimada?
10. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarida "vijdon erkinligi" qanday ifodalanadi?
11. Xalqaro bag'rikenglik kuni nima uchun va qachon nishonlanadi?
12. "Axborot soati" va "Ma'naviyat kunlari"ni tashkil etishdan maqsad nima?
13. O'zbekistonda fuqarolarning vijdon erkinligini ta'minlash

va diniy amallarini bajarishlariga qanday sharoitlar yaratilgan?
14. Islom dinida mutaassiblik va aqidaparastlik qanday ta'riflanadi?
15. Islomda qat'ian man etilgan qaysi ishlarni diniy-ekstremistik guruhlar qiladilar?
16. Nima uchun ommaviy axborot vositalari – jamiyatimiz jamoatchilik fikrini shakllantiruvchi kuchli qurol, deb sanaladi?
17. O'zbekistondagi islom sivilizatsiyasi markazi, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazilarini tashkil etishdan maqsad nima?
18. Kommunikativ asosdagi axborot-targ'ibot tadbirlarining qanday shakllarini bilasiz?
19. O'zbekistonning ekstremizm va terrorizmga qarshi mafkuraviy kurash boradasidagi tashabbuslari nimalardan iborat?
20. Ma'rifiy islomni targ'ib etishdan maqsad nima?

IV modul bo'yicha adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T.: "O'zbekiston", 2017.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil, 23-noyabrdagi 946-son O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida qarori. 1.https://lex.uz/docs/4604155?otherlang=1
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5416-sonli farmoni. 2018-y.,16-aprel.
4. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. T.: O'zbekiston, 2018.
5. Mirziyoyev Sh.M. "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz". T.: "O'zbekiston" NMIU, 2017.

6. Abdusamedov A.E. Dinlar tarixi. T.: O'zMU, 2004.
7. Boboyev X., Xasanov S. "Avesto" – ma'naviyatimiz sarchashmasi. T., 2001.
8. Э. Ибрагимов, Г. Тулеметова, Р. Исокжонов. Динамика развития религиоведения в Узбекистане (на материале анализа диссертационных исследований по религиоведению с 1992 по 2017 гг. и правительственных решений). "Диншунослик фанининг методологияси, ёндашуви ва услубиятини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари" мавзуидаги IX Республика илмий-амалий конференцияси. Т.: "Тошкент ислом университети" нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2017 й.
9. Исхоқов М. Авесто: Яшт китоби / Маҳкамов таржимаси. Тошкент, 2001.
10. Исхоқов М.М. Унутилган подшоликдан хатлар. Тошкент: Фан, 1992; Суғдиёна тарих чорраҳасида. Т.: "Фан", 1990.
11. Махмудова Г.Т. Философская сущность Авесты. Т., 2011.
12. Otaxo'jayeva A. Ilk o'rta asrlar Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida turk-sug'd munosabatlari. Monografiya. T.: "ART-FLEX", 2010.
13. Э. Ртвеладзе, А.Х. Саидова, А.К. Абдуллаева. Авеста. Закон против дэвов (Видевдат)/Адаптированный перевод, исследование и комментарии СПб.: "Политехнический университет" 2008.
14. Ртвеладзе Э. Великий шелковый путь. Энциклопедический справочник. Древность и раннее средневековье. Т.:"Ўзбекистон миллий энциклопедияси". 1999.
15. Урозова Р.Т. Зардуштийликда аёл маъбудаларнинг тарихий-ижтимоий таҳлили. Т. 2013.
16. Яблоков И.Н. Религиоведение: Учебное пособие и учебный словарь-минимум по религиоведению. М.: Гардарики, 2000.
17. Hasanbayev O'. O'zbekistonda davlat va din munosa-

batlari: diniy tashkilotlar, oqimlar, mafkuraviy kurashning dolzarb yo'nalishlari. T.: TIU, 2014.
18. Pahlavi Vendidad (Zand-i Jvit-Dev-Dat)/ Translit. Andtransl. in English by Anklesaria B.T. Bombay, 1949.
19. Pikkat K. Promoting peace through inter-cultural and -religious dialogue. // Intern. scient.-pract.conf. of Tashkent Islamic University jointly with the UNESCO Representative in Uzbekistan and Committee of the Religion affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan: "Interconfessional dialogue and religious tolerance-guarantee of stability in society". In the same place: Wegmarshaus G.-R. The idea of tolerance.
20. Tulemetova G., Alimova M. European experience in supporting of religious tolerance. (Diniy bag'rikenglikni qo'llab-quvvatlashda Yevropa tajribasi). // TIU Ilmiy-tahliliy axborot, 2017, N 4.- ISSN 2181-7308.

IV modul mavzulariga havola

1. Shaked Sh. Zoroastrian Polemics against Jews in the Sasanian and Early Islamic Period //Irano-Judaica II. Studies relating to Jewish contacts with Persian culture through the ages.Ed. Sh. Shaked and A. Netzer. Jerusalem, 1990. p 87
2. Mole M. Un ascetism moral dans les livres pelevis? //Revue de l'histoire des religions, 1959. P. 156
3. Э. Ртвеладзе, А.Х. Саидова, А.К. Абдуллаева Авеста. Закон против дэвов (Видевдат)/Адаптированный перевод, исследование и комментарии СПб. Изд-во Политехнического ун-та, 2008. 300 с. ISBN 978-57422-17-93-0. С. 62
4. Pahlavi Vendidad (Zand-i Jvit-Dev-Dat)/ Translit. Andtransl. in English by B.T. Anklesaria. Bombay, 1949.
5. Bosworth, C.E. Al-Khwarazmi on various faith and sects, chiefly Iranian // Iranica Varia: Papersin Honor of Professor Ehsan Yarshater. Aclr 30, 1990. P. 12
6. Shaked Sh. Esoteric Trends in Zoroastrianism //Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities. Vol. III. No.7. Jerusalem, 1969. P. 189
7. Anquetil-Duperron A.N. Zend-Avesta.Ouvragede Zoroastre. T. M. Paris, 1771.
8. Boboyev X., Xasanov S.: "Avesto" – ma'naviyatimiz sarchashmasi. Toshkent, 2001; Jabborov: Otashparastlik va muqaddas "Avesto" / Antik madaniyat va ma'naviyat xazinasi. Tarixiy-etnografik lavhalar. Toshkent, 1999; Is'hoqov M.: Avesto. Yasht kitobi / Mahkamov tarjimasi. Toshkent, 2001; Karimov T.: Muqaddas "Avesto". Toshkent, 2000; Mahkamov A.: Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik. Toshkent, 2001; Xomidiy X., Duschonov B.: "Avesto" va tibbiyot. Toshkent, 2001; Otaxo'jayeva A.: Ilk O'rta asrlar Markaziy Osiyo sivilizatsiyasida turk-sug'd munosabatlari. Monografiya. T.: "ART-FLEX", 2010; Is'hoqov M.M. Unutilgan podsholikdan xatlar. Toshkent: "Fan", 1992; Sug'diyona tarix chorrahasida. T.: "Fan", 1990.
9. Богданов, 1961; Периханян, 1973, 1983; Safa-Isfehani, 1980; Deroy, 1987; Меликова, 1985; С.Т. Ганбаров, 1992; Расули, 1999; Саидов, Абдуллаев, 2000; Графский, 1999; 2001; А.Г. Периханян, 1983; С.Т. Ганбаров, 1992; М.Б. Мейтарчиян, 1992; 1999; Mole, 1959, Grenet F. 1984.
10. Э. Ртвеладзе, А.Х. Саидова, А.К. Абдуллаева. Авеста. Закон против дэвов (Видевдат)/Адаптированный перевод, исследование и комментарии СПб. Изд-во Политехнического ун-та, 2008. 300 с. ISBN 978-57422-17-93-0
11. Safa-Isfehani, 1980.
12. Периханян А.Г. Общество и право в Иране в парфянский и сасанидский периоды. М.,1983, С.248; Ганбаров С.Т. Политические и правовые идеи в Авесте. Автореф.дисс. на соиск.уч.ст.канд.юрид.н. Баку, 1992.
13. Pahlavi texts / translated by E.W. West. Pt. V. Content of the Nasks. Delhi, 1965. Pp. 35-152
14. Ртвеладзе Э. Великий шелковый путь. Энциклопедический справочник. Древность и раннее средневековье. Т.:"Ўзбекистон миллий энциклопедияси". 1999. С.81–86.

15. Is'hoqov M.M. "Avestodagi" ikki egiz ruh "uchrashuvi" masalasining talqiniga doir. Konfessiyalararo muloqot va diniy bag'rikenglik – jamiyat barqarorligi garovi. // Xalqaro konferensiya materiallari to'plami. Toshkent, 2014-yil. 159–162 b. Г.Т. Махмудова: Философская сущность Авесты. T., 2011; R.T. Urozova. Zardushtiylikda ayol ma'budalarning tarixiy-ijtimoiy tahlili. T. 2013.
16. Караматов Ҳ.С. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. Т.: JIDU, 2008. B. 9
17. Alimova M., Nurahmedova B. Turkiy xalqlarning qadimgi diniy e'tiqodlari tarixidan. Konfessiyalararo muloqot va diniy bag'rikenglik – jamiyat barqarorligi garovi, Xalqaro konferensiya materiallari (12 noyabr; 2014; Toshkent) // O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Toshkent islom universiteti. Toshkent: "Toshkent islom universiteti". 2014. B.207,208
18. Oqilov C. X–XI asrlarda Movarounnahrda e'tiqod va diniy bag'rikenglik siyosati// Xalqaro konferentsiya materiallari to'plami. Toshkent, 2014 yil, 12 noyabr. B. 163
19. Байтенова Н. Светскость как гарант цивилизованного развития государства/ Мат. межд. конф. "Ислам в современном светском государстве" мавзудаги Халқаро конференция материаллари тўплами. Бишкек, 2017 й. С 85–89
20. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5416-sonli "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. 2018-y.,16-aprel. https://lex.uz/docs/-3686277
21. Зиёрат туризмини ривожлантириш бўлими. https://religions.uz/pages/7
22. Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita hamda "Vaqf" xayriya jamoat fondi hamkorligida "Vaqf" xayriya jamoat fondining tashkil etilishi va foliyatiga bag'ishlangan matbuot anjumani.
23. O'zbekiston Respublikasining "Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi qonuni. https://www.lex.uz/docs/-25461?otherlang=1
24. "Акт о веротерпимости" (англ. Toleration Act, 1689), закон, принятый английским парламентом, допускающий терпимость по отношению к протестантам, не признававшим официальной церкви Англии.
25. O'zbekiston Respublikasining "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi (1998) qonun, № 3–7 moddalari.
26. Резолюция Генеральной Ассамблеей ООН 72/176 от 19 декабря 2017 года https://undocs.org/ru/A/RES/72/176
27. Резолюция 72/136 Генеральной Ассамблеей ООН от 11 декабря 2017 года https://undocs.org/ru/A/RES/72/136
28. Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. T.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2016.
29. Коровиков А.В. Исламский экстремизм в арабских странах. М.: "Наука", 1990. 77 b.
30. Tulepov A. IShID fitnasi. T.: "Movarounnahr", 2015. B. 16
31. Islom. Entsiklopediya: A–H. T.: "O'zbekiston milliy entsiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2003. 170 b.
32. Milliy g'oya: targ'ibot texnologiyalari va atamalar lug'ati. T.: Akademiya, 2007. B. 93
33. Яблоков И.Н. Религиоведение: Учебное пособие и учебный словарь-минимум по религиоведению. М.: Гардарики, 2000. С. 215
34. Milliy g'oya: targ'ibot texnologiyalari va atamalar lug'ati. T.: "Akademiya", 2007. 137 b.
35. O'zbekiston Respublikasining "Ekstremizmga qarshi kurash to'g'risida"gi qonuni. 2018-yil 30-iyul (№ O'RQ-489). // "Xalq so'zi". № 156 (7114). Toshkent. 2018 y.
36. Караяни А.Г. Анализ концептуальных моделей терроризма // Материалы 4-й межд. научн. конф. М.: МЦНМО, 2009. С. 165
37. Добаев И.П. Современный терроризм: региональное измерение. Ростов-на-Дону: СКНЦ ВШЮФУ, 2009. С. 31
38. Коровиков А.В. Исламский экстремизм в арабских странах. М.: "Наука", 1990. 77 b.

39. Панкова Л.Н., Таранухи Ю.В. Профилактика (предупреждение) экстремизма и терроризма. Методическое пособие для пропагандистов. М.: Университетская книга, 2010. С.141–143; 243
40. Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil. Sahihi Buxoriy: Al-jome' as-sahih: (Ishonarli to'plam): 1-kitob. 11-hadis. T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 12-b.
41. O'sha yerda, 1742-hadis. 286-b.
42. Abdulaziz Mansur. Qur'oni karim ma'nolarining tarjima va tafsiri. T.: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, 2016.
43. Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil. Sahihi Buxoriy: Al-jome' as-sahih (Ishonarli to'plam). 2-kitob. 7081-7082-hadislar. T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 543-b.
44. Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil Sahihi Buxoriy: Al-jome' as-sahih (Ishonarli to'plam). 1-kitob. 2957-hadis. T. : "O'zbekiston milliy entsiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 513-b.
45. Imom Tahoviy. Al-Aqidatut-tahoviya // Aqoid matnlari. A. Mansurov tarjimasi. T.: Toshkent islom universiteti, 2011. 37-b.
46. Imom A'zam. Fiqhi akbar // Aqoid matnlari. A. Mansurov tarjimasi. T.: "Toshkent islom universiteti", 2011. 26-27 b.
47. Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil. Sahihi Buxoriy: Al-jome' as-sahih (Ishonarli to'plam). 1-kitob. 3078-3079-hadislar. T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 537-b.
48. Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil. Sahihi Buxoriy: Al-jome' as-sahih (Ishonarli to'plam). 1-kitob. 10-hadis. T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 12-b.
49. Oltin silsila. Sahihul Buxoriy. 2-juz. T.: Hilol-nashr, 2013. 648-b.
50. Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil. Sahihi Buxoriy: Al-jome' as-sahih (Ishonarli to'plam). 2-kitob. 3004-hadis. T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008.
51. 2019-yil 13–14 iyun kunlari Bishkekda bo'lib o'tgan Shanxay hamkorlik tashkiloti navbatdagi sammiti hamda 15 iyun kuni Dushanbeda bo'lib o'tgan Osiyoda hamkorlik va ishonch choralari bo'yicha kengashning beshinchi sammitda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqlari.
52. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 57 modda. T.: "O'zbekiston", 2017.
53. Панкова Л.Н., Таранухи Ю.В. Профилактика (предупреждение) экстремизма и терроризма. Методическое пособие для пропагандистов. М., Университетская книга, 2010. 259 с.
54. Ташкентская международная конференция по Афганистану «Мирный процесс, сотрудничество в сфере безопасности и региональное взаимодействие». 27.03.2018 http://uza.uz/ru/politics/prinyata-tashkentskaya-deklaratsiya-po-afganistanu-27-03-2018
55. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-sentabrdagi PF-5542-sonli "Terroristik, ekstremistik yoki boshqa taqiqlangan tashkilot va guruhlar tarkibiga adashib kirib qolgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini jinoiy javobgarlikdan ozod etish tartibini takomillashtirish to'g'risida"gi Farmoni. "Xalq so'zi", 2018-yil 20-sentabr.
56. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi "Xalq so'zi", 2018-yil 17-aprel; Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. T.: O'zbekiston, 2018; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 22-iyundagi 466-sonli "O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi faoliyatini tashkil etish va qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. www.lex.uz/docs/3791929

ADABIYOTLAR

O'zbekiston Respublikasi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqlari, qaror va farmonlari

1. O'zbekiston Respublikasinin Konstitutsiyasi (O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga o'zgartishlar kiritish to'g'risidagi O'RQ-67-sonli Qonunini inobatga olgan holda). Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 09.02.2021-y., 03/21/671/0093-son.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risidagi farmoni. PF-4947-son 07.02.2017.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qadimiy qo'lyozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi PQ-2995-sonli qarori 24.05.2017. www.lex.uz

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risidagi PQ-3160-sonli qarori 28.07.2017. www.lex.uz

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Bishkekda o'tgan Shanxay Hamkorlik Tashkiloti sammiti hamda Tojikiston poytaxti Dushanbe shahrida bo'lib o'tgan Osiyoda hamkorlik va ishonch choralari bo'yicha kengashning beshinchi sammitidagi nutqlari. 14-15 iyun, 2019 y. http://uza.uz/oz/politics/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyeevning-osiye-15-06-2019

6. Mirziyoyev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. T.: "O'zbekiston", 2018.

7. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. T.: "O'zbekiston", 2017.

8. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq. Toshkent.: "O'zbekiston", 2017.

9. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Mazkur kitobdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2016-yil 1-noyabrdan 24-noyabrga qadar Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri saylovchilari vakillari bilan o'tkazilgan saylovoldi uchrashuvlarida so'zlagan nutqlari o'rin olgan /Sh.M. Mirziyoyev. Toshkent: "O'zbekiston", 2017.

10. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasi 72-sessiyasida so'zlagan nutqi. Nyu-York shahri, 2017-yil 19-sentabr. O'zbekiston ovozi, 2017-yil, 21-sentabr №117 (32.332)

11. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasi. 22-dekabr 2017-yil. Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2018. Mirziyoyev Sh.M. "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz". T.: "O'zbekiston" NMIU, 2017.

12. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 23-noyabrdagi 946-son O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida qarori.

13. O'zbekiston Respublikasining "Ekstremizmga qarshi kurash to'g'risida"gi qonuni (2018-yil 30-iyul) (№O'RQ-489). // "Xalq so'zi". № 156 (7114). Toshkent. 2018 y.

14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5416-sonli "Diniy-ma'rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. (2018-y., 16-aprel).

15. O‘zbekiston Respublikasining “Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to‘g‘risida”gi qonuni. T., 2013.

Asosiy adabiyotlar

1. Abdusamedov A.E. Dinlar tarixi. T.: O‘zMU, 2004.
2. Ibragimov E.F. va b. Jahon dinlari tarixi: Mutaxassislik fanidan o‘quv-uslubiy qo‘llanma. Toshkent: TIU, 2007.
3. Muhamedov N., Alimova M. Dinshunoslik fanini o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. T.: 2017.
4. A. Xasanov va boshqalar. Islom tarixi. Darslik. T.: TIU, 2008.
5. Hasanbayev O‘. O‘zbekistonda davlat va din munosabatlari: diniy tashkilotlar, oqimlar, mafkuraviy kurashning dolzarb yunalishlari. T.: TIU, 2014.
6. Introduction to the study of religion. Hillary Rodriguez, Jon S. Harding. Routledge&Francis Group, London and New York, 2008.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil. Sahihi Buxoriy: Al-jome’ as-sahih (Ishonarli to‘plam). 2-kitob. 3004-hadis. T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2008.
2. Is’hoqov M.M. Sug‘diyona tarix chorrahasida. T.: “Fan”, 1990.
3. Is’hoqov M.M. Unutilgan podsholikdan xatlar. T.: “Fan”, 1992.
4. Komilov N. Tasavvuf yoki komil inson axloqi. T.: Yozuvchi, 1996.
5. Ma’naviy tahdidlar: missionerlik va prozelitizm/Mas‘ul muharrirlar: B. To’raev, O. Yusupov. T.: “Movarounnahr”, 2011.
6. Ҳасанбаев Ўткир. Диний-маърифий ва ижтимоий-маънавий соҳа тарғиботчилари учун айрим атама ва тушунчаларнинг изоҳлилуғати. T.: "Shamsuddinxon Boboxonov" N-MIU, 2020. 608 b.

7. Oltin silsila. Sahihul Buxoriy. T.: “Hilol-nashr”, 2013.
8. Ochildiyev A., Najmiddinov J. Missionerlik: mohiyat, maqsadlar, oqibatlar va oldini olish yo‘llari (yuz savolga yuz javob). T., 2008.
9. Rudolf U. Al-Moturidiy va Samarqand sunniylik ilohiyot maktabi. Mas‘ul muharrir Z. Munavvarov. Rus va nemis tillarida. R. Qobulova va G‘. Mahmudov tarj. Imom al-Buxoriy xalqaro jamg‘armasi. T. 2001.
10. Tulepov A. Islom va aqidaparast oqimlar. O‘quv qo‘llanma. T.: “Movarounahr”, 2014.
11. Tulepov A. IShID fitnasi. T.: “Movarounahr”, 2015.
12. O‘zbekiston ulamolari. H. Yo‘ldoshho‘jaev, I. Qayumova; mas‘ul muh. U. Alimov, B. Babadjanov; O‘zbekiston musulmonlari idorasi. T.: “Movarounahr”, 2015.

Chet tillardagi adabiyotlar

1. Авеста. Закон против дэвов (Видевдат)/Адаптированный перевод, исследование и комментарии. Э. Ртвеладзе, А.Х. Саидова, А.К. Абдуллаева. СПб.: “Политехнический университет”. 2008. 300 с. ISBN 978-57422-17-93-0
2. Азимова Н.Х. Жизненная истории (life history) как одна из разновидностей биографического метода. Т., 2010.
3. Андросов В.П. Индо-тибетский буддизм. Энциклопедический словарь: монография. М.: Российская академия наук. Ин-т востоковедения. 2011. 488с
4. Бабаджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика. Религия. Токио-Ташкент, 2010. “Yangi nashr”, 2010. 2010.
5. Б. Бабаджанов, А. Муминов, С. Гулямов, Ш. Зиядов, М. Камилов, Г. Каримов, Н. Тошев, Ш. Тошева. Каталог суфийских произведений XVIII–XX вв. из собрания Института Востоковедения им. Абу Райхана ал-Бируни АН РУз. Германия: 2002.
6. Бабаджанов Б. К вопросу о восприятии статуса

суфийского шайха (на примере Хаджа Ахрара).// Arabia Vitalis. Арабский восток, ислам, древняя Аравия / Сб. статей, посвященный 60-летию В.В. Наумкина. М.: Восточная литература, 2005.
7. Бабаджанов Б. Возрождение деятельности суфийских групп в Узбекистане.//Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования): Сб. ст. памяти Фритца Майера (1912-1998). /Сост. и отв.редактор А.А. Хисматулин. СПб. Филологический факультет СПбГУ, 2001 г. (Азиатика).
8. Бабаджанов Б. Андижанское восстание 1898 года и "мусульманский вопрос" в Туркестане (взгляды "колонизаторов" и "колонизированных"). "Islamic Area Studies" Tokyo University. Ab Imperio, 2/2009.
9. Б.М. Бабаджанов, А.К. Муминов, А. фон Кюгельген. Диспуты мусульманских религиозных авторитетов в Центральной Азии XX века.
10. Бабаханов Ш. Великие мухаддисы о мире и дружбе между народами (из шести общепризнанных сборников хадисов). Т. 1998.
11. Бернард Джон Вайсс. Дух мусульманского права. (усул ал-фикх)/ Пер. с англ. СПб.: Издательство "ДИЛЯ", 2008.
12. Бёртон Дж. Мусульманское предание: Введение в хадисоведение /Пер.с англ. СПб. Издательство "ДИЛЯ", 2006.
13. Бидерман Г. Энциклопедия символов. М., 1996.
14. Бреская О. Религиоведение в Беларуси XXI века: контекст социолога религии. // Межд. научно-практич. конференция «Религиоведение на постсоветском пространстве». Волгоград, 2009.
15. Гафуров У. Исламское религиозное образование в Узбекистане: вчера и сегодня. // Светскость и религия в мусульманских странах: поиск рационального соотношения. РНПЦ им. Имама Бухари. Фонд им. Ф. Эберта Под ред. З.И. Мунавварова и Р.Й. Крумм. Т. 2005.
16. Гирц К. Интерпретация культур. М.: РОССПЭН, 2004

17. Данильян О.Г., Тараненко В.М. Религиоведение. Учебник. Серия: Образовательный стандарт XXI. Издательство "Эксмо". 2005. Дервиш Р.А. Памятники истории, религии и культуры в Узбекистане. Т. 1994
18. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни. Тотемистическая система в Австралии. В кн.: Религиоведение. Хрестоматия / Перевод с англ., нем., франц. М., кн. дом "Университет" 2000.
19. Ибрагимов Э. Некоторые аспекты подхода к предмету религиоведения западноевропейских и североамериканских ученых.//Меж. конф. ТИУ: «Межконфессиональный диалог и религиозная толерантность – гарантия социальной стабильности», 12.11.14.
20. Исокжонов Р. Философия ислама. Уч. пос. "ТИУ", 2013
21. Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии. Наследие Исхак Баба в нарративной и генеалогической традициях. Отв редакторы Девин Ди Уис, А.К. Муминов. Том I, 2013 г. Том II, 2008г.
22. Кушаев У. Светскость и религиозность: трактовки понятий и условия гармоничности // «Paradigmata poznani». Praha, 2014. № 1.
23. Кушаев У. Особенности религиозной культуры в правовом государстве // Религия наука общество: проблемы и перспективы взаимодействия: III Междунар. науч. практ. конф., ноябрь 2013 г. «Sociosfera-CZ».
24. Лобазова О. Религиоведение. Учебник/ Общ.ред.проф. В.И. Жукова. 3-е изд.,испр. и доп. Ростов н/Д: «Феникс», 2004.
25. Матецкая А.В., Самыгин С.И. Религиоведение. Краткий курс. Ростов н/Д.: "Феникс". 2008.
26. Психология религий: Учебное пособие / Ардашкин И.Б.; Томский политехнический университет. Томск: Изд-во ТПУ, 2011.

27. Муминов А.К. Задачи подготовки специалистов-религиоведов// VI Респ. науч.-практ. конф.- Актуальные проблемы методологии религиоведения, совершенствование методик и подходов к его изучению. Сб. науч. труд ТИУ. 2014.
28. Мюллер М. Введение в науку о религии: Четыре лекции, прочитанные в Лондонском Королевском институте в феврале – марте 1870 года. / Пер. с англ., предисловие и комментарии Е. С. Элбакян. Под общ. Ред.А. Н. Красникова. М.:Книжный дом «Университет»: Высшая школа, 2002.
29. Кремер Г. Государство и религия в современном исламском мире: вступительные замечания. Светскость и религия в мусульманских странах: поиск рационального соотношения. Под ред. З.И. Мунавварова и Р.Й. Крумм. Т. 2005.
30. Малиновский Б. Магия, наука и религи. Из-во «Рефл-бук», 1998.г.
31. Матибаева Р.Б. Исламское вероучение (Калам) Уч.пос. Т.: ТИУ, 2013
32. Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология. /Сост. и общ. ред. А.Н. Красникова. М.: Канон+, 1998
33. Основы религиоведения: Учеб./Ю.Ф. Борунков, И.Н. Яблоков, К.И. Николаев и др.; Под ред. И.Н. Яблокова. 2-е изд. перераб. и доп. М.: Высш.шк., 1998.
34. Прозоров С. Многообразие форм бытования ислама как историческая основа веротерпимости в современном многоконфессиональном обществе. // Междунар. конф. ТИУ «Межконфессиональный диалог и религиозная толерантность – гарантия социальной стабильности», 2014.
35. Рахимджанов Д., Муратов Д. Хадисоведение: Учебное пособие //Т.: «Тошкент ислом университети», 2012.

36. Религиоведение: Учебное пособие/ Под ред. М.М. Шахнович. СПб.: Питер, 2008.
37. Религия и молодежь в современных мусульманских обществах. Республик. научно-просветительский центр Имама Бухари. Фонд им. Ф. Эберта. Под ред. З.И. Мунавварова и Р.Й. Крумм. Т.2007.
38. Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. Энциклопедический справочник. Т. 1999.
39. Э.В. Ртвеладзе, А.Х. Саидов, Е.В. Абдуллаев. Очерки по истории цивилизации древнего Узбекистана: государственность и право. Т. 2000.
40. Тайлор Э. Первобытная культура. М., «Изд. Полит. литературы», 1989.
41. Трамингэм Дж. С. Суфийские ордена в исламе./ Пер. с англ. А.А. Ставинской под ред. и предисл. О. Ф. Акимушкина. М.: "София", ИД "Гелиос".
42. Тулеметова Г. Актуальные вопросы толерантности научной дискуссии (на примере религиоведческих дискуссий в вузах Узбекистана)/ The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect. Mat. of inter. scientific confer. on May 13-14, Prague 2014. Pp. 34-37.
43. Тулеметова Г. Влияние религиозного фактора на характер межэтнических отношений.\\Ўзбекистон-бағрикенг диёр. Т.: "Ўзбекистон", 2007.
44. Тулепов А. Смута ИГИЛ. Т.: "Мавераннахр", 2015.
45. Узбеки /Отв.ред. З.Х. Арифханова, С.Н. Абашин, Д.А. Алимова; Ин-т этнологии и антропологии им. Миклухо-Маклая РАН; Ин-т истории АН Республики Узбекистана. М.: Наука, 2011. (Народы и культуры).
46. Фромм Э. Психоанализ и религия// Иметь или быть? М., 1990.
47. Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь. М. 1983.
48. Фрезер Д.Д. Фольклор в Ветхом Завете. М.: "Полит. лит.", 1990.

49. Фрейд З. Будущее одной иллюзии / Психоанализ. Религия. Культура. М.1991.
50. Чаттеренжи С., Датти Д. Индийская философия. М.: "Букинист", 1994.
51. Элбакян Е. Религиоведение. Словарь. М.: Академический проект, 2007.
52. Azimova Nodira and Saurjan Yakupov. Traditional Uzbek Family: Selection of a Marriage Partner. Paper to Eighth Annual Central Eurasian Studies Conference. Indiana University. Bloomington. Indiana, March 30, 2001. International Conference.
53. Babadzanov B. "On the History of the Naqsbandiya mugaddidiya in central Mawara'annahr in the late 18th and early 19lh centuries" // Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20"' Centuries/ Ed. by Anke von Kuegelgen, Michael Kemper, D. Yermakov. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1996. T. 1.
54. Babadzanov B. Islamowov Sh. Sharīa for the Bolsheviks? Fatwās on Land Reform in Early Soviet Central Asia // Islam, Society and States across the Qazaq Steppe (18th- early 20th centuries). Vienna, 2013.
55. Bachofen I. Ya. Der Mythos vom Orient und Okzident. Eine Methaphysik der alten Welt, Fufl. Muench., 1956.
56. Bowker John (Hrsg.) Das Oxford -Lexikon der Weltreligionen. Frankfurt am Main. 2003.
57. Conermann S. Das Mittelmeer zur Zeit der Mamlukenherrschaft in Aegypten und Syrien (1250–1517) Vorbemerkungen zu einer globalgeschichtlichen Perspektive, in: Michael Stolz(Hg.), Bd. 3, Bern 2013.
58. Conermann S. Geschichtsdenken der Kulturen. Eine kommentierte Dokumentation. Suedasien - von den Anfängen bis zur Gegenwart. Band 2: Die muslimische Sicht (13.18. Jahrhundert). Frankfurt a.Main, 2002.
59. Conermann S., Rheingans Jim (Eds). Narrative Pattern and Genre in Hagiographic Life Writing: Comparative Perpectives from Asia to Europa. Berlin 2014. Studien des Bonner Zentrumf fuer transkulturelle Narratologie.
60. Franzmann M, Gaertner C., Koeck N. Religiositaet in der saekularisierten Welt. Theoretische und empirische Beitraege zur Saekularisierungsdebatte in der Religionssoziologie. Veroeffentlichungen der Sektion Religionssoziologie der Deutschen. 2006. 433 S.- SBN 978-3-531-90213-5.
61. Frazer J.G. Psyche's Task: a Discourse Concerning the Influence of Superstition on the Growth of Institutions. Macmillan Publishers Ltd and Co., London, 1909.
62. Gafurov U. T. The role of religious education and religious studies education in the ideological struggle against manifestations of religious fanaticism and extremism among young people. Vienna, 2013.
63. Frick H. Vergleichende Religionswissenschaft. Berlin und Leipzig, 1928.
64. James William. The Varieties of Religious Experience. 1902.
65. Husserl E. Allgemeine Einfuerung in die Reine Phaenomenologie/ Halle (Saale) 113.
66. Khaliyarov A. Cash Waqf in the Khnate of Khiva during the 19th Century. Bonn, IOA. 2014
67. Hock Klaus. Einführung in die Religionswissenschaft. ISBN 978-3-534-24664-94. Auflage, Darmstadt, 2011.
68. Kramer G. (2004) State and Religion in the Modern Islamic. Secularity and Religion in Muslim countries: searching for a rational balance: Introductory Remarks (based on materials from the International Scientific-Practical Conference "Secularity and religion in Muslim countries: searching for a rational balance" (pp.150-155). Scientific and Educational Center of al-Imam al-Bukhari, Tashkent Islamic University, National Human Rights Center of the Republic of Uzbekistan & Fridrich Ebert Foundation, Samarkand.

69. Frazer J.G. Totemism and Exogamy. Edinburg 1887.
70. Frick H. Vergleichende Religionswissenschaft. Berlin und Leipzig, 1928.
71. Lieth H. Deutsch-Usbekischer Christlich-Islamischer Dialog: Religion und Zivile Gesellschaft. Informationstheor. Betrachtung. USF, Uni Osnabrueck-2004
72. Mueller Max. Antropological Religion. 1892.
73. Mueller Max. Psychological Religion. 1893.
74. Nizomiddinov N., Qodirov A. Lectures in English on Religious and Philosophic Teachings of Southeast Asian Countries. T.: „Тошкент ислом университети" нашриёт-матбаа бирлашмаси. 2016.
75. Pikkat K. Promoting peace through inter-cultural and religious dialogue.// Intern. scient.-pract.conf. of Tashkent Islamic University jointly with the UNESCO Representative in Uzbekistan and Committee of the Religion affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan: "Interconfessional dialogue and religious tolerance-guarantee of stability in society".
76. Schleimacher F.D.E. Ueber den Unterschied zwischen Naturgesetzt und Sittengesetzt.1825.
77. Schrode P., Simon U.: Die Sunna leben. Zur Dynamik islamischer Religionspraxis in Deutschland, Wuerzburg: Ergon. (Muslimische Welten 5)
78. Schrode P., Die Totengeister der Uiguren. Beobachtungen zu Islam und Gesellschaft in Ostturkestan, Berlin: Klaus Schwarz Verlag. (ANOR 19) 2007.
79. Stegmann Ricarda, Einfuehrung in die Religionswissenschaft. Philosophische Fakultaet, Universites Friburgersis, 2012.
80. Tiele, Cornelis Petrus. Grundzüge der religionswissenschaft. Tübingen und Leipzig, Mohr, 1904.
81. Tulemetova G., Karabaeva D. Social principle of islamic banking and financial system. // International scientific-practical conference of Tashkent Financial Institute, on the theme: "The role of the banking and financial institutions in accelerating the modernization, technical and technological renovation of the economy", Tashkent, 2014.
82. Wegmarshaus G.R. The idea of tolerance.// Intern. scient.-pract.conf. of Tashkent Islamic University jointly with the UNESCO Representative in Uzbekistan and Committee of the Religion affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan: "Interconfessional dialogue and religious tolerance-guarantee of stability in society."
83. Wilson B.: The Social Dimension of Sectarianism. Oxford/ UK 1990: Oxford University Press.

Elektron ta'lim resurslari

1. www.religions.uz
2. www.lex.uz
3. www.muslim.uz
4. www.buxoriy.uz
5. www.bukhari.uz
6. www.pravoslavie.uz
7. www.catholic.uz
8. www.bibles.uz
9. www.ziyonet.uz
10. www.edu.uz
11. www.uchportal.ru
12. www.methodika.uz
13. www.pluralism.org – www.pluralism.org – Pluralism Project at Harvard Approaches to the Study and Teaching of Religion
14. www.religiopolis.org Dinshunoslik tadqiqotlar markazi

GLOSSARIY

1. **Abbos ibn Abdulmuttalib** (Abbas b. Abd al-Muttalib; taxminan 565-652/53) Muhammad payg'ambarning amakisi.

2. **Abbosiylar** (the Abbassides;) – 749/750-1258-yillardagi Abul-Abbos as-Saffoh asos solgan arab xalifalari sulolasi.

3. **Abdulmuttalib ibn Hoshim** (Abd al-Muttalib inh Hashim), – qurayshiylar avlodidan Muhammad payg'ambarning bobosi. Madinada tug'ilgan.

4. **Abdulqodir al-Jiloniy, Abdulqodir Giloniy** (Abd al-Qadir al-Jilani, Abdulqadir Gilani) (taxminan 1077-1166) – Qodiriya tariqatining asoschisi.

5. **Abd** (arab. – qul, banda) aksariyat musulmonlar ismining tarkibiy qismi (mas., Abduazim, Abdulaziz).

6. **Obdasta** (fors. – suv va dasta), oftoba, tahorat uchun ishlatiladigan idish.

7. **Abib** (Abib) yahudiy taqvimining birinchi oyi, mart-aprel, boshoqlar oyi. Bobil qamalidan so'ng "Nisan" deb atala boshlagan.

8. **Ablegat** (ablegate) Rim Papasining elchisi. Hozir Rim Papasining xorijdagi diplomatik vakili nuntsiy deb yuritiladi.

9. **Aboda** (abodah) yahudiycha atama bo'lib, xudoga zamon va makonda mistik xizmat qilishni bildiradi; murakkab diniy marosimlarda mistik tajribaning amaliy ifodasi.

10. **Abramiylar** (the Abrahamites) – XVIII asrda Bogemiyada (Chexiya) vujudga kelgan protestantlik harakati.

11. **Absistensiya** (absistention) – katolitsizmda go'shtli taomdan tiyilish. Keng ma'noda spirtli ichimlik, tamaki va boshqa mast qiluvchi moddalardan voz kechish.

12. **Absolyut** (the Absolute, the one; lot. "Absolutus") shak-shubhasiz, cheklanmagan, mutlaq. Din falsafasida taqdirni

belgilashda xudoning to'liq oliy hokimiyati to'g'risidagi ta'limot; barcha mavjudotning abadiy, o'zgarmas dastlabki asosi bo'lib, yaxlit, umumiy, boshi ham oxiri ham yo'q, deb tasavvur etiladi va har qanday nisbiy va shartli borliqqa qarshi qo'yiladi.

13. **Abu** (arab. – ota so'zining izofa holatidagi shakli) – arablar va b. musulmon xalqlarda ko'pchilik kunyalarning tarkibiy qismi. Mas., Abu Rayhon Beruniy va b.

14. **Abu Bakr** (Abu-Bekr; tax. 572-634). Muhammad payg'ambar(s.a.v.)ning safdoshi, qaynotasi, birinchi xalifa.

15. **Acharya** (sanskrit. Acharya. char – ildiz, izdosh). Hinduizm, buddizmda, jaynizm dinlarda ustoz nomi, u o'z ta'limotlarga amal qiladi va izdoshlariga ta'lim beradi.

16. **Av** (Ab) – yahudiy taqvimining iyul-avgust oylari. Quddusdagi birinchi va ikkinchi ibodatxonalarning vayron etilishi (miloddan avv. 586 va 70 mil.yil) va yahudiy xalqi tarixidagi boshqa ko'plab qayg'uli voqealarga atab tutiladigan Tisha beav (poklanish) marosimi.

17. **Avatar** (avatar. sanskr. – (gavdalanish) hinduiylikda Vishnu xudosining yerda jasorat ko'rsatuvchi Krishna, Rama, boshqa qahramonlar va jonivor qiyofasida mujassamlanishi.

18. **Ave Mariya** (Ave Maria) – xristian katoliklarining Bibi Maryamga murojaatlarini o'z ichiga oluvchi diniy yoki erkin matnda yozilgan musiqiy asar. F. Shubert, L. Kerubini, Sh. Guno kabi atoqli kompozitorlar "Ave Mariya" ariyalari mualliflaridir.

19. **Averroizm** – XIII-XVI asrlarda G'arbiy Yevropadagi falsafiy yo'nalish bo'lib, Ibn Rushd(Averroes)ning dunyoni abadiy, yaratilmagan va yagonaligi, barcha uchun umumiy bo'lmish "Dunyoviy aql" to'g'risidagi g'oyalarini rivojlantirgan. Averroizm katoliklar tomonidan qoralangan.

20. **Avesto, Ovasto** (parf. apastak – matn) – zardushtiylik dinining muqaddas kitobi. Uning qisqacha matni – Zand (Zend-Avesto, Xorda Avesto, Kichik Avesto) deb nomlangan.

21. **Avidya** (avidya) 1) buddizmda tamoman o'zgarish va unga munosib ravishda azoblanishning asosiy o'n ikki

sabablaridan biri; 2) hinduiylikda – metafizik bexabarlik bo'lib, barcha yo'nalishlarda an'anaviy fikrni sansarada individumning o'zgaruvchan va qiyinligining dastlabki sababi, deb hisoblanadi.

22. **Avtokefaliya** ("autocephalia" – o'z-o'zini boshqaruvchi) – cherkovlarning ma'muriy mustaqilligi.

23. **Agiografiya** (hagiography, hagiology, saints' lives) – 1) anbiyolar hayoti haqidagi adabiyot; 2) avliyolar, ruhoniylar hayoti va tabarruklikning tarixiy-diniy jihatlarini o'rganuvchi fan sohasi.

24. **Agiokratiya** (hagiocracy, hagiarchy) – kohinlar yoki avliyo deb hisoblanadigan shaxslarning hukmronligi.

25. **Agni** (Agni(s)) – Veda va hinduiylik mifologiyalarida asosiy xudolardan biri; olov xudosi, oila himoyachisi, jonlantiruvchi kuch, nasllarga sog'liq beruvchi, zulmat va iblislarni ta'qib etuvchi.

26. **Advent** (the Advent season) – 30 noyabrdan boshlab, Rojdestvodan avvalgi to'rt yakshanbani o'ziga mujassamlagan vaqt. Xristianlar advent paytida post (fast) tutadilar.

27. **Adept** (adherent, disciple) – 1) qaysidir ta'limot, g'oyaning tarafdori, izdoshi; 2) qandaydir ezoterik ta'limot, sekta va h.k.ning sirlarini bilgan kishi.

28. **Adona, Adonay** (Adonai) – yahudiylik ibodatida "Yahve" ismining o'rniga tavsifli ishlatiladigan xudoning ismlaridan biri. Yahvega chuqur hurmat yuzasidan uning ismini aytish taqiqlangan.

29. **ADharma** (adharma) – hinduiylikda nohaqlik, yolg'on, noqonuniylik.

30. **Azon** (azan, adan) – muazzin yoki imom (kichik masjidlarda) tomonidan namozga chaqiruv.

31. **Azroil** (Azrael, death angel) – yahudiylar, xristianlar va musulmonlarda – o'lim farishtasi.

32. **Alvasti, yalmog'iz** (witch, hag), afsonaviy sehrgar ayol, sehr-jodu qobiliyati evaziga shaytonga jonini sotgan jodugar xotin.

33. **Ali avlodlari** (Alids) – xalifa Ali va uning xotini, Muhammad payg'ambarning qizi Fotimaning zurriyotlari. O'rta asr musulmon davlatlaridagi ba'zi sulolalar (Idrisiylar, Fotimiylar, Zaydiylar) Ali avlodigi borib taqaladi. Marokashdagi alaviylar o'zlarini Ali avlodlaridan, deb biladilar.

34. **Ali ibn Abu Tolib** (Ali b. Abi Talib) – islom tarixida to'rtinchi xalifa, Muhammad payg'ambarning amakivachchasi, kuyovi, safdoshi.

35. **Aliya** (aliyah) yahudiylarni boshqa yurtdan ona vataniga qaytishining umumiy nomi; Aliya le-Tora (ivritcha – "Toraga ko'tarilish" – shanba kunlari va bayramlarda sinagogada ibodat marosimida Toradan boblar o'qish uchun analoy (ya'ni, tepasi qiya baland, to'rtburchak stol)ga chiqishi.

36. **Alliluyya** (hallelujah, (h)alleluiah, alleluia, alleluja) ivritcha – "Xudoni alqanglar". Bibliya va Toraning yunoncha matnida ushbu alqov tarjima qilinmagan.

37. **Alloh** (Allah) – islomda barcha mavjudot, ya'ni osmon, er va insonni yaratgan; olamning mutlaq hukmdori, Qiyomat kunining egasi, yakka va yagona xudo.

38. **Amaterasu** (Amaterasu) – sinto xudolari panteoni boshlig'i, quyosh xudosi va yapon imperatorlarining ona ajdodi.

39. **Amerika mahalliy cherkovi** (Native American Church, Peyotism, the Peyote Church) – Amerika mahalliy xalqlarning umummilliy qabilalararo tashkiloti. 1944-yildan beri amal qilib kelayotgan cherkov bo'lib, peyotistlar va xristianlarning diniy ibodatlarini birga qo'shib olib boradi.

40. **Amerika pravoslav cherkovi** (the Orthodox Church in America) – 1970-yilda Rus pravoslav cherkovi tomonidan mustaqillik (avtokefaliya) berilgan.

41. **Amida** – Budda – Amitabxining yaponcha ismi.

42. **Amin** (amen) – ibodat va xutba oxirida ularning rost ekanligini tasdiqlash maqsadida yahudiylik, xristianlik va islom dinlarda aytiladigan so'z.

43. **Amon** (Amon) – Qadimgi Misr dinida oliy xudo.

44. **Anafema** (anathema, curse, ban, anathematisma) –

cherkovdan chetlatish, lana'tlash, dindan chiqarish, murtad, deb e'lon qilish.

45. **Anaxita** (Anahita) – zardo'shtiylik mifologiyasida daryo ma'budasi, hosildorlik xudosi.

46. **Andxaka** (andkhaka; sansk. so'qir). Hinduiylikda ko'r demon, Shivaning 1000 boshli so'qir o'g'li.

47. **Anitya, anichcha** (anitya) – beqarorlik (impermanence); buddizmdagi markaziy tushuncha bo'lib, unga ko'ra, ong oqimining barcha tashqi va ichki unsurlari beqarordir.

48. **Antropogenez** (anthropogenesis) – insonning kelib chiqishi va rivojlanishi jarayoni to'g'risidagi fan.

49. **Anubis** – qadimgi misrliklar e'tiqodida dastlab o'lim xudosi, so'ng o'liklarni, shuningdek, qabriston (nekropol), ko'mish va mumiyolash marosimlari homiysi.

50. **Apokalipsis** (apocalypse) 1) xristian. Oxir zamon ta'limoti; 2) "**Apokalipsis**" (the Apocalypse, qisq. Apoc) – havoriy Ioan Bogoslov tomonidan yozilgan Yangi Ahdning oxirgi kitobi.

51. **Apokriflar** (the Apocrypha) xristianlikda – inkor etilgan kitoblar; kitob muallifining mavhumligi, kech paydo bo'lganligi yoki boshqa sabablarga ko'ra, cherkov tomonidan qonunga kiritilmagan kitoblar.

52. **Apologetika** (apologetic writings, (the study of) apologetics) 1) xristian ilohiyoti yo'nalishi bo'lib, aqlga tayangan dalillar yordamida o'z ta'limotini himoyalash va oqlash bilan shug'ullanadi; 2) keng ma'noda diniy ilohiyot yo'nalishi.

53. **Apsaralar** (Apsarases, Apsarasas) – vedizm va hinduiylik mifologiyasida yosh, yarim ilohiy, samoviy mavjudot; yarim xudolar-gandxarvalarning xotinlari yoki mahbubalari, ma'shuqalar va raqqosalar.

54. **Aranyaki** (the Aranyakas) - diniy-falsafiy mulohazalarga ega so'ngi Veda matnlari.

55. **Aretologiya** (aretology) axloqiy ilohiyotning yaxshi fazilatga o'rgatuvchi bo'limi.

56. **Aron kodesh** (the holy ark, aron (ha) kodesh) – Tora

o'ram qog'ozi joylanadigan javon, muqaddas sandiq, u odatda sinagoganing sharqiy devoriga zinapoya bilan barobarlikda o'rnatiladi.

57. **Arxat** (arhat) – buddizmda muqaddaslikka erishgan inson, har qanday nafs, nafrat va jaholat bilan kurashgan taqvodor; arxatlar tarkibiga Budda Shakyamunining yaqinlari va keyingi avlodlarning ko'pgina izdoshlari kiradi.

58. **Arxiyepiskop** (archbishop, arch-flamen, Abp., abp., Arch., Archbp) – xristian cherkovi iyerarxiyasida bosh ruhoniy.

59. **Asava** (asava) – buddizmda razil istak, gunohga sabab bo'luvchi qiziqish.

60. **Askeza** (astsisizm, askesizm, (buyuk) asketizm) – zohidlikni targ'ib qiluvchi diniy tajriba, o'zini tuta bilish, ochlikni bostirish, nafsni tiyish va hokazolarga asoslangan diniy hayot amaliyoti; asosan insonni (odatda rohibni) kamolotga yetkazish uchun.

61. **Asuralar** – (sanskrit. asu "hayot kuchi". 1) Vedizmda oliy toifali xudolar (suralaridan) farqli o'laroq, quyi darajadagi xudolar nomi. Vedalardagi Indra, Mitra, Surya ko'pincha asuralar deb ataladi. 2) Asuralar buddizmida a) demonlarga aylantirilgan xudolar; b) jonzot o'limdan keyin tushadigan 6 olamdan birining nomi; v) ongi yovuzlik girdobida b o'lgan mavjudot.

62. **Ateizm** (atheism, antitheism) – xudoni va ilohiy kuchlarni inkor etishning tarixiy xilma-xil shakli; diniy tasavvurlar, ibodatlar yolg'onligini ta'kidlash bilan xarakterlanadi.

63. **Atxarvaveda** (the Atharva-Veda) – Vedada zikr etilgan teosofik va kosmogonik madhiyalar, afsunlar, qaytariqlar to'plami

64. **Augsburg diniy bitimi** (the Peace of Augsburg, the Augsburg Peace) – 1555 yil 25-sentabrida Augusburg reyxstagida protestantlik knyazlari va imperator Ferdinand I o'rtasida imzolangan kelishuv bo'lib, nemis katoliklari va protestantlari o'rtasidagi urushga chek qo'ygan; Augsburg diniy bitimi – hukmdorga dinni tanlash va o'zga dindorlarga ko'chib

o'tish huquqini tanlash imkoniyatini berib, "hukumat kimniki bo'lsa, e'tiqod uniki" (subjects should follow the religion of their ruler) prinsipini (cuius regio, eius religio) joriy etdi.

65. **Autodafe** (auto-da-fy, auto de fy) – o'rta asrda xristianliklik sudi inkvizitsiya hukmini ijro etish yuzasidan gunohkorning omma oldida o'tga tashlash.

66. **Ahriman** (Ahriman) – zardushtiylikda yovuzlikning bosh xudosi, Ahuramazdaning dushmani.

67. **Ahura Mazda, Ahuramazda** (Ahura-Mazda, Ormazd, Ormuzd) – zardushtiylikda oliy iloh, dunyoning yaratuvchisi, insoniyat himoyachisi.

68. **Aqidaparastlik** – dindagi aqida va qoidalarni ijtimoiy hayotning barcha sohalariga ko'r-ko'rona qo'llash va mutlaqlashtirishga qaratilgan harakatlar.

69. **Ahd** – qasam bilan berilgan va'da, topshiriq. 1) Qur'onda ahd – Allohning o'z bandalariga bergan va'dasi va bandalarining Alloh oldidagi iltijo va ahdu paymonlarini bildiruvchi barqaror tushuncha. 2) Yahudiylik va xristianlikdagi muqaddas kitoblarning islomiy nomlari.

70. **Baptistlar** (the Baptists) – (yunoncha "suvga cho'ktirish"). XVII asrda Angliyada paydo bo'lgan protestantlik yo'nalishi tarafdorlari. "Kishi dinni ongli ravishda o'zi ixtiyor qilmog'i zarur", degan qoidasiga binoan, baptistlar faqat voyaga yetganlarnigina cho'qintirishga olib boradilar.

71. **Baraka** (baraka) – islomda Alloh payg'ambarlar, avliyolar, imomlarga, sufiy shayxlarga ulashgan marhamat.

72. **Bahoizm** (the Bahais(ts) – Eronda shakllangan bahoiylik ta'limoti. Xudo va barcha dinlarning birligini ta'kidlaydi. Bahoizm asoschisi Mirzo Husayn Ali (Mirza Husayn Ali, Bahoulloh) 1863-yilda o'z yuksak vazifasini e'lon qilgan. Bahoiylar uni Krishna, Budda, Muso va h.k. payg'ambarlarning davomchisi hisoblaydilar. Hozirgi kunda Butunjahon Bahoiylik e'tiqodi markazi Hayfada (Isroil) joylashgan. O'zbekiston Respublikasida 6 tasi bahoiy jamoalari ro'yxatdan o'tib, o'z faoliyatini olib bormoqda.

73. **BBB** (the World Fellowship of Buddhists, WFB) – 1950-yilda tuzilgan uyushma – Buddistlarning Butunjahon Birodarligi.

74. **Benediktinlar** – taxminan 530 yillarda Italiyada Benedikt Nursiyskiy asos solgan qadimiy va yirik katolik rahbari ordeni a'zolari.

75. **Benu** (Benu) – 1) Qadimgi Misr mifologiyasida laylak shaklidagi xudo; 2) Quyosh xudosi Ra jonlarining biri (uning jonlaridan birining nomi "ba"). 3) Qadimgi yunon dinlarida qaqnusning nomi.

76. **Beruniy, Abu Rayhon** (Abu-al-Rayhan Muhammad ibn-Ahmad-al- Biruni) – (973 y.da Xorazmda tug'ilgan); O'rta Osiyolik buyuk olim. XI asr Hindiston dinlari va fanlari bo'yicha tadqiqot olib borgan. "Hindlarning aqlga sig'adigan va sig'maydigan ta'limotlarini aniqlash kitobi" ("Hindiston") muallifi.

77. **Bia, Biya** (Biya) – Qadimgi Yunon mifologiyasida go'zallik va qudrat ma'budasi.

78. **Bibi Maryam** – islom dinida Iso payg'ambarning onasi.

79. **Bibliya** (the Bible, Bib., the Holy Scripture, the Scriptures, the Book of God, the Sacred Book, the Book of Books, the Book) – xristianlikda muqaddas kitoblar va risolalar majmuasi. Yunoncha "biblia" so'zidan olingan bo'lib, "kitoblar" ma'nosini bildiradi.

80. **Bid'at** (bid'ah) – islom aqidalariga xilof ish, harakat yoki g'oya, ta'limot.

81. **Bismilloh** (bismallah, bismillah, basmalah) – "Bismillahir Rohmanir Rohim"; "In the name of Allah, the Merciful, the Beneficient"; "Mehribon va rahmli Alloh nomi bilan" degan iborasi.

82. **BMI** (MWL the Muslim World League) – Butunjahon Musulmonlar Ittifoqi (ligasi).

83. **Bobil minorasi** (the (Tower of) Babel) diniy manbalarda – inson kibrini bosish uchun xudo vayron qilgan "Osmon balandiligidagi minora". U insonlar bir-birlarini tushunmasliklari uchun tillarni qorishtirib tashlagan.

84. **Bobil Talmudi** (the Babylonian Talmud, the Talmud Babli) – V (VI) asrda tuzilgan bo'lib, yahudiylikda eng to'liq va nufuzli, deb topilgan.

85. **Brahmavarta** (Brahma-varta) – vedizm va brahmanizmda xudolar yaratgan muqaddas mamlakat, oriylarning eng qadimgi yurti.

86. **Brahma-loka** (brahma-loka) – hinduiylik va buddizmda samoviy ruhlar amal qiluvchi koinotning qismi.

87. **Brahman** (Brahma(n)) – 1) hinduiylikda keng qamrovli irriatsional ma'naviy substantsiya, eng oliy borliq. 2) kohinlarning qadimiy (oliy) tabaqasi (varna) vakili.

88. **Brit-mila** ((brit) milah, bris, b'rith, berith) – yahudiylikda yangi tug'ilgan o'g'il bolani xatna qilish marosimi.

89. **Budda** (Buddha (Shakyamuni) – miloddan avv. 623–544-yillarda buddizmga asos solgan Sidxartxa Gautamaning ismi bo'lib, "nurlangan"dan so'ng Budda Shakyamuni, deb atalgan.

90. **Bhava** (bhava) buddizmda, hinduiylikda – abadiy mavjudlik ishtiyoqi.

91. **Bhaga** (Bhaga) – Veda mifologiyasida boylik va muhabbat xudosi.

92. **Bhuta** (bhut, bhuta) – 1) hinduiylikda afsun bilan boshqa tusga kira oladigan yovuz ruhlar, Shivaning yo'ldoshlari; 2) buddizmda yer va havoni egallab, har bir daraxt, imorat va boshqalarda yashovchi ko'rinmas ruhlar.

93. **Vaal** (Baal) – Finikiya, Falastin va Suriyadagi hosildorlik va urush xudolari. Ularga xizmat qilish qurbonlik qilish bilan bog'liq, shu jumladan, insonlar bilan ham. Kohinlar Vaalning e'tiborini tortish uchun o'zlariga nayza yoki xanjarlar sanchishgan, qichqiriq bilan uni chaqirishgan.

94. **Vajra** 1). Vedizm va hinduizm mifologiyasida tishli disk, Idrning momaqaldiroq chaqiruvchi gurzisi; 2) Buddizmda – qudrat va barqarorlik ramzi, ko'plab Budda va Bodxisatva rasmlarida uchraydi; chaqmoq chaqishi kabi bir lahzalik yorishish ramzi.

95. **Vayshya** (Vais(h)ya) – savdogarlar, dehqonlar, hunarmandlar toifasi.

96. **Vaqf** (waqf) – islom tarqalgan hududlarda davlat tomonidan, shuningdek, ayrim kishilar tomonidan diniy muassasalar, masjidlar, madrasalar ixtiyoriga daromaddan foydalanib turish, ammo sotmaslik sharti bilan o'tkazilgan yoki vasiyat qilib qoldirilgan mol-mulk.

97. **Valiy** (arab. avliyo so'zining birligi) – 1) tasavvufda Allohning zoti va sifatlarini yaxshi bilgan, gunoh ishlardan o'zini saqlovchi, dunyo lazzatlaridan yuz o'giruvchi kishi; 2) Xudoga yaqin odam, uning amrlarini bajaradigan.

98. **Valpurgiya kechasi** (the Walpurgis Night; katolik avliyosi Valpurg nomidan kelib chiqqan) 1) may oyining 1-kechasi; qadimgi germanlarda bahorning boshlanish bayrami 2) german xalq rivoyatlariga ko'ra, yalmog'izlar bayrami, "jinlar bazmi" (a witches' Sabbath).

99. **Varna** (varna) – Qadimiy Hindiston jamiyatidagi to'rt asosiy tabaqalar umumiy nomi.

100. **Varfolomey kechasi** (the Massacre of St. Bartholomew ('s Day), St. Bartholomew('s Day) Massacre) – 1572-yilning 23-dan 24-avgustiga o'tar kechasi va undan keyingi ikki kun Parijda katoliklarning protestant-gugenotlar ustidan o'tkazgan qonli jazosi; Varfolomey kechasi vaqtida Parijda va boshqa qator shaharlarda 3 mingga yaqin gugenotlar yo'q qilingan.

101. **Varshava bitimi** (the Compact of Warsaw) – Polshadagi katolik bo'lmagan aholining diniy erkinligi to'g'risida 1573-yilda qabul qilingan bitim.

102. **Vatikan** (the Vatican) – katolik cherkovining markazi va Rim Papasining qarorgohi.

103. **Veda** (the Veda(s) sanskr. "bilim" – 1) hindularning muqaddas kitobi, eng qadimgi brahmanizm matnlar to'plami va ta'limoti. 2) tor ma'noda – hinduiylik an'anasidagi to'rt qadimgi matn, muqaddas madhiyalar majmui: Rigveda, Samaveda, Yajurveda, Atharvaveda.

104. **Vedana** (vedana) – buddizmda – his-tuyg'u, sezgi.

105. **Vedanga** (Vedanga) – diniy marosimlar, tilshunoslik, she'r o'lchovi va nazariyasi (metrika), astronomiyaga bag'ishlangan Veda matnlari.

106. **Vedanta** (Uttara) Vedanta) (sanskrit. aynan Vedalarning oxiri) – Vedlar davrining oxirida rivojlangan va hozirgi paytda rivojlanayotgan keng tarqalgan diniy va falsafiy ta'limot.

107. **Vijdon erkinligi** (freedom [liberty] of conscience, personal [individual] liberty, libertinism) – har bir insonning fikrlash, dinga e'tiqod qilish yoki ishonish erkinligi.

108. **Vizantiya** (Byzantium, the Byzantine [Eastern, lower] Empire) – Rim imperiyasi (IV–XV) qulagandan so'ng uning sharqiy poytaxti qismida (Konstantinopol) tashkil etilgan mamlakat.

109. **Vikariy** (vicar, curate, altarist, vicaire) – 1) ruhoniy o'rinbosari; G'arbiy xristianlikda qavm rohibining yordamchisi – qavm vikariysi (kyure); katoliklarda ruhoniy, bosh ruhoniy yordamchisi; ingliz cherkovida qavm ruhoniysi. Rim Papasi katolik cherkovining boshlig'i sifatida Iso vikariyasi (the vicar of Jesus) unvoniga ega.

110. **Vinaya** (Vinaya) – buddizmda axloqiy-etik ta'limotlar, qoidalar, amrlar, ahdlar va h.k.ning. umumiy nomi.

111. **Vinaya-Pitaka** (the Vinaya-Pitaka, the Vinayapitaka) – buddizm qonunlari, Tripitakaning "Monax intizomining savati" nomli birinchi ko'p jildli kitobi, ya'ni axloqiy tarbiya bo'yicha yo'riqnoma.

112. **Vifleem** (hozirgi Bayt-laxm, Bethlehem, the City of David) – Falastindagi Quddusdan janubdagi shahar. Payg'ambar va podshoh Dovud vatani, Isoning tug'ilgan joyi.

113. **Vishnu** (Vis(h)nu) – brahmanizm va hinduiylikda oliy saqlovchi, najotkor xudo. O'rta asrlarda Vishnuning avatarlari, ya'ni uning mujassamlangan qiyofalari e'zozlanardi: podshoh-askar bo'lmish Krishna va afsonaviy maxluqlar dushmani – Rama.

114. **Vohu Mana** (Vohu Manah) – zardushtiylikdagi "Ezgu o'y".

115. **Galaxa** (halacha, halakah) – Toraning har bir alohida qonuni, shuningdek, yahudiy jamiyatining hayotini tartibga soluvchi Talmuddagi qonunlar majmuyi.

116. **Ganesha** (Ganes(h)a) – hinduiylikda donishmandlikning filboshli xudosi.

117. **Gemara** (Gemara) – Talmudning qismi, Mishna sharhi.

118. **Genoteizm** (henotheism) – boshqa xudolarga ishonchni saqlagan holda bitta bosh xudoga ishonish.

119. **Germenevtika** (hermeneutics) – qadimiyligi yoki ko'pma'noligi bois dastlabki ma'nosi aniq bo'lmagan diniy matnlar sharhi, usullari to'g'risidagi ta'limot.

120. **Gnom** (gnome) – G'arbiy Yevropa mifologiyasida yer tagida yashovchi soqolli mitti odam bo'lib, tog'larda va o'rmonlarda er tagidagi boyliklar himoyachisi.

121. **Gunoh** (sin, trespass, wrongdoing, the wrongs, evil, guiltiness) diniy tushuncha bo'lib, har qanday, ixtiyoriy va ixtiyoriy bo'lmagan, anglamay, ishda, so'zda, hattoki, fikrda diniy amrlardan chekinish.

122. **Gurdvara** (gurdwara) – sikxiylikdagi ibodatxona.

123. **Guru** (guru, goora, gooroo) – hinduiylik dinidagi ma'naviy ustoz; Panjobdagi sikxiylar diniy jamoasining boshlig'i (the Guru).

124. **Deizm** (deism) – falsafiy-diniy ta'limot bo'lib, unda xudo dunyo yaralishining dastlabki sababi sifatidagina tan olinadi; deizmga ko'ra, xudo koinotni yaratdi, biroq unda sodir bo'luvchi ishlarga aralashmaydi.

125. **Dekan** (dean) – katoliklarda va anglikanlarda – kafedral soborning yoki kapitulyar cherkovning katta ruhoniysi; rohiblikning dastlabki vaqtlarida u o'nlikka bo'lingan va 10 rohibning rahbari dekan deb nomlangan.

126. **Demon** (daimon, d (a) amon) bir qator dinlarda xudo(lar) ga qarshi chiqqan raqub.

127. **Demonologiya** ko'plab qadimiy diniy va falsafiy ta'limotlarning ajralmas qismi, sehr-jodu amaliyotining nazariy asosi; jinlar, ruhlarni o'rganadigan ilohiyotshunoslik sohasi.

128. **Din** (religion, faith, rel., relig.) – diniy e'tiqod, tasavvur, marosimlar, shuningdek, xudo(lar), iloh(lar) va h.k.ga bo'lgan ishonchga asoslangan ibodatlarni amalga oshirish majmuyi.

129. **Diniy bag'rikenglik deklaratsiyasi** (the Declaration of Indulgence) – 1662, 1672, 1687 va 1688 yillarda Angliyada qabul qilingan bag'rikenglik bitimi.

130. **Diniy dualizm** (theological dualism) – dunyoda ikki qarama-qarshilik ibtidosi, ikki taraflamalik yaxshilik va yomonlik, ruh va tana hukmronligiga ishonch.

131. **Diniy mazmundagi materiallar** – dunyodagi turli dinlarning asoslari, tarixi, mafkurasi, ta'limoti va sharhlari hamda marosimlarini o'tkazish amaliyotini aks ettiruvchi kitoblar, risolalar, jurnallar, gazetalar, varaqalar va boshqa bosma nashrlar, audiovizual asarlar (tele, kino va videofilmlar, kliplar, kontsert dasturlarining yozmalari, multfilmlar, anime, xentay va shu kabilar), axborot tashuvchi elektron jismlar (disketlar, CD, DVD disklari, internet tarmog'ida joylashtirilgan materiallar va shu kabilar).

132. **Doksografiya** (qad.grek. "dokso" – "fikr, tasavvur" va "grafo", yozish, bayon etish) – qadimgi faylasuf va olimlarning fikrlari va tasavvurlarining keyingi mualliflar tomonidan bayon etilishi.

133. **Dukha** (duhkha) – buddizmda mavjudotning xususiyatlaridan biri – azoblanish, qoniqmaslik, behalovatlik va sarosimalik holati.

134. **Dhyana** (dhyana) - buddizm, hinduiylik, jaynizmda meditatsiya bo'lib, ongni organizmdagi anglangan jarayonlar va sezgi organlaridan chetlatish bilan xarakterlanadi.

135. **Yeparxiya** (eparchy, diocese, see, bishopric, episcopate) – cherkov ma'muriy okrugi, yepiskop tomonidan boshqariladi va kichik xristian jamoalar (prixod)dan tashkil topadi.

136. **Jabroil** (Jabrail) – musulmon ilohiyotida Allohga yaqin to'rt bosh farishtadan biri, vahiy elchisi.

137. **Jaynizm** (Jainism) – Hindistonda Budda zamondoshi Maxavira tomonidan miloddan avv. VI asrda asos solingan din; tabaqa tizimining ilohiy oldindan belgilanganini inkor etadi va har bir inson uchun qalbning xalos bo'lish imkoniyati mavjudligini tan oladi; jaynizm bo'yicha, azobni yengib o'tish yo'li – zo'ravonlikdan va zohidlikdan tiyilish.

138. **Jahannam** (jahannam) – islomda do'zaxning asosiy nomlaridan biri, gunohkorlar o'limdan so'ng tushadigan joy.

139. **Jinlar** (d)jinns, djins, genies, geniuses, genii) – musulmon ilohiyotida ko'pincha yovuz, havo yoki tutunsiz olovdan yaratilgan mavjudodlar; ular istalgan shaklni qabul qilishlari va istalgan buyruqni bajarishlari mumkin.

140. **Jodugar, afsungar** (warlock, sorcerer) – diniy mifologiyaga ko'ra, odamlar, hayvonlar, ekinlarga zarar bera oladigan kishi. U afsun yo'li bilan boshqa tusga kira oladi, misol uchun bo'riga (werewolf).

141. **Johiliya** (al-Jahiliyyah, jahiliyah, jahilliyyah) – islomgacha bo'lgan davrga ishora; Arabiston aholisining diniy holatini ifodalaydi.

142. **Zaydiylar** (the Zaydi Shia, the Zaydiyah, "the Fivers") Zayd ibn Ali izdoshlari. Zayd ibn Alining "al-Majmu'" asari va unga sharh sifatida yozilgan "ar-Ravd an-nodir" asarlari zaydiya fiqhining asosini tashkil qiladi.

143. **Zakot** (zakat, zakah) – islomning asosiy ruknlaridan biri. Mol-mulk va daromaddan shariat tomonidan belgilangan muayyan boylikka ega bo'lgan musulmonlar mulkiy majburiyati.

144. **Zamzam** (Zamzam Well) – Makka shahrida Ka'ba yaqinidagi muqaddas buloq.

145. **Zardo'sht** (Zarathustra, Zoroaster) – zardushtiylik asoschisi.

146. **Ziyorat** – musulmon taqvodorlar qadamjolarga qilinadigan safar.

147. **Zikr** (dhikr) – Allohning ismini zikr etish marosimi.

148. **Zu-l-hijja** (Zulhijj) musulmon taqvimi bo'yicha 12-oy bo'lib, musulmonlar Makkaga haj amalini bajaradilar.

149. **Zuhd** (zuhd) – islomda zohidlik.

150. **Iblis** (Eblis, Iblis) – musulmonlarni to'g'ri yo'ldan adashtiruvchi shayton.

151. **"Iblis advokati"** (devil's advocate; advocatus diaboli; the promoter of the faith, promoter fidei) Kardinal marosimlar komissiyasining (the Congregation of Rites) a'zolaridan biri, u avliyolikka nomzodning ayblarini topishga harakat qiladi va uni munosib emasligini dalillar orqali isbotlaydi.

152. **Ibn al-Arabiy** (Ibn al-Arabi, Muhyi ad-Din) – Ibn Arabiy Muhammad ibn Ali Muhiddin (1165-1240); arab, diniy faylasuf va shoir, avvalgi sufiylik an'analarini tizimlashtirgan va "borliqning yagonaligi" (unity of being) diniy-falsafiy ta'limotining asoschisi sifatida mashhur.

153. **Ibodat, kult** (cult, worship, religion, veneration, cultus) – 1) ilohga diniy xizmat va u bilan bog'liq diniy marosimlar; 2) kimgadir sig'inish, kimnidir, nimanidir, masalan, o'tgan ajdodlarni, avliyolarni va b. ulug'lash.

154. **Ibrohim** (Abraham) – Qur'onda va islom tarixida payg'ambar, yakkaxudolikning ilk da'vatchisi, musulmonlar va yahudiylarning umumiy ajdodi.

155. **Ibrohim vasiyati** (The Testament of Abraham) – II asrga xos apokrifik (cherkov tan olmaydigan) asar.

156. **Iezuitlar** (the Jesuits – lat. societas Jesu; Iso jamiyati). 1537 yilda ta'sis etilgan katolik monax ordeni.

157. **"Ilohiy komediya"** (the Divine Comedy) – Dante Aligerining narigi dunyoga sayohatni tasvirlovchi epik dostoni.

158. **Imom** (ima(u)m) – masjidda ibodat qiluvchi va xutba oluvchi ruhoniy.

159. **Injil** – islom diniga ko'ra, Alloh taolo Iso (as)ga Jabroil orqali og'zaki tarzda nozil qilgan muqaddas kitob nomi.

160. **Intuitsiya** (intuition) – haqiqatga ichki hissiyot va sezgi orqali erishish; "Oltinchi sezgi".

161. **Iroda erkinligi** (freedom of will) – xudo tomonidan insonga yaxshilik va yomonlik o'rtasida tanlovni amalga oshirish uchun berilgan erkinlik.

162. **Islomshunoslik** (Islamic studies) – sharqshunoslik va dinshunoslikning sohasi bo'lib, islom ilohiyoti va tarixining umumiy va xususiy masalalari va ularning jamiyat taraqqiyoti jarayoniga ta'siri bilan shug'ullanadi.

163. **Ismoil** (Ishmael) – payg'ambarlardan biri. Payg'ambar Ibrohim va Hojarning o'g'li; 7-asr Arabiston yarim orol cho'llarida yashovchi ko'chmanchi ismoiliylar qabilasining ajdodi.

164. **Isna Ashariya** (the Ithna Ashariyah, the Ithna Ashari Shia, the Imamiyya) – 12 imomga e'tiqod asosida shakllangan oqim; hozirgi vaqtda isna ashariylar shialikning eng ko'p sonli tarmog'i hisoblanadi.

165. **Isrofil** (Israfil) – musulmon ilohiyotida 4 farishtadan biri – Oxirat kuni xabarchisi.

166. **Istisloh** (arab. – manfaatlarni hisobga olish) – fiqhning qo'shimcha manbalaridan biri, uning me'yorlarini aql-idrok bilan ifodalash usuli.

167. **Yom-kipur, Yom-kippur** ("Gunohni yuvish kuni", Qiyomat kuni; (the Day of Atonement, Yom Kippur) – yahudiylikda bir kunlik poklanish va tavba-tazarruni ifodalovchi bayram.

168. **Kardinal** (cardinal, Card) – katolik cherkovida Rim Papasidan keyingi oliy martaba.

169. **Karma** (karma) – brahmanlikda, hinduiylik va buddizmda 1) yangi tug'ilishlar zanjiri; bajarilgan amallarning bugungi va kelgusidagi yaratiq tabiatiga ta'siri; 2) odatiy ma'noda – taqdir.

170. **Kongregatsiya** (congregation) – 1) bir dindagilar birlashmasi; 2) dindorlarni diniy xizmat yoki marosimga yuborish majlisi; 3) katolik cherkovida bir necha monastirlarni yagona boshqaruv va yagona nizom qoidalariga birlashtirish; 4. Rim-katolik hokimiyatining bosh idorasi.

171. **Konfessiya** – 1) muayyan diniy e'tiqod (confession of faith) 2) o'z ta'limoti, ibodati, tashkilotiga ega muayyan diniy oqim.

172. **Kosmogoniya** (cosmogony) – iloh, dunyoning kelib chiqishi to'g'risidagi diniy ta'limot.

173. **Kohin** (priest of heathen cult, sacrificer, sacrificing [pagan] priest) – ba'zi davlatlarda ibodat xodimlarining nomi.

174. **Lamaizm** (Lamaism, Tibetan Buddhism) – buddizmning yo'nalishlaridan biri.

175. **Madina** (Medina, the City of Refuge, the City of the Prophet, the Holy City) – Muhammad payg'ambar yetakchiligida Makkadan hijrat qilingan G'arbiy Arabistondagi shahar.

176. **Majuj** (Magog) – yahudiylik, xristianlik va islom ta'limotiga ko'ra, vahshiy xalq bo'lib, uning yajuj xalqi bilan bosqini Qiyomat kunidan avval bo'ladi.

177. **Majusiylik** (heathenism, paganism, heathendom, paynim, heathenry) – yakkaxudolik dini islom atamasi, ko'pxudolik (politeistik) dinlarni ifodalash uchun ishlatiladi, ya'ni bir emas, bir necha xudoga yoki alohida maxluqlar, ofatlar, tabiiy hodisalar homiysi bo'lmish sirli kuchlarga e'tiqod qilish.

178. **Mazhab** (mazhab) – islomda diniy huquq tizimlalari va yo'nalishlari.

179. **Makka** (Mecca, Makka) – Saudiya Arabistonidagi shahar, Muhammad payg'ambar tug'ilgan shahar, Ka'ba joylashgan joy, haj amalga oshiriladigan dargoh, unga yuzlanib namoz o'qiladi.

180. **Mandala** (mandala) – buddizmda, hinduiylik, jaynizmda muhim muqaddas ramzlardan biri; diniy marosimlarda borliqni murakkab geometrik shakllardagi tasviri.

181. **Manu** (Manu) – hinduiylik mifologiyasida insonlarni yaratuvchisi, Qadimgi Hindiston asoschisi, diniy-huquqiy brahmanlar qonunlarining taxminiy muallifi.

182. **Masjid al-Harom** (the Sacred Mosque (in Mecca), the Mecca Mosque) – Makkadagi bosh masjid.

183. **Mariya** (the Mother of God, the Mother of the Redeemer, the Virgin Mary, the Holy Mother) – xristianlikda Iisus Xristosning onasi.

184. **Mahatma** (mahatma) – hinduiylik dostonlarda oliy ruhoniy – Rishiga (rishi) ulug'lash murojaati; hozirgi kunda e'tirof etilgan ruhoniylarga, xalq arboblariga nisbatan qo'llaniladi, xossatan Mahatma Gandi.

185. **Mehrob** (arab. – sajdagoh) masjidning Makka (Ka'ba) tomonidagi devori ichiga taxmon shaklida qurilgan joy. Mehrob namoz o'qiladigan tomon(qibla)ni belgilash uchun xizmat qiladi.

186. **Meroj** (miraj) – islomda Muhammad payg'ambar(s.a.v) ning buroqda Makkadan Quddusga mo'jizali kechki sayohati va uning arshi Alo – Yettinchi osmonga ko'tarilishi.

187. **Minbar** (mimbar) – masjidda imom va'z aytadigan baland joy, keng zinapoyali supa.

188. **Missioner** (missioner) – maxsus tayyorlangan va muayyan dinni tarqatish uchun yuborilgan shaxs.

189. **Mitra** (Mitra) – Vedizmda osmon xudolaridan biri. "Avesto"da Mitra ijtimoiy ahillikni ta'minlaydi, bitimlar ijrosini nazorat qiladi.

190. **Mif** (myth) – insonlarning dunyo, tabiat, borliq haqidagi tasavvurlarini aks ettiruvchi xudolar, qahramonlar, ruhlar va b. haqidagi rivoyatlar.

191. **Momo Havo** (Eve) qad.yahud. hauwa – hayot. Yahudiylik, xristianlik va islom dinida xudo yaratgan birinchi ayolning islomiy ism.

192. **Monax, rohib** (monk, monastic) – kundalik hayot lazzatlaridan xudoga xizmat qilish maqsadida voz kechgan xristian kishi.

193. **Muattar** (incense) – suriladigan xushbo'y modda: miro, eley yoki yoqadigan fimiam, ladan kabi turli xushbo'y moddalar.

194. **Mujtahid** (mujtahid) – huquq va ilohiyot fanlarida oliy darajani egallagan, islom aqidalari, huquqi, axloqi masalalari bo'yicha mustaqil hukm chiqarish imtiyoziga ega faqih.

195. **Muso** (Moses) (Miloddan avv. 1576–1456) – Isroil qavmining rahnamosi; yahudiylar tomonidan yahudiylik asoschisi, deb qaraladigan payg'ambar.

196. **Muftiy** (mufti) – ya'ni fatvo beruvchi; sunniylikdagi diniy-huquqiy masalalarni hal qilishga vakolati bo'lgan oliy martabali ruhoniy; shariat bilimdoni, Qur'onni talqin qiluvchi, munozarali diniy-huquqiy masalalar bo'yicha fatvo chiqaruvchi.

197. **Mo'tabar joylar** – ziyorat qilinadigan, dindorlar uchun muqaddas hisoblanadigan joylar.

198. **Mo'tazaliylar** (the Mutazalas, the Mutazilites) – VIII–IX asrlarda Arab xalifaligida vujudga kelgan musulmon ilohiyotining ratsionalistik yo'nalishi tarafdorlari.

199. **Namoz**, (namaz) arabcha – solat, musulmonlar ibodati; kundalik 5 mahal namoz; juma namozi; ikki hayit namozi va h.k.lar.

200. **Obdasta** (abdest) – musulmonlarda qo'lni yuvish (poklash) uchun foydalaniladigan idish.

201. **Og'a xon** (Aga Khan) – musulmon ismoiliylar oqimidagi nizoriylar boshlig'ining nasliy unvoni.

202. **Odam Ato** (Adam) – yahudiylik, xristianlik va islom dinida – xudo yaratgan birinchi inson.

203. **Odat** (adat) – musulmon xalqlarda shariatdan farqli ravishda odatiy, yozilmagan qoidalar, masalan, qiz olib qochish, qotillik uchun jarima va boshqalar.

204. **Oysha** (Aisha, A'ishah, Ayesha) – Muhammad payg'ambarning ayoli, xalifa Abu Bakrning qizi.

205. **Okkultizm** (occultism) – 1) sehr va marosimlar orqali g'ayritabiiy kuchlarni insonga bo'ysundirilishga qaratilgan xatti-harakatlar; 2) narigi dunyo bilan muloqot qilish imkoniyati haqidagi tasavvurlar (psychomancy).

206. **Oriylar** (Aryans) 1) Vedalar davridagi hindlarning imtiyozli tabaqasi a'zolari; 2) Miloddan avv. II ming yillik o'rtalarida Hindistonning shimolida istiqomat qilgan qabilalar.

207. **Oyat** (āyah, āyāt) – Qur'on suralarining tarkibiy qismi.

208. **Oyatulloh** (ayatollah) – shia mujohidlarining oliy unvoni.

209. **Paleografiya** (paleography) – yozuv rivojlanishini o'rganuvchi tarixiy-filologik fan: qadimiy yozuvlarni o'rganish, qisqartish tizimi va sirli xat, qo'lyozmalar va kitoblarni bezash va hujjatlashtirish; mualliflik, yodgorlikning yaratilgan vaqti va joyini aniqlashtirish va h.k.lar bilan shug'ullanuvchi fan.

210. **Psalom** (psalm) – yahudiylikdagi diniy janr. (The Psalms of Solomon) – Miloddan avv. 70-40 yillarda yozilgan, Qadimgi Ahdga oid to'plam.

211. **Ravvin** (rabbi(n)) – yahudiylikda ibodat xizmatchisi, yahudiy jamoasining diniy va oilaviy hayot masalalar bo'yicha bilimdoni.

212. **Radha** (Radha) – hinduiylik mifologiyasida cho'pon ayol, Krishnaning mahbubasi.

213. **Rajab** (Rajab) – musulmon hijriy-qamariy taqvimining 7-oyi.

214. **Rakat** (rak'a) – namoz vaqti arab tilida qayta aytiladigan oyatlar, salovatlar va boshqa namozga oid iboralar; namozda gavdaning holati va harakati.

215. **Ramazon hayiti** (eid al-fitr) – ramazon oyi ro'zasi tugaganiga dalolat qiluvchi, musulmonlarning bayramlaridan biri.

216. **Ramazon, Ramadan** (Ramad(h)an, Ramazan) – musulmon qamariy taqvimining 9-oyi; Qur'on va shariatga muvofiq ramazonda musulmonlar ro'za tutishlari shart.

217. **Rahu** (Rahu) – hind mifol. asura, quyosh va oy tutilishining afsonaviy sababchisi.

218. **Reformatsiya** (the Reformation) – XVI asrda G'arbiy Yevropadagi ko'pgina mamlakatlarni qamrab olgan va eng avvalo, Rim-katolik cherkoviga qarshi qaratilgan diniy harakat protestantlikning paydo bo'lishiga olib kelgan.

219. **Robia al-Adaviya** (Rabiah) (714-801) – sufiylik vakilasi.

220. **Ro'za** (sawm, siyam) – arabcha as-Saum, islomning asosiy farzlaridan biri.

221. **Rukn** (the Pillars of Islam, the Five Pillars, arkan al-Islam) (arab. – asos, ustun), arkon ad-din (din asoslari) – islomda eng muhim sanalgan beshta vazifa. Unga "kalimai shahodat", namoz, zakot, ro'za va haj ibodatlari kiradi.

222. **Sabr** (Sabr, Sabur) – 1) Musulmon kishining yaxshi fazilatlaridan biri, qiyinchiliklarda sabr-bardosh. 2) As-Sabur, Allohning 99 go'zal ismlaridan biri, o'ta sabrli ma'nosini anglatadi.

223. **Sadaqa** (sadaqat) – islomda xayr-ehson; musulmon kishining ixtiyoriy moddiy yordami.

224. **Sakkiz o'lmaslar** (the Eight Immortals (of Taoism)) – xitoy daosizm mifologiyasida boqiylikka erishgan sakkiz avliyo; Sun dinastiyasi (960–1279) hukmronligidagi avliyolar.

225. **Sakkizlik Yo'li** (the Eightfold Path) – buddizmda hayot azobidan ozod qiluvchi 8 bosqichdan iborat amaliy yo'li. 2) ma'naviy intizom va meditatsiya yordamida buddistni ma'rifatga, so'ng nirvanaga olib boruvchi yo'l.

226. **Samadhi** (samadhi) – 1. Psixik e'tiborni to'plash, yoga yo'nalishining asosiy atamasi; 2. Buddizmda meditatsiya, nirvanaga olib boruvchi oliy nurlanish holati.

227. **Sangha** (sangha) buddizm monaxlar jamoasi.

228. **Sekulyarizatsiya** (secularization, laicization, deconsecration) 1. Jamoa va shaxsiy hayotning barcha jabhalarini din ta'siridan xalos etish jarayoni; 2. Diniy tashkilotlar mulkidan davlat foydasiga voz kechish; 3. G'arbiy Yevropada diniy holatdan dunyoviylikka o'tish.

229. **Serafim** (seraph) – yahudiylik va xristianlikda osmonning eng yuqori pog'onasida turuvchi farishta. Olti qanotli Serafim (six-winged seraph).

230. **Silflar** (sylph) – kelt va nemis afsonalarida, ko'pgina Yevropa xalqlar folklorlarida havo unsurini ifodalovchi yengil va harakatchan ruhlar.

231. **Soqchi minorasi, Bibliya va traktaklar jamiyati** ("Iyegova guvohlari" rasmiy tashkiloti) the Watch Tower, Bible and Tract Society. 1884 y. Pensilvaniyada (SShA) tashkil etilgan.

232. **Sulaymon** (Solomon) payg'ambar, yahudiylar podshohi (965–928).

233. **Tabiat kuchlarini namoyon qiluvchi xudolar** (nature-gods) – Turli dinlarda shamol, momaqoldiroq va hokazo xudolari.

234. **Tabu** (tabu, taboo) qandaydir narsa, harakat, so'z va boshqalarga diniy taqiq. Tabuni buzish oliy kuchlar tomonidan jazolanadi. Masalan, totem hayvonning go'shtini eyish tabudir.

235. **Tavakkul** – tasavvuf ta'limotiga ko'ra, o'z irodasini Allohga ishonib topshirish.

236. **Tantra** (Tantra) - 1) Buddizmdagi muqaddas kitobning nomi; 2) Buddizm amaliyoti shakli.

237. **Tafsir** (arab. "bayon qilish") Qur'on oyatlarini sharhlash.

238. **Taqiqlangan adabiyotlar indeksi** (the Index (of Forbidden Books), the Prohibitory Index) – 1559 – 1966-yillarda Vatikan tomonidan chop etilgan adabiyotlar ro'yxati bo'lib, ularni o'qish dindorlarni cherkovdan chetlashtiradi, degan xavf ostida ta'qiqlangan.

239. **Teologiya** (theology, theologics, divinity, sokr. theol) – xudo(lar) haqidagi, u(lar)ning sifatlari, xususiyatlari, amallari va mohiyati haqidagi diniy ta'limot. Ushbu ta'limotning aqidalari, diniy axloqi, ruhoniylar diniy g'oyalari, atamalar jamlanmasi.

240. **Terrorizm** – siyosiy, diniy, mafkuraviy va boshqa maqsadlarga erishish uchun shaxsning hayoti, sog'lig'iga xavf tug'diruvchi, mol-mulk va boshqa moddiy obyektlarning yo'q qilinishi (shikastlantirilishi) xavfini keltirib chiqaruvchi hamda davlatni, xalqaro tashkilotni, jismoniy yoki yuridik shaxsni biron-bir harakatlar sodir etishga yoki sodir etishdan tiyilishga majbur qilishga, xalqaro munosabatlarni murakkablashtirishga, davlatning suverenitetini, hududiy yaxlitligini buzishga, xavfsizligiga putur yetkazishga, qurolli mojarolar chiqarishni ko'zlab ig'vogarliklar qilishga, aholini qo'rqitishga, ijtimoiy-

siyosiy vaziyatni beqarorlashtirishga qaratilgan, O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksida javobgarlik nazarda tutilgan zo'rlik, zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitish yoki boshqa jinoiy qilmishlar.

241. **Terrorchi** – terrorchilik faoliyatini amalga oshirishda ishtirok etayotgan shaxs.

242. **Terrorchilik guruhi** – oldindan til biriktirib terrorchilik harakatini sodir etgan, bunday harakatga tayyorgarlik ko'rgan yoki uni sodir etishga suiqasd qilgan shaxslar guruhi.

243. **Terrorchilik tashkiloti** – ikki yoki undan ortiq shaxsning yoki terrorchilik guruhlarining terrorchilik faoliyatini amalga oshirish uchun barqaror birlashuvi.

244. **Tumor** (tumor, amulet, charm) – ba'zi tasavvurlarga ko'ra, egasini "yovuz kuchlar", "balo", "yomon ko'zlar" ta'siridan himoya qilishga qodir bo'lgan narsa, ashyo.

245. **Ulamolar** (ulema, ulama) – "bilimlilar, olimlar"; islom diniga mos ilohiy nazariya va amaliy jihatlarning tan olingan va nufuzli bilimdonlari: mushtaxid, muhaddis, mufassir, faqihlarning umumiy nomi.

246. **Umma** (umma(h)) – musulmon jamoasi.

247. **Umra** (umrah) – musulmonlar uchun muqaddas joylarni ziyorat qilish.

248. **Faqih** – fiqh ilmi nazariya va amaliyotining bilimdoni.

249. **Fatvo** (fatwa) – faqihning chiqargan hukmi.

250. **Fiqh** (fiqh), (arab. "tushunish") – shariat qonun-qoidalarini o'rganuvchi fan.

251. **Fundamentalizm** (fundamentalism) turli dinlarda muqaddas kitoblarni so'zma-so'z talqin qiluvchi, qadimiy tushunchalar tanqidiy talqin qilinishiga keskin qarshi chiquvchi, shuningdek, yangiliklar kiritilishiga va dinni modernizatsiyalashga qarshi konservativ yo'nalishdir.

252. **Xalqaro Krishnani Anglash jamiyati** (the International Society for Krishna Consciousness, ISKCON. Norasmiy tarqalgan nomi – the Hare Krishna) – 1966-yilda AQShda asos solingan

eng faol va barqaror zamonaviy hinduiylik harakatlaridan biri.

253. **Xatna** (circumcision; the foreskin) – musulmonlarda (sunnat), yahudiylarda (brit-mila), Avstraliya aborigenlari va Yangi Gvineyadagi ba'zi Papua orollarida qo'llaniladigan diniy marosim.

254. **Xristian Adventik cherkovi** (the Advent Christian Church) – 1854-yilda AQShda asos solingan adventistlar konfessiyasi.

255. **Xristogramma** – Iso nomini ifodalovchi yunon harflaridan iborat so'z.

256. **Xudo-O'g'il (So'z)** (God the Son, the Logos, the Second Person of the Trinity) xrisianlikda muqaddas Uchlikning ikkinchi shaxsidir, ya'ni So'z.

257. **"Xudo advokati"** (God's advocate) – Kardinal marosimlar komissiyasining (the Congregation of Rites) a'zolaridan biri, u avliyolikka nomzodni tanlaydi va uni munosibligini dalillar orqali isbotlaydi.

258. **Shabat** (Sabbath (day), Shabbath, S, Sab) – yahudiylik dinida buyurilgan haftalik shanba kuni bo'lib, u kunda ishlash ta'qiqlanadi, qalb haqida g'amxo'rlik qilish uchun taqvodorlik kuni o'tkaziladi.

259. **Shaytonlamoq** (madness) – go'yoki shayton vasvasasi tufayli odamning telbalanishi, jinnilik qilishi, quturishi, g'azabga kelishi. Musulmonlik amaliyotida bunday ruhiy kasallikka chalingan insonlar uchun duolar aytiladi. Xristianlikda shayton "ekzortsizm" marosimi orqali "haydab chiqariladi".

260. **Shayx** (arab. keksa, oqsoqol; diniy rahnamo; Shaih) – 1) islom dini bilimdon kishilari; 2) islom dini ruhoniylari, ulamolari, faqihlari; 3) sufiylik tariqatidagi pirlar, eshonlar ham shayx deb nomlangan.

261. **Shahvat** (immorality, lechery; whoredom, fornication; lust) – xristianlikda yetti kechirilmas gunohlardan biri, zino, axloqsizlik; nikohsiz ikki kishining o'zaro jinsiy aloqasi.

262. **Ekstaz, diniy jazava** (religious possession, religious

rapture, religious mania, religious ecstasy; furor(e), religious frenzy) – diniy taajjubning oliy darajasi, zavq-shavq, ba'zan o'zini yo'qotish chegarasidagi ilhom, jazava.

263. **Ekstremizm** – ijtimoiy-siyosiy vaziyatni beqarorlashtirishga, O'zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy tuzumini zo'rlik bilan o'zgartirishga, hokimiyatni zo'rlik ishlatib egallashga va uning vakolatlarini o'zlashtirib olishga, milliy, irqiy, etnik yoki diniy adovat qo'zg'atishga qaratilgan harakatlarning ashaddiy shakllari ifodaci.

264. **Ekstremistik guruh** – oldindan til biriktirib ekstremistik faoliyatni amalga oshirayotgan yoki uni sodir etishga suiqasd qilayotgan ikki yoki undan ortiq shaxs.

265. **Ekstremistik material** – ekstremistik faoliyatni amalga oshirishga oshkora da'vat qiladigan yoxud shunday faoliyatni amalga oshirish zarurligini asoslab beradigan yoki oshkora oqlaydigan, tarqatish uchun mo'ljallangan hujjat yoki har qanday vositadagi boshqa axborot.

266. **Ekstremistik tashkilot** – ekstremistik faoliyatni amalga oshirganligi tufayli o'ziga nisbatan faoliyatini tugatish yoki taqiqlash to'g'risida sudning qonunda nazarda tutilgan asoslari bo'yicha qonuniy kuchga kirgan qarori qabul qilingan tashkilot.

267. **Epigrafika** (epigraphy, epigraphics) – qadimgi yozuvlar to'g'risidagi fan.

268. **Yajuj** (Gog) – yahudiylik, xristianlik va islom ta'limotida vahshiy xalq bo'lib, uning ma'juj xalqi bilan bosqini Qiyomat kunidan avval bo'ladi.

269. **Iyegova** (the ineffable name of Jehovah) – Qadimgi Ahdda uchrovchi Xudoning tilga olinmaydigan ismi; yahudiylar uning o'rniga "Adonay" ("Xudoyim") deb o'qiydilar va aytadilar.

270. **O'n ikki havoriylar** (the Twelve) – Yangi Ahdda Isoning eng yaqin o'n ikki o'quvchisi, izdoshi.

271. **G'azzoliy, Abu Homid Muhammad ibn Muhammad** (1059-1111); (Ghazali, Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad al-Tusi) – musulmon ilohiyotchisi va faqih.

272. **G'usl** (arab. – cho'milish) – poklanish, maxsus tartibda obdan yuvinish.

273. **Qiyos** (kiyas, giyas, analogy-based rules) – solishtirish; islom huquqshunosligi manbalaridan biri; o'xshashlikka asoslanib hukm qilish.

274. **Qiroat** – (arab. "o'qish") Qur'onni o'ziga xos qoidalarga muvofiq tilovat qilish.

275. **Qozi** (qadi, cadi) – musulmon jamoasidagi hakam.

276. **Qurbon hayiti** (eid al-adha) – qurbonlik keltirish bayrami, musulmonlikning asosiy bayramlaridan biri.

277. **Qur'on** (the Qur'an, the Coran) – musulmonlarning muqaddas kitobi, Muhammad payg'ambarga Alloh tomonidan insonlarga qo'llanma sifatida nozil qilingan ilohiy vahiy.

278. **Qutqaruv Armiyasi** (Salvation Army) – xristianlik nasihatlari va amaliy xizmatni o'z faoliyatida uyg'unlashtiruvchi xalqaro diniy-xayriya tashkiloti.

279. **Hadis** – (Hadith), arab. "yangi"; "so'z". Muhammad payg'ambar aytgan so'zlari, qilgan ishlari haqidagi rivoyatlar.

280. **Havoriylar** (apostle) 1) – Yangi Ahdda Isoning eng yaqin o'quvchilari, izdoshlari. 2) "Havoriylar faoliyati" (qisq. "Havoriylar") (the Book of Epistles, the Apostolos, the Book of the Apostles, Biblion Apostolikon, Praxapostolos), Yangi Ahd tarkibiga kiritilgan asar nomi.

281. **Haj** (hadj, hajj) – Makkadagi Ka'baga ziyorat, musulmonlarning asosiy besh majburiyatlaridan biri.

282. **Halol** ("erkin", "bog'lanmagan"; al-Halal) shariatda ruhsat etilgan narsa, xatti-harakatlar.

283. **Haram** (arab. – sa'n, chegara; Haram) – 1) islomda muqaddas deb hisoblangan, qon to'kish, qurol olib yurish taqiqlangan hudud; 2) ayrim musulmon davlatlarida xonadonning xotin-qizlar yashaydigan ichki qismi.

284. **Harom** (arab. – man qilingan, taqiqlangan; al-Haram) – shariatda shubhasiz man qilingan narsa, xatti-harakatlar.

285. **Hijriy yil** (the year of Hegira, anno Hegirae, A.H.) 622-yildan boshlanuvchi qamariy taqvim.

286. **Horun** (Aaron) – Muso payg'ambarning ukasi, ruhoniy. Yahudiylik ta'limotiga ko'ra, Horun xalq talabiga muvofiq "Oltin buzoq"ni tayyorladi. Islom dini ta'limotiga ko'ra, Horun Muso payg'ambarning qondosh birodari bo'lib, kishilarni to'g'ri aqidaga da'vat qilgan payg'ambar hisoblanadi.

287. **Hofiz** (Hafiz; arab. xotirasida saqlovchi). 1) Qur'on matnini yoki hadis isnodi va matnini yodlagan olim. Aburahmon b. Mahdiy, Abu Hotim Roziylar hofiz, deb tanilganlar; 2) Islomiy manbalariga oid she'r va hikmatlarni yodlab ommaviy tarzda ijro etadigan xushovoz ijrochi. Qalandariya tariqatida Boborahim Mashrab hofiz deb tanilganlar.

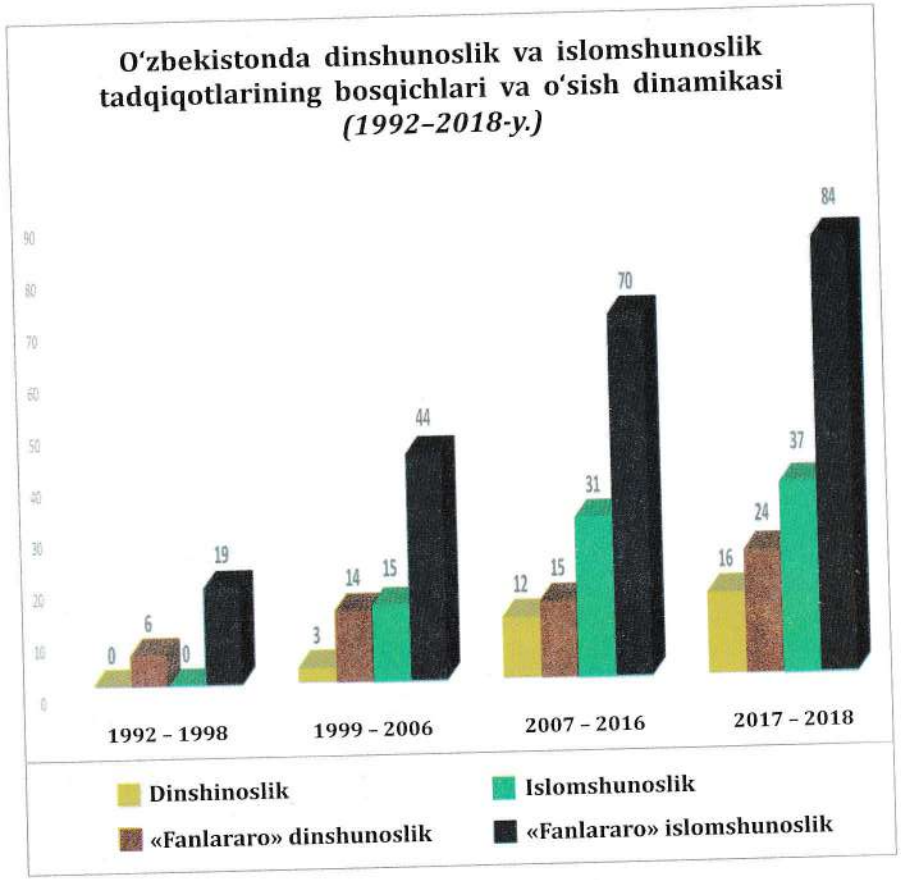
288. **Hijriy** (musulmonlar) yil hisobi Muhammad payg'ambar va sahobalarining Makkadan Madinaga hijrati bilan bog'liq. Hijriy yil qamariy va shamsiy yillarga bo'linadi. Qamariy bo'yicha u 622-yilning 16-iyulidan boshlanadi. Shamsiy bo'yicha 622-yilnig bahordagi tengkunlik kuni, ya'ni 21-martdan boshlanadi. Keyingi yil boshlari esa 1–2 kunga suriladi – 20, 21 yoki 22-martga to'g'ri keladi.

289. **Hurlar** (arab. pok; Huri, Hur, ko'pl. Haura) – Qur'onga ko'ra, [2,25; 3,15; 4,57; 55,56 va b.] jannatda yashovchi chiroyli pokiza qizlar.

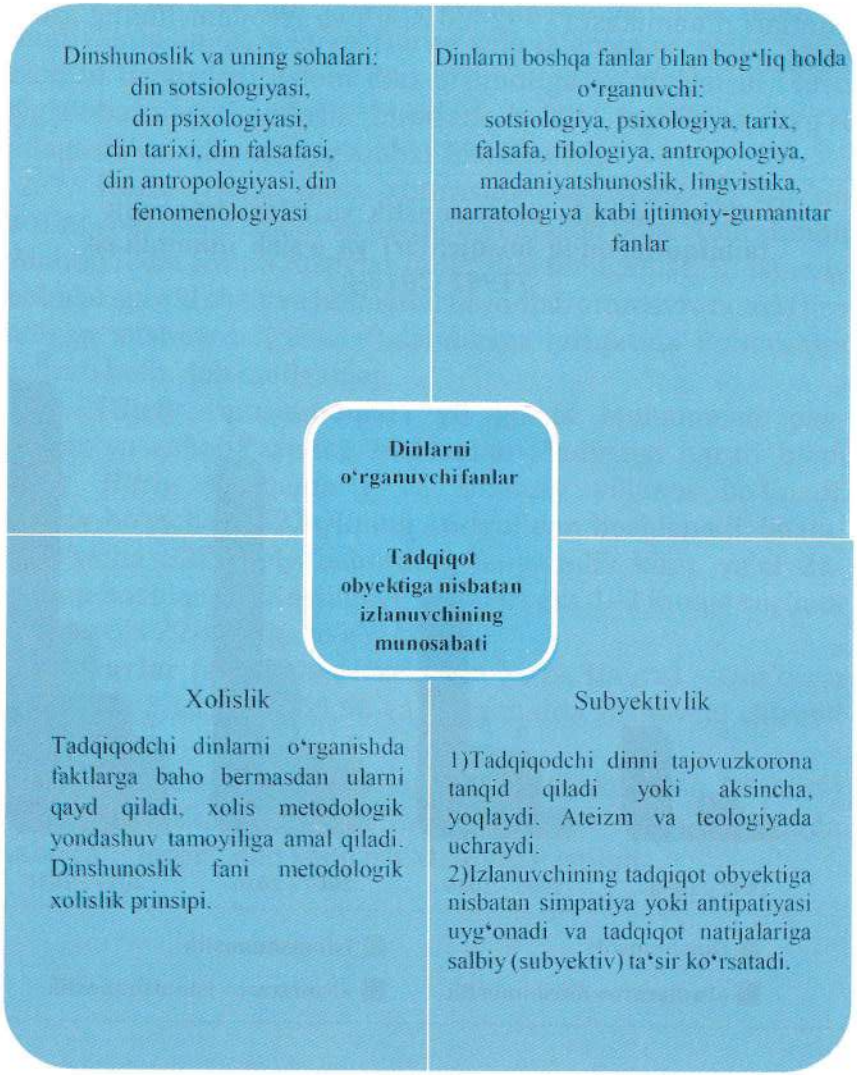
290. **Hujja** (arab. ko'pligi hujaj – isbot, dalil keltirish. Witness) – kalom, falsafa, mantiqda "dalil", "burhon", deb va fiqhda "shahoda", "iqror", deb keng ishlatiladigan istiloh.

ILOVALAR

1-ilova. O'zbekistonda dinshunoslik va islomshunoslik tadqiqotlari dinamikasi (1992–2018-y.) va rivojlanishining asosiy bosqichlari[1].

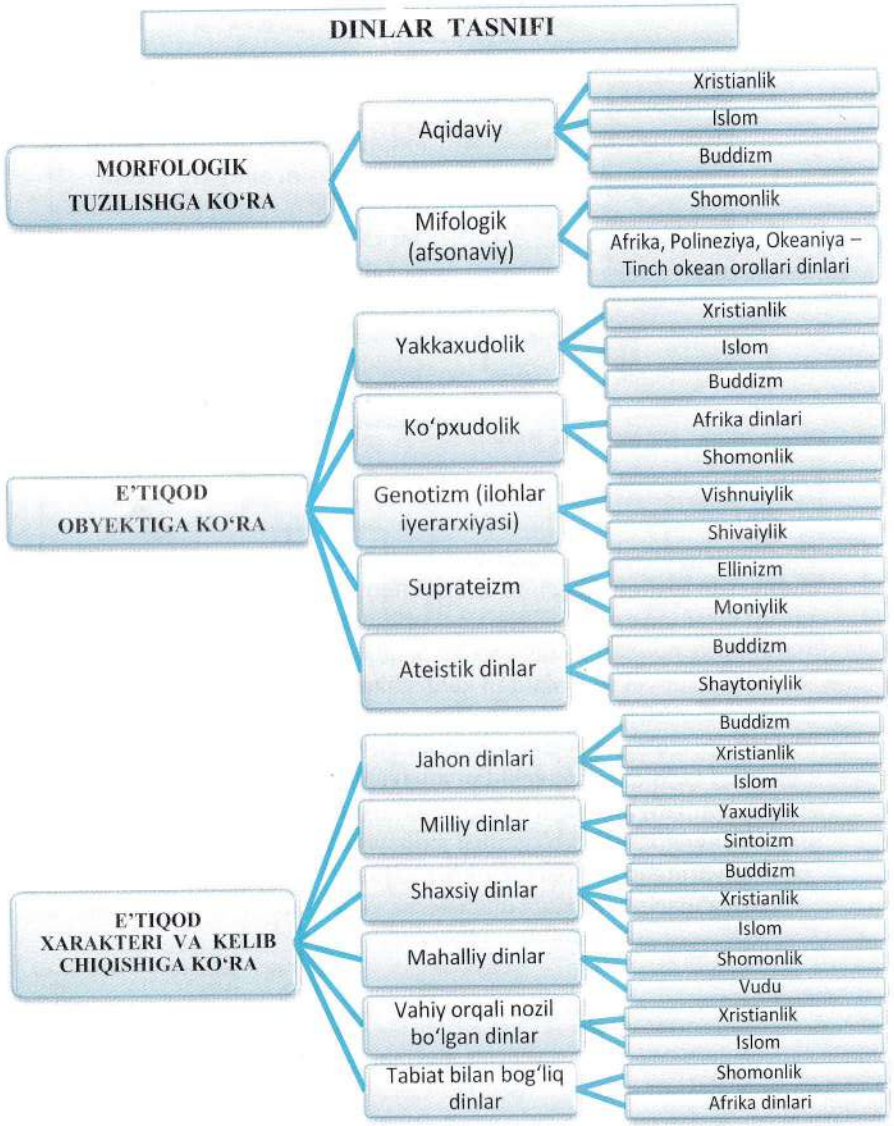

2-ilova. Dinlarni o'rganuvchi fanlar

3-ilova. Dinlarni tasniflash muammosi[2]

Dinlarni mukammal tasniflash bo'yicha amalga oshirilgan urinishlardan biri. Ko'p sonli diniy materiallarni tasniflashga yordam beradigan va ayni vaqtda yanglishishga yo'l qo'ymaydigan tamoyillarni topishga qaratilgan murakkab vazifa dinshunoslar tomonidan hali to'liq hal etilmagan.

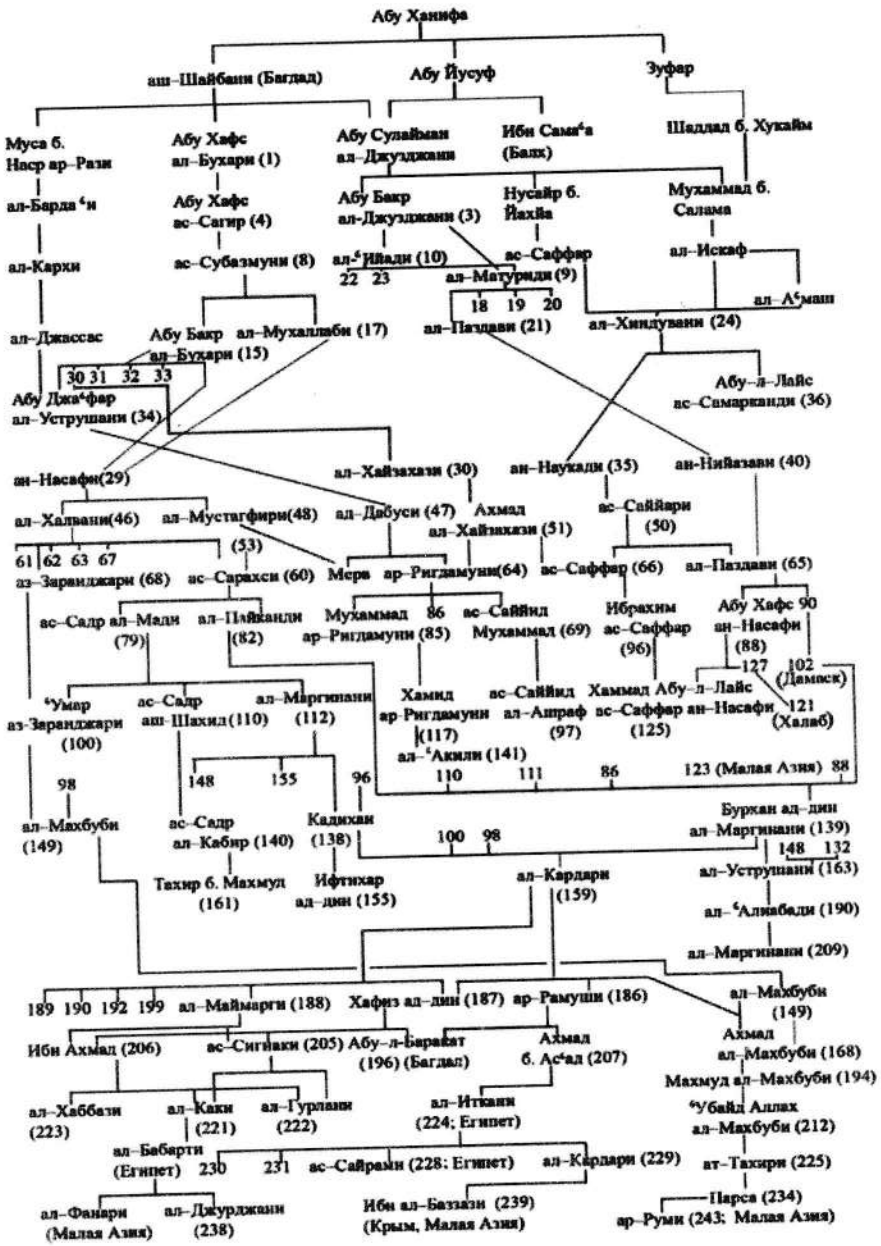

4-ilova. Metodologik xolislik tamoyili[3]

Insonning individual diniy tajribasi yoki diniy guruh emotsional hayotining muhim tomonlarini aniqlash uchun ularning juz'iy tomonlarini fikran bir chekkaga qo'yib qaramoq (abstraktlanmoq) lozim.
Diniy matnlarni o'rganish jarayonida ularni yaratgan muallif tafakkuri va his-tuyg'ularidan abstraktlanmoq kerak.

Diniy amaliyotning ichki jihatlari, mazmun-mohiyatini tushunish uchun uni tadqiqotchi tashqi tarafdan emas, balki e'tiqod qiluvchi dindor shaxs nuqtayi nazaridan, ya'ni qaysidir ma'noda subyektiv holatdan kelib chiqib o'rganishi lozim.
Dinning psixologik, psixolingvistik va sh.k. jihatlari tadqiqi izlanuvchidan muayyan darajada empatiyani, ya'ni hamdardlikni talab qiladi. Diniy matnlarni o'rganish mobaynida ularni yaratgan muallif tafakkuri va his-tuyg'ularini inobatga olish kerak

5-ilova. Hanafiylik an'analarining tarqalish zanjiri[4]

Ilovalar manbalariga havola

1. Э. Ибрагимов, Г. Тулеметова, Р. Исоқжонов. Динамика развития религиоведения в Узбекистане (на материале анализа диссертационных исследований по религиоведению с 1992 по 2017 гг. и правительственных решений). // ТИУ IX Республика илмий-амалий конференцияси. "Тошкент ислом университети" нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2017 г. Yana: Динамика роста исследований ислама в Узбекистане (на материале анализа диссертационных исследований религии с 1992 по 2017). // "Ислам в современном светском государстве" мавзудаги Халқаро конференция материаллари тўплами. Бишкек, 27–29 сентябрь, 2017 й.
2. Тимощук А.С., Федотова И.Н., Шавкунов И.В. Введение в религиоведение: Учебное пособие. Владимир, 2011. С.131.
3. Самыгин С.И., Нечипуренко В.И., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии. Ростов н/Д.: Феникс, 1996. С. 649
4. Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии / Под ред. С.М. Прозорова. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2015. С. 395

Shartli qisqartmalar

BBB (the World Fellowship of Buddhists, WFB) – Buddistlarning Butunjahon Birodarligi.
BMI (MWL the Muslim World League) Butunjahon Musulmonlar Ittifoqi (ligasi).
BMT – Birlashgan Millatlar Tashkiloti.
BMT KTQ – Birlashgan Millatlar Tashkilotining kontrterroristik qo'mitasi.
BMT XK – Birlashgan Millatlar Tashkilotining Xavfsizlik Kengashi.
DEO – diniy-ekstremistik oqimlar.
DIQ – O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo'yicha qo'mita.
ICESCO – Ta'lim, fan va madaniyat bo'yicha Islom tashkiloti.
IRCICA – Islom tashkiloti huzuridagi Islom tarixi, sanati va madaniyati ilmiy-tadqiqot markazi.
JK – Jinoyat Kodeksi.
YeXHT – Yevropa xavfsizlik va hamko'rlik tashkiloti.
YeAHK – Yevropa-Atlantika hamko'rligi kengashi.
FTA – O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Fan va texnologiyalar agentligi.
OAV – Ommaviy axborot vositalari.
ShHT (ШОС) – Shanxay hamkorlik tashkiloti.
UNESCO – Ta'lim, fan va madaniyat bo'yicha Birlashgan Millatlar Tashkiloti.
O'z FA – O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi.

MUNDARIJA

SO'ZBOSHI 3

Talabalar o'zlashtirishini baholash tizimlarini qiyosiy taqqoslash jadval 5

I MODUL. DINSHUNOSLIKKA KIRISH

1.1.Dinshunoslik faniga kirish 8
1.2.Dinning mohiyati, tuzilishi va funksiyalari 56

II MODUL. DINNING IBTIDOIY SHAKLLARI VA ETNIK-LOKAL DINLAR

2.1. Dinning ibtidoiy shakllari 79
2.2. Milliy dinlar 96

III MODUL. JAHON DINLARI

3.1. Buddizm 135
3.2. Xristianlik 151
3.3. Islom dini 169
3.4. Islom ta'limoti 186

IV MODUL. JAMIYAT VA DIN

4.1. Xalqimizning ma'naviy yuksalishida dinlarning o'rni 213
4.2. O'zbekistonda vijdon erkinligi 231
4.3. Diniy mutaassiblik va ekstremizmga qarshi mafkuraviy kurash: O'zbekiston tajribasi 242

Adabiyotlar 278
Glossariy 290
Ilovalar 317
Shartli qisqartmalar 322

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
-8033-

O'quv adabiyoti

G.T. TULEMETOVA, O'.M. HASANBAYEV

DINSHUNOSLIK

5120600 – Dinshunoslik ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik

Muharrirlar **F. Halimov, N. Ortiqova**
Musahhih **M. Sharifova**
Sahifalovchilar **S. Zokirov, M. Zoyitova**
Dizayner **L. Abdullayev**

Ushbu darslikni mualliflar ruxsatisiz bosma, elektron, audio yoki boshqa har qanday shaklda tarqatish O'zbekiston Respublikasi qonunlariga binoan taqiqlanadi.

Nashriyot litsenziyasi AI № 170 23.12.2009.

Bosishga ruxsat etildi 02.06.2021. Bichimi 60x84 $^{1}/_{16}$
Ofset bosma. «Palatino Linotype» garniturasi. 20,5 nashr t.
20,0 bosma t. Adadi 3000 (1-zavod 500) nusxa. Buyurtma № 353.

«Saydana-Print» MChJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent sh. Qamarniso, 3. Tel.: +99891 162-08-43.
E-mail: Saydana-print@mail.ru